VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

26/I. KÖTET

BUDAPEST 1976

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

26/I. KÖTET

ÉRTÉKTÖBBLET-ELMÉLETEK

(A „TŐKE" IV. KÖNYVE)

ELSŐ RÉSZ

BUDAPEST 1976

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0497 7
ISBN 963 09 0355 5

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a huszonhatodik kötethez

A jelen — három részben megjelenő — kötet az „Értéktöbblet-elméletek"-et foglalja magában.

Az „Értéktöbblet-elméletek"-et Marx 1862 januárjától 1863 júliusáig írta. A mű része annak az 1861—63 folyamán készített kéziratnak, amelynek Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" főcímet adta, és amely folytatása lett volna az 1859-ben „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet" címmel megjelent munkának. A kézirat a „Tőke" első rendszeres — noha nem végleges — vázlata. Az „Értéktöbblet-elméletek" e kézirat legterjedelmesebb és legkidolgozottabb része, s egyben a „Tőke" befejező, negyedik könyvének első és egyetlen fogalmazványa. Ezt a kötetet Marx — a három elméleti kötettel ellentétben — műve „történeti-kritikai" vagy „történeti-irodalmi" részének nevezte.

Az 1861—63-as kézirat huszonhárom nagyalakú füzetet tölt meg (folytatólagos oldalszámozással 1-től 1472-ig), terjedelme mintegy 200 nyomtatott ív. Ebből az „Értéktöbblet-elméletek" mintegy 110 ívre terjed, felöleli a VI—XV. füzetet, ide tartozik a XVIII. füzet és egy sor különálló történeti kiegészítés a főszöveghez a XX—XXIII. füzetben. A szöveg fő része 1862 januárja és 1863 januárja között íródott, a XX—XXIII. füzet 1863 tavaszán. A VI—XV. füzetek borítólapjára Marx tartalomjegyzéket írt. (Ezeket a tartalomjegyzékeket összesítve közöljük kiadásunk elején, lásd 3—5. old.)

Az „Értéktöbblet-elméletek" kidolgozása eredetileg abba a tervbe illeszkedett bele, amelyben Marx 1858 elején felvázolta művének szerkezetét. Az „Értéktöbblet-elméletek"-et Marx eredetileg történeti kitérőnek szánta a „tőkét általában" tárgyaló fejtegetésekhez; ez a történeti kitérő a tőke termelési folyamatát elemző rész befejezése lett volna, akárcsak az „Első füzet"-ben a „Történeti adalékok az áru elemzéséhez" c. pont az árut elemző fejezeté vagy az „Elméletek a forgalmi eszközökről és a pénzről" c. pont a pénzt elemző fejezeté. A „Politikai gazdaságtan bírálatához" első füzetének előszava, Marxnak ebben az időben

írt levelei, valamint maga az 1861—63-as kézirat alapján ezt a tervet a következőképpen ábrázolhatjuk:

A „Politikai gazdaságtan bírálatá"-nak terve (1858—1862)

I. A tőkéről
1. A tőke általában
a) Az áru
b) A pénz
c) A tőke
- A tőke termelési folyamata
  1. A pénz átváltozása tőkévé
  2. Az abszolút értéktöbblet
  3. A relatív értéktöbblet
  4. A kettő kombinációja
  5. Értéktöbblet-elméletek
- A tőke forgalmi folyamata
- A kettő egysége vagyis tőke és profit, kamat

2. A tőkék konkurrenciája
3. A hitel
4. A részvénytőke

II. Földtulajdon
III. Bérmunka
IV. Állam
V. Külkereskedelem
VI. Világpiac

Az „Értéktöbblet-elméletek" azonban kidolgozása során messze túlnőtt e terv keretein. Maga az elemzett és bírálandó anyag is megkövetelte a keretek kibővítését. A polgári politikai gazdaságtan értéktöbblet-felfogásainak elemzése elkerülhetetlenül összekapcsolódott profit-, járadék- és kamatelméleteinek elemzésével. Másfelől Marx a polgári politikai gazdaságtani elméletek bírálatának teljessé tétele végett pozitív, kidolgozott formában szembeállította velük saját elméletének egyik vagy másik részét. Az ilyen elvi fejtegetések számát még csak szaporította az,

hogy az „Értéktöbblet-elméletek" megírásakor a „Tőke" három elméleti része közül csak az első, a tőke termelési folyamata volt írásban többékevésbé kidolgozva (a kézirat első öt füzetében), s még ez sem teljesen, a második és a harmadik résznek csak egyes szakaszai voltak meg vázlatos formában (az 1857—58-as kéziratban); Marx tehát a történeti rész kidolgozásakor nem hivatkozhatott az elméleti rész megfelelő helyeire, hanem közben ki kellett fejtenie a bírálat folyamán felmerülő elméleti kérdéseket. Mindennek következtében a történeti kitérő hatalmas terjedelmet öltött.

A politikai gazdaságtan elméletének kidolgozása során Marx mindinkább arra a meggyőződésre jutott, hogy az egész művet a hármas felosztás szerint (1. a tőke termelési folyamata; 2. a tőke forgalmi folyamata, 3. a kettő egysége) kell felépíteni. Ebbe a felosztásba, amely eredetileg csak a „tőkét általában" tárgyaló részt tagolta volna, Marx fokozatosan bevonta azokat a kérdéscsoportokat is, amelyek az eredeti terv szerint kívül estek rajta (pl. konkurrencia, hitel, földjáradék). Ez kihatott a történeti rész felépítésbeli helyére is. 1863 januárjában Marx még úgy tervezte, hogy a történeti rész anyagát elosztja a „tőke általában" szakaszra, mint ez a „Tőke" I. és III. részének terv-vázlatából látható (v. ö. 376—377. old.). Fokozatosan azonban arra az elhatározásra jutott, hogy az elmélet történetét külön könyvben, a „Tőke" negyedik részeként fogja kidolgozni, mint a „politikai gazdaságtan történetét a XVII. század közepétől kezdve" (v. ö. erről később 1867 ápr. 30-i levelét S. Meyernek). Az elhatározás 1863 tavaszán érlelődhetett meg, ekkor írja a „Történeti adalékok: Petty" c. részt (XXII. füzet; május) és más régebbi közgazdászokról szóló részeket, s ezekben kiterjeszti az elemzést a politikai gazdaságtani kérdések széles körére.

Az első határozott említést a „Tőke" negyedik, „történeti-irodalmi" részéről Marx Engelsnek írt 1865 júl. 31-i levelében találjuk. Ebben jelzi, hogy három fejezet híján átírta az elméleti részt, a három első könyvet, s hátravan még a negyedik, történeti könyv átírása. Erre azonban már nem került sor; a három elméleti részt Marx 1864—65 folyamán átdolgozta, de a történeti-irodalmi rész megmaradt az 1862—63-as megfogalmazásban.

Mindezek alapján joggal tekinthetjük az „Értéktöbblet-elméletek" kéziratát az első és egyetlen fogalmazványnak a „Tőke" negyedik könyvéhez.

*

Engels az „Értéktöbblet-elméletek"-et maga akarta sajtó alá rendezni, a „Tőke" II. és III. könyvének kiadása után. Ezt a tervét bejelentette a „Tőke" II. kötetének előszavában (1885 máj. 5.). Engels szándéka — mint innen és több leveléből kitűnik — az volt, hogy kihagyja az „Értéktöbblet-elméletek" szövegéből azokat az elméleti fejtegetéseket, amelyeket Marx utóbb rendszeresen feldolgozott a „Tőke" II. és III. könyvében, és a történeti részt mint a „Tőke" IV. könyvét jelenteti meg. Engelst halála megakadályozta tervének megvalósításában.

Engels halála után a mű kiadásának feladata Kautskyra maradt, akit Engels már régebben bevont a kézirat tisztázásának munkájába (v. ö. Engels 1889 jan. 28-i levelét Kautskynak). Kautsky nagy munkát végzett. Az általa sajtó alá rendezett kiadás 1905 és 1910 között jelent meg Stuttgartban három kötetben (a második kötet két félkötetre oszlik); ennek alapján több más kiadás és fordítás készült.

A Kautsky-féle kiadásnak sok alapvető fogyatékossága van. Kautsky abból indult ki, hogy az „Értéktöbblet-elméletek"-nek nincs belső szerkezete, hanem csak valami kaotikus halmaz, és ezért önkényes „feldolgozásnak" vetette alá. Felborította az anyag elrendezését és külsőleges kronológiai szempontból, a tárgyalt szerzők időrendje szerint csoportosította a fejtegetéseket, megbontva ezzel a problématörténeti tárgyalásmódot, sok helyütt szétszaggatva a problémák belső összetartozását. Számos kurtítás és kihagyás van a kiadásában, amelynek nemegyszer elvi fontosságú részek estek áldozatul; más helyeken pedig önkényesen beleírt a marxi szövegbe. A Kautsky-adta tagoló címek — a lapos kronologikus elrendezésnek megfelelően — jellegtelenek, professzorosak, megkerülik a belső összefüggéseket és a nézetek osztálytartalmát. Marx erőteljes kifejezéseit és jelzőit Kautsky „megszelídítette", és máskülönben is elég szabadosan átírta Marx szövegét. Sok a kézirat téves kibetűzéséből, az idegen nyelvű részek rossz fordításából eredő hiba.

*

Szükség volt tehát egy megbízható szövegkiadásra, amely teljesen a marxi kéziratra támaszkodik. Engels eredeti tervének megvalósításáról nem lehetett szó, hiszen szerkesztési változtatásokat, kihagyásokat, kiegészítéseket csakis neki lett volna joga végrehajtani Marx kéziratán. Maga Engels is a „Tőke" II. és III. kötetében csak a legnagyobb óvatossággal nyúlt hozzá a marxi kézirathoz, mindenkor megjelölve, hogy hol és hogyan avatkozott be a szövegbe, minthogy fontosnak tartotta, hogy Marx

eredeti szövege mindenütt rekonstruálható legyen. A „Tőke" II. kötetének előszavában körvonalazott terv korántsem jelentette azt, hogy Engels minden tisztán elméleti fejtegetést ki akart hagyni. Ugyanis az „Értéktöbblet-elméletek"-ben vannak elméleti részek, amelyek nem kerültek bele a „Tőke" II. és III. kötetébe, vagy pedig többet tartalmaznak, illetőleg más módon vannak kifejtve, mint a „Tőke" megfelelő részei. Az elméleti fejtegetések gyakran szerkezetileg is elválaszthatatlanok a történeti részektől. Feltehető, hogy nem egy helyen maga Marx meghagyta volna a történeti részben azokat az elvi megállapításokat, amelyeket az elméleti rész ugyan rendszeresen kidolgoz, de itt a történeti résznek megfelelően sajátos módon merülnek fel (hiszen Marx a történeti részt az első három könyv „inkább csak történeti formában való ismétlésének" tekintette – v. ö. hivatkozott 1865 júl. 31-i levelét Engelsnek –, mint ahogy megfordítva, a három elméleti könyvben óriási történeti anyagot is adott). Mindezeken felül ezek az elvi részek betekintést engednek Marx tudományos megfogalmazásainak kialakulásába.

Egy tudományosan megbízható kiadás tehát csak azt az utat járhatja, hogy ragaszkodik a kézirat szövegéhez a maga eredeti formájában (ismétléseihez is), és igazításokat csak a legszükségesebb esetben hajt végre, mindenkor megjelölve az eszközölt változtatásokat.

Ilyen elvek alapján fogott hozzá Moszkvában a mai Marxizmus-Leninizmus Intézet az „Értéktöbblet-elméletek" szövegének feldolgozásához, és adta ki 1954-ben a mű új orosz fordításának első részét. (1957-ben jelent meg a második, 1961-ben pedig a harmadik rész.) Ennek nyomán 1956-ban Berlinben megjelent az „Értéktöbblet-elméletek" szövegkiadásának első része, 1959-ben a második és 1962-ben a harmadik. E kiadások alapján készült Marx és Engels Művei 26. kötetének orosz és német nyelvű kiadása három részben.

*

A jelen magyar kiadás – lényeges szerkezeti elveit tekintve – e kiadásokat követi.

A kiadás megbontatlan rendben közli a VI—XV. füzet (amelyre a marxi tartalomjegyzékek vonatkoznak) és a XVIII. füzet szövegét, valamint külön kiegészítésekként az V., XIII., XX—XXIII. füzetben található kitérőket. Az anyag három kötetre oszlik: I. rész: VI—X. füzet (a Ricardo előtti gazdaságtan – merkantilisták, fiziokraták, Smith, termelőmunka-elméletek [1—7. fej.]; II. rész: X—XIII. füzet (Ricardo, Rod-

bertus, földjáradék-elméletek [8—18. fej.]); III. rész: XIII—XV. és XVIII. füzet (a klasszikus gazdaságtan felbomlása, a proletár ellentét, Malthus, vulgáris gazdaságtan [19—24. fej.]). A kiegészítések azokba a kötetekbe kerülnek, amelyekhez tárgyuk szerint tartoznak.

A főszöveg pontosan követi a marxi tartalomjegyzékeket. Ahol maga Marx megjelölt átrendezéseket, ezeket végrehajtottuk. Ezeket az átcsoportosításokat és valamennyi egyéb változtatást a jegyzetekben jeleztük. A szöveg között minden szerkesztőségi kiegészítés szögletes zárójelben – [] – van; a marxi kézirat eredeti szögletes zárójeleit kapcsos zárójellel – {} – helyettesítettük. A Marx által áthúzott, de fontosabb szövegrészeket csúcsos zárójellel – ⟨⟩ – jelöltük. A nyilvánvaló elírásokat, tollhibákat külön jelölés nélkül kijavítottuk. (Néhányat – a VI. és X. füzetben – már Engels korrigált.) A szöveget formai szempontból egységesítettük (bibliográfiai hivatkozások alakja, rövidítések használata stb.); az idézeteket – a bekezdés-tagolást érintetlenül hagyva – beljebbezett szedéssel különböztettük meg.

A szöveget tagoló címek részben a tartalomjegyzékekből és a „Tőke" terv-vázlataiból valók, kisebb részben magában a kézirat szövegében voltak; a többi címet a szerkesztőség iktatta be, lehetőség szerint Marx saját szavainak felhasználásával (ezek szintén szögletes zárójelben vannak).

A szöveg sajtó alá rendezésekor az 1956—1962-es berlini szövegkiadáson kívül felhasználtuk a régebbi kiadásokat is (így a Kautsky-féle kiadást és az ennek alapján készült fordításokat, különösen az 1951-es londoni kivonatos angol kiadást, továbbá az új szöveg alapján készült 1954-es orosz fordítást). A fordítás alapjául mindenkor Marx eredeti szövege szolgált. Az eredeti szöveg megállapításában a berlini szövegkiadás mellett az „Értéktöbblet-elméletek" kéziratmásolat-mikrofotográfiájára támaszkodtunk, amelyet a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet bocsátott rendelkezésünkre, és amelynek alapján a berlini szövegkiadást ellenőriztük és sok pontatlanságát kiküszöböltük. A szövegben szereplő idézeteket mindenütt egybevetettük eredetijükkel. (A Magyarországon hozzáférhetetlen forrásokat a londoni Központi Nemzeti Könyvtártól – National Central Library – kaptuk meg.)

Más Marx és Engels kiadásokban követett gyakorlatunktól eltérően a nem-német nyelvű idézeteket és a marxi szöveg nem-német nyelvű részeit nem eredeti nyelven, hanem magyarra fordítva közöltük. A kéziratnak ugyanis tetemes része más nyelvű idézet, és maga a marxi szöveg is vegyesen – gyakran egy mondaton belül váltakozva – német, francia és angol nyelvű, és olykor meg sem állapítható, melyik az alapnyelv.

(Fogalmazványainak ezt a nyelvi tarkaságát Marx a végső kidolgozás során szokta kiküszöbölni.) Ha az alapnyelvtől eltérő nyelvű szövegközti részeket és kifejezéseket ebben a műben is eredetiben közölnők és jegyzetben fordítanók, az – azonfelül, hogy roppantul megnövelné a kötet terjedelmét – áttekinthetetlenné és kezelhetetlenné tenné a kiadást. Ennélfogva csak néhány olyan sajátszerű kifejezést, fordulatot vagy irodalmi idézetet hagytunk meg eredeti nyelven, amelyek Marx más műveiben is általában eredeti nyelven szerepelnek. Az idézetek, kifejezések, fordulatok közül azonban egyszeres idézőjelbe – ‚' – tettük azokat, amelyek Marxnál ugyan nincsenek idézőjelben, de más nyelvű voltuk érzékelteti, hogy idézetek, nem-marxi szakkifejezések vagy idegen fordulatok alkalmazásai, a magyar fordításban pedig idézőjel nélkül összefolynának.

A hivatkozások egy részénél – részben mert régebbi, párizsi, brüsszeli jegyzetfüzeteihez folyamodott, részben könyvtári nehézségek miatt – *Marx nem eredeti nyelvű forrást használ, hanem az idézett mű valamilyen fordítását.* Így pl. Smitht legtöbbször francia fordításból idézi, szintén franciául idézi Schmalz német közgazdászt. (A „Tőké"-ből látható, hogy Marx a végleges megfogalmazáskor ezeket az idézeteket majdnem mindenütt az eredeti nyelvű kiadásokból vett idézetekkel helyettesítette.) Ezekben az esetekben visszakerestük az idézet eredeti nyelvű szövegét (valamelyik, Marx által különben használt kiadásban, ha volt olyan), és azt vettük alapul a fordításhoz. Kivételt ezalól csak ott tettünk, ahol Marx az elemzésben valamiféle csak a fordításban meglevő nyelvi sajátszerűségre támaszkodik, vagy pedig a szöveget éppen mint fordítást elemzi. Ahol Marx saját fordításában (vagy tömörítésében) közöl idézeteket, ott az idézet értelmezésében a marxi értelmezéshez tartottuk magunkat; néhány itt eredetiben idézett hely fordítása más marxi művekben megvan, ezeket a fordításokat szintén felhasználtuk ilyen értelemben.

A szövegrészhez magyarázó jegyzeteket adtunk, ezekre a szöveg közt számok utalnak. A köteteket a nevek és művek mutatójával és a súlyok, mértékek és pénznemek táblázatával láttuk el. A jegyzetek és mutatók összeállításában felhasználtuk, ill. korrigáltuk és kiegészítettük az említett kiadások által nyújtott anyagot, valamint más, régebbi Marx és Engels kiadások jegyzet- és mutató-apparátusát.

Karl Marx

Értéktöbblet-elméletek

(A „Tőke" IV. könyve)

Első rész

[Az „Értéktöbblet-elméletek" kéziratának tartalomjegyzéke[1]]

A VI. füzet tartalma

5. Értéktöbblet-elméletek[2]
   a) Sir James Steuart
   b) A fiziokraták
   c) A. Smith

[A VII. füzet tartalma]

5. Értéktöbblet-elméletek
   c) A. Smith (folytatás)
      (Annak vizsgálata, miképpen lehetséges, hogy az évi profit és munkabér megvásárolja az évi árukat, amelyek a profiton és a munkabéren felül még állandó tőkét is foglalnak magukban)

[A VIII. füzet tartalma]

5. Értéktöbblet-elméletek
   c) A. Smith (befejezés)[3]

[A IX. füzet tartalma]

5. Értéktöbblet-elméletek
   c) A. Smith. Befejezés
   d) Necker

[A X. füzet tartalma]

5. Értéktöbblet-elméletek
   Kitérő. Quesnay Gazdasági táblázata
   e) Linguet
   f) Bray
   g) Rodbertus úr. Kitérő. A földjáradék új elmélete

[A XI. füzet tartalma]

5. Értéktöbblet-elméletek
   g) Rodbertus
      Kitérő. Megjegyzés az úgynevezett ricardoi törvény felfedezésének történetéről
   h) Ricardo
      Ricardo és A. Smith elmélete a költségárról[4] (Cáfolat)
      Ricardo járadék-elmélete
      Magyarázatos táblázatok a különbözeti járadékról

[A XII. füzet tartalma]

5. Értéktöbblet-elméletek
   h) Ricardo
      Magyarázatos táblázat a különbözeti járadékról (Vizsgálódások, hogyan befolyásolja a létfenntartási eszközök és a nyersanyag értékében (tehát a gépi berendezés értékében is) bekövetkező változás a tőke szerves összetételét)
      Ricardo járadék-elmélete
      A. Smith járadék-elmélete
      Ricardo értéktöbblet-elmélete
      Ricardo profit-elmélete

[A XIII. füzet tartalma]

5. Értéktöbblet-elméletek stb.
   h) Ricardo
      Ricardo profit-elmélete
      Ricardo felhalmozás-elmélete. Ennek kritikája (A válságok kifejtése a tőke alapformájából)
      Különfélék Ricardóval kapcsolatban. Ricardo befejezése (John Barton)
   i) Malthus

[A XIV. füzet tartalma
és az „Értéktöbblet-elméletek" további fejezeteinek terve]

5. Értéktöbblet-elméletek
   i) Malthus
   k) A ricardoi iskola felbomlása (Torrens, J. Mill, Prevost, vitairatok, MacCulloch, Wakefield, Stirling, J. St. Mill)

l) A közgazdászokkal szembeni ellentét[5]
(Bray mint a közgazdászokkal szembeni ellentét)[6]
m) Ramsay
n) Cherbuliez
o) Richard Jones[7] (Az 5. rész vége)
Epizód: A jövedelem és forrásai[8]

[A XV. füzet tartalma]

5. Értéktöbblet-elméletek
1. A Ricardo bázisán fellépő proletár ellentét
2. Ravenstone. Befejezés[9]
3., 4. Hodgskin[10]
(A meglevő gazdagság a termelés mozgásához való viszonyában)
Az úgynevezett felhalmozás mint puszta forgalmi jelenség (készlet stb. – forgalmi tartályok)
(Kamatos kamat; az erre alapozott profitráta-csökkenés)
A vulgáris gazdaságtan[11]
(A kamatozó tőke fejlődése a tőkés termelés bázisán)
(Kamatozó tőke és kereskedelmi tőke az ipari tőkéhez való viszonyában. Régebbi formák. Leszármazott formák)
(Uzsora. Luther stb.)[12]

[Általános megjegyzés]

Valamennyi közgazdász osztozik abban a hibában, hogy az értéktöbbletet nem tisztán mint olyant veszik szemügyre, hanem különös formáiban mint profitot és járadékot. Hogy milyen szükségszerű elméleti tévedések fakadtak ebből óhatatlanul, megmutatkozik majd később a III. fejezetben,[13] ahol elemezni fogjuk azt a nagyon átváltozott formát, amelyet az értéktöbblet mint profit ölt.

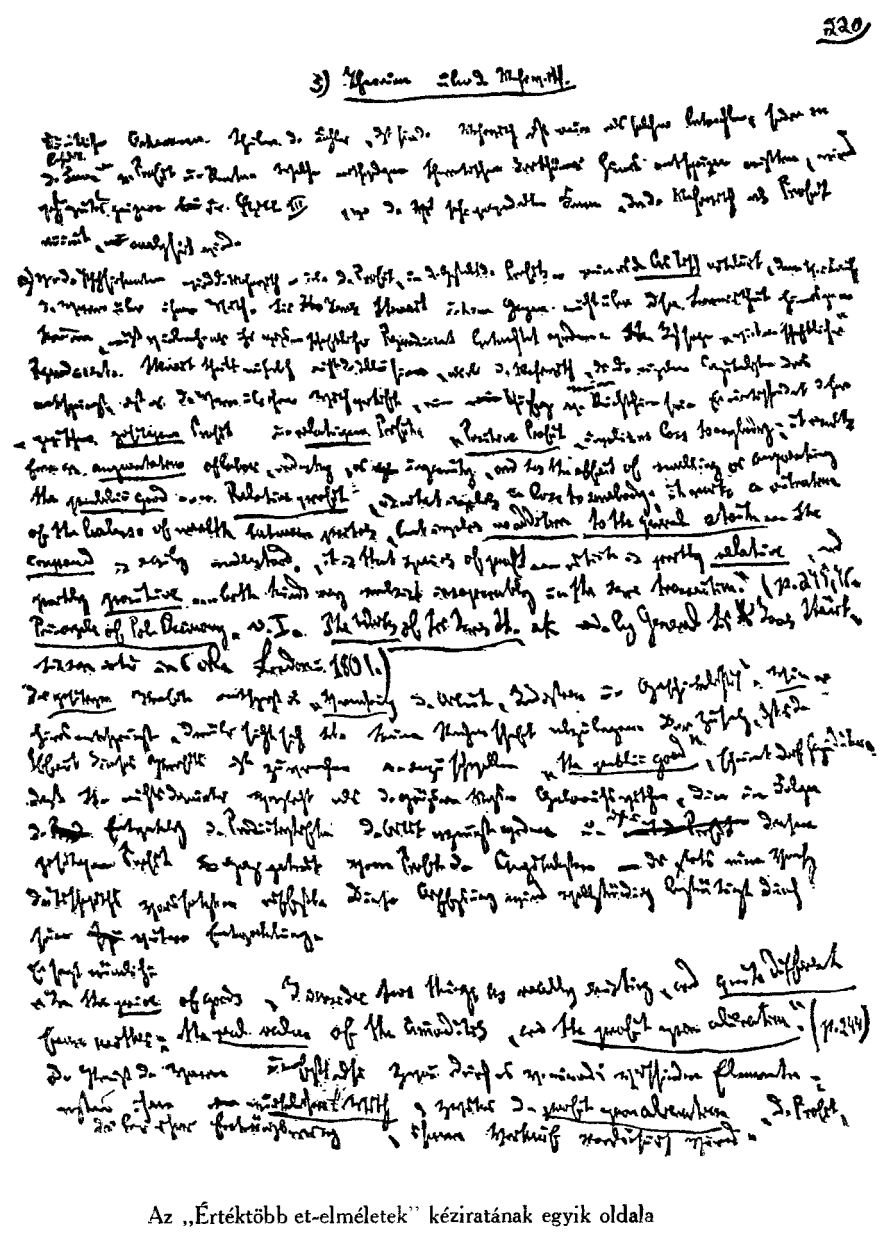

Az „Értéktöbb et-elméletek" kéziratának egyik oldala

[ELSŐ FEJEZET]

Sir James Steuart

[Az „elidegenítésből eredő profitnak" és a gazdagság pozitív gyarapításának megkülönböztetése]

A fiziokraták előtt az értéktöbbletet – azaz a profitot, az értéktöbbletet a profit alakjában – tisztán a *cseréből* magyarázzák, az árunak értékén felüli eladásából. Sir James Steuart egészében nem jutott túl ezen a korlátoltságon, sőt e korlátoltság tudományos reprodukálójának kell őt tekintenünk. Azt mondom: „tudományos" reprodukálójának. Steuart ugyanis nem osztozik abban az illúzióban, amely szerint az értéktöbblet, mely az egyes tőkés számára abból fakad, hogy az árut értékén felül adja el, új gazdagság teremtése. Ezért különbséget tesz *pozitív* profit és *relatív* profit között.

„*A pozitív profit* senki számára nem jelent veszteséget; a munka, iparkodás vagy ügyesség *megnövekedéséből* ered, és hatása a *közvagyon* felduzzasztása vagy gyarapítása... *A relatív profit* veszteséget jelent valaki számára; jelzi a gazdagság felek közti mérlegének ingadozását, de nem jelent *semmilyen hozzátevést az általános tőkealaphoz*... Az *összetett* profit könnyen megérthető; ez a profitnak az a faja ... amely részben *relatív* és részben *pozitív* ... a két fajta elválaszthatatlanul meglehet ugyanabban az ügyletben." („Principles of Political Economy"; The Works of Sir James Steuart etc., fiának, Sir James Steuart tábornoknak kiadása stb., 6 kötetben, I. köt. London 1805, 275—276. old.)

A *pozitív* profit „a munka, iparkodás és ügyesség *megnövekedéséből*" ered. Hogy *hogyan* ered ebből, arról Steuart nem próbál számot adni magának. Az a kiegészítés, hogy e profitnak „*a közvagyon*" gyarapítása és felduzzasztása a hatása, arra látszik mutatni, hogy Steuart ezen semmi mást nem ért, mint nagyobb tömegű használati értékeket, melyeket a munka termelőerőinek fejlődése következtében hoztak létre, és hogy ezt a pozitív profitot a tőkés profitjától – amely mindenkor a csereértéke

megnövekedését előfeltételezi – teljesen elválasztva fogja fel. Ezt a felfogást teljességgel megerősíti további fejtegetése.

Ezt mondja ugyanis:

„A javak *árában* két dolgot tekintek valóságosan létezőnek és [...] egymástól *teljesen különbözőnek*; [...] az áruk *valóságos értékét* és *az elidegenítésből eredő profitot*." (i. m. 244. old.)

Az áruk ára tehát két egymástól teljességgel különböző elemet foglal magában; először *valóságos értéküket*, másodszor az *'elidegenítésből eredő profitot'*, azt a profitot, amely elidegenítésükkor, eladásukkor realizálódik.

Ez az *'elidegenítésből eredő profit'* tehát abból fakad, hogy az áruk ára nagyobb valóságos értéküknél, vagyis hogy az árukat értékükön *felül* adják el. Az egyik oldalon mutatkozó nyereség itt mindig egyszersmind veszteséget jelent a másik oldalon. Nem jön létre ‚hozzátevés az általános tőkealaphoz'. A profit azaz értéktöbblet relatív, és feloldódik „a gazdagság felek közti mérlegének ingadozásában". Steuart maga elutasítja azt az elképzelést, hogy ezzel magyarázzák meg az értéktöbbletet. Elmélete a „gazdagság felek közti mérlegének ingadozásáról", bármily kevéssé érinti is magának az értéktöbbletnek természetét és eredetét, fontos az értéktöbblet különböző osztályok és különböző rovatok – mint profit, kamat, járadék – közti elosztásának szemügyrevételénél.

Hogy Steuart az egyes tőkés egész profitját erre a „relatív profitra", az ‚elidegenítésből eredő profitra' korlátozza, az megmutatkozik a következőkben.

A „valóságos értéket" – mondja – a munkának az a „mennyisége" határozza meg, amelyet „átlagban az ország egy munkása általánosan... egy nap, egy hét, egy hónap alatt ... el tud végezni". Másodszor: „a munkás létfenntartásának és szükséges kiadásainak – mind a személyes szükségletei kielégítésére, mind pedig ... a foglalkozásához tartozó szerszámok biztosítására szükséges kiadásoknak – értéke, amit [...] szintén, mint fentebb, [...] átlagban kell venni..." Harmadszor: „az anyagok értéke". (i. m. 244–245. old.) „Ha ezt a három tételt ismerjük, a készítmény ára meg van határozva. Nem lehet alacsonyabb, mint a három tétel összege, vagyis mint a *valóságos érték*; *amennyivel magasabb, az a gyáros profitja*. Ez [...] arányban lesz a *kereslettel*, és ezért a körülményekhez képest ingadozni fog." (i. m. 245. old.) „Ebből kitűnik, hogy a gyárak felvirágoztatásához nagy keresletre van szükség ... az ipari vállalkozók [...] biztos profitjukhoz képest szabályozzák életmódjukat és kiadásaikat." (i. m. 246. old.)

Ebből világosan kitűnik: a „gyáros", az egyes tőkés profitja mindig ‚relatív profit', mindig ‚elidegenítésből eredő profit', mindig az áru árának a valóságos értéke feletti többletéből, *értékén felüli eladásából* van levezetve. Ha tehát minden árut *értékén* adnának el, nem léteznék profit.

Steuart külön fejezetet írt erről, tüzetesen megvizsgálja: „Hogyan egyesülnek a profitok a költségárban." (i. m. III. köt. 11. és k. old.)

Steuart egyrészt elveti a monetár- és merkantilrendszer elképzelését, amely szerint az áruknak értékükön felüli eladása és az ebből eredő profit értéktöbbletet hoz létre, a gazdagság pozitív gyarapodását;* másrészt megáll annál a nézetüknél, hogy az egyes tőke profitja nem egyéb, mint az árnak ez a többlete az érték felett, az ‚elidegenítésből eredő profit', amely azonban szerinte csak *relatív*, az egyik oldalon mutatkozó nyereséget kiegyenliti a másikon mutatkozó veszteséggel, és amelynek mozgása ezért nem egyéb, mint „a gazdagság felek közti mérlegének ingadozása".

Ebben a vonatkozásban tehát Steuart a monetár- és merkantilrendszer *racionális* kifejezője.

Érdeme a tőke felfogásában annak kimutatásán nyugszik, hogyan megy végbe a termelési feltételeknek – mint meghatározott osztály tulajdonának – és a munkaképességnek[14] szétválási folyamata. A tőkének ezzel a *keletkezési folyamatával* – anélkül még, hogy egyenesen mint ilyent fogná fel, noha mint a nagyipar feltételét fogja fel – sokat foglalkozik; a folyamatot nevezetesen a mezőgazdaságban veszi szemügyre; és csak ennek a mezőgazdaságban végbemenő szétválási folyamatnak a révén jön létre nála – helyesen – a manufaktúraipar mint olyan. Ezt a szétválási folyamatot A. Smith már mint készet előfeltételezi.

(Steuart könyve *1767* London, *Turgot-é 1766*, Adam Smithé *1775*.)

* Mindamellett ezt a profitot maga a monetárrendszer nem egy országon belül, hanem csak a más országokkal való cserében ismeri el. E tekintetben megmarad a merkantilrendszerben, mely szerint ez az érték pénzben testesül meg (aranyban és ezüstben), és az értéktöbblet ennélfogva a – pénzzel szaldírozott – kereskedelmi mérlegben fejeződik ki. – *Marx jegyzete.*

[MÁSODIK FEJEZET]

A fiziokraták

[*1. Az értéktöbblet eredetéről való vizsgálódás áttevése a forgalom területéről a közvetlen termelés területére. A földjáradéknak az értéktöbblet egyetlen formájaként való felfogása*]

A *tőke* elemzése – a polgári látókörön belül – lényegében a fiziokraták érdeme. Ez az érdemük teszi őket a modern gazdaságtan tulajdonképpeni atyjává. Először is a különböző *tárgyi alkotórészek* elemzése, amelyekben a tőke a munkafolyamat alatt létezik és amelyekre ott szétválik. A fiziokratáknak nem lehet szemrehányást tenni azért, hogy – amint összes követőik is – ezeket a tárgyi létezési módokat – mint szerszám, nyersanyag stb. – elválasztva a társadalmi feltételektől, melyek közt a tőkés termelésben megjelennek, röviden abban a formában, amelyben egyáltalában-valóan a munkafolyamat elemei, függetlenül annak társadalmi formájától, fogják fel tőkeként, és ezzel a termelés tőkés formáját a termelésnek örök természeti formájává teszik. Szemükben a termelés polgári formái szükségszerűleg a termelés természeti formáiként jelennek meg. Nagy érdemük az volt, hogy ezeket a formákat a társadalom fiziológiai formáiként fogták fel, magának a termelésnek a természeti szükségszerűségéből eredő formákként, melyek az akarattól, a politikától stb. függetlenek. Ezek anyagi törvények; a hiba csak az, hogy egy meghatározott történelmi társadalmi fok anyagi törvényét elvont, minden társadalmi formán egyaránt uralkodó törvényként fogják fel.

Azon tárgyi elemeknek elemzésén kívül, amelyekből a tőke a munkafolyamaton belül áll, a fiziokraták meghatározzák a formákat, amelyeket a tőke a forgalomban ölt (állótőke, forgótőke, bár ők ezeket még másképp nevezik), és egyáltalában a tőke forgalmi folyamata és újratermelési folyamata közötti összefüggést. Erre vissza kell térni a forgalomról szóló fejezetben.[15]

Ebben a két fő pontban A. Smith a fiziokraták örökébe lépett. Érdeme – ebben a vonatkozásban – az elvont kategóriák rögzítésére, a fiziokraták elemezte különbségek szilárdabb elkereszteléseire korlátozódik.

A tőkés termelés fejlődésének alapzata, mint láttuk,[16] egyáltalában az, hogy a *munkaképesség* mint a munkások birtokában levő *áru* szembelép a munkafeltételekkel mint a magán-való tőkében megrögződő és a munkásoktól függetlenül létező árukkal. A munkaképességnek mint árunak lényeges az értékét meghatározni. Ez az érték egyenlő azzal a munkaidővel, amelyet a munkaképesség újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközök előállítása megkövetel, illetve egyenlő a munkásnak mint munkásnak létezéséhez szükséges létfenntartási eszközök árával. Csak ezen az alapzaton lép fel különbség a munkaképesség *értéke* és *értékesítése* között, egy különbség, amely semmilyen más árunál sem létezik, minthogy semmilyen más áru használati értéke, tehát használata sem, nem növelheti *csereértékét* vagy a belőle eredő csereértékeket. A tőkés termelés elemzésével foglalkozó modern gazdaságtan alapzata tehát az, hogy a *munkaképesség értékét* valami rögzítettként, adott nagyságként – gyakorlatilag minden meghatározott esetben az is – fogják fel. Ezért a *munkabér minimuma* alkotja – helyesen – a fiziokrata tan tengelyét. Ez a megállapítás azért volt számukra lehetséges annak ellenére, hogy magának az értéknek a természetét még nem ismerték fel, mert a *munkaképességnek* ez az *értéke* a szükséges létfenntartási eszközök árában, tehát meghatározott használati értékek összegében testesül meg. Ezért anélkül, hogy egyáltalában az érték természetével tisztában lettek volna, a munkaképesség értékét – amennyire ez vizsgálódásaikhoz szükséges volt – meghatározott nagyságként foghatták fel. Ha továbbá hibáztak is abban, hogy ezt a *minimumot* változhatatlan nagyságként fogták fel, melyet náluk teljesen a természet határoz meg, nem a történelmi fejlődési fok, amely maga is mozgásoknak alávetett nagyság – ez következtetéseik elvont helyességén mit sem változtat, minthogy a munkaképesség értéke és értékesítése közti különbség a legkevésbé sem függ attól, hogy az értéket nagynak vagy kicsinek vesszük-e.

A fiziokraták az értéktöbblet eredetéről való vizsgálódást a forgalom területéről magának a közvetlen termelésnek a területére tették át és ezzel megvetették a tőkés termelés elemzésének alapját.

Teljesen helyesen állítják fel azt az alapvető tételt, hogy csak az a munka *termelő*, amely *értéktöbbletet* teremt; amelynek termékében tehát magasabb érték foglaltatik azoknak az értékeknek az összegénél, melyeket e termék termelése közben elfogyasztottak. Minthogy mármost a nyersanyag és a segédanyag értéke adott, a munkaképesség értéke pedig egyenlő

a munkabér minimumával, ezért ez az értéktöbblet nyilvánvalóan csak abban a többletben állhat, amellyel a munkás által a tőkésnek visszaadott munka meghaladja a munkabérében kapott munkamennyiséget. Ebben a formában az értéktöbblet persze nem jelenik meg a fiziokratáknál, mert ők az értéket egyáltalában nem redukálták még egyszerű szubsztanciájára, a munkamennyiségre vagy munkaidőre.

Ábrázolásmódjukat természetesen szükségszerűen az érték természetéről alkotott általános felfogásuk határozza meg, az érték náluk nem az emberi tevékenység (munka) egy meghatározott társadalmi létezési módja, hanem anyagból áll, földből, természetből, és ennek az anyagnak a különböző módosulataiból.

A munkaképesség *értéke* és *értékesítése* közti különbség – tehát az értéktöbblet, melyet a munkaképesség megvétele szerez meg a munkaképesség alkalmazójának – a legkézzelfoghatóbban, legvitathatatlanabbul minden *termelési ág* közül a *mezőgazdaságban*, az őstermelésben jelenik meg. A létfenntartási eszközöknek az az összege, melyet a munkás évről évre felél, vagy az az anyagtömeg, melyet elfogyaszt, csekélyebb, mint a létfenntartási eszközöknek az az összege, melyet megtermel. A manufaktúrában egyáltalában nem látszik közvetlenül, hogy a munkás termeli a létfenntartási eszközeit és a létfenntartási eszközein felüli többletet. A folyamatot vétel és eladás, a forgalom különböző aktusai közvetítik, és megértése megköveteli az egyáltalában-való érték elemzését. A mezőgazdaságban a folyamat közvetlenül megmutatkozik a megtermelt használati értékeknek a munkás által elfogyasztott használati értékeken felüli többletében, tehát felfogható az egyáltalában-való érték elemzése nélkül, az érték természetének világos megértése nélkül is. Tehát akkor is, ha az értéket használati értékre, ezt pedig egyáltalában anyagra redukálják. Ezért a mezőgazdasági munka a fiziokraták szemében az egyetlen *termelő munka*, mert az egyetlen olyan munka, amely *értéktöbbletet teremt*, és a *földjáradék* az *értéktöbbletnek egyetlen* általuk ismert *formája*. A munkás a manufaktúrában nem szaporítja az anyagot; csak megváltoztatja a formáját. A nyersanyagot – az anyag tömegét – a mezőgazdaság adja neki. Persze tesz hozzá értéket az anyaghoz, nem munkája révén, hanem munkájának termelési költségei révén: a létfenntartási eszközök összege révén, amelyeket munkája során elfogyaszt, s ez egyenlő a munkabérminimummal, amelyet a mezőgazdaságtól kap meg. Minthogy a mezőgazdasági munkát fogják fel az egyetlen termelő munkának, ezért az értéktöbbletnek azt a formáját, amely a mezőgazdasági munkát az ipari munkától megkülönbözteti, a *földjáradékot* az értéktöbblet egyetlen formájának fogják fel.

A tőke tulajdonképpeni *profitja*, amelynek a földjáradék maga csak egyik elágazása, a fiziokratáknál ezért nem létezik. A profit szemükben csak egyfajta magasabb munkabérként jelenik meg, amelyet a földtulajdonosok fizetnek és a tőkések mint jövedelmet elfogyasztanak (tehát éppúgy belekerül termelésük költségeibe, mint a munkabér minimuma a közönséges munkásoknál), és amely növeli a nyersanyag értékét, mert *belekerül a fogyasztási költségekbe*, amelyeket a tőkés iparos elfogyaszt, miközben a terméket termeli, a nyersanyagot új termékké változtatja.

A *pénzkamat* formájában jelentkező értéktöbbletet – a profit egy másik elágazását – a fiziokraták egy része, mint például az idősebb Mirabeau, ennélfogva természetellenes uzsorának nyilvánítja. Turgot ezzel szemben levezeti jogosultságát abból, hogy a pénztőkés földet, tehát földjáradékot vásárolhatna, pénztőkéje tehát annyi értéktöbbletet kell hogy teremtsen neki, amennyit kapna, ha földbirtokká változtatná. Ilymódon tehát a pénzkamat sem újonnan teremtett érték, nem értéktöbblet; hanem csak magyarázatot kap az, miért áramlik a földtulajdonosok által szerzett értéktöbbletnek egy része a pénztőkéshez kamat formájában, éppúgy, ahogyan más okokból magyarázatot kap az, miért áramlik ennek az értéktöbbletnek egy része az ipari tőkéshez profit formájában. Minthogy a *mezőgazdasági munka* az egyetlen termelő munka, az egyetlen olyan munka, amely értéktöbbletet teremt, ezért az *értéktöbbletnek* az a *formája*, amely a mezőgazdasági munkát a munka minden más ágától megkülönbözteti – a *földjáradék* –, az *értéktöbblet általános formája*. Az ipari profit és a pénzkamat csak különböző rovatok, amelyek között a földjáradék eloszlik és meghatározott részekben a földtulajdonosok kezéből más osztályok kezébe megy át. Éppen megfordítva, mint A. Smith óta a későbbi közgazdászoknál, akik – mivel az *ipari profitot* fogják fel, joggal, annak az *alaknak*, amelyben az értéktöbbletet a tőke *eredetileg* elsajátítja és ennélfogva az értéktöbblet eredeti általános formájának – a kamatot és a földjáradékot csak az ipari profit elágazásainak ábrázolják, amely profitot az ipari tőkés különböző osztályok, az értéktöbblet társbirtokosai között eloszt.

A már megjelölt okon kívül – mivelhogy a mezőgazdasági munka az a munka, amelyben az értéktöbblet teremtése anyagilag kézzelfoghatóan jelenik meg, és függetlenül a forgalmi folyamatoktól – a fiziokratáknak több más indítékuk is volt, amelyek felfogásukat magyarázzák.

Először, mert a mezőgazdaságban a földjáradék mint harmadik elem jelenik meg, mint az értéktöbblet olyan formája, amely nincsen meg az iparban vagy csak elenyészően van meg. Ez az értéktöbbleten (profiton)

felüli értéktöbblet volt, tehát az értéktöbblet legkézzelfoghatóbb és legszembetűnőbb formája, értéktöbblet a második hatványon.

„A mezőgazdaság" – mint *Karl Arnd*, a természetadta közgazda mondja („Die naturgemässe Volkswirtschaft etc.", Hanau 1845, 461—462. old.) – „olyan értéket hoz létre – a földjáradékban –, amely az iparokban és a kereskedelemben nem fordul elő; olyan értéket, amely visszamarad azután, hogy minden ráfordított munkabért és minden felhasznált tőkejáradékot pótoltak."

Másodszor. Ha elvonatkoztatunk a külkereskedelemtől – amit a fiziokraták a polgári társadalom elvont szemügyrevétele végett helyesen megtettek és meg kellett hogy tegyenek –, akkor világos, hogy a manufaktúrában stb. foglalkoztatott, a mezőgazdaságtól eloldozott önálló munkások tömegét – ezeket a „szabad kezeket", mint Steuart nevezi őket – a mezőgazdasági termékeknek az a tömege határozza meg, amelyet a földművesmunkások saját fogyasztásukon felül termelnek.

„Nyilvánvaló, hogy azon [...] személyek viszonylagos számát, akik mezőgazdasági munka nélkül fenntarthatók, teljességgel a földművelők termelőerőin kell mérni." (*R. Jones*: „On the Distribution of Wealth", London 1831, 159—160. old.)

Minthogy a mezőgazdasági munka így természeti bázisa (lásd erről egy korábbi füzetben[17]) nemcsak a saját szférájában keletkező többletmunkának, hanem minden más munkaág önállósulásának, tehát az ezekben teremtett értéktöbbletnek is, ezért világos, hogy a mezőgazdasági munkát kellett az értéktöbblet teremtőjeként felfogni mindaddig, amíg egyáltalában meghatározott, konkrét munkát, nem pedig az elvont munkát és mértékét, a munkaidőt fogták fel az érték szubsztanciájaként.

Harmadszor. Minden értéktöbblet, nemcsak a relatív, hanem az abszolút is, a munkának egy adott termelékenységén nyugszik. Ha a munka termelékenysége még csak olyan fokig fejlődött volna, hogy egy ember munkaereje csupán a saját életbentartására volna elegendő, arra, hogy saját létfenntartási eszközeit megtermelje és újratermelje, akkor nem volna sem többletmunka, sem többletérték, egyáltalában nem volna különbség a munkaképesség értéke és értékesítése között. A többletmunka és többletérték lehetősége ezért a munka egy adott termelőerejéből indul ki, olyan termelőerőből, amely a munkaképességnek lehetővé teszi, hogy saját értékénél többet reprodukáljon, az életfolyamata által követelt szük-

ségleten felül termeljen. Mégpedig ennek a termelékenységnek, a termelékenység e fokának, amelyből mint előfeltételből kiindulnak, elsősorban – mint a *Másodszor*-ban láttuk – a mezőgazdasági munkában kell meglennie, tehát mint *természeti adomány, a természet termelőereje* jelenik meg. Itt a mezőgazdaságban a természeti erők közreműködése – az emberi munkaerő megnövelése a természeti erők alkalmazása és kiaknázása révén – egy automata, nagyjában és egészében eleve adva van. A természeti erőknek ez a nagybani felhasználása a manufaktúrában csak a nagyipar kifejlődésével jelenik meg. A mezőgazdaságnak egy meghatározott – akár a saját országban, akár idegen országokban meglevő – fejlődési foka jelenik meg a tőke fejlődésének bázisaként. Ennyiben itt az abszolút értéktöbblet egybeesik a relatívval. (Ezt *Buchanan* – aki nagy ellenfele a fiziokratáknak – maga is felhozza A. Smithszel szemben, amikor azt igyekszik kimutatni, hogy a modern városi ipar keletkezését is mezőgazdasági fejlődés előzte meg.)

Negyedszer. Minthogy a fiziokratizmusban az a nagy és a sajátos, hogy az értéket és az értéktöbbletet nem a forgalomból, hanem a termelésből vezeti le, ezért – a monetár- és merkantilrendszerrel ellentétben – szükségszerűen azzal a termelési ággal kezdi, amely egyáltalában elgondolható a forgalomtól, a cserétől elkülönítve, függetlenül, és nem az ember és ember közti, hanem csak az ember és természet közti cserét előfeltételezi.

[2. *Ellentmondások a fiziokraták rendszerében: a rendszer feudális burka és polgári lényege. Kettősség az értéktöbblet magyarázásában*]

Innen erednek az ellentmondások a fiziokratizmus rendszerében. Ez a rendszer valójában az első, amely a tőkés termelést elemzi, és ama feltételeket, amelyek között tőkét termelnek és amelyek között a tőke termel, a termelés örök természeti törvényeinek ábrázolja. Másrészt éppenséggel mint a feudális rendszernek, a földtulajdon uralmának polgári reprodukálása jelenik meg; az ipari szférák pedig, amelyeken belül a tőke először fejlődik ki önállóan, éppenséggel mint „nem-termelő" munkaágak, a mezőgazdaság puszta függelékei jelennek meg. A tőkefejlődés első feltétele a földtulajdon elválasztása a munkától, a földnek – a munka ezen ősfeltételének – önálló hatalomként, egy különös osztály kezén levő hatalomként való önálló szembelépése a szabad munkással. Ebben az ábrázolásban ezért a földtulajdonos úgy jelenik meg, mint a tulajdonképpeni

tőkés, vagyis a többletmunka elsajátítója. A feudalizmust így a polgári termelés nézőpontja alatt újratermelik és magyarázzák, ahogyan a mezőgazdaságot mint azt a termelési ágat magyarázzák, amelyben a tőkés termelés – vagyis az értéktöbblet termelése – kizárólagosan megtestesül. Azáltal, hogy ilymódon a feudalizmus polgáriasul, a polgári társadalom feudális látszatot kap.

Ez a látszat tévesztette meg dr. Quesnay nemesi híveit, mint például a bogarasan patriarchális idősebb *Mirabeaut*. A fiziokrata rendszer szélesebb látókörű elméinél, nevezetesen *Turgot-nál*, ez a látszat teljesen eltűnik, és a fiziokrata rendszer mint a feudális társadalom keretein belül utat törő új, tőkés társadalom jelentkezik. Megfelel tehát a polgári társadalomnak abban a korszakban, amelyben ez a hűbériségből kitör. A kiindulópont ezért Franciaországban van, egy túlnyomóan földművelő országban, nem Angliában, egy túlnyomóan ipari, kereskedelmi és tengerhajózó országban. Ez utóbbiban természetesen a forgalomra irányul a tekintet, arra, hogy a termék csak mint az általános társadalmi munka kifejezője – mint pénz – kap értéket, lesz áruvá. Ezért amennyiben nem az érték formájáról van szó, hanem az értéknagyságról és az értékesítésről, annyiban itt az *‚elidegenítésből eredő profit'*, vagyis a Steuart leírta ‚relatív profit' kézenfekvő. Ha azonban az értéktöbblet létrehozását magán a termelési területen akarjuk kimutatni, legelőször is vissza kell mennünk ahhoz a munkaághoz, amelyben az értéktöbblet a forgalomtól függetlenül testesül meg, a mezőgazdasághoz. Ez a kezdeményezés ezért egy túlnyomóan mezőgazdasági országban történt meg. A fiziokratákéival rokon eszmék töredékesen előfordulnak őket megelőző régi íróknál is, mint részben magában Franciaországban Boisguillebert-nél. De csak a fiziokratáknál válnak korszakot alkotó rendszerré.

A mezőgazdasági munkás, aki a bér minimumára van utalva, az ‚okvetlenül szükségesre', ennél az ‚okvetlenül szükségesnél' többet termel újra, és ez a több a földjáradék, az *értéktöbblet*, amelyet a munka alapfeltételének, a természetnek a tulajdonosai elsajátítanak. Tehát nem azt mondják: a munkás a munkaképességének újratermeléséhez szükséges munkaidőn túl dolgozik, ezért az érték, amelyet teremt, nagyobb munkaképességének értékénél; vagy az a munka, amelyet visszaad, nagyobb annál a munkamennyiségnél, amelyet munkabér formájában kap; hanem azt mondják: a termelés közben általa elfogyasztott használati értékek összege kisebb az általa megteremtett használati értékek összegénél, és így visszamarad egy többlet használati értékekben. – Ha csak annyi időt dolgoznék, amennyi saját munkaképességének újratermeléséhez szükséges, semmi sem maradna

vissza. De csak azt a pontot ragadják meg, hogy a föld termelékenysége képessé teszi a munkást arra, hogy napi munkája alatt – melyet adottnak előfeltételeznek – többet termeljen annál, amennyit fogyasztania kell, hogy tovább létezhessék. Ez a többletérték tehát mint a *természet adománya* jelenik meg, melynek közreműködése révén meghatározott tömegű szerves anyag – növénymagvak, bizonyos számú állat – a munkát képessé teszi arra, hogy több szervetlen anyagot alakítson át szervessé.

Másrészt mint magától értetődőt előfeltételezik, hogy a földtulajdonos tőkésként lép szembe a munkással. Megfizeti munkaképességét, amelyet a munkás áruként felkínál neki, és ennek fejében nemcsak egyenértéket kap, hanem elsajátítja e munkaképesség értékesítését. A munka tárgyi feltételének és magának a munkaképességnek elidegenülése ennél a cserénél előfeltételezve van. A feudális földtulajdonosból indulnak ki, de ez tőkésként lép fel, puszta árutulajdonosként, aki az általa munkára kicserélt árukat értékesíti, nemcsak egyenértéküket kapja vissza, hanem ezen az egyenértéken felüli többletet is, mert a munkaképességet csak mint árut fizeti meg. Mint árutulajdonos lép szembe a szabad munkással. Vagyis ez a földtulajdonos lényegileg tőkés. Ebben a tekintetben is igaza van a fiziokrata rendszernek, amennyiben a munkásnak a földtől és a földtulajdontól való eloldozása alapfeltétele a tőkés termelésnek és a tőke termelésének.

Ugyanebben a rendszerben innen erednek az ellentmondások: hogy e rendszer szemében, amely először magyarázza az *értéktöbbletet* idegen munka elsajátításából, mégpedig az árucsere alapján való elsajátításából, egyáltalában az érték nem a társadalmi munka egy formája, és az értéktöbblet nem többletmunka, hanem az érték puszta használati érték, puszta anyag, és az értéktöbblet puszta adománya a természetnek, amely egy adott mennyiségű szerves anyag helyébe egy nagyobb mennyiséget ad vissza a munkának. Egyfelől a földjáradék – tehát a földtulajdon valóságos gazdasági formája – ki van hámozva feudális burkából, redukálva van a – munkabéren felüli – puszta értéktöbbletre. Másfelől viszont ez az értéktöbblet feudalisztikus módon a természetből, nem pedig a társadalomból, a földhöz való viszonyból, nem pedig az érintkezésből [Verkehr] van levezetve. Maga az érték feloldódik a puszta használati értékre, ennélfogva anyagra. Másrészt ebben az anyagban pusztán a mennyiség, a megtermelt használati értékeknek az elfogyasztottakon felüli többlete érdekes, tehát a használati értékek pusztán mennyiségi viszonya egymáshoz, ezek puszta csereértéke, mely végül is munkaidőre oldódik fel.

Mindezek annak a tőkés termelésnek az ellentmondásai, amely éppen kiszabadítja magát a feudális társadalomból és ez utóbbit immár csak pol-

gári módon értelmezi, de a maga sajátságos formáját még nem találta meg; mint teszem a filozófia, amely először a tudat vallási formájában konstruálódik ki, és ezzel egyrészt a vallást mint olyant megsemmisíti, másrészt pozitíve maga is még csak ebben az idealizált, gondolatokká feloldott vallási szférában mozog.

Ezért azokban a következtetésekben is, amelyeket maguk a fiziokraták levontak, a földtulajdon látszólagos felmagasztalása átcsap gazdasági tagadásába és a tőkés termelés állításába. Egyrészt minden adót a földjáradékra vetnek ki, vagyis más szavakkal a földtulajdont részlegesen elkobozzák, amit a francia forradalom törvényhozása igyekezett végbevinni, s ami a ricardoi, kialakult modern gazdaságtan következtetése. Azáltal, hogy az adót teljesen a földjáradékra hárítják, mert ez az egyetlen értéktöbblet – tehát más jövedelmi formák minden megadóztatása csak kerülőúton, tehát csak gazdaságilag káros úton, a termelést gátló módon a földtulajdont adóztatja meg –, az adókat és ezzel minden állami beavatkozást elhárítanak magáról az iparról és ezt így minden állami beavatkozástól megszabadítják. Állítólag ez a földtulajdon javára történik, nem az ipar érdekében, hanem a földtulajdon érdekében.

Ezzel összefüggésben: laissez faire, laissez aller*; az akadályozatlan szabad konkurrencia, minden állami beavatkozásnak, monopóliumoknak stb. kiküszöbölése az ipar területéről. Minthogy az ipar semmit sem teremt, csak más formába átváltoztatja a mezőgazdaság által neki nyújtott értékeket, s ezekhez új értéket nem tesz hozzá, hanem egyenértékként csak más formában visszaadja a neki szolgáltatott értékeket, ezért természetesen kívánatos, hogy ez az átváltoztatási folyamat zavartalanul és a legolcsóbb módon menjen végbe; ez pedig csak a szabad konkurrenciával érhető el, amikor is a tőkés termelést rábízzák önmagára. A polgári társadalom emancipációja a hűbéri társadalom omladékain létesült abszolút monarchia alól tehát csak a tőkéssé változott és pusztán gazdagodással törődő feudális földtulajdonos érdekében történik. A tőkések csak a földtulajdonos érdekében tőkések, éppúgy, ahogyan a tovább fejlődött gazdaságtan szerint csak a munkásosztály érdekében tőkések.

Látjuk tehát milyen kevéssé értették meg a modern közgazdászok – Eugène Daire úr, a fiziokraták kiadója a maga róluk írt koszorús pályaművével egyetemben – a fiziokratákat, amikor úgy látják, hogy a fiziokratáknak a mezőgazdasági munka kizárólagos termelőségéről, a földjára-

* – engedd tenni, engedd menni – *Szerk.*

dékról mint az egyetlen értéktöbbletről, a földtulajdonosoknak a termelés rendszerében elfoglalt kiemelkedő helyzetéről szóló sajátos tételei összefüggés nélkül és csak véletlenszerűen kerülnek össze a szabad konkurrencia proklamálásával, a nagyipar, a tőkés termelés elvével. Egyszersmind megértjük, hogy e rendszer feudális látszata – akárcsak a felvilágosodás arisztokratikus hangvétele – hogyan tett szükségképpen jónéhány feudális urat egy olyan rendszer rajongójává és terjesztőjévé, amely lényegileg a polgári termelési rendszert proklamálta a feudális rendszer romjain.

[*3. Quesnay a társadalom három osztályáról. A fiziokrata elmélet további fejlődése Turgot-nál: a tőkés viszonyok mélyebb elemzésének elemei*]

Most végigmegyünk egy sor helyen, részint magyarázatául, részint bizonyításául a fent előadott tételeknek.

Magánál *Quesnaynél* az „Analyse du Tableau économique"-ban a nemzet polgárok három osztályából áll:

„*a termelő osztály*" (mezőgazdasági munkások), „*a tulajdonosok osztálya*" és „*a meddő osztály*" („mindazok a polgárok, akik a mezőgazdaságon kívülálló szolgálatokkal és munkákkal foglalkoznak"). („Physiocrates etc.", Eugène Daire kiadása, Párizs 1846, I. rész, 58. old.)

Termelő osztályként, értéktöbbletet teremtő osztályként csak a mezőgazdasági munkások jelennek meg, a földtulajdonosok nem. Ennek a ‚tulajdonosok osztályának', amely nem „meddő", mert az „értéktöbbletet" képviseli, fontossága nem abból származik, hogy ezt az értéktöbbletet megteremti, hanem kizárólag abból, hogy elsajátítja.

Turgot a legfejlettebb. Ő a ‚merő természet-adományát' is helyenként úgy ábrázolja, mint *többletmunkát*, s másrészt annak szükségszerűségét, hogy a munkás a munkabérén felül megmaradót* átengedje, abból magyarázza, hogy a munkás el van oldozva a munkafeltételektől, és hogy ezek szembelépnek vele egy osztály tulajdonaként, amely kereskedést folytat velük.

Hogy miért csakis a mezőgazdasági munka termelő, annak első oka az, hogy a mezőgazdasági munka minden más munka önálló űzésének természeti bázisa és előfeltétele.

---

* *Marxnál*: szükségeset – *Szerk.*

„Az ő" (a mezőgazdasági munkás) „munkája a társadalom különböző tagjai között elosztott munkák sorában megőrzi ugyanazt az elsőbbséget ..., amely azok között a különböző munkák között, melyeket az egyedülállóság állapotában kénytelen volt mindenfajta szükségleteire fordítani, a táplálékáról gondoskodó munkát illette. Ez nem megbecsülésbeli vagy méltóságbeli elsőbbség; ez az elsőbbség *fizikai* szükségesség dolga... Amit munkája a maga személyes szükségletein felül megtermeltet a földdel, az az egyetlen alapja azoknak a béreknek, amelyeket a társadalom összes többi tagjai munkájukért cserébe kapnak. Amikor ezek az e cserében kapott árat a maguk részéről arra használják fel, hogy megvásárolják a mezőgazdasági munkás terményeit, csak pontosan azt adják vissza neki" (anyagban), „amit kaptak. Ez lényeges különbség a munka e két fajtája között." („Réflexions sur la formation et la distribution des richesses" (1766); *Turgot*: „Oeuvres", Daire kiadása, I. köt. Párizs 1844, 9–10. old.)

Hogyan keletkezik mármost az értéktöbblet? Nem a forgalomból keletkezik, de abban realizálódik. A terméket értékén adják el, nem értékén *felül*. Nincsen az árnak az értéken felüli többlete. De mert az értékén adják el, realizál az eladó értéktöbbletet. Ez csak azért lehetséges, mert azt az értéket, amelyet elad, ő maga nem egészen fizette meg, vagyis mert a termék az eladó által meg nem fizetett, egyenértékkel nem pótolt értékalkotórészt tartalmaz. És ez a helyzet a mezőgazdasági munka esetében. Az eladó eladja, amit nem vásárolt meg. Ezt a meg nem vásároltat Turgot először is mint *‚merő természet-adományát'* ábrázolja. Látni fogjuk azonban, hogy ez a ‚merő természet-adománya' az ő számára suttyomban átváltozik a ‚mezőgazdasági munkásoknak' a ‚tulajdonos' által meg nem vásárolt többletmunkájává, amelyet a ‚tulajdonos' a mezőgazdasági termékekben elad.

„Mihelyt a mezőgazdasági munkás munkája a szükségletein *felül termel*, ezzel a felesleggel, *amelyet a természet merő adományként nyújt neki* fáradsága bérén felül, megvásárolhatja a társadalom többi tagjának munkáját. Ezek azáltal, hogy eladják neki munkájukat, csak megélhetésüket szerzik meg; a mezőgazdasági munkás azonban létfenntartásán kívül egy független és rendelkezésére álló gazdagságot szed össze, *amelyet nem vásárolt meg, és amelyet elad.* Ő tehát az egyetlen forrása a gazdagságnak, amely forgása révén a társadalom összes munkáit élteti, *mert ő az egyedüli, akinek munkája a munka bérén felül termel.*" (i. m. 11. old.)

Ebben az első felfogásban, először, megvan az értéktöbblet lényege, hogy érték, amelyet az eladásban realizálnak, anélkül, hogy az eladó érte egyenértéket adott, anélkül, hogy azt megvásárolta volna. *Meg nem fizetett érték*. De, másodszor, ezt mint ‚merő természet-adományát' fogja fel, ezt a ‚*munka bérén*' felüli többletet – amennyiben egyáltalában a természet adománya, a természet termelékenységétől függ, hogy a munkás a munkanapja alatt többet tud termelni, mint amennyi munkaképességének újratermeléséhez szükséges, többet tud termelni, mint amennyi a bére. Ebben az első felfogásban az összterméket még maga a munkás sajátítja el. És ez az össztermék két részre esik szét. Az első a munkabérét alkotja – önmagával szemben mint bérmunkás ábrázolódik, aki megfizeti magának a termék azon részét, amely munkaképessége újratermeléséhez, létfenntartásához szükséges. A második rész, amely ezen felül van, *a természet adománya* és az értéktöbbletet alkotja. Ennek az értéktöbbletnek, ennek a ‚merő természet-adományának' a természete azonban közelebbről kialakul, mihelyt nem előfeltételeznek többé ‚földet művelő tulajdonost', és a termék két része, a munkabér és az értéktöbblet, különböző osztályoknak jut, az egyik a bérmunkásnak, a másik a ‚tulajdonosnak'.

Ahhoz, hogy kialakuljon egy bérmunkás-osztály, akár az iparban, akár magában a mezőgazdaságban – először minden ‚gyáros' csak mint a ‚földet művelő tulajdonos' ‚díjazottja', bérmunkása jelenik meg –, a munkafeltételeknek el kell válniok a munkaképességtől, és ennek az elválásnak az alapzata az, hogy maga a föld a társadalom egy részének magántulajdonaként jelenik meg, úgyhogy a másik rész ki van rekesztve munkája értékesítésének ebből a tárgyi feltételéből.

„Az első időkben a föld tulajdonosát nem kellett megkülönböztetni a föld művelőjétől... Ebben az első időben, amikor minden dolgos ember annyi földet talált, amennyit csak akart, senki sem érezhetett csábítást arra, hogy *más számára dolgozzék*... De végül minden föld gazdájára talált, és azoknak, akik nem tudtak földtulajdont szerezni, nem maradt más kiútjuk, mint hogy *kicseréljék kezük munkáját – a díjazott osztály*" (tudniillik az ‚iparosok osztálya', röviden minden nem-mezőgazdasági munkás) „foglalkozásaiban – a földet művelő tulajdonos termékeinek feleslege ellenében." (i. m. 12. old.) A ‚földet művelő tulajdonos' azzal a ‚tekintélyes felesleggel', melyet a föld adott munkájának, „megfizethetett embereket, hogy megműveljék földjét; és azoknak, akik munkabérből élnek, egyre ment, hogy ebben a mesterségben vagy bármely másikban keresik meg ezt. *A tulajdonnak tehát külön kellett*

válnia a megművelés munkájától, és ez hamarosan meg is történt... A tulajdonosok kezdték ... a megművelés munkáját áthárítani munkabéres művelőkre." (i. m. 13. old.)

Ezzel tehát magában a mezőgazdaságban fellép a tőke-bérmunka viszony. Csak akkor lép fel, mikor egy bizonyos számú ember a munkafeltételek — mindenekelőtt a föld — tulajdonától eloldozva találja magát, és nincs mit eladnia magán a munkáján kívül.

A bérmunkás számára mármost, aki árut már nem termelhet, hanem magát a munkáját kell eladnia, a munkabér *minimuma*, a szükséges létfenntartási eszközök egyenértéke, szükségszerűen törvénnyé válik a munkafeltételek tulajdonosával folytatott cseréjében.

„Az egyszerű munkásnak, akinek két kezén és szorgalmán kívül nincs egyebe, csak annyiban van valamije, amennyiben sikerül fáradságát másoknak eladnia... Mindenfajta munkánál annak kell történnie és valóban az is történik, hogy a munkás bére arra korlátozódik, ami neki létfenntartásának biztosításához szükséges." (i. m. 10. old.)

Mihelyt mármost a bérmunka fellépett, a „föld terméke két részre oszlik: az egyik a mezőgazdasági munkás létfenntartását és profitját foglalja magában, melyek munkájának ellenszolgáltatását és azt a feltételt alkotják, amellyel elvállalja a tulajdonos földjének művelését; a maradék az a független és rendelkezésre álló rész, melyet a *föld ad merő adományként annak, aki megműveli*, előlegezésein és fáradságának bérén felül; és ez a tulajdonos része, vagyis az a jövedelme, amelyből munka nélkül élhet, és amelyet oda fordít, ahová akar." (i. m. 14. old.)

Ez a ‚merő adománya a földnek' azonban most már meghatározottan olyan ajándékként jelenik meg, melyet a föld annak ad, „aki megműveli", tehát olyan ajándékként, melyet a munkának ad; a földre fordított munka termelőerejeként, olyan termelőerőként, mellyel a munka a természet termelőerejének felhasználása következtében rendelkezik s ilymódon a földből merít, de csak mint munka merít belőle. A ‚tulajdonos' kezében ezért a többlet már nem mint „természet-ajándéka" jelenik meg, hanem mint idegen munka — egyenérték nélküli — elsajátítása, olyan idegen munkáé, amelyet a természet termelékenysége képessé tesz arra, hogy saját szükségletén felül termeljen létfenntartási eszközöket, de amelyet bérmunkaként való létezése arra korlátoz, hogy a munka termékéből csak azt sajátítsa el, „ami neki létfenntartásának biztosításához szükséges".

„A *földművelő* megtermeli a *saját bérét*, és azonfelül az iparosok és más díjazottak egész osztályának bérezésére szolgáló jövedelmet... *A tulajdonosnak mindene csak a földművelő munkája révén van*" (tehát nem ‚a természet merő ajándéka' révén); „tőle kapja meg létfenntartását és azt, amivel a többi díjazottak munkáját fizeti... a földművelőnek a tulajdonosra csak a megállapodások és a törvények erejénél fogva van szüksége." (i. m. 15. old.)

Itt tehát az értéktöbblet közvetlenül úgy van ábrázolva, mint a ‚földművelő' munkájának az a része, amelyet a ‚tulajdonos' egyenérték nélkül elsajátít, és amelynek termékét ezért úgy adja el, hogy nem vásárolta meg. Csakhogy Turgot nem a csereértéket mint olyant, magát a munkaidőt tartja szem előtt, hanem a termékeknek azt a többletét, melyet a ‚földművelő' munkája, saját bérén felül, a tulajdonosnak szolgáltat; a termékeknek ez a többlete azonban csak azt az időmennyiséget tárgyiasítja, amelyben — azon az időn kívül, melyben munkabérének újratermelésén dolgozik — ingyenesen dolgozik a ‚tulajdonos' számára.

Látjuk tehát, hogy a *mezőgazdasági munkán belül* a fiziokraták helyesen fogják fel az értéktöbbletet, hogy mint a bérmunkás munkájának termékét fogják fel, noha magát ezt a munkát megint abban a konkrét formában fogják fel, amelyben a használati értékekben testesül meg.

A mezőgazdaság tőkés kiaknázását — „a földek árendába vagy bérbe adását" — Turgot, mellékesen megjegyezve, úgy jellemzi, hogy

„minden módszer között a legelőnyösebb, de olyan országot feltételez, amely már gazdag". (i. m. 21. old.)

{Az értéktöbbletet szemügyrevételénél a forgalom területéről át kell mennünk a termelés területére. Vagyis az értéktöbbletet nemcsak árunak árura való cseréjéből kell levezetni, hanem abból a cseréből, amely a termelésen belül a munkafeltételek tulajdonosai és maguk a munkások között megy végbe. Ezek is mint árutulajdonosok lépnek szembe egymással, és ezért semmiképpen sem a cserétől független termelést tételezünk fel.}

{A fiziokrata rendszerben a ‚földtulajdonosok' a ‚bérezők', a munkások és minden más iparágbeli ‚gyárosok' ‚bérezettek' vagy ‚díjazottak'. Ennek folytán ‚kormányzók' és ‚kormányzottak' is.}

Turgot a következőképpen elemzi a munkafeltételeket:

„Bármely mesterségben kell hogy a munkásnak előlegezve legyenek szerszámai, legyen elegendő mennyiségű anyaga munkájának tár-

gyából; fenn kell tartania magát, míg el nem adja készítményeit." (i. m. 34. old.)

Mindezeket az ‚előlegezéseket', ezeket az egyedüli feltételeket, amelyek között a munka végbemehet, amelyek tehát a munkafolyamatnak *előfeltételei*, a föld eredetileg ingyenesen szolgáltatta:

„ez [. . .] adta az első alapját a minden művelést megelőző előlegezéseknek" gyümölcs, hal, állat stb. alakjában, és a szerszámokat faágak, kövek, háziállatok alakjában, amelyek nemzési folyamat által sokasodnak, s ezenkívül évi termékeket adnak „tejtermék, [. . .] gyapjú, [. . .] bőr és más anyagok" alakjában, „melyek az erdőből vett fával együtt az első alapját alkották az ipari készítményeknek". (i. m. 34. old.)

Ezek a munkafeltételek aztán, a munkának ezek az ‚előlegezései' *tőkévé* válnak, mihelyt egy harmadik személy kell hogy előlegezze őket a munkásoknak, és ez az eset attól a pillanattól fogva, hogy a munkásnak magán a munkaképességén kívül nincs semmije.

„Amikor a társadalom egy nagy része *csak két keze munkájából élhetett*, azoknak, akik ilymódon bérből éltek, először *valamit előlegezve* kellett kapniok, akár azért, hogy megszerezzék azokat a nyersanyagokat, amelyeket feldolgoznak, akár azért, hogy bérük kifizetéséig megéljenek." (i. m. 37—38. old.)

Turgot a *„tőkéket"* „felhalmozott ingó értékeknek" magyarázza. (i. m. 38. old.) Eredetileg a ‚tulajdonos' vagy ‚földművelő' naponta közvetlenül fizeti a munkabért és szállítja az anyagot, pl. a fonónőnek lent. Mihelyt az ipar fejlődésnek indul, nagyobb ‚előlegezésekre' és e termelési folyamat nagyobb állandóságára van szükség. Erre azután a ‚tőketulajdonosok' vállalkoznak. Termékeik árában vissza kell kapniok valamennyi *‚előlegezésüket'* és a profitot, amely *egyenlő* azzal,

„amennyit pénze hozott volna neki, ha" (föld-)„birtok megszerzésére használta volna fel", valamint bérüket, „mert egyenlő profit esetén kétségtelenül előnyben részesítette volna azt, hogy minden fáradság nélkül éljen egy föld jövedelméből, melyet ugyanazzal a tőkével megszerezhetett volna". (i. m. 39. old.)

A ‚díjazott iparűző osztály' maga is feloszlik „tőkés vállalkozókra és egyszerű munkásokra" stb. (i. m. 39. old.) Ahogyan ezekkel a ‚vállal-

kozókkal', ugyanúgy áll a dolog a ‚földbérlő vállalkozókkal'. Szintén minden előlegezésükért pótlást kell kapniok, a profiton kívül, mint fent.

„Mindezt előre le kell vonni a föld termelvényeinek árából; a *többlet* arra szolgál a földművelőnek, hogy megfizesse a tulajdonosnak az engedélyt, melyet arra adott neki, hogy földjét vállalkozásának létrehozására felhasználja. Ez a bérlet ára, a tulajdonos jövedelme, a nettótermék, mert mindaz, amit a föld a mindenfajta előlegek visszatérülésének és az előlegező profitjainak erejéig termel, nem tekinthető jövedelemnek, hanem csak a *művelési költségek visszatérülésének*, mert ha a földművelő nem kapná meg ezeket, óvakodnék gazdagságát és fáradságát más földjének művelésére fordítani." (i. m. 40. old.)

Végül:

„Bár a tőkék részben a dolgozó osztályok megtakarított profitjaiból alakulnak, mégis — minthogy ezek a profitok mindig a földből erednek, hiszen valamennyit vagy a jövedelemből, vagy a jövedelem termelését szolgáló költségekből fizetik — nyilvánvaló, hogy a tőkék ugyanúgy, mint a jövedelem, a földből erednek, vagy méginkább, hogy a tőkék nem egyebek, mint a föld által termelt értékek azon részének felhalmozása, melyet a jövedelem tulajdonosai vagy azok, akik osztoznak rajta, minden évben félretehetnek, nem használván fel szükségleteikre." (i. m. 66. old.)

Teljesen rendjén való, hogy — mivel a földjáradék az egyetlen értéktöbblet — a felhalmozás csak belőle történik. Amit a ‚tőkések' különben felhalmoznak, azt bérükből (jövedelmükből, mely fogyasztásukra van rendeltetve, mert a fiziokraták így fogják fel a profitot) csípik le.

Azáltal, hogy a profitot mint bért a művelési költségekhez számítják, és csak a többlet a ‚tulajdonos' jövedelme, a ‚tulajdonos' a művelési költségekből — és így mint a termelés szereplője — valójában ki van rekesztve, éppúgy, mint a ricardiánusoknál, annak a tisztes pozíciónak az ellenére, melyet megadnak neki.

A fiziokratizmus kialakulása összefüggésben volt mind a colbertizmussal szembeni ellentéttel, mind nevezetesen a Law-rendszer krachjával is.

[4. *Az érték összekeverése az anyaggal Paolettinél*]

Az érték összekeverése vagy jobbanmondva egyenlősítése az anyaggal, és ennek a nézetnek a fiziokraták egész felfogásmódjával való összefüggése világosan kitűnik *Ferdinando Paoletti* „I veri mezzi di render felici le società"-jából* vett következő kivonatokban (ez a munka részben Verri ellen irányul, aki „Meditazioni sulla economia politicá"-jában (1771) megtámadta a fiziokratákat). (Paoletti toszkánai, az idézett írás Custodi, Parte moderna, XX. köt.)

„Az *anyagnak* ilyen *megsokszorozódása*", mint amilyenek a ‚föld termelvényei', „bizonyosan nem ment és nem is mehet végbe az iparok által, azok csak formálják, csak módosítják; az iparok tehát semmit sem termelnek. De az iparok, felelik nekem, adják a formát az anyagnak, tehát termelőek; ennélfogva ez termelés, ha nem is anyagé, de formáé. Nos jó, nem akarok ellentmondani; de *ez nem gazdagság termelése, sőt nem más, mint kiadás*... A politikai gazdaságtan fizikai és valóságos termelést előfeltételez és kutat, amilyen egyedül a mezőgazdaság által megy végbe, mivelhogy egyedül ez sokszorozza meg az anyagokat és a termékeket, melyek a gazdagságot alkotják... Az iparok a mezőgazdaságtól vásárolják a nyersanyagokat, hogy feldolgozzák őket. Ez a munka nem tesz mást, amint már mondottuk, csak formát ad ennek a nyersanyagnak, de azért nem szaporítja és nem sokszorozza meg." (i. m. 196—197. old.) „Adjatok a szakácsnak bizonyos mennyiségű borsót, hogy elkészítse nektek ebédre, s ő jól megfőzve és jól megfűszerezve asztalotokra fogja állítani, de ugyanabban a mennyiségben, amelyben megkapta; adjátok ellenben ezt a mennyiséget a kertésznek, hogy a földre bízza, s annak idején a kapott mennyiségnek legkevesebb négyszeresét fogja visszaszolgáltatni nektek. Ez az igazi és egyetlen termelés." (i. m. 197. old.) „Az értéket a dolgoknak az emberek szükségletei adják. Tehát az áruk értéke vagy értékének növekedése nem az iparok munkájának hatása, hanem a munkások költségeié." (i. m. 198. old.) „Alig bukkan fel valamely modern manufaktúra, rögtön elterjed mind az országon belül, mind rajta kívül; és íme, más kézművesek, más kereskedők konkurrenciája *igen hamar* redukálja az árat méltányos színvonalára, amelyet ... a nyersanyagok értéke és a munkások létfenntartása szab meg." (i. m. 204—205. old.)

---

* *Marxnál*: „Pensieri sopra l'agricolturá"-jából – *Szerk.*

[5. *A fiziokrata elmélet elemei Adam Smithnél*]

A mezőgazdaságban alkalmazzák valamennyi iparág közül először a természeti erőket a nagybani termelés végett. Alkalmazásuk a feldolgozó iparban csak ez utóbbinak egy magasabb fejlődési fokán mutatkozik meg szembetűnően. A következő idézetből láthatjuk, hogy A. Smith itt még a nagyipar előperiódusát és ezért a fiziokrata szemléletet fejezi ki, és hogy Ricardo a modern ipar álláspontjáról válaszol neki.

A [Wealth of Nations] II. könyv V. fejezetében [McCulloch kiad. II. köt. 147. old.] A. Smith ezt mondja a földjáradékra vonatkozólag:

„Ez a természet műve, amely fennmarad mindannak levonása vagy kiegyenlítése után, ami az ember művének tekinthető. Ritkán kevesebb ez, mint a teljes termék egynegyede és gyakran több, mint egyharmada. Semmiféle a manufaktúrákban felhasznált ugyanakkora mennyiségű termelő munka nem eredményezhet ilyen nagy újratermelést. *A manufaktúrában a természet semmit sem csinál, mindent az ember csinál*; és az újratermelésnek mindig arányosnak kell lennie az azt végrehajtó tényezők erejével."

Amire Ricardo megjegyzi — [Principles of Political Economy] 2. kiad. 1819, 61—62. old. jegyzet —:

„Vajon a manufaktúrában semmit sem csinál a természet az ember számára? A szél és a víz erői, amelyek mozgatják gépeinket és segítik a hajózást, az semmi? A lég nyomása, a gőz feszereje, amely képessé tesz bennünket arra, hogy a legelképesztőbb gépeken dolgozzunk — ezek nem a természet adományai? nem is szólva a hő hatásairól a fémek lágyításában és olvasztásában, a lég elbontó hatásáról a festési és erjesztési folyamatban. Nincs felemlíthető manufaktúra, amelyben a természet ne adná segítségét az embernek, méghozzá bőkezűen és ingyen."

Hogy a fiziokraták a profitot csak a járadékból való levonásnak tekintik:

„A fiziokraták például azt mondják egy darab csipke áráról, hogy egy része csupán pótolja azt, amit a munkás elfogyasztott, és a másik része csak átment az egyik ember" {tudniillik a landlord} „zsebéből a másikéba." („An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.", London 1821, 96. old.)

A fiziokraták szemléletéből, akik a profitot (beleértve a kamatot) a tőkés által elfogyasztandó puszta jövedelemnek fogják fel, származik A. Smithnek és követőinek az a nézete is, hogy a tőke felhalmozódása a tőkés személyes kuporgatásának, takarékoskodásának és lemondásának köszönhető. Azért mondhatják ezt, mert csak a földjáradékot tekintik a felhalmozás voltaképpeni, gazdasági, hogy úgy mondjuk, legitim forrásának.

„Ő" — mondja Turgot —, tudniillik a mezőgazdasági munkás, „az egyetlen, akinek munkája *a munka bérén felül* termel." (*Turgot*, i. m. 11. old.)

A profit tehát itt teljesen beleszámít a ‚munka bérébe'.

„A földművelő ezen a visszatérítésen" (saját bérén) „felül létrehozza a tulajdonos jövedelmét; az iparos pedig nem hoz létre semmilyen jövedelmet, sem magának, sem másoknak." (i. m. 16. old.) „Mindaz, amit a föld a mindenfajta előlegek visszatérülésének és az előlegező profitjainak erejéig termel, *nem tekinthető jövedelemnek*, hanem csak *a művelési költségek visszatérülésének*." (i. m. 40. old.)

A. Blanqui az „Histoire de l'économie politique"-ban, Brüsszel 1839, a 139. oldalon ezt mondja [a fiziokratákról]:

„A föld megművelésére fordított munka nemcsak annyit termelt, amennyiből a munkás táplálkozhatott a munkavégzés egész tartama alatt, hanem még egy *értékbeli többletet*" (értéktöbbletet) „is, amely hozzátevődhetett a már létező gazdagság tömegéhez: ezt a többletet *nettótermléknek* nevezték." (Az értéktöbbletet tehát azon használati értékeknek az alakjában fogják fel, amelyekben megtestesül.) „A nettótermék szükségképpen a föld tulajdonosát kellett hogy megillesse és kezében egy teljességgel rendelkezésére álló jövedelmet alkotott. Mi volt mármost a többi ipar nettótermléke?... Ipari vállalkozók, kereskedők, munkások — valamennyien a mezőgazdaságnak, az összes javak szuverén teremtőjének és szétosztójának alkalmazottai, *bérezettei* voltak. Ezek munkájának termékei a *közgazdászok*[18] rendszerében csak a munkavégzés alatti fogyasztásaik egyenértékét képviselték, úgyhogy a munka befejezése után a gazdagság teljes összege tökéletesen ugyanaz volt, mint azelőtt, *hacsak a munkások vagy a munkáltatók félre nem tettek*, azaz meg nem *takarítottak abból, amit joguk volt elfogyasztani.* Így hát a földre fordított munka volt az egyetlen, amely gazdagságot termelt, és a többi iparok munkáját *meddőnek* tekintették, mert *nem származott belőle az általános tőke semmiféle megnövekedése.*"

(Így hát a fiziokraták a tőkés termelés lényegét az értéktöbblet termelésébe helyezték. E tünemény megmagyarázását tekintették feladatuknak. És ez is volt a probléma, miután kiküszöbölték a merkantilrendszer ‚elidegenítésből eredő profitját'.

„Hogy pénzünk legyen" — mondja *Mercier de la Rivière* —, „meg kell vennünk, és e vétel után nem vagyunk gazdagabbak, mint voltunk azelőtt; csak pénzben kaptuk meg ugyanazt az értéket, amelyet árukban odaadtunk." (*Mercier de la Rivière*: „Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques", II. köt. 338. old.)

Ez érvényes mind a vételre, mind az eladásra, mint ahogy érvényes az áru egész átalakulásának eredményére, illetve a vétel és eladás eredményére, különböző áruknak értékükön való cseréjére, tehát egyenértékek cseréjére. Honnan van akkor az értéktöbblet? Vagyis honnan van a tőke? Ez a fiziokraták előtt álló probléma. Tévedésük az, hogy az *anyag szaporodását* — mely a természetes növényi és állati szaporulat folytán megkülönbözteti a földművelést és az állattenyésztést az ipartól — összecserélték a *csereérték szaporodásával*. A használati érték volt szemükben az alap. És valamennyi áru használati értéke egy — ahogy a skolasztikusok mondják — egyetemességre [universale] redukálva, ez a természeti anyag mint olyan, melynek szaporodása az adott formában csak a mezőgazdaságban megy végbe.)

G. Garnier, A. Smith fordítója s maga is fiziokrata, helyesen taglalja a fiziokraták *megtakarítási elméletét* stb. Először csak azt mondja, hogy az ipar — ahogyan a merkantilisták minden termelésről állították — értéktöbbletet *csak* az ‚elidegenítésből eredő profit' révén teremthet, azáltal, hogy az árukat értékükön felül adja el, tehát ‚csak megteremtett értékeknek egy új elosztása' megy végbe, ‚de nem új hozzátevés a megteremtett értékekhez'.

„Az iparosok és gyárosok munkája, amely nem nyitja meg a gazdagságnak semmiféle új forrását, *csak előnyös csere révén lehet hasznothajtó*, és csak tisztán relatív értéke van, olyan értéke, amely nem ismétlődik meg többé, ha nincs többé alkalom *cserén való nyerésre*." (Garnier Smith-fordítása: „Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations", Párizs 1802, V. köt. 266. old.[19])

Vagyis a megtakarításokat, amelyeket eszközölnek, az értékeket, amelyeket az általuk kiadott ‚értéken' felül biztosítanak maguknak, saját ‚fogyasztásuk' rovására kell összezsugorgatniok.

„Az iparosok és gyárosok munkája, jóllehet a társadalom gazdagságának általános tömegéhez nem tud egyebet hozzátenni, mint a bérmunkások és a tőkések által eszközölt megtakarításokat, ezen az úton mégis hozzájárulhat a társadalom gazdagításához." (i. m. 266. old.)

És részletesebben:

„A földművelés munkásai magával munkájuk termékével gazdagítják az államot; az iparok és a kereskedelem munkásai ellenben csakis *saját fogyasztásukon eszközölt megtakarításokkal* tudják gazdagítani. A közgazdászoknak ez az állítása az általuk tett megkülönböztetés következménye és ugyanilyen elvitathatatlannak látszik. Valóban az iparosok és gyárosok munkája nem tehet hozzá az anyag értékéhez egyebet, mint saját munkájuk értékét, vagyis azon bérek és profitok értékét, amelyeket ennek a munkának a bérek és profitok mindenkori országos árfolyama szerint hoznia kellett. Mármost ezek a bérek, akár kicsinyek, akár nagyok, nem egyebek, mint ellenszolgáltatás a munkáért; ez az, amit a munkásnak joga van elfogyasztani és amit feltevés szerint elfogyaszt; mert csakis fogyasztás révén élvezheti munkájának gyümölcsét, és ez az élvezés alkotja számára valójában az egész ellenértéket. *Hasonlóképpen a profitokat, akár kicsik, akár nagyok*, szintén úgy tekintik, mint a tőkés napi és folyamatos fogyasztását, aki természetszerű feltevés szerint élvezeteit a tőkéje által hozott jövedelemhez arányítja. Ilymódon — hacsak a munkás meg nem vonja magától egy részét annak a jólétnek, amelyre *a munkájáért* járó bér árfolyama szerint joga van, hacsak a tőkés el nem szánja magát arra, hogy megtakarítsa egy részét annak a jövedelemnek, amelyet tőkéje nyújt neki — mindketten abban a mértékben, amelyben a munkavégzés befejeződik, elfogyasztják az ebből a munkavégzésből eredő egész értéket. A társadalom gazdagságának össztömege így hát munkájuk bevégeztével ugyanakkora lesz, mint volt azelőtt, *hacsak meg nem takarították* egy részét annak, amit joguk volt elfogyasztani, amit elfogyaszthattak volna anélkül, hogy tékozlással vádolták volna őket; ebben az esetben a társadalom gazdagságának össztömege megnövekedett volna *megtakarításaik egész értékével*. Joggal mondhatjuk hát, hogy az iparok és a kereskedelem szereplői *csakis nélkülözéseik révén tehetnek hozzá valamit a társadalomban meglevő gazdagság össztömegéhez*." (i. m. 263—264. old.)

Garnier azt is egészen helyesen kiérzi, hogy A. Smithnek a megtakarítás révén történő felhalmozásról vallott elmélete (A. Smith erősen

fertőzött volt a fiziokratizmustól, amit sehol sem bizonyít be csattanósabban, mint a fiziokratizmusról mondott bírálatában) ezen a fiziokrata alapzaton nyugszik. Garnier ezt mondja:

„Végül, ha a közgazdászok azt hangoztatták [. . .], hogy az ipar és a kereskedelem csakis nélkülözések révén tehet hozzá valamit a nemzeti gazdagsághoz, A. Smith ugyancsak azt mondta, hogy az iparűzés hasztalan folynék, és hogy egy ország tőkéje sohasem növekednék, ha az ökonómia nem növelné megtakarításaival." (II. könyv III. fej.) „Smith tehát tökéletesen egyetért a közgazdászokkal stb." (i. m. 270. old.)

[6. *A fiziokraták mint a tőkés nagybani mezőgazdaság hívei*]

Azon közvetlen történelmi körülmények sorában, amelyek a fiziokratizmus elterjedését, sőt a kialakulását is előmozdították, A. Blanqui előbb idézett írásában megemlíti:

„Mindazokból az [. . .] értékekből, amelyek a" (Law-féle) „*rendszer* izzó légkörében kikeltek, nem maradt meg semmi, csak a romlás, a pusztulás és a csőd. *Egyedül a földtulajdon* nem pusztult el ebben a fergetegben." {Ezért következik Proudhon úrnál a „Philosophie de la misère"-ben is a földtulajdon a hitelre.[20]} „Még tökéletesedett is, minthogy kezet cserélt, és *roppant méretekben felosztódott*, talán *először* a feudalizmus óta." (i. m. 138. old.) Tudniillik: „A számtalan birtokcsere, mely a rendszer hatása alatt végbement, kezdte felaprózni a tulajdont. . . . A földtulajdon először került ki a kábultságnak abból az állapotából, amelyben a hűbéri rendszer oly sokáig tartotta. Ez igazi ébredés volt a mezőgazdaság számára . . . Ez" (a föld) „átment a holtkéz uralma alól a forgalomba." (i. m. 137—138. old.)

Turgot, akárcsak *Quesnay* és annak többi követője, szintén *tőkés* termelést akar a mezőgazdaságban. Így Turgot:

„A földek árendába vagy bérbe adása. . . Ez az utóbbi módszer" (a modern bérleten nyugvó nagybani mezőgazdaságban) „mind között a legelőnyösebb, de olyan országot feltételez, amely már gazdag." (Lásd *Turgot*, i. m. 16, 21. old.)

És *Quesnay* a „Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole"-jában:

„A gabonatermesztésre használt földeket, amennyire csak lehetséges, egyesíteni kell gazdag földművelők" (vagyis tőkések) „által kiaknázott nagy bérletekké; mert a nagy mezőgazdasági üzemekben az épületek fenntartására és tatarozására fordított kiadások kisebbek, a költség viszonylag sokkal kevesebb, és a nettótermék sokkal több, mint a kicsinyekben." [i. m. 96—97. old.]

Ugyanakkor a nevezett helyen Quesnay elismeri, hogy a mezőgazdasági munka termelékenységének fokozódása a „nettójövedelemnek", tehát legelőször is a ‚tulajdonosnak', vagyis az értéktöbblet birtokosának jut osztályrészül, és hogy az értéktöbblet relatív fokozódása nem a földből, hanem a munka termelékenységének fokozódását szolgáló társadalmi stb. intézkedésekből származik. Ugyanis a nevezett helyen ezt mondja:

„Az ennek hasznára" {vagyis ‚a nettótermék hasznára'} „eszközölt minden megtakarítás azon munkákban, amelyek állatok, gépek, vizek stb. segítségével végezhetők el, a népesség előnyére válik stb." [i. m. 97. old.]

Ugyanakkor Mercier de la Rivière (i. m. II. köt. 407. old.) sejti, hogy az értéktöbbletnek, legalábbis az iparban (amit Turgot, mint fentebb említettük, minden termelésre vonatkozóan kifejt), van valami köze magukhoz az ipari munkásokhoz. Az idézett helyen így kiált fel:

„Mérsékeljétek lelkesedésteket, vak csodálói az iparűzés csalóka termékeinek: mielőtt csodát kiáltotok, nyissátok ki szemeteket, és lássátok, mennyire szegényen vagy legalábbis szűkösen élnek ugyanazok a gyártók*, akik olyan művészek, hogy húsz garast ezertalléros értékké változtatnak; *ki húz hasznot az értékeknek ebből a hallatlan megsokszorozódásából? Hiszen akiknek kezemunkájával létrejön, azok nem ismerik a jólétet! ah, óvakodjatok ettől a kontraszttól!*"

[7.] *A közgazdászok egész rendszerének ellentmondásai*

Többek között Quesnay az abszolút monarchia pártján.

„A hatalom [...] egyetlen legyen ... az egy kormányzaton belüli ellentétes erők rendszere végzetes tanítás; csak a nagyok közti egyenetlenségről és a kicsik elnyomásáról tanúskodik." (A fent idézett „Maximes générales etc."-ban [81. old.].)

* *Marxnál*: munkások – *Szerk.*

Mercier de la Rivière:

„Márcsak azáltal is, hogy az ember [. . .] társadalomban élésre van rendeltetve, despotizmus alatt élésre van rendeltetve." (i. m. I. köt. 281. old.)

Hát még a „nép barátja"[21], Mirabeau márki, az idősebb Mirabeau! És éppen ez az iskola a laissez faire, laissez aller-val dönti meg a colbertizmust, s egyáltalában a kormányzat minden beavatkozását a polgári társadalom tevékenykedésébe. Az államot már csak e társadalom pórusaiban engedi továbbélni, mint Epikurosz a maga isteneit a világ pórusaiban.[22] A földtulajdon felmagasztalása gyakorlatilag átcsap abba, hogy az adókat kizárólag a földjáradékra vessék ki — ez a földtulajdon virtuális elkobzása az állam által, ugyanúgy, mint a ricardiánusok radikális részénél. A francia forradalom, Roederer és mások tiltakozása ellenére, elfogadta ezt az adóelméletet.

Turgot maga, a radikális burzsoá miniszter, aki bevezeti a francia forradalmat. Minden hamis feudális látszatuk ellenére a fiziokraták karöltve dolgoznak az enciklopedistákkal!

Turgot igyekezett előlegezni a francia forradalom rendszabályait. Az *1776 februári* ediktummal eltörölte a céheket. (Ezt az ediktumot három hónappal kihirdetése után visszavonták.) Éppígy megszüntette a parasztok robotmunkáját az útépítkezéseken.[23] Megkísérelte a földjáradékot terhelő ‚egyetlen adó' bevezetését.[24]

Később még egyszer visszatérünk a fiziokratáknak a tőke elemzésével kapcsolatos nagy érdemére.[25]

Itt hát még ennyit: Az értéktöbblet (szerintük) a munka egy különös faja — a mezőgazdaság — termelékenységének köszönhető. És egészében véve ez a különös termelékenység magának a természetnek a számlájára írható.

A merkantilrendszerben az értéktöbblet csak relatív, amit az egyik nyer, a másik elveszti. ‚Elidegenítésből eredő profit', vagy ‚a gazdagságnak a különböző felek közötti ingadozása'. Egy országon belül tehát valójában nem megy végbe — az össztőkét tekintve — értéktöbblet képződése. Csak

az egyik nemzetnek a többi nemzethez való viszonyában mehet végbe. És a többlet, amelyet az egyik nemzet a másikkal szemben realizál, pénzben testesül meg (kereskedelmi mérleg), mert éppen a pénz a csereérték közvetlen és önálló formája. Ezzel ellentétben — mert a merkantilrendszer valójában tagadja abszolút értéktöbblet képződését — a fiziokratizmus meg akarja az abszolút értéktöbbletet magyarázni: a *,nettótermék'*. És minthogy a használati értékhez tapad, számára a mezőgazdaság *ennek egyetlen képzője.*

[*8. A fiziokrata tan vulgarizálása Schmalznál*]

A fiziokratizmus egyik legnaivabb kifejezőjét — milyen messze kerültünk Turgot-tól — a vén demagógszaglász és porosz királyi titkos tanácsos Schmalzban találjuk meg. Például:

„Ha a természet neki" (a birtok bérbeadójának, a földtulajdonosnak) „a különben *szokásos kamat kétszeresét* akarja fizetni, ki tilthatná meg neki, hogy elfogadja?" („Economie politique", Henri Jouffroy fordításában stb., Párizs 1826, I. köt. 90. old.[26])

A munkabér minimumát a fiziokraták úgy fejezik ki, hogy a munkások fogyasztása (vagy kiadása) egyenlő azzal a munkabérrel, *amelyet kapnak*. Vagy mint Schmalz úr ezt általánosan kifejezi:

„Minden munkabér (átlagban) egyenlő azzal, amit (megintcsak átlagban) egy a munkás osztályához tartozó ember azon idő alatt, amely alatt munkáját (megintcsak átlagban) elvégzi, rendszerint el szokott fogyasztani." (i. m. 120. old.)

„A *földjáradék* a nemzet egyetlen jövedelme [. . .]. A munkabér és a kamatok csak egyik kézből a másikba, mindig más kezekbe viszik át, amit a természet a földjáradékban adott." (i. m. 309—310. old.)

„A nemzet vagyona nem egyéb, mint a földnek az a képessége, hogy ezt a földjáradékot évenként szolgáltassa." (i. m. 310. old.) „Minden értékkel bíró dolog, ha visszamegyünk *értéke* alkotórészeiig és alapjaiig [. . .], pusztán természeti termék. Ha a munka adott is egy új formát ezekhez a dolgokhoz és ennélfogva megnövelte is értéküket, ez az érték mégis csupán mindazon természeti termékek összesített értékéből áll, amelyek ez új formabeli érték kedvéért szétromboltattak, azaz a munkás

által elfogyasztattak és valamilyen módon elhasználtattak." (i. m. 313. old.)

„Ez a munka" (a tulajdonképpeni mezőgazdaság) „valóban termelő és csakis ez termelő, azáltal, hogy *önálló szerves testeket* hoz létre. A kikészítő munkák csupán meglevő testeket változtatnak meg mechanikailag vagy kémiailag." (i. m. 15—16. old.)

[9.] *A fiziokraták babonája ellen*

Verri (Pietro): „Meditazioni sulla economia politica" (Első kiadása 1771), Custodi, Parte moderna, XV. köt.

„A világegyetem semmilyen jelensége, akár emberkéz hozta létre, akár a fizika egyetemes törvényei, nem kelti bennünk tényleges *teremtés* eszméjét, hanem csakis az anyag *módosításáét*. *Összetétel* és *szétválasztás* — ezek az egyetlen elemek, amelyekre az *újratermelés* eszméjének elemzésekor az emberi elme minduntalan rábukkan; és ugyanaz a helyzet az *érték* és a *gazdagság újratermelésénél*, amikor a föld, a levegő és a víz a mezőkön gabonává változik, mint amikor emberkéz segítségével egy rovar váladéka selyemmé változik, vagy néhány fémdarabka úgy sorakozik, hogy ütőóra lesz belőle." (i. m. 21—22. old.)

Továbbá:

A fiziokraták a „manufaktúrások osztályát" „*meddőnek*" nevezik, „mert szerintük a *készítmény értéke olyan mennyiség, amely egyenlő a nyersanyaggal* plusz az *élelmiszerekkel, amelyeket a kézművesek a gyártás alatt elfogyasztanak*". (i. m. 25. old.)

Verri ezzel szemben felhívja a figyelmet a ‚parasztok' állandó szegénységére, ellentétben a ‚kézművesek' fokozódó gazdagodásával, s aztán így folytatja:

„Ez azt bizonyítja, hogy a kézműves a kapott árban nemcsak a *megtörtént fogyasztás pótlását* kapja meg, *hanem kap egy részt ezen felül, s ez a rész* az évi újratermelés tömegében *megteremtett új értékmennyiség*." (i. m. 26. old.) „Az újonnan termelt érték [. . .] a termény vagy készítmény árának az a mennyisége, amely az anyag *eredeti értékén* és a meg-

formálása közben történt fogyasztáson *felül* van. A mezőgazdaságban le kell vonni a magot és a paraszt fogyasztását: ugyanígy az iparokban le kell vonni a nyersanyagot és a kézműves fogyasztását, és *amekkora a megmaradt mennyiség*, akkora *újratermelési érték* teremtődik évente." (i. m. 26—27. old.)

[HARMADIK FEJEZET]

Adam Smith

[*1. Az érték kétféle meghatározása Smithnél*]

A. Smith, mint minden említésre érdemes közgazdász, átveszi a fiziokratáktól az átlagbért, amelyet ő a ‚munkabér természetes árának' nevez.

„Az embernek mindig munkájából kell élnie, és bérének legalább létfenntartására elegendőnek kell lennie. A legtöbb esetben a bérnek még valamivel többnek is kell lennie; máskülönben nem tudna családot eltartani, és az ilyen munkások faja kiveszne az első nemzedékkel." (I. könyv VIII. fej., [Garnier ford. Párizs 1802] I. köt. 136. old.)

A. Smith kifejezetten megállapítja, hogy a munka termelőerőinek fejlődése nem magának a munkásnak válik javára. Így például ezt mondja (I. könyv VIII. fej., McCulloch kiad. London 1828):

„A munka terméke a munka természetes jutalma vagy bére. A dolgoknak abban az eredeti állapotában, amely mind a *föld elsajátítását*, mind a *tőke felhalmozását* megelőzi, a munka egész terméke a munkásé. Nincsen sem földesura, sem gazdája, akivel osztozkodjék. Ha ez az állapot továbbra is fennmaradt volna, akkor a *munka termelőerőinek mindazon tökéletesedéseivel*, amelyekre a *munkamegosztás* alkalmat ad, a munkabér *emelkedett volna*. Minden dolog fokozatosan olcsóbbodott volna." {Mindenesetre mindazok a dolgok, amelyeknek újratermeléséhez kisebb mennyiségű munka szükséges, de ezek nemcsak olcsóbbodtak „volna"; valóban olcsóbbak is lettek.} „Kisebb mennyiségű munkával termelték volna őket; és minthogy az egyenlő mennyiségű munkával termelt árukat a dolgoknak ebben az állapotában természetszerűen kicserélték volna egymással, ezeket szintén kisebb mennyiségű munka termékéért vásárolták volna meg. [...] De a dolgoknak ez az eredeti állapota,

amelyben a munkás saját munkájának egész termékét élvezte, *nem maradhatott fenn a föld elsajátításának és a tőke felhalmozásának megkezdése után.* Ezért véget ért jóval a munka termelőerőinek legjelentékenyebb tökéletesítései előtt, és céltalan volna tovább kutatni, milyen hatásai lehettek volna a munka jutalmára vagy bérére." (I. köt. 107—109. old.)

A. Smith itt nagyon finoman jegyzi meg, hogy a munka termelőerejének valódi nagy fejlődése csak attól a pillanattól kezdődik, amelyben a munka bérmunkává változott és a munkafeltételek egyrészt mint földtulajdon, másrészt mint tőke szembelépnek vele. A munka termelőerejének fejlődése tehát csak olyan feltételek között kezdődik, amelyek között maga a munkás már nem sajátíthatja el annak eredményeit. Ezért teljesen haszontalan azt vizsgálni, hogy a termelőerők e gyarapodása hogyan hatott volna vagy hogyan hatna a „bérekre" – amelyek itt a munka termékével egyenlők – azzal az előfeltevéssel, hogy a munka terméke (vagy e termék értéke) magáé a munkásé volna.

A. Smith igen erősen meg van fertőzve a fiziokraták elképzeléseivel, és művén sokszor egész rétegek vonulnak végig, amelyek a fiziokratákra vallanak és merőben ellentmondanak a sajátságosan tőle származó nézeteknek. Így például a földjáradékról stb. szóló tanításában. Írásának ezeket az alkotórészeit, amelyek nem jellemzők rá, amelyekben Smith pusztán fiziokrata, célunk szempontjából itt teljesen figyelmen kívül kell hagynunk.[27]

Már e munka első részében, az áru elemzése alkalmával kimutattam,[28] hogy mennyire ingadozik A. Smith a csereérték meghatározásában, és kivált az *áruk* értékének a termelésükhöz szükséges munka mennyiségével való meghatározását hol összecseréli, hol felváltja azzal a meghatározással, hogy az érték az az eleven munka-mennyiség, amellyel áru megvásárolható, vagy, ami ugyanaz, az az árumennyiség, amellyel meghatározott mennyiségű eleven munka megvásárolható. Itt a munka *csereértékét* teszi az áruk értékmérőjévé. Valójában *a munkabért*; mert a munkabér azzal az árumennyiséggel egyenlő, amelyet meghatározott mennyiségű eleven munkával megvásárolnak, vagy azzal a munkamennyiséggel egyenlő, amely meghatározott mennyiségű áruval megvásárolható. A munkának vagy jobbanmondva a munkaképességnek az értéke, mint minden más áru értéke, változik és semmiben nem különbözik sajátosan a többi áru értékétől. Itt Smith értéket tett az érték mércéjévé és magyarázó alapjává, tehát ez hibás kör.

De a további fejtegetésnél ki fog tűnni, hogy ez a bizonytalanság és egészen különnemű meghatározásoknak ez az összedobálása nem zavarja Smithnek az értéktöbblet természetéről és eredetéről folytatott vizsgálódásait, mert valójában mindenütt, ahol kifejt, ragaszkodik – tudtán kívül is – az áruk csereértékének helyes meghatározásához, tudniillik a bennük feldolgozott munkamennyiséggel vagy munkaidővel való meghatározásukhoz.

{Sok példán megmutatható, hogy Smith ott, ahol valóban tényeket magyaráz, milyen gyakran fogja fel műve folyamán a termékben foglalt munkamennyiséget értéknek és értékmeghatározónak. Ezek egy részét Ricardo idézi.[29] A munkamegosztásnak és a tökéletesített gépi berendezésnek az áru árára való hatásáról szóló egész smithi tanítás ezen nyugszik. Itt elegendő egy passzus. Az I. könyv XI. fejezetében A. Smith arról beszél, hogy sok ipari áru az ő idejében korábbi évszázadokhoz képest olcsóbbá vált, és e szavakkal fejezi be:

„Nagyobb mennyiségű munkába került a javak piacra hozatala. Ezért, ha odahozták, nagyobb mennyiségű munka áráért kellett őket megvenni vagy kicserélni." ([Garnier ford.] II. köt. 156. old.)}[30]

Másodszor azonban A. Smithnél ez az ellentmondás és az egyik magyarázási módról a másikra való áttérés mélyebben gyökerezik, amit Ricardo ennek az ellentmondásnak a feltárásakor nem vett észre, nem értékelt helyesen, ezért nem is oldott meg. Tegyük fel, hogy valamennyi munkás árutermelő, hogy nemcsak termelik áruikat, hanem el is adják. Ezeknek az áruknak az értékét a bennük foglalt szükséges munkaidő határozza meg. Ha tehát az árukat értékükön adják el, akkor a munkás egy olyan áruval, amely tizenkétórás munkaidő terméke, megint tizenkétórás munkaidőt vesz meg egy másik áru formájában, vagyis olyan tizenkétórás munkaidőt, amely egy másik használati értékben valósult meg. Munkájának értéke tehát egyenlő árujának értékével, vagyis egyenlő tizenkétórás munkaidő termékével. Az eladás és újraeladás, egyszóval az egész cserefolyamat, az áru átalakulása, mit sem változtat ezen. Csak a használati érték alakját változtatja meg, amelyben ez a tizenkétórás munkaidő megtestesül. A munka értéke tehát egyenlő a munka termékének értékével. Először az árukban – amennyiben értékük szerint cserélik ki őket – egyenlő mennyiségű tárgyiasult munkák cserélődnek ki. Másodszor azonban meghatározott mennyiségű eleven munka cserélődik ki egyenlő mennyiségű tárgyiasult munkára, mert először az eleven munka olyan termékben, olyan áruban

tárgyiasul, amely a munkásé, és másodszor ez az áru ismét olyan másik árura cserélődik ki, amely ugyanakkora mennyiségű munkát foglal magában. Valójában tehát meghatározott mennyiségű eleven munka cserélődik ugyanakkora mennyiségű tárgyiasult munkára. Ennélfogva nemcsak áru cserélődik árura abban az arányban, amelyben ugyanannyi munkaidőt képviselnek tárgyiasultan, hanem bizonyos mennyiségű eleven munka cserélődik olyan árura, amely ugyanolyan mennyiségű munkát tárgyiasultan képvisel.

Ezzel az előfeltétellel a munka értéke (az az árumennyiség, amely egy adott munkamennyiséggel megvásárolható, vagy az a munkamennyiség, amely egy adott árumennyiséggel megvásárolható), ugyanúgy, mint az áruban foglalt munkamennyiség, az áru értékmérőjéül szolgálhat, mivel a munka értéke mindig ugyanolyan mennyiségű munkát képvisel tárgyiasultan, mint amennyi eleven munka ennek az árunak a termeléséhez szükséges, illetve meghatározott mennyiségű eleven munkaidő mindig azt az árumennyiséget parancsnokolja, amely tárgyiasultan ugyanannyi munkaidőt képvisel. De minden olyan termelési módban – nevezetesen a tőkés termelési módban is –, amelyben a munka tárgyi feltételei egy vagy több osztály birtokában vannak, a puszta munkaképesség viszont egy másik osztály, a munkásosztály birtokában, ennek az ellenkezője megy végbe. A munka terméke vagy termékének értéke nem a munkásé. Meghatározott mennyiségű eleven munka nem ugyanolyan mennyiségű tárgyiasult munka felett parancsnokol, illetve áruban tárgyiasult meghatározott mennyiségű munka nagyobb mennyiségű eleven munka felett parancsnokol, mint amennyit maga az áru magában foglal.

Minthogy mármost A. Smith teljesen helyesen az áruból és az árucseréből indul ki, tehát a termelők eredetileg csak mint árutulajdonosok, árueladók és áruvevők lépnek szembe egymással, ezért felfedezi (úgy tűnik neki), hogy a tőke és bérmunka, tárgyiasult munka és eleven munka közti cserében azonnal megszűnik az általános törvény, és az áruk (hiszen a munka is áru, amennyiben veszik és eladják) nem az általuk megtestesített munkamennyiségek arányában cserélődnek ki. *Ebből* azt a következtetést vonja le, hogy mihelyt a munkafeltételek a földtulajdon és a tőke formájában a bérmunkással szembelépnek, a munkaidő már nem az áruk csereértékét szabályozó immanens mérték többé. Mint Ricardo helyesen megjegyzi, Smithnek inkább megfordítva kellett volna következtetnie, ti. hogy a „munka mennyisége" és a „munka értéke" kifejezések nem azonosak többé, tehát az áruk relatív értékét, jóllehet a bennük foglalt munkaidő, de nem a munka értéke szabályozza, mivel az utóbbi kifejezés csak

addig volt helyes, ameddig azonos volt az előbbivel. Később Malthusszal kapcsolatban[31] kifejthetjük azt, hogy még ha a munkás elsajátítaná is saját termékét, azaz saját terméke értékét, önmagában véve hibás és idétlen dolog volna ezt az értéket, vagyis a munka értékét értékmérővé tenni ugyanabban az értelemben, amelyben a munkaidő vagy maga a munka értékmérő, valamint értékteremtő elem. Még akkor sem szolgálhatna az a munka, amely egy áruval megvásárolható, mértékül ugyanabban az értelemben, mint az ebben az áruban foglalt munka. Az egyik csupán indexe volna a másiknak.

A. Smith persze érzi, hogy az áruk cseréjét meghatározó törvényből nehéz levezetni a tőke és munka közti cserét, amely látszólag teljesen ellenkező és ellentmondó elveken nyugszik. Nem is lehetett megmagyarázni az ellentmondást, amíg a tőkét közvetlenül a munkával, nem pedig a munkaképességgel állították szembe. Hogy a munkaképesség újratermeléséhez és fenntartásához szükséges munkaidő igen különbözik attól a munkától, amelyet maga az a munkaképesség elvégezhet, ezt A. Smith jól tudta. Ő maga idézi Cantillon „Essai sur la nature du commerce"-jéből:

„Ugyanaz a szerző hozzáteszi, hogy egy erőteljes rabszolga munkája becslés szerint kétszer annyit ér, mint eltartása; és úgy véli, hogy a leghitványabb munkás munkája nem érhet kevesebbet, mint egy erőteljes rabszolgáé." (I. könyv VIII. fej., *Garnier* ford. I. köt. 137. old.[32])

Másrészt furcsa, hogy A. Smith nem fogta fel, milyen kevés köze van aggályának ahhoz a törvényhez, amely az áruk egymás közti cseréjét szabályozza. *A* és *B* árunak a bennük foglalt munkaidő arányában történő cseréjét egyáltalán nem zavarják azok az arányok, amelyekben *A* vagy *B* termelői az *A* és *B* termékeket vagy helyesebben értéküket egymás között elosztják. Ha *A* egy része a földtulajdonosnak, egy másik része a tőkésnek, egy harmadik része a munkásnak jut – bármilyen adagokban –, ez nem változtat azon, hogy maga *A* értékének megfelelően cserélődik ki *B*-vel. Az *A* és *B* áruban foglalt munkaidő arányát egyáltalán nem érinti az, hogy hogyan sajátítják el az *A*-ban és *B*-ben foglalt munkaidőt különböző személyek.

„Ha a posztónak vászonra való kicserélése megtörtént, a posztó termelői olyan arányban részesednek majd a vászonban, amely egyenlő a posztóban való korábbi részesedésük arányával." („Misère de la philosophie", [Párizs és Brüsszel 1847] 29. old. [V. ö. Marx és Engels Művei, 4. köt. 81. old.])

Ez is olyasmi, amit a ricardiánusok később joggal érvényesítettek A. Smithszel szemben. A malthusiánus John Cazenove például a következőképpen ír:

„Az árucserét és az elosztást egymástól meg kell különböztetni... Azok a körülmények, amelyek az egyiket érintik, nem mindig érintik a másikat. Például valamely különös áru termelési költségének csökkenése megváltoztatja viszonyát az összes többihez; de nem szükségszerű, hogy megváltoztassa saját elosztását, vagy érintse valamiképpen a többiét. Ezzel szemben az áruk értékének általános csökkenése, amely *valamennyiüket egyformán* érinti, nem változtatja meg egymáshoz való viszonyukat. Elosztásukat érintheti is, nem is" stb. (*John Cazenove* előszava *Malthus* „Definitions in Political Economy"-jának általa sajtó alá rendezett kiadásához, London 1853 [VI. old.].)

Minthogy azonban a termék értékének a tőkés és a munkás közti „elosztása" maga is áruk – az áruk és a munkaképesség – közti cserén nyugszik, A. Smith joggal hökkent meg. Hogy a munka értékét vagy azt a fokot, amelyben egy áru (vagy pénz) munkát tud vásárolni, mellékesen értékmérővé tette, zavarólag hat A. Smith fejtegetésére ott, ahol az árak elméletét adja, ahol a konkurrenciának a profitrátára való hatását fejtegeti stb., egyáltalában megfosztja művét minden egységtől, sőt egy egész sereg lényeges kérdést kirekeszt vizsgálatából. Az *általában-való értéktöbblet* kifejtésére ez, mint mindjárt látni fogjuk, nincs befolyással, mert Smith itt mindig ragaszkodik az érték helyes – a különböző árukban feldolgozott munkaidővel való – meghatározásához.

Térjünk hát rá fejtegetésére.

Előtte azonban meg kell említenünk még egy körülményt. A. Smith összekever különböző dolgokat. Először, az I. könyv V. fejezetében ez olvasható:

„Az ember gazdag vagy szegény aszerint, hogy milyen fokban biztosíthatja magának az emberi élet szükségleteit, kényelmeit és szórakozásait. De miután már a munkamegosztás mindenütt létrejött, ezeknek csak igen csekély részét nyújthatja az ember saját munkája. Jóval nagyobb részüket *mások munkájától* kell kapnia, és aszerint lesz gazdag vagy szegény, *hogy milyen mennyiségű ilyen munkát parancsnokolhat vagy tud megvásárolni. Ezért valamely áru értéke* annak számára, akinek birtokában van, és aki nem akarja maga felhasználni vagy elfogyasztani, hanem el akarja *cserélni más árukra, egyenlő azzal a munkamennyiséggel*, amelynek

megvásárlására vagy parancsnoklására az áru képessé teszi. A munka tehát minden áru *csereértékének reális* mértéke." (I. köt. 59—60. old.)

Továbbá:

„*Ezek*" (*az áruk*) „*bizonyos munkamennyiség értékét* foglalják magukban, *melyet kicserélünk arra*, amiről akkor *feltesszük, hogy egyenlő mennyiségű munka értékét foglalja magában*... Nem arannyal vagy ezüsttel, hanem munkával vásárolták meg eredetileg a világ egész gazdagságát; és értéke azok számára, akiknek birtokában van, és akik ki akarják cserélni valamiféle új termelvényekre, pontosan azzal a munkamennyiséggel egyenlő, amelynek megvásárlására vagy parancsnoklására képessé teheti őket." (I. könyv V. fej., 60—61. old.)

Végül:

„Ahogy Hobbes úr mondja, a *gazdagság hatalom.*[33] De aki nagy vagyont szerez vagy örököl, nem szükségképpen szerez vagy örököl politikai — akár polgári, akár katonai — hatalmat... Az a hatalom, amelyet ez a birtoklás azonnal és közvetlenül ad neki, a vásárlás hatalma; bizonyos parancsnoklás *mások valamennyi munkája vagy e munka valamennyi terméke felett, amely akkor a piacon van.*" (i. m. 61. old.)

Mint látjuk: Smith mindezeken a helyeken összekeveri *‚a mások munkáját'* és *‚e munka termékét'*. A valaki birtokában levő áru csereértéke, a munka megosztása után, azokban az idegen árukban áll, amelyeket meg tud vásárolni, vagyis az ezekben foglalt idegen munka-mennyiségben, az anyagiasult idegen munka-mennyiségben. És ez az idegen munkamennyiség egyenlő a saját árujában foglalt munkamennyiséggel. Ahogy kifejezetten mondja:

> Az áruk „bizonyos munkamennyiség értékét foglalják magukban, melyet kicserélünk arra, amiről akkor feltesszük, hogy *egyenlő mennyiségű munka értékét* foglalja magában".

A hangsúly itt a *munkamegosztás* előidézte változáson van, tudniillik, hogy a gazdagság már nem a saját munka termékében, hanem az e termék által parancsnokolt idegen munkának, az általa megvásárolható társadalmi munkának a mennyiségében áll, amelyet a magában a termékben foglalt munka mennyisége határoz meg. Valójában ez csak a csereérték fogalmát foglalja magában, azt, hogy munkám már csak mint társadalmi munka, és ezért terméke mint egyenlő mennyiségű társadalmi munka fölötti parancs-

noklás határozza meg gazdagságomat. Árum, amely meghatározott mennyiségű szükséges munkaidőt foglal magában, parancsnoklást biztosít nekem minden egyenlő értékű más áru felett, tehát más használati értékekben realizált egyenlő mennyiségű idegen munka felett. A hangsúly itt az *én* munkám és az *idegen* munkának, más szóval társadalmi munkának (hogy az *én* munkám vagy az én árumban foglalt munka is már *társadalmilag* meghatározott és jellegét lényegesen megváltoztatja, azt Adam nem veszi észre) a munkamegosztás és a csereérték előidézte egyenlővé tételén van, semmiképpen sem a *tárgyiasult* munka és *eleven munka* közti különbségen és cseréjük sajátos törvényein. Valójában A. Smith itt semmi egyebet nem mond, mint hogy az áruk értékét a bennük foglalt munkaidő határozza meg, és hogy az árutulajdonos gazdagsága a rendelkezésére álló társadalmi munka-mennyiségben áll.

Ámde a *munkának* és a *munka termékének* egyenlővé tétele itt mindenesetre már megadja az első alkalmat arra, hogy az áruk értékének a bennükfoglalt munkamennyiséggel való meghatározását összecserélje értéküknek az általuk megvásárolható eleven munka-mennyiséggel való meghatározásával, vagyis a munka értékével való meghatározásával. Amikor A. Smith ezt mondja:

„Vagyona pontosan e hatalom terjedelme arányában nagyobb vagy kisebb; vagyis a mások munkájának, vagy, *ami ugyanaz*" (itt a hibás azonosítás), „*a mások munkája termékének* azon mennyisége arányában, amelynek megvásárlására vagy amely feletti parancsnoklásra a vagyon képessé teszi" (i. m. 61. old.),

ugyanígy azt is mondhatta volna: Vagyona a saját árujában vagy ‚vagyonában' foglalt társadalmi munka-mennyiséggel arányos, mint ahogy meg is jegyzi:

„Ezek" (az áruk) „bizonyos munkamennyiség értékét foglalják magukban, melyet kicserélünk arra, amiről akkor feltesszük, hogy *egyenlő mennyiségű* munka értékét foglalja magában."

(Az ‚*érték*' szó itt felesleges és értelmetlen.) A hibás következtetés már ebben az V. fejezetben megmutatkozik, amikor például ezt olvassuk:

„Ezért a munka, minthogy *saját értéke* sohasem változik, az egyetlen végső és reális mérce, amellyel minden áru értéke mindig és mindenütt megbecsülhető és összehasonlítható." (i. m. 66. old.)

Ami érvényes magára a munkára és ezért mértékére, a munkaidőre, hogy az áruk értéke mindig arányos a bennük realizálódott munkaidővel, bárhogy változik is a *munka értéke*, azt Smith itt a munka e változó értékének tulajdonítja.

Itt Smith csak az egyáltalában-való árucserét fejtette ki: a csereérték, a munkamegosztás és a pénz természetét. A cserélők az ő szemében még csak mint árutulajdonosok állnak szemben egymással. Idegen munkát vásárolnak áru formájában, mint ahogy saját munkájuk áru formájában lép fel. Ezért az a társadalmi munka-mennyiség, amely felett parancsnokolnak, egyenlő az azon áruban foglalt munkamennyiséggel, amellyel ők maguk vásárolnak. De amikor Smith a következő fejezetekben rátér a tárgyiasult és eleven munka, a tőkés és munkás közti cserére és azután azt *hangsúlyozza*, hogy az áru értékét most már nem a benne magában foglalt munkamennyiség határozza meg, hanem az a tőle megkülönböztetett idegen, eleven munka-mennyiség, amely felett ez az áru parancsnokolhat, azaz amelyet megvásárolhat, akkor ezzel valójában nem azt mondja, hogy maguk az áruk már nem a bennük foglalt munkaidő arányában cserélődnek, hanem hogy a *gazdagodás*, az áruban foglalt érték értékesítése és ennek az értékesítésnek a foka a tárgyiasult munka által mozgásba hozott eleven munka nagyobb vagy kisebb mennyiségétől függ. S ebben a megfogalmazásban helyes a dolog. Smith azonban homályos marad.

[*2. Smith általános értéktöbblet-elmélete. A profit, a földjáradék és a kamat mint a munkás munkatermékéből történő levonások*]

Az I. könyv VI. fejezetében A. Smith arról a viszonyról, amelyben feltevés szerint a termelők csak mint árueladók és árutulajdonosok állnak szemben egymással, áttér a munkafeltételek birtokosai és a puszta munkaképesség birtokosai közti csereviszonyra.

„A társadalomnak abban a korai és nyers állapotában, amely *mind a tőke felhalmozását, mind a föld elsajátítását megelőzi*, úgy látszik, hogy a *különböző tárgyak megszerzéséhez szükséges munkamennyiségek közötti arány* az egyetlen körülmény, amely egymásra való cseréjüket valahogy szabályozhatja... Természetes, hogy ami rendszerint kétnapi vagy kétórai munka terméke, az kétszer annyit ér, mint ami rendszerint egynapi vagy egyórai munka terméke." (VI. fej., *Garnier* ford. I. köt. 94—95. old.)

Tehát a különböző áruk termeléséhez szükséges munkaidő határozza meg azt a viszonyt, amelyben az áruk kicserélődnek egymásra, vagyis *csereértéküket.*

„A dolgoknak ebben az állapotában a munka egész terméke a munkásé, és az a munkamennyiség, amelyet valamely áru megszerzésére vagy megtermelésére általában fordítanak, az egyetlen körülmény, amely szabályozhatja azt a munkamennyiséget, amelyet ezért az áruért általában megvásárolni, parancsnokolni vagy cserébe kapni lehet." (i. m. 96. old.)

Tehát: az előfeltevés szerint a munkás puszta árueladó, és az egyik ember csak annyiban parancsnokol a másiknak a munkája felett, amennyiben árujával megvásárolja a másik munkáját. Ennélfogva árujával a másiknak csak annyi munkája felett parancsnokol, amennyi munkát a saját áruja magában foglal, mivel mind a ketten csak árukat cserélnek ki egymásra, és az áruk csereértékét a bennük foglalt munkaidő vagy munkamennyiség határozza meg.

De, folytatja Adam:

„Mihelyt *tőke halmozódott fel egyesek kezében*, néhányan közülük azt természetszerűen arra használják fel, hogy iparkodó embereket munkába állítsanak, s ezeket anyagokkal és létfenntartási eszközökkel lássák el *avégett, hogy ezek munkatermékének eladása révén, vagyis annak révén, amit munkájuk az anyagok értékéhez hozzátesz, profitra tegyenek szert.*" (i. m. 96. old.)

Álljunk meg, mielőtt tovább követnők ezt a passzust. Először is, honnan kerülnek elő az ‚iparkodó emberek', akiknek nincsen sem létfenntartási eszközük, sem munkaanyaguk, a levegőégben lebegnek? Smith kifejezése, ha kihámozzuk naiv megfogalmazásából, csupán annyit jelent, hogy: a tőkés termelés abban a pillanatban kezdődik, amikor a munkafeltételek egyik osztály birtokában vannak, a puszta munkaképesség feletti rendelkezés pedig egy másik osztályéban. A munkának ez az elválasztása a munkafeltételektől a tőkés termelés előfeltétele.

Másodszor pedig, mit ért A. Smith azon, hogy a munka felhasználói a munkásokat avégett alkalmazzák,

„*hogy ezek munkatermékének eladása révén, v a g y i s* annak révén, amit munkájuk az anyagok értékéhez hozzátesz, *profitra tegyenek szert*"?

Azt érti-e ezzel, hogy a profit az *eladásból* származik, hogy az árut értékén *felül* adják el, tehát a profit az, amit Steuart ‚elidegenítésből eredő profit-

nak' nevez, ami nem egyéb, mint a ‚gazdagság felek közti ingadozása'? Hadd válaszoljon maga Smith:

„Amikor a *kész terméket* kicserélik, akár pénzre, *akár munkára*" (itt ismét egy újabb tévedés forrása), „akár más javakra, kell hogy azon kívül és felül, ami elegendő lehet az anyagok árának és a munkások bérének megfizetésére, *adva legyen még valami* a vállalkozó profitjára, aki tőkéjét ebben az ügyletben kockára teszi."

Erre a kockáztatásra később vissza kell térnünk (lásd VII. füzet, 173. old.) a profit apologetikus ábrázolásairól szóló fejezetben.[34] Vajon ez a ‚valami', ami ‚adva van a vállalkozó *profitjára*, amikor a kész terméket kicserélik', ez az árunak értékén felüli eladásából származik-e, a Steuart-féle ‚elidegenítésből eredő profit'-e?

„Ezért" – folytatja Adam közvetlenül ezután – „az az *érték*, *amelyet a munkások az anyagokhoz hozzátesznek*, *ebben az esetben*" (mihelyt a tőkés termelés fellépett) „*két részre* oldódik fel, *az egyik bérüket fizeti meg, a másik munkáltatójuk profitját az anyagok és bérek általa előlegezett teljes összegére.*" (i. m. 96—97. old.)

Itt tehát Smith kifejezetten kijelenti: a ‚kész termék' eladásakor szerzett profit nem magából *az eladásból* ered, nem abból, hogy az árut értékén *felül* adják el, ez nem ‚elidegenítésből eredő profit'. Hanem az az érték, vagyis az a munkamennyiség, amelyet a munkások a nyersanyaghoz hozzátesznek, két részre esik szét. Az egyik megfizeti bérüket, illetve meg van fizetve bérükkel. Ezzel a munkások csak annyi munkamennyiséget adnak vissza, amennyit bér formájában megkaptak. A másik rész a tőkés profitja, vagyis ez olyan munkamennyiség, amelyet a tőkés elad anélkül, hogy megfizette volna. Ha tehát az árut értékén, vagyis a benne foglalt munkaidőnek megfelelően adja el, vagyis az érték törvénye szerint cseréli el más árukra, akkor profitja onnan ered, hogy az áruban foglalt munka egy részét nem *fizette meg*, de mégis *eladja*. Ezzel A. Smith maga cáfolta meg azt a nézetet, mely szerint az a körülmény, hogy már nem a munkásé munkájának egész terméke, hogy kénytelen megosztani a terméket vagy értékét a tőke tulajdonosával, megszünteti azt a törvényt, hogy a viszonyt, amelyben az áruk kicserélődnek egymásra, vagyis csereértéküket, a bennük anyagiasult munkaidő mennyisége határozza meg. Sőt ellenkezőleg, a tőkés profitját abból vezeti le, hogy az áruhoz hozzátett munka egy részét a tőkés nem fizette meg, és ebből fakad profitja az áru eladásakor. Látni fogjuk, hogy később a profitot méginkább szószerint a munkás azon a

munkamennyiségen felül végzett munkájából vezeti le, amellyel a munkabért *megfizeti*, vagyis egyenértékkel pótolja. Ezzel Smith felismerte az értéktöbblet igazi eredetét. Egyszersmind kifejezetten leszögezte, hogy az értéktöbblet nem az előlegezett alapokból fakad, melyeknek értéke – bármennyire hasznosak is a válóságos munkafolyamatban – csak egyszerűen újra megjelenik a termékben; hanem kizárólag abból az új munkából fakad, amelyet a ‚munkások az *anyagokhoz hozzátesznek*', az új termelési folyamatban, amelyben ezek az alapok munkaeszközként vagy munkaszerszámként szerepelnek.

Ezzel szemben hibás (és a bevezetőben érintett összecserélésen nyugszik) ez a mondat: „Amikor a kész terméket kicserélik, akár pénzre, *akár munkára*, akár más javakra..."

Ha a tőkés az árut pénzre vagy árura cseréli ki, akkor profitja abból fakad, hogy több munkát ad el, mint amennyit megfizetett, hogy nem egyenlő mennyiségű tárgyiasult munkát cserél ki egyenlő mennyiségű eleven munkára. A. Smithnek nem volna szabad tehát az ‚akár pénzre, akár más javakra való cserét' egy sorba állítania ‚a kész termék munkára való cseréjével'. Hiszen az első cserében az értéktöbblet abból fakad, hogy az árukat értékükön cserélik ki, a bennük foglalt munkaidőnek megfelelően, amely azonban részben *nincs megfizetve*. Ez feltételezi, hogy a tőkés nem egyenlő mennyiségű múltbeli munkát cserél ki egyenlő mennyiségű eleven munkára; hogy az általa elsajátított eleven munka-mennyiség nagyobb, mint az általa megfizetett eleven munka mennyisége. Különben a munkás bére egyenlő lenne terméke értékével. A ‚kész termék' pénzre vagy árura való cseréjekor jelentkező profit tehát – ha értékükön cserélik ki őket – abból fakad, hogy a ‚kész termék' és az eleven munka közti csere más törvényeknek engedelmeskedik, hogy itt nem egyenértékeket cserélnek. Ezeket az eseteket tehát nem szabad összekeverni.

Tehát a profit nem egyéb, mint levonás abból az értékből, amelyet a munkások hozzátettek a munkaanyaghoz. De egyebet nem tesznek hozzá az anyaghoz, mint új munkamennyiséget. A munkás munkaideje tehát két részre oldódik fel, az egyik az, amelyért egyenértéket kapott a tőkéstől, a munkabérét, és a másik az, amelyet ingyen ad neki és amely a *profitot* alkotja. A. Smith helyesen emeli ki, hogy a munkának (értéknek) csak az a része, amelyet a munkás újonnan tesz hozzá az anyaghoz, oldódik fel munkabérre és profitra, tehát az újonnan létrehozott értéktöbbletnek önmagában véve semmi köze sincs a tőke (anyagként és szerszámként) kiadott részéhez.

A. Smith, aki a profitot ilymódon meg nem fizetett idegen munka elsajátítására vezette vissza, közvetlenül ezután így folytatja:

„Azt gondolhatná talán valaki, hogy a tőkeprofit csupán más elnevezése egy különös fajta munka, a felügyeleti és igazgatási munka bérének." (i. m. 97. old.)

És megcáfolja ezt a téves nézetet a ‚felügyeleti munkáról'. Erre később egy másik fejezetben visszatérünk.[35] Itt csupán azt fontos hangsúlyoznunk, hogy A. Smith a profit eredetére vonatkozó nézetének ezzel az apologetikus nézettel való ellentétét igen pontosan ismeri, kiemeli és nyomatékosan hangsúlyozza. Ennek az ellentétnek a kiemelése után így folytatja:

„A dolgoknak ebben az állapotában a munka egész terméke nem mindig a munkásé. A legtöbb esetben meg kell osztania a *tőke tulajdonosával*, amely őt alkalmazza. Nem is az a munkamennyiség, amelyet valamely áru megszerzésére vagy megtermelésére általában fordítanak, az egyetlen körülmény, amely szabályozhatja azt a munkamennyiséget, amelyet ezért az áruért általában megvásárolni, parancsnokolni vagy cserébe kapni lehet. Nyilvánvaló, hogy egy *pótlólagos mennyiség* jár ki annak a tőkének a profitjára, amely előlegezte e munka bérét és szolgáltatta anyagait." (i. m. 99. old.)

Ez teljesen helyes. A tőkés termelést előfeltételezve, a tárgyiasult – pénzben vagy áruban megtestesült – munka a benne magában foglalt munkamennyiségen kívül mindig még „egy pótlólagos mennyiségű" eleven munkát vesz meg „a tőke profitjára", ami azonban más szavakkal csak annyit jelent, hogy az eleven munka egy részét ingyen elsajátítja, elsajátítja anélkül, hogy megfizetné. Előnye Smithnek Ricardóval szemben az, hogy olyan erősen hangsúlyozza ennek a változásnak a tőkés termeléssel való bekövetkezését. Viszont elmarad Ricardo mögött abban, hogy sohasem szabadul meg attól a – noha saját fejtegetésében önmaga által megcáfolt – nézetétől, hogy az anyagiasult munka és eleven munka közti viszony e megváltozása folytán változás következik be az áruk relatív értékének meghatározásában, holott az áruk egymással szemben semmi egyebet nem képviselnek, mint anyagiasult munkát, realizált munka adott mennyiségeit.

Miután Smith ilymódon az egyik formában, a profit formájában levő értéktöbbletet a munka azon részeként ábrázolta, amelyet a munkás a munkának bérét megfizető részén felül dolgozik, ugyanezt teszi az értéktöbblet másik formájával, a *földjáradékkal*. A munkától elidegenült és ezért vele idegen tulajdonként szembelépő tárgyi munkafeltételek egyike

a *tőke*; a másik a föld *maga*, a föld mint földtulajdon. Ezért A. Smith, miután beszélt a *,tőketulajdonosról'*, így folytatja:

„Mihelyt egy ország egész földje magántulajdonná vált, a földbirtokosok – akárcsak *minden más ember* – szeretnek aratni ott, ahol nem vetettek, s még a föld természetes termékeiért is *járadékot* követelnek... Ő" (a munkás) „kénytelen átengedni a földbirtokosnak *egy részt abból, amit munkája gyűjt vagy termel*. Ez a rész, vagy ami ugyanaz, e rész ára a *földjáradék*." (i. m. 99—100. old.)

Tehát miként a tulajdonképpeni ipari profit, a földjáradék is csak annak a munkának egy része, amelyet a munkás az anyagokhoz hozzátett és amelyet *,átenged'*, fizetség nélkül átenged a föld tulajdonosának, a földtulajdonosnak, tehát csak a többletmunkának egy része, amelyet a munkaidő azon részén túl végez, melyben azért dolgozik, hogy ,bérét megfizesse', vagyis egyenértéket adjon a bérben foglalt munkaidőért.

A. Smith tehát az *értéktöbbletet* – tudniillik a többletmunkát, az elvégzett és az áruban realizált munka többletét a megfizetett munka *felett*, a felett a munka felett, amely megkapta egyenértékét a bérben – mint az *általános kategóriát* fogja fel, amelynek a tulajdonképpeni profit és földjáradék csak elágazásai. Mégsem választotta el az értéktöbbletet mint olyant külön kategóriaként azoktól a különös formáktól, amelyeket a profitban és a földjáradékban ölt. Innen ered vizsgálódásában, és még inkább Ricardóéban, sok tévedés és fogyatékosság.

Egy másik forma, amelyben az értéktöbblet jelentkezik, a *,tőke kamata'*, a kamat (‚pénzkamat').

De ez a „*pénzkamat mindig*" (mondja Smith ugyanebben a fejezetben) „*leszármazott jövedelem*, s ha nem a pénz használatával szerzett *profitból* fizetik, akkor valamely más jövedelemforrásból kell fizetni"

(tehát vagy földjáradékból, vagy munkabérből. Az utóbbi esetben, a munkabér átlagát véve, a kamat nem az értéktöbbletből származik, hanem levonás magából a munkabérből, illetve – és, mint később alkalomadtán látni fogjuk,[36] ebben a formában a fejletlen tőkés termelésben fordul elő – csak más formája a profitnak),

„hacsak a kölcsönvevő nem tékozló, aki újabb adósságot csinál, hogy a korábbi adóssága kamatát megfizesse". (i. m. 105—106. old.)

A kamat tehát vagy a kölcsönvett tőkével szerzett *profitnak* egy része; akkor tehát magának a profitnak egy másodlagos formája, egy elágazása,

tehát csak a profit formájában elsajátított értéktöbbletnek egy további elosztása különböző személyek között. Vagy a járadékból fizetik. Akkor ugyanaz érvényes. Vagy saját, illetve idegen tőkéből fizeti a kölcsönvevő. Akkor a kamat egyáltalában nem értéktöbblet, hanem csupán meglevő gazdagság más elosztása, ‚a gazdagság felek közti mérlegének ingadozása', mint az ‚elidegenítésből eredő profit' esetében. Kivéve az utóbbi esetet, amelyben a kamat egyáltalában nem az értéktöbblet formája (és kivéve azt az esetet, amelyben a munkabérből való levonás, illetve maga is a profitnak egy formája; erről az utóbbi esetről Adam nem beszél), a kamat tehát pusztán az értéktöbbletnek egy másodlagos formája, pusztán a profit vagy a járadék része (csupán ezek elosztását érinti), ennélfogva nem is képvisel egyebet, mint a meg nem fizetett többletmunkának egy részét.

„A kamatra kölcsönadott alapot a kölcsönadó mindig tőkének *tekinti*. Arra számít, hogy a kitűzött időben visszatérül és a közbeeső idő alatt a kölcsönvevő bizonyos évi járadékot fizet neki a használatért. A kölcsönvevő felhasználhatja ezt az alapot akár mint *tőkét*, akár mint *közvetlen fogyasztásra fenntartott alapot*. Ha mint tőkét használja fel, akkor termelő munkások eltartására fordítja, *akik az értéket profittal együtt újratermelik*. Ebben az esetben visszatérítheti a tőkét is, és megfizetheti a kamatot is anélkül, hogy valamely más jövedelemforrást elidegenítene vagy megcsappantana. Ha mint közvetlen fogyasztásra fenntartott alapot használja fel, akkor tékozlóként viselkedik és henyélők eltartására pazarolja azt, ami iparkodók fenntartására volt rendeltetve. Ebben az esetben sem a tőkét nem térítheti vissza, sem a kamatot nem fizetheti meg anélkül, hogy el ne idegenítene vagy meg ne csappantana valamely más jövedelemforrást, mint amilyen a föld tulajdona vagy járadéka." (II. könyv IV. fej., McCulloch kiad. II. köt. 127. old.)

Tehát aki pénzt, azaz itt tőkét vesz kölcsön, az vagy maga is tőkeként használja fel és profitot szerez vele. Ebben az esetben a kamat, amelyet a kölcsönadónak fizet, nem egyéb, mint a profitnak egy *különös elnevezésű* része. Vagy elfogyasztja a kölcsönvett pénzt. Akkor úgy gyarapítja a kölcsönadó vagyonát, hogy a sajátját csökkenti. Csak másképp oszlik el a gazdagság, a tékozló kezéből átmegy az uzsorás kezébe, de nem képződik értéktöbblet. Amennyiben tehát a kamat egyáltalában értéktöbbletet képvisel, annyiban nem egyéb, mint egy része a profitnak, amely maga sem egyéb, mint egyik meghatározott formája az értéktöbbletnek, azaz meg nem fizetett munkának.

Végül A. Smith megjegyzi, hogy az adókból élő személyeknek minden jövedelmét ugyanúgy vagy a munkabérből fizetik, tehát ezek a jövedelmek magából a munkabérből való levonások, vagy a profit és a földjáradék a forrásuk, tehát csak jogcímek, amelyeken különböző rendek részt vesznek a profit és a földjáradék elfogyasztásában, amely utóbbiak nem egyebek, mint az értéktöbblet különböző formái.

„Minden adó és minden ezeken alapuló jövedelem, minden illetmény, nyugdíj és mindenféle évjáradék végeredményben e három eredeti jövedelemforrás egyikéből vagy másikából származik, és közvetlenül vagy közvetve a munkabérből, a tőkeprofitból vagy a földjáradékból fizetik őket." (I. könyv VI. fej., [Garnier ford. I. köt.] 106. old.)

Tehát a pénzkamat éppúgy, mint az adó vagy az adókból származó jövedelmek – amennyiben nem magából a munkabérből való levonások – csupán részesedések a profitban és a földjáradékban, amelyek maguk megint értéktöbbletre, azaz meg nem fizetett munkaidőre oldódnak fel.

Ez A. Smith általános értéktöbblet-elmélete.

A. Smith még egyszer összefoglalja egész nézetét, s itt válik csak igazán világossá, mennyire nem próbálja még csak megindokolni sem, hogy azt az értéket, amelyet a munkás a termékhez hozzátesz (a termelési költségeknek, a nyersanyag és munkaeszköz értékének levonása után), már nem a termékben foglalt munkaidő határozza meg, mert a munkás ezt az értéket nem teljesen sajátítja el, hanem meg kell osztania a tőkéssel és a földtulajdonossal, vagy az értéket, vagy a terméket. A mód, ahogyan egy áru értéke ennek az árunak a termelői között eloszlik, természetesen mit sem változtat ez érték természetén és az áruk egymás közötti értékviszonyán.

„Mihelyt a föld magántulajdonná vált, a földbirtokos részesedést követel szinte minden termékből, amelyet a munkás azon a földön termelhet vagy begyűjthet. *Az ő járadéka az első levonás a földre fordított munka termékéből.* De a föld megművelőjének ritkán vannak meg az eszközei ahhoz, hogy a termés betakarításáig fenntartsa magát. Létfenntartását általában egy munkáltató, az őt alkalmazó bérlő előlegezi tőkéjéből, ennek pedig nem volna érdeke, hogy alkalmazza, ha nem osztoznék a megművelő munkájának termékében, vagyis ez nem pótolná profittal együtt az ő tőkéjét. *Ez a profit a második levonás a földre fordított munka termékéből.* Csaknem minden más munka terméke is alá van vetve annak, *hogy ugyanúgy profitot vonjanak le belőle.* Valamennyi

művességben és iparban a legtöbb munkás munkáltatóra szorul, hogy a munka befejezéséig előlegezze nekik munkájuk anyagait, munkabérüket és létfenntartásukat. *Ez a munkáltató osztozik velük munkájuk termékében, illetve abban az értékben, amelyet munkájuk a feldolgozott anyagokhoz hozzátesz; s ez a részesedés az ő profitja.*" (I. könyv VIII. fej., [McCulloch kiad.] I. köt. 109–110. old.)

A. Smith tehát itt a földjáradékot és a tőke profitját kereken úgy jellemzi, mint puszta *levonásokat* a munkás termékéből vagy termékének értékéből, amely egyenlő a munkás által az anyaghoz hozzátett munkamennyiséggel. Ez a levonás azonban, mint ahogy korábban A. Smith maga kifejtette, a munkának csak abból a részéből állhat, amelyet a munkás az anyagokhoz hozzátesz ama munkamennyiségen felül, amely csak munkabérét fizeti meg, vagyis csak munkabére egyenértékét szolgáltatja; tehát a többletmunkából, munkája meg nem fizetett részéből. (Tehát, mellékesen szólva, a profit és a járadék, illetve a tőke és a földtulajdon soha nem lehet ‚*értékforrás*'.)

[*3. Profit, járadék és kamat mint az értéktöbblet formái*]

Látjuk a nagy előrehaladást, amelyet A. Smith az értéktöbblet és ezért a tőke elemzésében a fiziokratákhoz képest tett. Ezeknél csak egy meghatározott fajta reális munka – a mezőgazdasági munka – hoz létre értéktöbbletet. Ők tehát a munka használati értékét veszik szemügyre, nem a munkaidőt, az általános társadalmi munkát, amely az érték egyetlen forrása. De ennél a különös munkánál valójában a *természet*, a föld hozza létre az értéktöbbletet, amely a (szerves) anyag szaporodásában oldódik fel. A megtermelt anyag többlete az elfogyasztott anyagon felül. A fiziokraták azonban a dolgot még egy egészen korlátozott formán belül és ezért fantasztikus elképzelés által meghamisítva fogják fel. A. Smithnél azonban az általános társadalmi munka – egészen közömbös, hogy milyen használati értékekben testesül meg –, a szükséges munka puszta mennyisége hozza létre az értéket. Az értéktöbblet – akár profit, földjáradék formájában, akár a kamat másodlagos formájában jelenik meg – nem egyéb, mint e munka egy része, amelyet a munka tárgyi feltételeinek tulajdonosai az eleven munkával való cserében elsajátítanak. Ezért jelenik is meg a fiziokratáknál az értéktöbblet csak a földjáradék formájában. A. Smithnél a földjáradék, a profit és a kamat csak különböző formái az értéktöbbletnek.

Amikor az értéktöbbletet – amennyiben az előlegezett tőke teljes összegére vonatkoztatják – a *tőke profitjának* nevezem, ez azért történik, mert a termelésben közvetlenül részt vevő tőkés *közvetlenül* elsajátítja a többletmunkát, közömbös viszont az, hogy milyen rovatok szerint kell később megosztania ezt az értéktöbbletet, akár a földtulajdonossal, akár a tőke kölcsönadójával. Így fizet a bérlő egyenesen a földtulajdonosnak. Így fizeti a gyáros az általa elsajátított értéktöbbletből a földjáradékot azon föld tulajdonosának, amelyen a gyár áll, és a kamatot annak a tőkésnek, aki tőkét előlegezett neki.

{Most még szemügyre kell majd venni: 1. az értéktöbblet és a profit összecserélését A. Smithnél; 2. a termelő munkával kapcsolatos nézeteit; 3. hogy a járadékot és a profitot *értékforrássá* teszi, valamint az áruk ‚természetes árára' vonatkozó hibás elemzését, amely szerint a nyersanyag és szerszám értéke a három ‚jövedelemforrás' ‚árától' el nem választva létezik vagy jön tekintetbe.}

[*4. Az értéktörvény sajátos fejlődésének meg nem értése a tőke-bérmunka viszonyban*]

A munkabér, vagyis az az egyenérték, amellyel a tőkés a munkaképesség feletti időleges rendelkezést megvásárolja, nem áru a maga közvetlen formájában, hanem az átalakult áru, pénz, az áru a maga önálló formájában mint csereérték, mint a társadalmi munkának, az általános munkaidőnek közvetlen anyagiasulása. Ezzel a pénzzel a munkás az árukat természetesen ugyanazon az áron vásárolja meg {itt el kell tekintenünk az olyan részletektől, hogy például kedvezőtlenebb feltételek és körülmények között vásárol stb.}, mint minden más pénztulajdonos. Mint minden más pénztulajdonos, vevőként lép szembe az árueladókkal. Magában az áruforgalomban nem mint munkás lép fel, hanem mint pénz-pólus az áru-pólussal szemben, mint az általános, mindig csereképes formájában levő áru birtokosa. Pénze ismét átváltozik árukká, amelyeknek használati értékül kell szolgálniok számára, és ebben a folyamatban az árukat azon az áron vásárolja meg, amellyel egyáltalában bírnak a piacon, általánosságban szólva: értékükön. Itt a munkás csak a *P–Á* műveletet végzi el, amely formaváltozást jelez, de semmiképpen sem az értéknagyság megváltozását általában véve. De minthogy a termékekben anyagiasult munkája által nemcsak annyi munkaidőt tett hozzá, amennyit az általa kapott pénz magában foglalt, nemcsak egyenértéket fizetett, hanem többletmunkát adott ingyen,

s éppen ez a profit forrása – ezért a munkás *ténylegesen* (a munkaképesség eladásában foglalt közvetítő mozgás az eredménynél tovatűnik) nagyobb értéket adott a munkabérét alkotó pénzösszeg értékénél. Több munkaidővel vásárolta meg a munkabérként hozzá áramló pénzben realizált munkamennyiséget. Mondhatjuk tehát, hogy a munkás ugyanígy mindazokat az árukat, amelyekre az általa megvásárolt pénz (amely meghatározott mennyiségű társadalmi munkaidőnek az önálló kifejezése csupán) feloldódik, közvetve több munkaidővel vásárolja meg, mint amennyit ezek az áruk magukban foglalnak, jóllehet ugyanazon az áron vásárolja meg őket, mint az áru bármely más vevője vagy birtokosa annak első átváltozásában. Megfordítva, az a pénz, amellyel a tőkés munkát vásárol, kisebb mennyiségű munkát, kevesebb munkaidőt foglal magában, mint a munkásnak az általa termelt áruban foglalt munkamennyisége, illetve munkaideje; az ebben a munkabért alkotó pénzösszegben foglalt munkamennyiségen kívül egy pótlólagos összegű munkát is vásárol, amelyet nem fizet meg, egy többletet az általa kifizetett pénzben foglalt munkamennyiségen felül. És éppen ez a pótlólagos munkamennyiség a tőke által létrehozott értéktöbblet.

Minthogy azonban az a pénz, amellyel a tőkés munkát vásárol (eredményében ténylegesen, bár nem egyenesen a munkával, hanem a munkaképességgel történő csere által közvetítve), nem egyéb, mint *minden más áru* átváltozott alakja, csereértékként való önálló létezése, ezért éppígy azt is kell mondanunk, hogy minden áru az eleven munkával való cserében több munkát vásárol, mint amennyit magában foglal. Éppen ez a több az értéktöbblet.

A. Smith nagy érdeme az, hogy éppen az első könyv azon fejezeteiben (VI., VII., VIII. fej.), amelyekben az egyszerű árucseréről és ennek értéktörvényéről áttér a tárgyiasult és eleven munka közti cserére, a tőke és a bérmunka közti cserére, a profit és földjáradék általában való szemügyrevételére, röviden az értéktöbblet eredetére, érzi, hogy itt szakadás következik be, hogy – akármilyen közvetítéssel is, amely közvetítést ő nem érti meg – a törvény az eredményben ténylegesen megszűnik, több munkát cserélnek ki kevesebb munkára (a munkás álláspontjáról), kevesebb munkát több munkára (a tőkés álláspontjáról); nagy érdeme az, hogy kiemeli – s valósággal megzavarja ez –, hogy a *tőke felhalmozásával* és a *földtulajdonnal* – tehát azzal, hogy a munkafeltételek magával a munkával szemben önállósulnak – új fordulat, látszólag (és mint eredmény ténylegesen) az értéktörvénynek ellenkezőjébe való átcsapása megy végbe. Elméleti erőssége Smithnek, hogy érzi és hangsúlyozza ezt az ellentmondást,

éppúgy, ahogy elméleti gyengéje, hogy az általános törvény tekintetében, még a puszta árucserére vonatkozólag is, megzavarja annak át nem látása, hogy ez az ellentmondás magának a munkaképességnek áruvá válása folytán következik be, és hogy ennek a sajátos árunak a használati értéke – amelynek tehát semmi köze csereértékéhez – maga a csereértéket létrehozó energia. Ricardo előbbre van A. Smithnél abban, hogy ezek a látszólagos és eredményükben valóságos ellentmondások őt nem zavarják meg. Elmarad A. Smith mögött abban, hogy még csak nem is sejt ebben problémát, és ezért az a *sajátos* fejlődés, amelyen az értékek törvénye a tőkeképződéssel átmegy, őt egy pillanatra sem hökkenti meg és nem is foglalkoztatja. Később látni fogjuk, hogyan válik az, ami A. Smithnél zseniális, Malthusnál reakcióssá a ricardoi álláspontal szemben.[31]

Ugyanakkor azonban természetesen ez a világosanlátása teszi A. Smitht ingadozóvá, bizonytalanná, húzza ki lába alól a szilárd talajt, és nem engedi, hogy – ellentétben Ricardóval – eljusson a polgári rendszer elvont általános alapzatának egységes, elméleti össz-szemléletéhez.

A. Smith fenti kifejezését, hogy az áru több munkát vásárol meg, mint amennyit magában foglal, illetve hogy a munka nagyobb értéket fizet az áruért, mint amennyit az utóbbi magában foglal, Hodgskin így fejezi ki:

„A *természetes ár* (vagy *szükséges* ár) [...] azt az egész *munkamennyiséget* jelenti, amelyet a természet az embertől valamely áru megtermeléséhez megkövetel... A természettel való ügyleteinkben a munka volt az egyetlen vásárlópénz eredetileg, most is az, és mindig az is lesz... Bármilyen mennyiségű munka szükséges is valamely áru termeléséhez, a munkásnak a jelen társadalmi állapotban mindig sokkal több munkát kell adnia ennek az árunak a megszerzéséért és birtoklásáért, mint amennyi ennek a természettől való megvásárlásához szükséges. A munkás számára így megnövelt természetes ár a *társadalmi ár*. A kettő között mindig különbséget kell tennünk." (*Thomas Hodgskin*: „Popular Political Economy etc.", London 1827, 219—220. old.)

Hodgskin e felfogásában tükröződik az is, ami helyes A. Smith nézetében, az is, ami zavaros és zavaró benne.

[5. *Az értéktöbblet és a profit összekeverése és az ebből fakadó ellentmondás*]

Láttuk, hogyan fejti ki A. Smith az egyáltalában-való *értéktöbbletet*, amelynek a földjáradék és a profit csak különböző formái és alkotórészei. Ábrázolása szerint a tőke nyersanyagból és termelési eszközből álló részének közvetlenül semmi köze nincs az értéktöbblet előállításához. Ez utóbbi kizárólag a ‚pótlólagos munkamennyiségből' keletkezik, amelyet munkájának azon a részén *felül* ad a munkás, amely csak munkabérének egyenértéke. Tehát a tőkének csak a munkabérben álló, munkabérre kiadott részéből fakad az értéktöbblet közvetlenül, mert ez az egyetlen része a tőkének, amely nemcsak újratermeli magát, hanem többletet is termel. A profitban viszont az értéktöbbletet az előlegezett tőke teljes összegére számítják, és ezen a módosuláson kívül még újak járulnak hozzá annálfogva, hogy a profitok a tőke különböző termelési területein kiegyenlítődnek.

Minthogy Adam az értéktöbbletet nem egy meghatározott, a maga különös formáitól megkülönböztetett kategória formájában fejti ki – lényegében ugyan ezt teszi, de kifejezetten nem –, utóbb közvetlenül összekeveri a továbbfejlődött formával, a profittal. Ez a hiba megmarad Ricardónál és összes követőinél is. Ebből egész sor következetlenség, megoldatlan ellentmondás és gondolattalanság keletkezik (nevezetesen Ricardónál szembeszökőbben, mert ő az érték-alaptörvényt rendszeresebb egységben és következetességben viszi végig, tehát a következetlenségek és ellentmondások is szembeszökőbben előtérbe lépnek), amelyeket a ricardiánusok (mint később a profitról szóló szakaszban látni fogjuk[37]) skolasztikusan, szólamokkal próbálnak megoldani. A durva empirizmus hibás metafizikába, skolasztikába csap át, amely azon kínlódik, hogy letagadhatatlan empirikus jelenségeket közvetlenül, egyszerű formai elvonatkoztatással vezessen le az általános törvényből, vagy e törvénynek megfelelővé okoskodja őket. Itt A. Smithnél mindjárt bemutatunk egy példát erre, mert a zavar mindjárt fellép, nem ott, ahol Smith a profitról vagy a földjáradékról, az értéktöbblet e különös formáiról ex professo* beszél, hanem ahol csak mint az egyáltalában-való értéktöbblet formáit, mint a ‚munkások által az anyagokhoz hozzátett munkából való *levonásokat*' fogja fel őket.

Miután A. Smith az I. könyv VI. fejezetében ezt mondta:

---

* – hivatásszerűen – *Szerk.*

„Ezért az az érték, amelyet a munkások az anyagokhoz *hozzátesznek*, ebben az esetben két részre oldódik fel, az egyik bérüket fizeti meg, a másik munkáltatójuk profitját az anyagok és bérek általa előlegezett teljes összegére",

így folytatja:

„Neki" (a munkáltatónak) „nem volna érdeke alkalmazni ezeket a munkásokat, ha munkatermékük eladásából nem számítana valami többre, mint amennyi tőkéjének pótlásához elegendő; és nem volna érdeke inkább nagy, mint kis tőkét alkalmazni, ha profitja nem állna valamilyen arányban tőkéjének terjedelmével." [Garnier ford. I. köt. 96–97. old.]

Jegyezzük meg először is: Miután A. Smith az értéktöbbletet, a többletet, amelyet a munkáltató a ‚tőkéjének pótlásához' szükséges értéktömegen felül szerez, a munkának arra a részére vezette vissza, amelyet a munkások a bérüket megfizető mennyiségen felül tesznek hozzá az anyaghoz – tehát miután ezt a többletet tisztán a tőkének a munkabérre kiadott részéből származtatja –, ezt a többletet mégis azonnal a profit formájában fogja fel, azaz nem a tőkének arra a részére vonatkoztatva, amelyből származik, hanem mint az előlegezett tőke összértékén felüli többletet, „az anyagok *és* bérek [...] előlegezett teljes összegére" (elnézés, hogy a termelési eszközöket itt kihagyta). Az értéktöbbletet tehát közvetlenül a profit formájában fogja fel. Innen erednek a mindjárt jelentkező nehézségek.

A tőkésnek – mondja A. Smith – „nem volna érdeke alkalmazni ezeket a munkásokat, ha munkatermékük eladásából nem számítana *valami többre*, mint amennyi tőkéjének pótlásához elegendő".

Ha a tőkeviszonyt már előfeltételeztük, ez teljesen helyes. A tőkés nem azért termel, hogy a termékkel szükségleteit kielégítse; egyáltalában nem a fogyasztásra való közvetlen tekintettel termel. Azért termel, hogy értéktöbbletet termeljen. De ebből az előfeltevésből – amely csupán annyit jelent, hogy, a tőkés termelést előfeltételezve, a tőkés az értéktöbblet kedvéért termel – A. Smith nem *magyarázza* az *értéktöbbletet*, ahogy később több bárgyú követője tette; azaz nem a tőkés érdekéből, értéktöbblet iránti vágyából magyarázza az értéktöbblet létezését. Ellenkezőleg, már levezette abból az ‚értékből', amelyet a ‚munkások az anyaghoz hozzátesznek a kapott munkabérért cserébe hozzátett értéken felül'. De utána nyomban így folytatja: a tőkésnek nem volna érdeke nagyobb tőkét alkalmazni kisebb helyett, ha profitja nem állna meghatározott arányban az

előlegezett tőke nagyságával. Itt a profitot már nem az értéktöbblet természetéből, hanem a tőkés „érdekéből" magyarázza. Ez pedig egyszerű badarság.

A. Smith nem érzi, hogy amikor ilyen közvetlenül összekeveri az értéktöbbletet a profittal és a profitot az értéktöbblettel, felborítja az értéktöbblet eredetéről imént felállított törvényét. Ha az értéktöbblet csak az a ‚része az értéknek' (vagy a munkamennyiségnek), ‚amelyet a munkás azon a részen *felül t e s z h o z z á*, melyet a munkabér megfizetésére tesz hozzá az anyaghoz', miért kellene ennek a második résznek közvetlenül növekednie attól, hogy az előlegezett tőke értéke az egyik esetben nagyobb, mint a másikban? Még világosabbá válik az ellentmondás abban a példában, amelyet A. Smith nyomban ezután maga közöl annak a nézetnek a megcáfolására, mely szerint a profit az ‚úgynevezett felügyeleti munka' bére.

Ezt mondja ugyanis:

„Ez" (a tőkeprofit) „azonban teljesen különböző a munkabértől, egészen más elvek szabályozzák, és nem áll semmiféle arányban emez állítólagos felügyeleti és igazgatási munka mennyiségével, nehéz vagy leleményes voltával. *Teljesen az alkalmazott tőke értéke szabályozza* és e tőke terjedelmével arányban nagyobb vagy kisebb. Tegyük fel például, hogy valamely helyen, ahol az ipari *tőke átlagos évi profitja* 10%, két különböző manufaktúra van, mind a kettőben húsz munkás van alkalmazva egyenként évi 15 £ díjazással, vagyis egy-egy manufaktúrában évenként 300 £-et fizetnek ki. Tegyük fel továbbá, hogy az egyikben évenként feldolgozott durva anyagok csak 700 £-be kerülnek, míg a másikban feldolgozott finomabb anyagok 7000 £-be. Ebben az esetben az egyik manufaktúrában évenként alkalmazott tőke csak 1000 £, a másikban alkalmazott tőke pedig 7300 £ lesz. A 10%-os ráta szerint tehát az egyik manufaktúra vállalkozója csak mintegy 100 £ évi profitra számít, a másiké pedig mintegy 730 £-re. De noha profitjuk ennyire különböző, felügyeleti és igazgatási munkájuk teljesen vagy majdnem ugyanaz lehet." (i. m. [97–98. old.])

Az általános formájában levő értéktöbblettől nyomban egy átlagos profitrátához érkezünk, amelynek közvetlenül semmi köze sincs ehhez. De menjünk tovább! Mindkét gyárban 20 munkást alkalmaznak; bérük mindkettőben ugyanaz, 300 £-gel egyenlő. Ez tehát azt bizonyítja, nincs szó arról, hogy az egyik gyárban magasabb fajta munkát alkalmaznának, mint a másikban, úgyhogy az egyikben teljesített egy munkaóra, tehát egy többletmunkaóra is a másikban teljesített több többletmunkaórával

lenne egyenlő. Ellenkezőleg, mindkettőben ugyanazt az átlagmunkát feltételezik, ahogy ezt bérük egyenlősége mutatja. Hogyan lehet hát az egyik gyárban teljesített többletmunka, amelyet a munkások ‚munkabérük árán felül tesznek hozzá', hétszer olyan értékű, mint a másikban teljesített? Vagy miért szolgáltatnának a munkások az egyik gyárban, mivel az ott feldolgozott anyag hétszerte drágább, mint a másikban, hétszer annyi többletmunkát, mint a másikban, noha mind a kettőben ugyanazt a bért kapják, tehát ugyanannyi időt dolgoznak bérük újratermelésére?

Hogy az egyik manufaktúrában hétszer nagyobb a profit, mint a másikban – vagy egyáltalában a profitnak a törvénye, hogy arányban áll az előlegezett tőke nagyságával – prima facie* ellentmond tehát az értéktöbblet vagy a profit törvényének (minthogy A. Smith a kettőt közvetlenül azonosítja), amely szerint ez pusztán a munkások meg nem fizetett többletmunkájában áll. A. Smith ezt egészen naivan, gondolattalanul írja le, halvány sejtelme sincs az előtte álló ellentmondásról. Ebben összes követői hűek maradtak hozzá – mivel egyik sem veszi szemügyre az értéktöbbletet meghatározott formáitól elkülönítve, általánosságban. Ricardónál, mint már megjegyeztük, ez még vaskosabban kiütközik.

Minthogy A. Smith az értéktöbbletet nemcsak profitra, hanem földjáradékra is feloldja – az értéktöbblet két különös fajára, melyeknek mozgását egészen különböző törvények határozzák meg –, már ebből látnia kellett volna, hogy az általános elvont formát különös formáinak egyikével sem szabad közvetlenül összekevernie. Mint ahogy nála, úgy az összes későbbi polgári közgazdászoknál is szabály a gazdasági viszonyok formakülönbségeinek felfogása iránti elméleti érzék hiánya, durván az empirikusan előttük álló anyag után nyúlnak, és csak az érdekli őket. Ezért is képtelenek helyesen felfogni a pénzt, amelynél csak a csereérték formájában végbemenő különböző változásokról van szó, miközben az értéknagyság változatlan marad.

[6. *Smith téves felfogása a profitról, a földjáradékról és a munkabérről, mint az érték forrásairól*]

Lauderdale a „Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique"-ben (fordította Lagentie de Lavaïsse, Párizs 1808) azt veti az értéktöbblet A. Smith-féle kifejtése ellen – amelyről azt mondja, hogy

* – első pillantásra – *Szerk.*

már Locke által kifejezett nézeteknek felel meg –, hogy eszerint a tőke nem eredeti forrása a gazdagságnak, mint ahogy Smith mégis feltünteti, hanem csak egy leszármazott forrása. A vonatkozó passzusok így hangzanak:

„Több mint egy évszázaddal ezelőtt Locke [...] csaknem ugyanazt a nézetet fejezte ki" (mint A. Smith)... „»A pénz« – mondta – »terméketlen dolog, és nem termel semmit, hanem, megállapodás révén, átviszi azt a profitot, amely egy ember munkájának jutalma volt, egy másik ember zsebébe.«" (*Lauderdale*, 116. old.[38]) „Ha ez helyes és szabatos elgondolása volna a tőke profitjának, ebből az következnék, hogy a profit szükségképpen leszármazott, nem pedig eredeti forrása a jövedelemnek; és ezért a tőkét nem tekinthetnők gazdagság forrásának, mivel profitja csupán átvitel a munkás zsebéből a tőke tulajdonosának zsebébe." (i. m. 116–117. old.)

Amennyiben a tőke értéke a termékben újra megjelenik, a tőkét nem lehet „gazdagság forrásának" nevezni. A tőke itt csak mint felhalmozott munka, mint meghatározott mennyiségű anyagiasult munka teszi hozzá a termékhez saját értékét.

Csak mint *viszony* értéktermelő a tőke, amennyiben mint a bérmunkára ránehezedő kényszer arra kényszeríti ezt, hogy többletmunkát dolgozzék, vagy a munka termelőerejét arra ösztökéli, hogy relatív értéktöbbletet hozzon létre. Mindkét esetben a tőke csak mint a munka saját tárgyi feltételeinek a munkától elidegenült és felette uralkodó hatalma termel értéket, egyáltalában csak mint magának a bérmunkának egyik formája, mint a bérmunka feltétele. De a közgazdászoknál szokásos értelemben, mint a pénzben vagy árukban létező felhalmozott munka, a tőke – akárcsak az összes munkafeltételek, a meg nem fizetett természeti erők is – termelő módon hat a munkafolyamatban, használati értékek előállításában, de soha nem lesz érték forrása. Nem hoz létre új értéket és egyáltalában csak annyiban tesz hozzá a termékhez csereértéket, amennyiben csereértéke van, vagyis amennyiben önmaga tárgyiasult munkaidőre oldódik fel, úgyhogy értékének forrása a munka.

Lauderdale-nak igaza van abban, hogy A. Smith, miután kifejti az értéktöbblet és az érték természetét, jogosulatlanul ábrázolja a tőkét és a földet a csereérték önálló forrásainak. Ezek jövedelem forrásai birtokosaik számára, amennyiben jogcímek bizonyos mennyiségű többletmunkára, amelyet a munkásnak a bére pótlásához szükséges munkaidőn túl kell dolgoznia. Így például azt mondja A. Smith:

„*Munkabér, profit és földjáradék*, ez a *három eredeti forrása* minden jövedelemnek, *éppúgy, mint minden csereértéknek*." (I. könyv VI. fej. [I. köt. 105. old.])

Amennyire helyes az, hogy ez a ‚három eredeti forrása minden jövedelemnek', annyira helytelen az, hogy ez ‚éppúgy a három eredeti forrása *minden csereértéknek*', mivel egy áru értékét kizárólag a benne foglalt munkaidő határozza meg. Miután A. Smith az imént a földjáradékot és a profitot még mint puszta ‚levonásokat', a munkás által a nyersanyaghoz hozzátett értékből, illetve munkából való levonásokat ábrázolta, hogyan nevezheti őket a ‚csereérték eredeti forrásainak'? (Csak abban az értelemben lehetnek azok, hogy mozgásba hozzák az ‚eredeti forrást', vagyis kényszerítik a munkást arra, hogy többletmunkát dolgozzék.) Amennyiben jogcímek (feltételek) az érték – vagyis az áruban tárgyiasult munka – egy részének elsajátítására, annyiban jövedelemforrások tulajdonosaik számára. De az érték elosztása vagy elsajátítása mégsem forrása az értéknek, amelyet elsajátítanak. Ha ez az elsajátítás nem történnék meg és a munkás munkája egész termékét megkapná bérül, a termelt áru értéke továbbra is ugyanaz maradna, noha nem osztanák meg a földtulajdonossal és a tőkéssel.

A földtulajdon és a tőke azáltal, hogy birtokosaik számára jövedelemforrások, azaz hatalmat adnak nekik arra, hogy a munka által létrehozott értékek egy részét elsajátítsák, nem válnak azon érték forrásaivá, amelyet ezek elsajátítanak. De ugyanilyen hibás azt mondani, hogy a munkabér a ‚csereérték eredeti forrása', jóllehet a munkabér, vagy jobbanmondva a munkaképesség állandó eladása jövedelemforrás a munkás számára. A munkás munkája, nem pedig a munkabére hozza létre az értéket. A munkabér már meglevő érték csupán, vagy – ha a termelés egészét tekintjük – ama része a munkás által létrehozott értéknek, amelyet ő maga sajátít el, de nem ez az elsajátítás hozza létre az értéket. A munkás munkabére ezért emelkedhetik vagy csökkenhet anélkül, hogy ez az általa termelt áru értékét érintené.

{A fentiekhez hozzá kell tenni idézetként, hogy A. Smith azokat a rovatokat, amelyek alatt az áruk értékét elsajátítják, ennek az értéknek a forrásaivá teszi. Miután megcáfolja azt a nézetet, hogy a profit csupán más elnevezése a tőkés bérének, illetve ‚a felügyeleti munka bérének', ezt a következtetést vonja le:

„Ezért az áruk *árában* a tőke*profit* a munkabértől teljesen *különböző értékforrás* és egészen más elvek szabályozzák." (I. könyv VI. fej. [99. old.])

Aszerint, amit Smith az imént mondott, az érték, amelyet a munkások az anyagokhoz hozzátesznek, munkabér és profit formájában eloszlik köztük és a tőkések között; tehát a munka az egyetlen *‚értékforrás'*, és ebből az ‚értékforrásból' fakad a ‚munkabér ára' és a ‚profit ára'. De maguk ezek az ‚árak' nem *‚értékforrások'*.}[39]

[7. *Az érték és jövedelem közti viszony kettős felfogása Smithnél. A „természetes ár" munkabér, profit és járadék összegeként való felfogásának hibás köre*]

Itt teljesen figyelmen kívül hagyjuk azt, mennyire tekinti A. Smith a földjáradékot az áruárak alkotó elemének. Ez a kérdés vizsgálódásunk szempontjából itt már csak azért is közömbös, mert Smith a földjáradékot ugyanúgy, mint a profitot, pusztán az értéktöbblet részének, ‚a munkás által a nyersanyaghoz hozzátett munkából való levonásnak' fogja fel, és ezért valójában a ‚profitból való levonásnak' is, amennyiben az egész meg nem fizetett többletmunkát *közvetlenül* – a munkával szemben – a tőkés sajátítja el, bármilyen rovatok alatt kell is ezt az értéktöbbletet később megosztania a termelési feltételek birtokosaival, akár a föld tulajdonosával, akár a tőke kölcsönadójával. Ezért hát, az egyszerűség kedvéért, csak munkabérről és profitról beszélünk majd, mint arról a két rovatról, amelyekre az újonnan létrehozott érték eloszlik.

Tegyük fel, hogy egy áruban (*eltekintve* a benne elfogyasztott nyersanyag és munkaszerszám értékétől) tizenkétórai munkaidő anyagiasult, értékét mint olyat csak *pénzben* fejezhetjük ki. Tegyük fel tehát, hogy 5 sh.-ben szintén tizenkétórai munkaidő anyagiasult. Akkor az áru értéke egyenlő 5 sh.-gel. Az ‚áruk természetes árán' A. Smith semmi egyebet nem ért, mint pénzben kifejezett értéküket. (Az áru piaci ára természetesen az áru értéke felett vagy alatt van. Sőt, mint később kimutatom, még az áruk átlagára[40] is *mindig különbözik* értéküktől. De A. Smithnek a ‚természetes árról' folytatott vizsgálódása során ezzel semmi dolga nincs. Azonkívül sem a piaci ár, és még kevésbé az áruk átlagárában mutatkozó ingadozások nem érthetők meg, ha nem szolgál alapul az érték természetébe való betekintés.)

Ha az áruban foglalt értéktöbblet az áru összértékének 20%-a, vagy, ami egyre megy, az áruban foglalt szükséges munka 25%-a, akkor tehát ez az 5 sh. érték, az áru ‚természetes ára', 4 sh. munkabérre és 1 sh. érték-

többletre (amelyet itt, hogy A. Smitht kövessük, profitnak nevezünk) oldható fel. Helyes volna azt mondani, hogy az áru munkabértől és profittól függetlenül meghatározott értéknagysága, illetve a természetes ára feloldható 4 sh. munkabérre (a munka árára) és 1 sh. profitra (a profit árára). De helytelen volna azt mondani, hogy az áru értéke a munkabér – az áru értékétől függetlenül szabályozott – árának és a profit árának összeadásából vagy összetevéséből keletkezik. Az utóbbi esetben éppenséggel semmi alap nem volna arra, hogy az áru összértéke miért ne volna 8, 10 stb. sh., aszerint, hogy a munkabért 5 sh.-gel egyenlőnek, a profitot pedig 3 sh.-gel egyenlőnek stb. feltételeznők.

Mi vezeti A. Smitht, amikor a munkabér „természetes rátáját" vagy a munkabér „természetes árát" vizsgálja? A munkaképesség újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközök természetes ára. De mivel határozza meg Smith e létfenntartási eszközök természetes árát? Amennyiben egyáltalában meghatározza ezt, visszanyúl az érték helyes meghatározására, tudniillik az e létfenntartási eszközök termeléséhez szükséges munkaidőre. Amikor azonban elhagyja ezt a helyes utat, hibás körbe kerül. Mi határozza meg a munkabér természetes árát meghatározó létfenntartási eszközök természetes árát? A „munkabérnek", a „profitnak", a „földjáradéknak" a természetes ára, amelyek ezeknek a létfenntartási eszközöknek, mint ahogy valamennyi árunak a természetes árát alkotják. És így in infinitum*. A kereslet és kínálat törvényéről való fecsegés természetesen nem segít ki ebből a hibás körből. Hiszen a „természetes árnak", vagyis az áru értékének megfelelő árnak éppen akkor kell léteznie, amikor kereslet és kínálat fedi egymást, azaz amikor az áru ára nem áll a kereslet és kínálat ingadozásai következtében értéke felett vagy alatt; amikor, más szavakkal, az áru költségára[4] (vagyis az eladó által kínált áru értéke) egyszersmind az az ár, amelyet a kereslet fizet.

De mint mondtuk: a munkabér természetes árának vizsgálatánál A. Smith valójában visszamenekül – legalábbis helyenként – az áru helyes értékmeghatározásához. Ezzel szemben a profit természetes rátájáról vagy természetes áráról szóló fejezetben – amennyiben a tulajdonképpeni feladat tekintetbe jön – semmitmondó közhelyekbe és tautológiákba vész. Valóban eredetileg az áru értéke szabályozza szerinte a munkabért, profitot és földjáradékot. Utána azonban fordított irányban lát neki (ami közelebb állt az empirikus látszathoz és a szokásos elképzeléshez), és azt állítja, hogy az áruk természetes ára a munkabér, a profit és a földjáradék természetes

* – a végtelenségig – *Szerk.*

árának összeadása útján számítható ki, található meg. Ricardo egyik fő érdeme az, hogy véget vetett ennek a zűrzavarnak. Vele kapcsolatban röviden visszatérünk erre a pontra.[41]

Itt még csak annyit jegyzünk meg: az áru értékének – amelyből mint alapból a munkabért és a profitot fizetni kell – *adott nagysága* empirikusan abban a formában lép szembe az ipari tőkével, hogy az árunak egy meghatározott piaci ára rövidebb vagy hosszabb ideig ugyanaz marad, a munkabér minden ingadozása ellenére.

Tehát figyelmeztetnünk kell A. Smith könyvének e furcsa menetére: Először az áru értékét vizsgálja és itt-ott helyesen határozza meg, annyira helyesen határozza meg, hogy általánosságban megtalálja az értéktöbbletnek és különös formáinak eredetét, tehát ebből az értékből vezeti le a munkabért és a profitot. Utána azonban a fordított útra tér és megpróbálja az áruk értékét (amelyből a munkabért és a profitot levezette) megfordítva, a munkabér, profit és földjáradék természetes árának összetevéséből levezetni. Ennek az utóbbi körülménynek tulajdonítható, hogy sehol sem fejti ki helyesen a munkabér, profit stb. ingadozásainak befolyását az áruk árára, mivel hiányzik ehhez az alapja.[39]

*

{*A. Smith. Az érték és alkotórészei.* Smith helytelen elképzelése, lásd fent, amely ellenkezik eredetileg helyes kérdésfeltevésével, a következő mondatban is megmutatkozik:

„A járadék ... másféleképpen kerül bele az áruk árának összetételébe, mint a bér és a profit. A magas vagy alacsony bér és profit *oka* a magas vagy *alacsony árnak*; *a magas vagy alacsony járadék okozata ennek.*" („Wealth of Nations", I. könyv XI. fej.)}[42]

[8. *A társadalmi termék egész értékének hibás feloldása a jövedelemben. Ellentmondások Smithnek a bruttó- és nettójövedelemmel kapcsolatos nézeteiben*]

Most egy másik ponthoz érünk, amely az áru árának vagy értékének (mert a kettőt itt még azonosnak tételezzük) feloldásával függ össze. Tegyük fel, hogy A. Smith helyesen számolt, vagyis az áru értékét adottnak véve, ezt feloldotta azokra az alkotórészekre, amelyekre ez az érték a termelés különböző szereplői között eloszlik, nem pedig megfordítva, az

értéket próbálta ez alkotórészek árából levezetni. Tehát ettől eltekintünk. Ugyanúgy eltekintünk attól az egyoldalú módtól, ahogyan a munkabért és a profitot csak elosztási formáknak és ezért mindkét részt – ugyanazon értelemben – birtokosaik által elfogyasztható jövedelemnek ábrázolta. Mindezektől eltekintve maga A. Smith felvet egy meggondolást, és itt megint fölényben van Ricardóval szemben, nem abban, hogy a felvetett meggondolást helyesen megoldja, hanem hogy egyáltalában felveti.

A. Smith ugyanis ezt mondja:

„Úgy látszik, hogy ez a három rész" (munkabér, profit, földtulajdonos járadéka) „alkotja közvetlenül vagy végső soron a gabona *egész* árát."

(Egyáltalában az áru árát. A. Smith azért beszél itt ‚gabonáról', mert a földjáradék bizonyos árukba nem kerül bele az ár összetevő alkotórészeként.)

„Azt lehetne talán gondolni, hogy egy *negyedik részre* van szükség ahhoz, hogy a bérlő tőkéjét pótolja, vagy igásállata és más mezőgazdasági szerszámai elhasználódását kiegyenlítse. De figyelembe kell venni, hogy bármely mezőgazdasági szerszám ára, például egy igáslóé, maga is ugyanabból a három részből tevődik össze; a föld járadékából, amelyen a lovat nevelték, a munkából, amelyet gondozására és nevelésére fordítottak, és a bérlő profitjából, aki mind e föld járadékát, mind e munka bérét előlegezi."

{Itt a profit jelenik meg mint az eredeti forma, amely a járadékot is magában foglalja.}

„Ezért, bár a gabona ára fedezi mind a ló árát, mind tartási költségeit, az *egész* ár mégis közvetlenül vagy végső soron ugyanarra a három részre oldódik fel: a földjáradékra, munkára és profitra." (I. könyv VI. fej. [Garnier ford. I. köt. 101—102. old.])

(Itt igen idétlen dolog, hogy egyszerre csak ‚munkát' mond ‚munkabér' helyett, holott a ‚járadékot' és ‚profitot' nem helyettesíti ‚földtulajdonnal', illetve ‚tőkével'.)

De nem kellett volna-e éppoly nyilvánvalóan ‚figyelembe vennie' azt, hogy valamiként a bérlő belevette a ló és az eke árát a búza árába, ugyanúgy a lótenyésztő vagy az ekekészítő, akitől a bérlő a lovat és az ekét vásárolta, belevette a termelési szerszámok (az egyik esetben talán egy másik ló) és a nyersanyagok, például takarmány és vas árát a ló vagy az eke árába, az az

alap viszont, amelyből a lótenyésztő és az ekekészítő munkabért és profitot (és járadékot) *fizettek*, csak az új munkában állt, amelyet a maguk termelési területén állandó tőkéjük meglevő értékösszegéhez *hozzátettek*? Ha tehát A. Smith a bérlőről elismeri, hogy gabonájának árába az általa magának és másoknak fizetett munkabéren, profiton és járadékon kívül még egy *negyedik, ezektől különböző alkotórész* is belekerül, az általa elhasznált állandó tőkének, mint például lovaknak, mezőgazdasági szerszámoknak stb. az értéke, akkor ez a lótenyésztőre és a mezőgazdasági szerszámok gyártójára is érvényes, és mit sem használ, hogy Smith Ponciustól Pilátusig küldözget bennünket. Egyébként a bérlő példáját különösen szerencsétlenül választotta ahhoz, hogy Ponciustól Pilátusig küldözgessen bennünket, mert itt az állandó tőke tételei között van egy, amelyet éppenséggel nem kell ‚valaki mástól' vásárolni, tudniillik a mag, s vajon ez az értékalkotórész feloldódik ‚valaki' számára munkabérré, profittá vagy járadékká?

De menjünk egyelőre tovább és nézzük meg, vajon végigviszi-e Smith azt a nézetét, hogy minden áru értéke feloldható az egyik vagy valamennyi jövedelemforrásra – munkabérre, profitra, földjáradékra –, tehát mint fogyasztásra rendeltetett felélhető vagy mindenesetre ilyen vagy olyan módon személyi használatra (nem ipari fogyasztásra) használható el. Előbb még valamit elöljáróban. Például bogyók stb. gyűjtésénél feltehető, hogy értékük pusztán munkabérre oldódik fel, noha többnyire itt is szükség van munkaeszközül némi felszerelésre, mint kosarakra és hasonlókra. De itt, ahol a tőkés termelésről van szó, ilyesfajta példáknak egyáltalában nincs helyük.

Először újra megismétli az I. könyv VI. fejezetében kimondott nézetét.

A *II. könyv II. fejezetében* (Garnier ford. II. köt. 212. old.) ez olvasható:

„Megmutattuk ... *hogy az áruk nagyobb részének ára* három részre oldódik fel, melyek közül az egyik a munka bérét fizeti meg, a másik a tőke profitját és a harmadik a föld járadékát."

Eszerint minden áru egész értéke jövedelemre oldódik fel, tehát mint fogyasztási alap jut az ebből a jövedelemből élő egyik vagy másik osztálynak. Minthogy pedig egy ország össztermelése, mondjuk évenként, pusztán a termelt áruk értékének összegéből áll, és minthogy minden egyes ilyen áru értéke jövedelmekre oldódik fel, ennélfogva összegüknek, a munka évi termékének, a bruttójövedelemnek is évenként ebben a formában elfogyaszthatónak kell lennie. S így nyomban ezután Smith maga tesz ellenvetést:

„Minthogy ez a helyzet, jegyezték meg, minden egyes áru esetében külön-külön véve, így kell lennie ennek az *összes* áruk esetében is, amelyek minden ország földjének és munkájának évi *teljes* termékét alkotják együttesen véve. Ennek az évi terméknek *teljes ára v a g y csereértéke* ugyanerre a három részre kell hogy feloldódjék és elosztásra kerüljön az ország különböző lakosai között; mint munkájuk bére, vagy tőkéjük profitja, vagy földjük járadéka." (i. m. 213. old.)

Ez valóban a szükségszerű következtetés. Ami az egyes árura érvényes, szükségképpen érvényes az áruk teljes összegére. De quod non*, mondja Adam. Így folytatja:

„De ámbár minden ország földje és munkája évi termékének teljes értéke így eloszlik különböző lakosai között és jövedelmüket alkotja, mégis ahogy a magánbirtok járadékát illetően különbséget teszünk a *bruttójáradék* és a *nettójáradék* között, hasonlóképpen cselekedhetünk egy nagy ország *összes lakosainak* jövedelmét illetően is." (i. m. 213. old.)

(Álljunk meg itt! Fentebb éppen az ellenkezőjét mondta: az egyes bérlőnél megkülönböztethetünk egy negyedik részt, amelyre például búzájának értéke feloldódik, tudniillik azt a részt, amely pusztán az elhasznált állandó tőkét pótolja. Ez *közvetlenül* igaz az egyes bérlőre vonatkozólag. De ha tovább megyünk, akkor az, ami a bérlő számára állandó tőke, egy korábbi ponton, más kézben, azelőtt, hogy az ő kezében tőkévé válnék, munkabérre, profitra stb., egyszóval jövedelemre oldódik fel. Ezért ha helyes is az, hogy az áruk, az egyes termelő kezében tekintve, az értéknek egy olyan részére oldódnak fel, amely nem jövedelem, helytelen ez „egy nagy ország összes lakosaira" vonatkozólag, mert az, ami az egyiknek a kezében állandó tőke, onnan meríti értékét, hogy a másiknak a kezéből munkabér, profit, járadék összáraként került ki. Most éppen az ellenkezőjét mondja.)

A. Smith így folytatja:

„Egy magánbirtok *bruttójáradéka* magában foglalja mindazt, amit a bérlő fizet; a *nettójáradék* az, ami az igazgatási, javítási és minden egyéb *szükséges költség* levonása után a *földtulajdonosnak tisztán* megmarad, vagyis amit birtokának kára nélkül a közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjában helyezhet el, vagyis asztalára stb. költhet. Valóságos gazdag-

* – nem úgy – *Szerk.*

sága nem *bruttó*-, hanem *nettó*járadékával áll arányban." [i. m. 213—214. old.]

(Először is Smith itt nem ide tartozó dolgokról beszél. Amit a bérlő járadékként a földtulajdonosnak fizet, ugyanúgy, mint amit munkabérként a munkásoknak fizet, az éppúgy, mint saját profitja, az áru értékének vagy árának olyan része, amely jövedelemre oldódik fel. A kérdés éppen az, vajon magában foglal-e az áru még egy másik értékalkotórészt is? Ezt itt elismeri, mint ahogy a bérlőnél el kellett ismernie, ami azonban szerinte persze nem akadályozza meg azt, hogy a bérlő gabonája (azaz gabonájának ára *vagy* csereértéke) pusztán jövedelemre oldódjék fel. Másodszor, mellékesen megjegyezve. A reális gazdagság, amely felett az egyes bérlő, ha mint *bérlőt* tekintjük, rendelkezhetik, profitjától függ. De másrészt mint árutulajdonos eladhatja az egész bérletet, vagy ha a föld nem az övé, minden rajta fellelhető állandó tőkét, mint például igásállatot, mezőgazdasági szerszámokat stb. Azt az értéket, amelyet így realizálhat, tehát azt a gazdagságot, amely felett rendelkezhetik, a tulajdonában levő állandó tőke értéke, tehát terjedelme is szabja meg. De megint csak egy másik bérlőnek adhatja el, akinek kezében ez nem rendelkezésre álló gazdagság, hanem állandó tőke. Tehát még mindig egy helyben topogunk.)

„Egy nagy ország összes lakosainak *bruttó*jövedelme magában foglalja földjük és munkájuk *teljes* évi termékét"

(azelőtt azt hallottuk, hogy ez a teljes összeg – vagyis értéke – munkabérre, profitra és járadékra – valamennyi a nettójövedelem formája – oldódik fel);

„a *nettó*jövedelem magában foglalja azt a részt, amely tisztán megmarad nekik először az *álló*- és másodszor a *forgótőkéjük* fenntartási költségeinek levonása után"

(tehát most levonja a munkaszerszámokat és nyersanyagokat);

„vagyis azt a részt, amelyet tőkéjük megrövidítése nélkül *közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjukban* helyezhetnek el..."

(Tehát most arról értesülünk, hogy az áruk teljes összegének ‚ára vagy csereértéke', ugyanúgy, mint az egyes tőkésnél, az egész országra vonatkozólag is egy ‚negyedik részre' oldódik fel, amely senki számára nem jövedelem, nem oldható fel sem munkabérre, sem profitra, sem járadékra.)

„Az *állótőke* fenntartását szolgáló teljes költséget nyilvánvalóan ki kell rekeszteni a társadalom *nettó*jövedelméből. Sem a hasznos gépeik és ipari szerszámaik, hasznothajtó épületeik stb. fenntartásához *szükséges anyagok*, sem az ezen anyagok kellő formába alakításához *szükséges munkának a terméke* nem lehetnek soha részei e *nettó*jövedelemnek. *Ennek a munkának az ára* valójában része lehet ennek a jövedelemnek, mert az így foglalkoztatott munkások *bérük teljes értékét* közvetlen *fogyasztásra fenntartott* alapjukban helyezhetik el. Másfajta munkáknál azonban *mind az ár, mind a termék belekerül ebbe az alapba*, az ár a munkásokéba, a termék pedig más emberekébe, akiknek létfenntartását, kényelmét és szórakozását e munkások munkája magasabb szintre emeli." (i. m. 214–215. old.)*

Itt A. Smith megint elkalandozik a kérdéstől, amelyre felelnie kell, az áru ‚teljes ára' ama ‚negyedik részének' kérdésétől, amely sem munkabérre, sem profitra, sem járadékra nem oldódik fel. Először is valami egészen hibás. Hiszen a gépgyárosnál, mint minden más ipari tőkésnél, az a munka, amely a gép stb. nyersanyagát ‚kellő formába alakítja', feloldódik szükséges és többletmunkára, tehát nemcsak a munkás bérére, hanem a tőkés profitjára is. De az anyagok értéke és a szerszámoknak az értéke, amelyekkel a munkások az anyagokat ‚kellő formába alakítják', sem az egyikre, sem a másikra nem oldódik fel. Hogy termékek, amelyek természetüknél fogva nem egyéni fogyasztásra, hanem ipari fogyasztásra vannak rendeltetve, nem kerülnek bele a fogyasztási alapba, ennek semmi köze a dologhoz. A mag például (a búza vetésre szolgáló része) természeténél fogva belekerülhetne a fogyasztási alapba is, de gazdaságilag a termelési alapba kell belekerülnie. Továbbá pedig egészen hibás, hogy azoknak a termékeknek, amelyek egyéni fogyasztásra vannak rendeltetve, egész ára a termékkel együtt a *fogyasztási alapba* kerül bele. A vászon például, ha nem vitorlavászonnak vagy más termelő célokra használják fel, mint termék egészen felolvad a fogyasztásban. De nem így az ára, mert ennek az árnak egy része lenfonalat pótol, egy másik része szövőszékeket stb., és a vászon árának csak egy része oldódik fel valamilyen jövedelemre.

Az imént azt mondta Adam, hogy a gépekhez, üzemépületekhez stb. szükséges anyagok éppúgy, mint a belőlük gyártott gépek stb. „nem lehetnek soha részei e *nettó*jövedelemnek", tehát nyilván a bruttójövedelembe kerülnek bele. Kevéssel ezután, i. m. II. könyv II. fej., 220. old., viszont ezt mondja:

* Mégis közelebb van a helyes nézethez, mint a többiek. – *Marx ceruzajegyzete.*

„A gépek és ipari szerszámok stb., amelyekből akár az egyén, akár a társadalom *állótőkéje* összetevődik, nem részei *sem bruttó-, sem nettójövedelmünknek*, ugyanúgy a *pénz* sem" stb.

Adam összevissza-csapongásai, ellentmondásai, a tárgytól való eltérése bizonyítják, hogy itt zátonyra futott és fenn kellett akadnia, miután a munkabért, a profitot és a járadékot a ‚termék csereértékének vagy teljes árának' összetevő alkotórészeivé tette.

[9. *Say mint Smith elméletének vulgarizálója. A társadalmi bruttótermléknek a társadalmi jövedelemmel való azonosítása Saynél. Kísérlet megkülönböztetésükre Storchnál és Ramsaynél*]

Say, aki azzal próbálja palástolni ízetlen felszínességét, hogy A. Smith felemásságait és baklövéseit abszolút általános frázisokká oldja fel, ezt mondja:

„Ha egy nemzetet egészében tekintünk, nincsen nettóterméke; mert, mivel *a termékek* értéke csak termelésük *költségeivel* egyenlő, ezeket a *költségeket* levonva a *termékek* egész *értékét* levonják... Az *évi jövedelem a bruttójövedelem.*" („Traité d'économie politique", III. kiad. II. köt. Párizs 1817, 469. old.)

Az évi termékek összegének értéke egyenlő a bennük anyagiasult munkaidő mennyiségével. Ha ezt az összértéket levonják az évi termékből, akkor, ami az értéket illeti, ténylegesen nem marad semmi érték, és ezzel mind a nettójövedelem, mind a bruttójövedelem elérkezett a végéhez. De Say úgy véli, hogy az évenként termelt értékeket évenként elfogyasztják. Ezért az egész nemzetre vonatkozólag nincs nettótermék, hanem csak bruttótermék. Először is téves, hogy az évenként termelt értékeket évenként elfogyasztják. Az állótőke egy nagy részét illetően nem ez az eset. Az évenként termelt értékek egy nagy része belekerül a munkafolyamatba anélkül, hogy az értékesítési folyamatba belekerülne, azaz anélkül, hogy az összértéket évenként elfogyasztanák. Másodszor pedig: az évi értékfogyasztás egy részét azok az értékek alkotják, amelyeket nem úgy fogyasztanak el, hogy a fogyasztási alapba kerülnek bele, hanem mint termelési eszközöket, amelyeket, mint ahogy a termelésből kerültek ki, vagy önmaguk vagy egyenértékek alakjában visszaadnak a termelésnek. A másik részt azok az

értékek alkotják, amelyek az előbbi részen felül lévén, belekerülhetnek az egyéni fogyasztásba. Ezek alkotják a nettóterméket.

Erről a Say-féle szemétről Storch ezt mondja:

„Világos [...], hogy az évi termék értéke egyrészt tőkére, másrészt profitra oszlik, és hogy *az évi termék* mindegyik *ilyen értékrésze rendszeresen megvásárolja azokat a termékeket, amelyekre a nemzetnek szüksége van*, mind tőkéjének fenntartása, mind pedig fogyasztási alapjának megújítása végett." (*Storch*: „Cours d'économie politique", V. köt.: „Considérations sur la nature du revenu national", Párizs 1824, 134–135. old.) „Felmerül a kérdés, vajon egy család, amely saját munkájával elégíti ki minden szükségletét, amire sok példa van Oroszországban ..., vajon az ilyen család *jövedelme* egyenlő-e földjének, tőkéjének és iparkodásának bruttótermékével? Lakhatik-e a csűrjében vagy az istállójában, megeheti-e a vetőmagját és a takarmányát, ruházkodhatik-e igásállataiból, szórakozhatik-e mezőgazdasági szerszámaiból? Say úr tétele alapján mindezekre a kérdésekre igennel kellene válaszolni." (i. m. 135–136. old.) „Say [...] a bruttótermékét tekinti a társadalom jövedelmének; s ebből arra a következtetésre jut, hogy a társadalom ezzel a termékkel egyenlő értéket fogyaszthat el." (i. m. 145. old.) „Egy nemzet (nettó-)jövedelme nem a termelt értékeknek az *elfogyasztott értékek* összességén felüli többlete (ahogy Say képzeli), hanem csak a *termelés végett elfogyasztott értékeken* felüli többlete." Tehát, „ha egy nemzet az év folyamán ezt az egész többletet elfogyasztja, akkor elfogyasztja egész (nettó-)jövedelmét". (i. m. 146. old.) „Ha valaki elismeri, hogy egy nemzet jövedelme a nemzet bruttótermékével egyenlő, azaz nem kell belőle *tőkét* levonni, akkor azt is el kell ismernie, hogy ez a nemzet évi termékének teljes értékét elköltheti nem-termelő módon anélkül, hogy ez a legkevésbé is csorbítaná jövőbeli jövedelmét." (i. m. 147. old.) „*Azokat a termékeket, amelyek egy nemzet* [állandó] *tőkéjét alkotják, nem lehet elfogyasztani.*" (i. m. 150. old.)

Ramsay (*George*) – „An Essay on the Distribution of Wealth" (Edinburgh 1836) – ugyanerről a tárgyról, tudniillik az A. Smith-féle ‚teljes ár negyedik részéről', vagyis amit én a munkabérre kiadott tőkétől megkülönböztetve állandó tőkének nevezek, megjegyzi:

„Ricardo" – mondja – „[...] elfelejti, hogy az egész termék nemcsak a munkabér és a profit között oszlik meg, hanem az állótőke pótlásához is szükséges egy rész." (174. old. jegyz.)

„Állótőkén" Ramsay ugyanis nemcsak termelési szerszámokat stb. ért, hanem a nyersanyagot is, röviden azt, amit én a mindegyik termelési területen belüli állandó tőkének nevezek. Ricardo, amikor arról beszél, hogy a termék profitra és munkabérre oszlik meg, mindig feltételezi, hogy a termelésre magára előlegezett és benne elfogyasztott tőkét levonják. De Ramsaynek a fődologban mégis igaza van. Minthogy Ricardo a tőke állandó részét egyáltalán nem vizsgálja tovább, elhanyagolja, így durva hibákat követ el, és sajátképpen összecseréli a profitot és az értéktöbbletet, továbbá hibák vannak a profitráta ingadozásairól folytatott vizsgálódásaiban stb. Hallgassuk meg mármost, mit mond maga Ramsay:

„Hogyan hasonlítható össze a termék és a reá fordított tőke?... Az egész nemzetre vonatkozólag ... nyilvánvaló, hogy a ráfordított tőke valamennyi különféle elemét újra kell termelni egyik vagy másik foglalkozásban, különben az ország ipara nem folytatható úgy, mint azelőtt. A manufaktúrák nyersanyaga, a bennük, valamint a mezőgazdaságban is használt szerszámok, az előbbiekben alkalmazott kiterjedt gépi berendezés, a termék gyártásához vagy raktározásához szükséges épületek, mindezek részei kell hogy legyenek egy ország összhozadékának, ugyanúgy mint [...] az ország tőkés vállalkozói előlegeinek. Ezért az összhozadék mennyisége összehasonlítható az előlegek mennyiségével, mivel feltettük, hogy mindegyik cikk mintegy egy hasonló fajta mellett áll." (i. m. 137—139. old.) Ami mármost az egyéni tőkést illeti, minthogy ez nem „*pótolja* természetben" kiadásait, minthogy „a legnagyobb részt csere útján kell megkapnia, s e célból szükség van a termék bizonyos részére, ezért mindegyik egyéni tőkés vállalkozó végül is sokkal inkább terméke csereértékére ügyel, mintsem mennyiségére". (i. m. 145–146. old.) „Minél inkább meghaladja a *termék értéke* az előlegezett *tőke értékét*, annál nagyobb lesz a profit. Így hát a tőkés úgy fogja kiszámítani a profitot, hogy értéket hasonlít össze értékkel, nem pedig mennyiséget mennyiséggel... A profitnak [...] pontosan úgy kell növekednie vagy csökkennie, ahogy a bruttóterméknek vagy *értékének* a *szükséges előlegek pótlásához* megkívánt hányada csökken vagy növekszik [...]. Tehát a profitráta [...] két körülménytől függ; először az összterméknek attól a hányadától, amely a munkásoknak jut; másodszor attól a hányadtól, amelyet félre kell tenni az állótőke – természetben vagy csere által történő – pótlására." (i. m. 146—148. old. elszórtan)

{Amit Ramsay itt a profitrátáról mond, azt a III. fejezetben[13] – a profitról – kell szemügyre vennünk. Fontos, hogy helyesen emeli ki ezt az

elemet. Egyrészt helyes az, amit Ricardo mond, hogy az állandó tőkét (és Ramsay ezt érti állótőkén) alkotó áruk olcsóbbodása mindig elértékteleníti a meglevő tőke egy részét. Kiváltképpen érvényes ez a tulajdonképpeni állótőkére, a gépi berendezésre stb. Hogy az értéktöbblet – az összestőkéhez képest – növekedik, az az egyes tőkésnek nem előny, ha e rátának ezt az emelkedését az idézi elő, hogy állandó tőkéjének (amely már az elértéktelenedés előtt birtokában volt) összértéke csökkent. Ez azonban csak igen csekély mértékben érvényes a tőke nyersanyagból vagy kész árukból (amelyek nem kerülnek bele az állótőkébe) álló részére. A tőkének ez a létező tömege, amely így elértéktelenedhetik, mindig csak elenyésző nagyság az összetermeléshez képest. Mindegyik tőkésnél csak csekély mértékben érvényes ez tőkéjének forgótőkére kiadott részére. Ezzel szemben világos – mivel a profit az értéktöbbletnek az előlegezett tőke összességéhez való arányával egyenlő, és mivel a felszívható munkamennyiség nem az értéktől, hanem a nyersanyag tömegétől és a termelési eszközök hatékonyságától, nem csereértéküktől, hanem használati értéküktől függ –, hogy minél termelékenyebb az ipar azokban az ágakban, melyeknek terméke belekerül az állandó tőke képzésébe, minél kisebb a meghatározott mennyiségű értéktöbblet termeléséhez szükséges állandó tőke kiadása, annál nagyobb ezért ennek az értéktöbbletnek az előlegezett tőke egészéhez való aránya; annál nagyobb ezért, adott értéktöbblet-tömeg esetén, a profitráta.}

(Amit Ramsay itt mint két dolgot vesz szemügyre – termék termékkel való pótlását az újratermelésnél az egész országra vonatkozólag, és érték értékkel való pótlását az egyes tőkésre vonatkozólag –, az a két nézőpont, amelyet mindkettőt a *tőke forgalmi folyamatánál, amely egyszersmind újratermelési folyamat*, szemügyre kell venni magára az egyes tőkére vonatkozólag.)

Ramsay a tulajdonképpeni nehézséget, amely A. Smitht foglalkoztatja és mindenféle ellentmondásba bonyolítja, nem oldotta meg. Ez a nehézség kurtán felvázolva a következő: az egész tőke (mint érték) munkára oldódik fel; nem egyéb, mint bizonyos mennyiségű tárgyiasult munka. De a megfizetett munka egyenlő a munkások bérével, a meg nem fizetett egyenlő a tőkések profitjával. Tehát az egész tőkének munkabérre és profitra – közvetlenül vagy közvetetten – feloldhatónak kell lennie. Vagy végeznek-e valahol olyan munkát, amely sem munkabérre, sem profitra nem oldódik fel, és pusztán az a célja, hogy pótolja a termelésben elfogyasztott értékeket, amelyek azonban feltételei az újratermelésnek? De ki végzi ezeket a munkákat? Hiszen a munkás minden munkája két mennyiségre oldódik fel, az egyik saját termelőképességét tartja fenn, a másik a tőke profitját alkotja.

[10.] *Annak vizsgálata, miképpen lehetséges, hogy az évi profit és munkabér megvásárolja az évi árukat, amelyek a profiton és a munkabéren felül még állandó tőkét is foglalnak magukban*[43]

[a) A fogyasztási eszközök termelőinek állandó tőkéje nem pótolható e termelők közti csere útján]

Hogy kiküszöböljük mindazt, ami hibásan belevegyült a problémába, előbb még egy dolgot meg kell említenünk. Amikor a tőkés profitjának, jövedelmének egy részét tőkévé változtatja, munkaeszközzé és munkaanyaggá, akkor mindkettőt a munkának az a része fizeti meg, amelyet a munkás ingyen dolgozott a tőkés számára. Ez itt egy új munkamennyiség, amely egyenértéke egy új árumennyiségnek, olyan áruknak, amelyek használati értékük szerint munkaeszközökben és munkaanyagokban állnak. Ez tehát a tőke felhalmozásának körébe tartozik és nem rejt magában semmiféle nehézséget; ez ugyanis az állandó tőkének korábbi határain túl való növekedése, vagyis új állandó tőke képződése az állandó tőke ama tömegén felül, amely megvan és pótolni kell. A nehézség a *meglevő* állandó tőke újratermelése, nem az új állandó tőke képzése az újratermelendőn felül. Az előbbi nyilvánvalóan a profitból ered és egy pillanatig jövedelem formájában létezett, amelyet később tőkévé változtatnak. A profitnak ez a része *arra a többletmunkaidőre* oldódik fel, *amelyet a társadalomnak állandóan, a tőke létezése nélkül is, végeznie kellene azért, hogy egy – mondjuk úgy – fejlődési alap álljon rendelkezésére, amelyet már a népesség szaporodása is megkövetel.*

{Az állandó tőkének egy jó magyarázata található, de csak használati értékére vonatkozólag, Ramsaynél, i. m. 166. old., ahol ezt olvassuk:

„Akár kicsi, akár nagy a bruttóhozadék összege" (például a bérlőé), „az a mennyiség, amely belőle az e különböző formákban elfogyasztottak pótlására szükséges, semmiképpen sem változhatik. Ezt a mennyiséget *állandónak* kell tekintenünk addig, amíg a termelést ugyanazon a szinten folytatják."}

Tehát először is induljunk ki a következő tényből: állandó tőke újonnan való képzésének – a meglevő állandó tőke újratermelésétől megkülönböztetve – a profit a forrása; tudniillik előfeltételezve egyrészt, hogy a munkabér csak a munkaképesség újratermelésére elegendő, másrészt, hogy a „profit" kategórián az egész értéktöbblet értődik, mert az ipari tőkés az,

aki *közvetlenül elsajátítja* az egész értéktöbbletet, akárkinek és akárhol kell is később átengednie belőle.

{A tőkés vállalkozó „a nemzeti gazdagság* általános elosztója [...], ő fizeti [...] a munkásoknak a [...] bért, a" (pénz-)„tőkésnek a [...] kamatot, a földtulajdonosnak a [...] járadékot." (*Ramsay*, 218—219. old.)

Amikor az egész értéktöbbletet profitnak nevezzük, a tőkést úgy tekintjük, 1. mint azt a személyt, aki közvetlenül elsajátítja az egész létrehozott értéktöbbletet; 2. mint ennek az értéktöbbletnek a szétosztóját önmaga, a pénztőkés és a föld tulajdonosa között.}[44]

De az, hogy ez az új állandó tőke a profitból származik, nem jelent egyebet, mint hogy a munkások többletmunkája egy részének tulajdonítható. Ugyanúgy, ahogy a vadembernek a vadászathoz szükséges időn kívül szükségképpen időt kell fordítania az íj elkészítésére, ahogy a patriarchális mezőgazdaságban a parasztnak a föld művelésének idején kívül meghatározott mennyiségű munkaidőt kell fordítania legtöbb szerszámának elkészítésére.

A kérdés azonban itt a következő: Ki dolgozik, hogy az állandó, már a termelésben felhasznált tőke egyenértékét pótolja? A munkának az a része, amelyet a munkás önmaga számára dolgozik, pótolja munkabérét, illetve, a termelés egészét tekintve, létrehozza munkabérét. Többletmunkája viszont, amely a profitot alkotja, részben a tőkés fogyasztási alapja, részben pótlólagos tőkévé változik. De a tőkés nem ebből a többletmunkából, illetve a profitból pótolja a saját termelésében már felhasznált tőkét. {Ha ez volna az eset, akkor az értéktöbblet nem új tőke képzésére, hanem a régi fenntartására szolgáló alap volna.} A szükséges munka azonban, amely a munkabért alkotja, és a többletmunka, amely a profitot alkotja, az egész munkanapot kimerítik, és ezen kívül nem dolgoznak. (A tőkés esetleges ‚felügyeleti munkája' benne van a munkabérben. Erről az oldalról tekintve a tőkés bérmunkás, ha nem is egy másik tőkésnek, de saját tőkéjének bérmunkása.) Honnan ered hát az a forrás, az a munka, amely az állandó tőkét pótolja?

A tőkének azt a részét — amelyet munkabérre adtak ki, új termelés pótolja (a többletmunkától eltekintve). A munkás elfogyasztja a munkabért, de hozzátesz annyi új munkamennyiséget, amennyi régit megsemmisített; és ha az egész munkásosztályt tekintjük, anélkül, hogy a munka-

* *Ramsaynél*: jövedelem — *Szerk.*

megosztás megzavarna bennünket, azt látjuk, hogy nemcsak hogy ugyanazt az értéket termeli újra, hanem ugyanazokat a használati értékeket, úgyhogy — aszerint, milyen a munkája termelékenysége — ugyanaz az érték, ugyanaz a munkamennyiség ugyanezeknek a használati értékeknek nagyobb vagy kisebb tömegében termelődik újra.

Bármely időpontban nézzük a társadalmat, azt látjuk, hogy valamennyi termelési területen egyidejűleg, ha igen különböző arányokban is, létezik egy meghatározott állandó tőke — a termelés feltételeként előfeltételezve —, amely egyszer s mindenkorra a termelésé, és amelyet vissza kell adni neki, mint a magot a földnek. Ennek az állandó résznek az *értéke* csökkenhet vagy növekedhetik ugyan aszerint, hogy az árukat, amelyekből áll, olcsóbban vagy drágábban kell újratermelni. De ez az *értékváltozás* sohasem akadályozza meg azt, hogy az állandó rész a termelési folyamatban, amelybe mint termelési feltétel kerül bele, előfeltételezett érték, amelynek a termék értékében újra meg kell jelennie. Magának az állandó tőkének ez az értékváltozása tehát itt figyelmen kívül hagyható. Minden körülmények között egy meghatározott mennyiségű *múltbeli, tárgyiasult* munka megy át itt meghatározó módon a termék értékébe. Ezért a probléma nagyobb fokú rögzítése kedvéért tegyük fel, hogy a tőke állandó részének termelési költsége, illetve értéke szintén változatlan, állandó marad. Az sem változtat semmit a dolgon, hogy például egy év alatt az állandó tőkének nem az egész értéke megy át a termékekbe, hanem, mint az állótőke esetében, ez az érték csak több év terméktömegébe megy át. Hiszen itt az állandó tőkének csak arról a részéről van szó, amelyet valóban az év folyamán fogyasztanak el, tehát az év folyamán kell pótolni is.

Az állandó tőke újratermelésének kérdése nyilvánvalóan a tőke újratermelési folyamatáról vagy forgalmi folyamatáról szóló szakaszba tartozik, ami azonban nem akadálya annak, hogy a fődolgot itt elintézzük.

Nézzük először a munkás bérét. A munkás tehát meghatározott pénzösszeget kap, amelyben mondjuk 10 munkaóra anyagiasult, ha 12 órát dolgozik a tőkés számára. Ez a munkabér létfenntartási eszközökre oldódik fel. Mindezek a létfenntartási eszközök áruk. Előfeltételezzük, hogy ez áruk ára egyenlő értékükkel. De ezeknek az áruknak az értékében van egy alkotórész, amely a bennük foglalt nyersanyag és elhasznált termelési eszköz értékét fedezi. Ezeknek az áruknak összes értékalkotórészei együttvéve azonban, akárcsak a munkás által kiadott munkabér, csak 10 munkaórát foglalnak magukban. Tegyük fel, hogy ez áruk értékének $^2/_3$-a a bennük foglalt állandó tőke értékéből áll, $^1/_3$-a viszont abból a munkából, amely a terméket végül fogyasztási tárggyá készítette ki. Te-

hát a munkás a 10 óra eleven munkájával $^2/_3$ állandó tőkét és $^1/_3$ szintén eleven (az év folyamán a tárgyhoz hozzátett) munkát pótol. Ha a létfenntartási eszközök, az áruk, amelyeket a munkás vásárol, nem foglalnának magukban semmi állandó tőkét, ha nyersanyaguk nem került volna semmibe és nem lett volna szükség semmiféle munkaszerszámra, akkor két eset lehetséges. Vagy az áruk továbbra is 10 órás munkát foglalnának magukban. Akkor hát a munkás 10 óra eleven munkával pótolna 10 óra eleven munkát. Vagy pedig a használati értékeknek ugyanaz a tömege, amelyre munkabére feloldódik és amelyre munkaképességének újratermeléséhez szüksége van, csak $3^1/_3$ óra munkába került volna (úgyhogy nincs sem szerszám, sem nyersanyag, amely már maga is munka terméke). Ebben az esetben a munkásnak csak $3^1/_3$ óra szükséges munkát kellene dolgoznia, és munkabére ténylegesen $3^1/_3$ óra tárgyiasult munkaidőre csökkenne.

Tegyük fel, hogy az áru vászon; 12 rőf (itt persze egyáltalán nem fontos a valóságos ár) = 36 sh., vagyis 1 £ 16 sh. Ebből $^1/_3$ a hozzátett munka, $^2/_3$ a nyersanyag (fonal) és a gépkopás. A szükséges munkaidő = 10 óra; tehát a többletmunka = 2. Egy munkaóra, pénzben kifejezve = 1 sh. Ebben az esetben a 12 munkaóra = 12 sh., a munkabér = 10 sh., a profit = 2 sh. Tételezzük fel, hogy a munkás és a tőkés az egész munkabért és profitot, tehát a 12 sh.-et, tehát az összértéket, amelyet a nyersanyaghoz és a gépi berendezéshez hozzátettek, az egész mennyiség új munkaidőt, amely a fonal vászonná változtatásában anyagiasult, maga is vászonra mint fogyasztási cikkre adja ki. (És lehetséges, hogy később megint egy munkanapnál többet adnak ki saját termékükre.) A vászon rőfje 3 sh.-be kerül. A 12 sh.-en a munkás és a tőkés együtt, munkabért és profitot együttvéve, csak 4 rőf vásznat vásárolhat. Ebben a 4 rőf vászonban 12 munkaóra foglaltatik, amelyből azonban csak 4 testesíti meg az újonnan hozzátett munkát, 8 pedig az állandó tőkében realizált munkát. A 12 munkaórával a munkabér és a profit együtt össztermékük csak $^1/_3$-át vásárolják meg, mert az össztermék $^2/_3$-a állandó tőkéből áll. A 12 munkaóra 4 + 8-ra esik szét, amelyből 4 önmagát pótolja, 8 viszont — a szövési folyamatban hozzátett munkától függetlenül — olyan munkát pótol, amely már anyagiasult formában, mint fonal és gép került bele a szövési folyamatba.

A terméknek, az árunak arra a részére vonatkozólag tehát, amely munkabérre és profitra cserélődik vagy amelyet ezeken vásárolnak meg fogyasztási cikként (vagy bármilyen, akár újratermelési célból is, hiszen a cél, amelyből az árut megvásárolják, mit sem változtat a dolgon), világos, hogy a termék értékének azt a részét, amelyet az állandó tőke alkot, az újonnan hozzátett munka alapjából fizetik meg, amely munkabérre és profitra

oldódik fel. Hogy a munkabér és a profit együtt milyen sok vagy milyen kevés állandó tőkét és milyen sok vagy milyen kevés az utolsó termelési folyamatban hozzátett munkát vásárol meg, milyen arányban fizet meg utoljára hozzátett munkát és milyen arányban az állandó tőkében realizált munkát, ez az eredeti aránytól függ, amelyben mint értékalkotórészek belekerültek a kész áruba. Az egyszerűség kedvéért előfeltételezzük, hogy az arány: $^2/_3$ az állandó tőkében realizált munka és $^1/_3$ az újonnan hozzátett munka.

Mármost két dolog világos:

Először. Az arány, amelyet a vászonnál, vagyis arra az esetre előfeltételeztünk, amikor a munkás és a tőkés a munkabért és a profitot az önmaguk által termelt árukban realizálják, saját termékük egy részét újra megvásárolják — ez az arány ugyanaz marad, amikor ugyanezt az értékösszeget más termékekre adják ki. Az előfeltevés szerint — hogy minden áru $^2/_3$ rész állandó tőkét és $^1/_3$ rész utoljára hozzátett munkát foglal magában — a munkabér és a profit együtt mindig csak $^1/_3$-át vásárolhatja meg a terméknek. A 12 óra munkaidő = 4 rőf vászon. Ha ezt a 4 rőf vásznat pénzzé változtatják, akkor mint 12 sh. létezik. Ha ezt a 12 sh.-et más áruvá változtatják vissza, nem vászonná, akkor 12 munkaóra értékű árut vásárol, amely 12 órából 4 utoljára hozzátett munka, 8 állandó tőkében realizált munka. Az arány tehát általános, előfeltételezve, hogy a többi áruban, akárcsak a vászonban, az utoljára hozzátett munka és az állandó tőkében realizált munka eredeti aránya ugyanaz.

Másodszor. Ha a naponta utoljára hozzátett munka = 12 óra, akkor a 12 órából csak 4 óra pótolja önmagát, vagyis az eleven, utoljára hozzátett munkát, míg 8 óra az állandó tőkében realizált munkát fizeti meg. De ki fizeti meg azt a 8 eleven munkaórát, amelyet nem maga az eleven munka pótol? Éppen az a 8 óra realizált munka, amely az állandó tőkében foglaltatik és a 8 óra eleven munkára cserélődik ki.

Egyáltalán nem kétséges tehát, hogy a kész árunak az a része, amelyet a munkabérek és profitok teljes összege vásárol meg — amelyek azonban együtt csupán az állandó tőkéhez utoljára hozzátett munka összmennyiségét képviselik —, valamennyi elemében pótlódik: az ebben a részben foglalt utoljára hozzátett munka éppúgy, mint az állandó tőkében foglalt munkamennyiség. Nem kétséges továbbá, hogy az állandó tőkében foglalt munka az egyenértékét itt az eleven, utoljára hozzátett munka alapjából kapta meg.

De most jön a nehézség. A tizenkétórás szövőmunka *összterméke* — és ez az összterméke egészen különbözik attól, ami magát ezt a szövőmunkát termelte — egyenlő 12 rőf vászonnal, amelynek értéke 36 munkaóra,

illetve 36 sh. De a munkabér és a profit együtt, vagyis a 12 órás összmunkaidő ebből a 36 munkaórából *csak* 12-t, illetve az össztermékből csak 4 rőföt vásárolhat vissza, egy darabkával sem többet. Mi lesz a másik 8 rőffel? (*Forcade, Proudhon.*[45])

Először is jegyezzük meg, hogy a 8 rőf semmi egyebet nem képvisel, mint kiadott állandó tőkét. De ez az állandó tőke a használati értéknek egy átváltozott formájára tett szert. Mint új termék létezik, már nem mint fonal, szövőszék stb., hanem mint vászon. Ez a 8 rőf vászon, éppúgy, mint a 4 másik, a munkabér és a profit által megvásárolt rőf — értéke szerint tekintve — $^1/_3$ rész a szövési folyamatban hozzátett munkát és $^2/_3$ rész az állandó tőkében előbb létező, anyagiasult munkát foglal magában. De míg korábban, a 4 rőf esetében, az újonnan hozzátett munka $^1/_3$-a a 4 rőfben foglalt szövőmunkát, tehát önmagát, $^2/_3$ szövőmunka viszont a 4 rőfben foglalt állandó tőkét fedezte, most megfordítva $^2/_3$ állandó tőke a 8 rőf vászonban foglalt állandó tőkét, $^1/_3$ állandó tőke pedig a 8 rőfben foglalt újonnan hozzátett munkát fedezi.

Mi lesz mármost ezzel a 8 rőf vászonnal, amelyben a 12 órás szövőmunka alatt kapott, illetve a termelésbe belekerült egész állandó tőke értéke benne foglaltatik, fel van olvadva, de most olyan termék formájában, amely a közvetlen, egyéni (nem ipari) fogyasztásra van rendeltetve?

A 8 rőf a tőkésé. Ha önmaga akarná elfogyasztani, ugyanúgy, mint a profitját megtestesítő $^2/_3$ rőföt, akkor nem termelhetné újra a 12 órás szövési folyamatban foglalt állandó tőkét; egyáltalában — amennyiben az ebben a 12 órás folyamatban foglalt tőkéről van szó — nem funkcionálhatna tovább tőkésként. A 8 rőf vásznat tehát eladja, átváltoztatja 24 sh. összegű pénzzé, illetve 24 munkaórává. De itt beleütközünk a nehézségbe. Kinek adja el? Kinek a pénzévé változtatja át? Erre azonban mindjárt visszatérünk. Nézzük meg előbb a további folyamatot.

Mihelyt a tőkés a 8 rőf vásznat — vagyis termékének azt az értékrészét, melynek értéke az általa előlegezett állandó tőkével egyenlő — pénzzé változtatta, eladta, csereérték formájába öltöztette, ezen a pénzen ismét árukat vásárol, ugyanolyan fajtákat (használati értékük szerint), mint amelyekből állandó tőkéje eredetileg összetevődött. Fonalat, szövőszéket stb. vásárol. A 24 sh.-et abban az arányban osztja el nyersanyagra és termelési eszközre, amelyben ezek új vászon előállításához szükségesek.

A tőkés állandó tőkéjét tehát használati értéke szerint ugyanannak a munkának új termékei pótolják, mint amelyből eredetileg állt. A tőkés újratermelte az állandó tőkét. Ez az új fonal, szövőszék stb. azonban (az előfeltevés szerint) szintén $^2/_3$ rész állandó tőkéből és $^1/_3$ rész utoljára

hozzátett munkából áll. Míg tehát az első 4 rőf vásznat (utoljára hozzátett munka és állandó tőke) kizárólag utoljára hozzátett munka fizette meg, ezt a 8 rőf vásznat saját újonnan termelt termelési elemei pótolják, amelyek részben újonnan hozzátett munkából, részben állandó tőkéből állnak. Úgy látszik, hogy az állandó tőkének legalábbis egy része más formában levő állandó tőkére cserélődik. A termékek pótlása reális, mivel a fonal vászonná való feldolgozásával egyidejűleg lent dolgoznak fel fonallá és lenmagvat lenné, úgyszintén a szövőszék elhasználásával egyidejűleg új szövőszéket gyártanak, és mialatt ez utóbbit gyártják, új fát és vasat termelnek ki. Az elemeket az egyik termelési területen termelik, mialatt a másikon ezzel egyidejűleg feldolgozzák. De mindezekben az *egyidejű* termelési folyamatokban — noha mindegyikük a termék egy magasabb fázisát képviseli — egyidejűleg különböző arányokban használnak el állandó tőkét.

A *kész terméknek, a vászonnak az értéke tehát két részre oldódik fel,* amelyek közül az egyik újra megvásárolja az állandó tőke egyidejűleg termelt elemeit, a másikat fogyasztási cikkekre adják ki. Az egyszerűség kedvéért itt egészen elvonatkoztatunk a profit egy részének tőkévé való visszaváltoztatásától; tehát, mint ebben az egész vizsgálódásban, feltesszük, hogy a munkabért plusz a profitot, vagyis az állandó tőkéhez hozzátett munka összegét jövedelemként elfogyasztják.

Csak fennmarad a kérdés, ki vásárolja meg az összterméknek azt a részét, amelynek értékén az állandó tőkének az ezalatt újonnan termelt elemeit újra megvásárolják? Ki vásárolja meg a 8 rőf vásznat? Hogy minden kibúvót elvágjunk, feltesszük, hogy ez olyan fajta vászon, amely sajátképpen egyéni fogyasztásra van rendeltetve, nem ipari fogyasztásra, mint mondjuk a vitorlavászon. Egészen figyelmen kívül kell hagynunk itt a kereskedelem puszta közbenső műveleteit is, amennyiben ezek csak közvetítőek. Például, ha a 8 rőf vásznat egy kereskedőnek adnák el, és még ha nem 1, hanem 20 kereskedő kezén menne át, hússzor vennék meg és adnák el újra, akkor is huszadszor a kereskedő végül a valóságos fogyasztónak kell hogy eladja, aki tehát valóságosan a termelőnek fizet, illetve az *utolsó,* huszadik kereskedőnek, aki a fogyasztóval szemben az *első kereskedőt,* vagyis a valóságos termelőt képviseli. Ezek a közbenső ügyletek elodázzák, vagy ha úgy tetszik, közvetítik a végleges ügyletet, de nem magyarázzák meg. A kérdés pontosan ugyanaz marad, akár úgy hangzik, hogy ki vásárolja meg a 8 rőf vásznat a vászongyárostól, akár úgy, hogy ki vásárolja meg a huszadik kereskedőtől, akinek kezébe egész sor csere útján ment át.

A 8 rőf vászonnak, ugyanúgy mint az első 4 rőfnek, át kell mennie a fogyasztási alapba. Ez azt jelenti, hogy csak munkabérrel és profittal fizethető meg, mert ezek az egyedüli jövedelemforrásai a termelőknek, akik itt egyszersmind mint kizárólagos fogyasztók szerepelnek. A 8 rőf vászon 24 munkaórát foglal magában. Tegyük fel tehát (12 munkaórát véve általánosan érvényes normálnapnak), hogy két más munkaág munkása és tőkése egész munkabérét és profitját vászonra adja ki, ahogyan ezt a szövőipar munkása és tőkése egész munkanapjával (a munkás a 10 órájával, a tőkés a 2 óra értéktöbblettel, amelyet munkásánál, vagyis a 10 óránál elért) tette. Akkor a lenszövő eladta a 8 rőföt, 12 rőfre jutó állandó tőkéjének *értéke* pótolva van, és ezt az értéket ismét kiadhatja azokra a meghatározott árukra, amelyekből az állandó tőke áll, *mert* ezeket a piacon levő árukat — fonalat, szövőszéket stb. — ugyanakkor termelték, amikor a fonalat és a szövőszéket vászonná feldolgozták. Az, hogy a fonalat és a szövőszéket mint termékeket *egyidejűleg termelik* azzal a termelési folyamattal, amelyből nem kikerülnek mint termékek, hanem amelybe belekerülnek mint termékek, megmagyarázza, hogy a vászon *értékének* az a része, amely a benne feldolgozott anyag, szövőszék stb. értékével egyenlő, miért oldható fel újra fonalra, szövőszékre stb. Ha a vászon elemeinek ez a termelése nem egyidejűleg menne végbe magának a vászonnak a termelésével, akkor a 8 rőf vásznat, még ha eladták, pénzzé változtatták is, nem lehetne megint visszaváltoztatni pénzből a vászon állandó elemeivé.*

Másrészt azonban, noha a piacon van új fonal, új szövőszék stb., tehát termeltek új fonalat, új szövőszéket, mialatt kész fonalat és kész szövőszéket vászonná változtattak — annak ellenére, hogy ilymódon a vászon termelésével egyidejűleg termeltek fonalat és szövőszéket, a 8 rőf vászon nem változtatható vissza a szövőipar állandó tőkéjének ezekké az anyagi elemeivé addig, amíg a vásznat el nem adják, pénzzé nem változtatják. A vászon elemeinek állandó reális termelése, amely folytonosan végbemegy magának a vászonnak a termelése mellett, még nem magyarázza tehát meg az állandó tőke újratermelését, amíg nem tudjuk, honnan kerül alap arra, hogy a 8 rőf vásznat megvásárolják, hogy a pénz, az önálló csereérték formáját visszaadják neki.

Hogy ezt az utóbbi nehézséget megoldjuk, feltettük, hogy *B* és *C*, amin mondjuk cipészt és mészárost értünk, munkabérük és profitjuk

* Ahogy ez például most az amerikai polgárháború következtében a pamutgyárosok fonalával és szövetével történik. Termékük puszta eladása nem biztosítja nekik a visszaváltoztatást, mivel nincs gyapot a piacon. — *Marx jegyzete.*

összegét, tehát a 24 óra munkaidőt, amely felől rendelkezhetnek, egészében vászonra adják ki. Ilymódon *A*-t, a lenszövőt illetően kievickéltünk a zavarból. Egész termékét, a 12 rőf vásznat, amelyben 36 munkaóra realizálódott, pusztán munkabér és profit — vagyis az *A*, *B* és *C* termelési területeken az állandó tőkéhez újonnan hozzátett munkaidő egész összege — pótolta. A vászonban foglalt egész munkaidő — mind az állandó tőkéjében előbb létező, mind a szövés folyamatában újonnan hozzátett munkaidő — olyan munkaidőre cserélődött ki, amely nem létezett előbb valamelyik termelési területen állandó tőkeként, hanem amelyet a három, *A*, *B* és *C* termelési területen egyidejűleg az *utolsó fokon* tettek hozzá az állandó tőkéhez.

Ha tehát továbbra is helytelen volna azt mondani, hogy a vászon eredeti értéke pusztán munkabérre és profitra oldódik fel — mert hiszen arra az értékre oldódik fel, amely egyenlő a munkabér és a profit összegével, azaz 12 szövőórával, továbbá arra a 24 órára, amely a szövési folyamattól függetlenül benne foglaltatott a fonalban, a szövőszékben, egyszóval az állandó tőkében —, ezzel szemben helyes volna azt mondani, hogy a 12 rőf vászon egyenértéke, a 36 sh., amelyért eladták, pusztán munkabérre és profitra oldódik fel, tehát nemcsak a szövőmunkát, hanem a fonalban és szövőszékben foglalt munkát is pusztán újonnan hozzátett munka pótolja, tudniillik 12 óra munka *A*-ban, 12 óra *B*-ben és 12 óra *C*-ben.

Magának az eladott árunak az értéke újonnan hozzátett munkára (munkabérre és profitra) és előbb létező munkára (az állandó tőke értékére) oldódnék fel: vagyis az eladó szempontjából tekintett érték (valójában az áru értéke). Ezzel szemben a vásárlóérték, az egyenérték, amelyet a vásárló az eladónak ad, pusztán újonnan hozzátett munkára, munkabérre és profitra oldódnék fel. Minthogy azonban minden áru, amíg el nem adták, az eladandó áru volt és puszta formaváltozás révén válik pénzzé, így minden áru eladott áruként más értékalkotórészekből állna, mint vásárló áruként (pénzként), ami idétlenség. Továbbá: a társadalom által például egy év alatt végzett munka nemcsak önmagát fedezné — úgy, hogy ha az egész árutömeget két egyenlő részre osztanók, az évi munka egyik fele egyenértéke volna a másik felének —, hanem az az $^1/_3$ munka, amely az évi termékben foglalt összmunkában a folyó évi munkát alkotja, $^3/_3$ munkát fedezne, olyan nagysággal volna egyenlő, amely háromszor akkora, mint ő maga. Ez még idétlenebb.

A fenti példában a nehézséget áthárítottuk, áttoltuk *A*-ról *B*-re és *C*-re. Ezzel azonban csak megnövekedett, nem egyszerűsödött. *Először*, *A*-nál megvolt az a kiutunk, hogy 4 rőföt, amely ugyanannyi munkaidőt

foglal magában, amennyit a fonalhoz hozzátettek — vagyis az *A* terület profitjának és munkabérének összegét —, magában a vászonban, saját munkájuk termékében fogyasztják el. *B*-nél és *C*-nél nem ez az eset, mert ezek az általuk hozzátett munkaidő összegét — a munkabér és profit összegét — az *A* terület termékében, vászonban fogyasztják el, tehát nem a *B* vagy *C* termékben. Ezek tehát terméküknek nemcsak azt a részét kell hogy eladják, amely az állandó tőke 24 munkaóráját képviseli, hanem azt a részét is, amely az állandó tőkéhez újonnan hozzátett 12 óra munkaidőt képviseli. *B*-nek 36 munkaórát kell eladnia, nem csak 24-et, mint *A*-nak. *C*-vel ugyanaz a helyzet, mint *B*-vel. *Másodszor*, hogy *A* állandó tőkéjét eladjuk, túladjunk rajta, pénzzé változtassuk, ehhez nemcsak *B*, hanem *C* egész utoljára hozzátett munkájára is szükségünk van. *Harmadszor*, *B* és *C* termékük semmilyen részét sem adhatják el *A*-nak, mivel *A*-nak jövedelemre feloldódó egész részét már kiadták magában *A*-ban *A* termelői. Ugyancsak nem pótolhatják saját termékük semmilyen részével *A* állandó részét, mivel az előfeltevés szerint termékeik nem *A* termelési elemei, hanem az egyéni fogyasztásba belekerülő áruk. A nehézség minden további lépéssel növekszik.

Hogy a 36 órát, amelyet *A* terméke magában foglal (tudniillik $^2/_3$-ot, azaz 24 órát állandó tőkében, $^1/_3$-ot, azaz 12 órát újonnan hozzátett munkában), kicserélhessék pusztán az állandó tőkéhez hozzátett munkára, ahhoz az kellett, hogy *A* munkabére és profitja, az *A*-ban hozzátett 12 óra munka maga fogyassza el *A* termékének $^1/_3$-át. Az össztermék fennmaradó $^2/_3$-a = = 24 óra az állandó tőkében foglalt értéket képviselte. Ez az érték a *B* és *C* terület munkabérének és profitjának teljes összegére, illetve az e területeken újonnan hozzátett munkára cserélődött ki. De hogy *B* és *C* termékeiknek azon a 24 óráján, amely munkabérre [és profitra] oldódik fel, vásznat vásárolhassanak, el kell adniok ezt a 24 órát saját termékeik alakjában — azonkívül, hogy az állandó tőkét pótolják, el kell adniok saját termékeiknek 48 óráját. El kell tehát adniok *B* és *C* 72 órányi termékeit a többi — *D*, *E* stb. — terület profitjának és munkabérének teljes összegéért, mégpedig (a normálnapot 12 órásnak véve) 12×6 órának (= 72), vagyis a 6 más termelési területen hozzátett munkának kell a *B* és *C* termékekben realizálódnia; tehát *D*, *E*, *F*, *G*, *H*, *I* profitjának és munkabérének, illetve a mindegyikük állandó tőkéjéhez hozzátett munka összegének.

Ilyen körülmények között *B*+*C* össztermékének értékét pusztán újonnan hozzátett munka, tehát a *D*, *E*, *F*, *G*, *H*, *I* termelési területek munkabéreinek és profitjainak összege fizetné meg. De most ezen a 6 területen kellene (mivel e termékek egyetlen részét sem maguk a ter-

melőik fogyasztanák el, hiszen ezek egész jövedelmüket már *B* és *C* termékeiben helyezték el) eladni az összterméket, és egyetlen része sem volna magukon e területeken belül számításba vehető. Tehát 6×36 munkaóra = = 216 terméke, amiből 144 az állandó tőkére és 72 (6×12) az újonnan hozzátett munkára jut. Hogy *D* stb. termékeit most megint hasonló módon munkabérré és profittá, azaz újonnan hozzátett munkává változtassák, ahhoz 18 területen — K^1—K^{18} — újonnan hozzátett minden munkát, vagyis az e 18 terület munkabéreinek és profitjainak teljes összegét egészen a *D*, *E*, *F*, *G*, *H*, *I* területek termékeire kellene kiadni. Ennek a 18 területnek, K^1—K^{18}-nak, *minthogy termékük egyetlen részét sem fogyasztanák el maguk, hanem egész jövedelmüket már a* D—I 6 területre adták ki, 18×36 munkaórát, azaz 648 munkaórát kellene eladniok, amiből 18×12, azaz 216 az utoljára hozzátett munka és 432 óra az állandó tőkében foglalt munka. Hogy tehát K^1—K^{18} ez összтermékét feloldják a más területeken hozzátett munkára, illetve a munkabérek és profitok összegére, ahhoz az L^1—L^{54} területek hozzátett munkájára volna szükség; tudniillik 12×54 = 648 munkaórára. Az L^1—L^{54} területeknek, hogy összтermékük, amely 1944-gyel egyenlő (amiből 648 = 12×54 újonnan hozzátett munkával egyenlő, 1296 munkaóra pedig az állandó tőkében foglalt munkával), kicseréljék újonnan hozzátett munkára, ahhoz az M^1—M^{162} területek újonnan hozzátett munkáját kellene felszívniok, mert 162×12 = = 1944; ezeknek megint az N^1—N^{486} területek újonnan hozzátett munkáját stb.

Erre a szép végtelen haladványra jutunk, ha minden termék munkabérre és profitra, újonnan hozzátett munkára oldódik fel, és ha nemcsak az áruhoz hozzátett munkát, hanem állandó tőkéjét is egy másik termelési terület újonnan hozzátett munkájának kell megfizetnie.

Hogy az *A* termékben foglalt munkaidőt, 36 órát ($^1/_3$ újonnan hozzátett munka, $^2/_3$ állandó tőke) újonnan hozzátett munkára oldjuk fel, azaz munkabér és profit fizethesse meg, először is feltettük, hogy a termék $^1/_3$-át (melynek értéke a munkabér plusz profit összegével egyenlő) *A* termelői maguk fogyasztják el vagy vásárolják meg, ami ugyanaz. A további menet ez volt:[46]

1. *Az A termelési terület.* Termék = 36 munkaóra. 24 munkaóra állandó tőke. 12 hozzátett munkaóra. A termék $^1/_3$-át a 12 órában, munkabérben és profitban részesedők, a munkás és a tőkés fogyasztja el. El kell még adni *A* termékének $^2/_3$-át, amely az állandó tőkében foglalt 24 munkaórával egyenlő.

2. *A* B^1—B^2 *termelési terület.* Termék = 72 munkaóra; ebből 24 hozzá-

tett munka, 48 állandó tőke. A hozzátett munkával megvásárolják az A termék $^2/_3$-át, amely A állandó tőkéjének értékét pótolja. De most 72 munkaórát kell eladni, ennyiből áll össztermékének értéke.

3. *A* C^1—C^6 *termelési terület.* Termék = 216 munkaóra; ebből 72 hozzátett munka (munkabér és profit). Ez utóbbival megvásárolják B^1—B^2 egész termékét. De most 216 munkaórát kell eladni, amiből 144 állandó tőke.

4. *A* D^1—D^{18} *termelési terület.* Termék = 648 munkaóra, 216 hozzátett munka és 432 állandó tőke. A hozzátett munkával megvásárolják C^1—C^6 termelési terület egész termékét = 216. De 648-at kell eladni.

5. *Az* E^1—E^{54} *termelési terület.* Termék = 1944 munkaóra; 648 hozzátett munka és 1296 állandó tőke. Megvásárolják a D^1—D^{18} termelési terület egész termékét. De 1944-et kell eladni.

6. *Az* F^1—F^{162} *termelési terület.* Termék = 5832, ebből 1944 hozzátett munka és 3888 állandó tőke. Az 1944-gyel megvásárolják E^1—E^{54} termékét. 5832-t kell eladni.

7. *A* G^1—G^{486} *termelési terület.*

Az egyszerűség kedvéért minden termelési területen mindig csak egy — 12 órás — munkanapot feltételezünk, amely megoszlik a tőkés és a munkás között. E munkanapok megsokszorozása nem oldja meg a kérdést, hanem feleslegesen bonyolítja.

Tehát, hogy ennek a sornak a törvényét világosabban lássuk:

1. *A. Termék* = 36 óra. Állandó tőke = 24 óra. *Munkabér és profit* illetve *újonnan hozzátett munka összege* = 12 óra. Ez utóbbit magában A termékében elfogyasztja a tőke és a munka.

A eladható terméke egyenlő állandó tőkéjével = 24 óra.

2. B^1—B^2. Itt 2 munkanapra, tehát 2 termelési területre van szükségünk ahhoz, hogy A 24 óráját megfizessék.

Termék = 2×36 azaz 72 óra, ebből 24 óra munka és 48 állandó tőke.

B^1 és B^2 eladható terméke = 72 munkaóra, ennek egyetlen részét sem maguk fogyasztják el.

6. C^1—C^6. Itt 6 munkanapra van szükségünk, mert $72 = 12 \times 6$, és B^1—B^2 egész termékét a C^1—C^6-ban hozzátett munkának kell elfogyasztania. Termék = $6 \times 36 = 216$ munkaóra, ebből 72 újonnan hozzátett, 144 állandó tőke.

18. D^1—D^{18}. Itt 18 munkanapra van szükségünk, mert $216 = 12 \times 18$; tehát minthogy egy munkanapra $^2/_3$ rész állandó tőke jut, az össztermék $18 \times 36 = 648$ (432 állandó tőke).

És így tovább.

Az elöl álló számok — 1, 2 — a munkanapokat, illetve — minthogy minden területen egy munkanapot feltételezünk — a különböző termelési területeken végzett munkákat jelentik.

Tehát: 1. *A. Termék = 36 óra.* Hozzátett munka 12 óra. *Eladható termék* (állandó tőke) = 24 óra.

Vagy:

1. *A. Eladható termék*, azaz *állandó tőke* = 24 óra. Össztermék 36 óra. *Hozzátett munka 12 óra. Magában A-ban fogyasztják el.*

2. B^1—B^2. Hozzátett munkájával megvásárol 24 óra *A*-t. *Állandó tőke* 48 óra. *Össztermék* 72 óra.

6. C^1—C^6. Hozzátett munkájával megvásárol 72 óra B^1—B^2-t (= 12×6). *Állandó tőke* 144, össztermék = 216. És így tovább.

Tehát:

1. *A. Termék* = 3 munkanap (36 óra). 12 óra hozzátett munka. *24 óra* állandó tőke.

2. B^{1-2}. *Termék* = 2×3 = 6 munkanap (72 óra). Hozzátett munka = = *12×2 = 24 óra. Állandó tőke* = 48 = 2×24 óra.

6. C^{1-6}. *Termék* = 3×6 munkanap = 3×72 óra = 216 munkaóra. *Hozzátett munka* = 6×12 munkaóra (= 72). Állandó tőke = 2×72 = 144.

18. D^{1-18}. *Termék* = 3×3×6 munkanap = 3×18 munkanap (= 54 munkanap) = 648 munkaóra. Hozzátett munka = 12×18 = 216. Állandó tőke = 432 munkaóra.

54. E^{1-54}. *Termék* = 3×54 munkanap = 162 munkanap = 1944 munkaóra. Hozzátett munka = 54 munkanap = 648 munkaóra; állandó tőke 1296 munkaóra.

162. F^{1-162}. *Termék* = 3×162 munkanap (= 486) = 5832 munkaóra, ebből 162 munkanap azaz 1944 munkaóra hozzátett munka, 3888 óra pedig állandó tőke.

486. G^{1-486}. *Termék* = 3×486 munkanap, ebből 486 munkanap azaz 5832 munkaóra hozzátett munka, 11 664 pedig állandó tőke.

És így tovább.

Itt már csinos összeggel van dolgunk, 1+2+6+18+54+162+486 különböző munkanap különböző termelési területeken, 729 különböző termelési terület, ami már jelentékenyen megosztott társadalom.

Hogy eladjuk *A* össztermékét — amelyben csak 12 óra munkát = 1 munkanapot tesznek hozzá a 2 munkanapnyi állandó tőkéhez, s munkabér és profit a saját termékét elfogyasztja, tehát csak a 24 órányi állandó tőkét kell eladni, mégpedig megint pusztán újonnan hozzátett munkára, azaz munkabérre és profitra feloldani —, ahhoz szükségünk van

2 munkanapra B^1-ben és B^2-ben, ezek azonban 4 munkanapnyi állandó tőkét követelnek meg, úgyhogy B^{1-2} összterméke = 6 munkanap. Ez utóbbit *teljes egészében* el kell adni, mert *innen kezdve* előfeltételezve van, hogy a következő területek egyike sem fogyaszt el saját termékéből semmit, hanem csak az előző területek termékére adja ki profitját és munkabérét. Hogy a B^{1-2} terméknek ezt a 6 munkanapját pótoljuk, ahhoz 6 munkanap szükséges, ezek azonban 12 munkanapnyi állandó tőkét előfeltételeznek. Ezért C^{1-6} összterméke = 18 munkanap. Hogy ezt munkával pótoljuk, ahhoz D^{1-18} 18 munkanapja szükséges, ezek azonban 36 munkanapnyi állandó tőkét előfeltételeznek, tehát a termék = 54 munkanap. Hogy ezt pótoljuk, ahhoz 54 munkanap szükséges, E^{1-54}, ezek 108 munkanapnyi állandó tőkét előfeltételeznek. A termék = 162 munkanap. Végül, hogy ezt pótoljuk, ahhoz 162 munkanap szükséges, ezek azonban 324 munkanapnyi állandó tőkét előfeltételeznek, tehát 486 munkanap az össztermék. Ez F^{1-162}. Végül hogy F^{1-162}-nek ezt a termékét pótoljuk, ahhoz 486 munkanap szükséges (G^{1-486}), ezek azonban 972 munkanapnyi állandó tőkét előfeltételeznek. Tehát G^{1-486} összterméke = 972+486 = = 1458 munkanap.

De tegyük most fel, hogy a G területtel végére értünk az áthárításnak; és haladványunkkal minden társadalomban hamarosan elérkezünk a végéhez. Hogyan áll a dolog most? Termékünk 1458 munkanapot foglal magában, ebből 486 az újonnan hozzátett munka és 972 az állandó tőkében realizált munka. A 486 munkanap mármost kiadható az előző F^1—F^{162} területre. De mivel vásárolják meg az állandó tőkében foglalt 972 munkanapot? G^{486}-on túl nincs új termelési terület és ezért új csereterület sem. Az ezt megelőző területeken, F^1—F^{162}-t kivéve, mincs mit kicserélni. G^{1-486} is valamennyi benne foglalt munkabért és profitot az utolsó fillérig kiadta F^{1-162}-re. Tehát a G^{1-486} össztermékben realizált munkanapokból 972 — egyenlő az össztermékben foglalt állandó tőkével — eladhatatlan. Semmit sem használt tehát az, hogy a nehézséget — A 8 rőf vásznát, illetve a 24 munkaórát, a 2 munkanapot, amelyek A termékében az állandó tőke értékét képviselték — csaknem 800 termelési ággal elodáztuk.

Semmit sem használna azt képzelnünk, hogy a számítás másképp ütne ki, ha mondjuk A nem az egész profitját és munkabérét adná ki vászonra, hanem egy részét B és C termékére. A kiadások határai, az A, B, C-ben foglalt hozzátett munkaórák mindig csak velük egyenlő mennyiségű munkaidő felett parancsnokolhatnak. Ha az egyik termékből többet vásárolnak, akkor a másikból kevesebbet. Ez csak összezavarná a számítást, de semmiképpen sem változtatna az eredményen.

Mit tegyünk hát?
A fenti számításban ezt találjuk:

		Munka-napok	Hozzátett munka	Állandó tőke	
A termék	=	3	1	2	(*A* termékének $^1/_3$-át maga fogyasztja el)
B "	=	6	2	4	
C "	=	18	6	12	
D "	=	54	18	36	
E "	=	162	54	108	
F "	=	486	162	324	
Összesen:		729	243	486	

Ha ebben a számításban az utolsó 324 munkanap (*F* állandó tőkéje) egyenlő volna azzal az állandó tőkével, amelyet a földműves önmagának pótol, levon termékéből és visszaad a földnek, amelyet tehát nem kell új munkával megfizetni, akkor rendben volna a számítás. De a rejtély csak azért oldódnék meg, mert az állandó tőke egy része önmagát pótolja.

Valójában tehát számításunkban 243 munkanapot fogyasztottak el, amelyek az újonnan hozzátett munkának felelnek meg. A legutolsó termék értéke — egyenlő 486 munkanappal — egyenlő az *A—F*-ben foglalt egész állandó tőke értékével, amely ugyancsak 486 munkanappal egyenlő. Hogy ezt megmagyarázzuk, *G*-ben 486 nap új munkát feltételezünk, amiből azonban csak az az örömünk származik, hogy 486 napnyi állandó tőke helyett 972 munkanapnyi állandó tőkéről kell számot adnunk *G* termékében, amely 1458 munkanappal (972 állandó tőke+486 munka) egyenlő. Ha mármost azzal akarnánk segíteni magunkon, hogy *G*-ben állandó tőke nélkül dolgoznak, úgyhogy a termék csak a 486 nap újonnan hozzátett munkával egyenlő, akkor a számítás, igaz, rendben volna, de a problémát, hogy ki fizeti meg azt a termékben foglalt értékalkotórészt, amely az állandó tőkét alkotja, úgy oldottuk volna meg, hogy olyan esetet feltételeztünk, amelyben az állandó tőke = 0, tehát nem is értékalkotórésze a terméknek.

Hogy *A* össztermékét egészen eladják újonnan hozzátett munkáért, hogy feloldják profitra és munkabérre, ahhoz az *A-ban, B-ben és C-ben hozzátett egész munkát* az *A* termékében realizált munkára kellett kiadni. Éppúgy, hogy *B*+*C* egész termékét eladják, ahhoz a D^1—D^{18}-ban újonnan hozzátett minden munka kellett.[46] Ugyanígy, hogy D^1—D^{18} egész termékét megvásárolják, ahhoz az E^{1-54}-ben hozzátett minden munka. Hogy E^{1-54} egész termékét megvásárolják, ahhoz az F^{1-162}-ben hozzátett minden munka. És végül, hogy F^{1-162} egész termékét megvásárolják,

ahhoz a G^{1-486}-ban hozzátett egész munkaidő kellett. Ezen a 486 termelési területen, amelyet G^{1-486} képvisel, az egész hozzátett munkaidő végül is egyenlő a 162 F terület egész termékével, és ez az egész termék, amelyet munka pótol, akkora mint A, B^{1-2}, C^{1-6}, D^{1-18}, E^{1-54}, F^{1-162} állandó tőkéje. De a G terület állandó tőkéje, amely kétszer akkora, mint az A—F^{162} által alkalmazott állandó tőke, nincs pótolva és nem pótolható.

Valójában azt láttuk — mivel előfeltevésünk szerint az újonnan hozzátett munka aránya az előbb létező munkához minden termelési területen 1 : 2 —, hogy mindig kétszer annyi új termelési területnek kell egész új munkáját hozzátennie, hogy az előző területek termékét megvásárolják; A és B^{1-2} hozzátett munkája kellett ahhoz, hogy A összes termékét megvásárolják; 18 D azaz D^{1-18} (2×9) hozzátett munkája ahhoz, hogy C^{1-6} termékét megvásárolják stb. — röviden, hogy mindig kétszer annyi újonnan hozzátett munka szükséges, mint amennyi magában a termékben foglaltatik, úgyhogy az utolsó termelési területen, G-n az újonnan hozzátett munkának kétszerte nagyobbnak kellene lennie, mint amekkora, hogy az egész terméket megvásárolja. Egyszóval, az eredményben, G-ben azt látjuk, ami már a kiindulópontban, A-ban megvolt, hogy az újonnan hozzátett munka nem vásárolhat meg saját termékéből nagyobb mennyiséget, mint amekkora ő maga, és hogy az állandó tőkében előbb létező munkát *nem* vásárolhatja meg.

Lehetetlen tehát, hogy a jövedelem értéke az egész termék értékét fedje. Minthogy azonban a jövedelmen kívül *nem létezik olyan alap, amelyből ez a termelők által a fogyasztóknak (egyéni fogyasztóknak) eladott termék megfizethető*, lehetetlen, hogy az egész termék értékét mínusz a jövedelem értékét egyáltalában eladják, megfizessék, illetve (egyénileg) elfogyasszák. Másrészt azonban minden terméket el kell adni és árán (az előfeltevés szerint ár itt = érték) megfizetni.

Egyébként kezdettől fogva előrelátható volt, hogy a cseremüveletek közbeiktatása, a különböző árukkal, illetve különböző termelési területek termékeivel folytatott adásvételek egy lépéssel sem visznek bennünket előbbre. A-nál, az első árunál, a vászonnál $^1/_3$ rész, azaz 12 óra újonnan hozzátett munkánk és 2×12, azaz 24 óra az [állandó] tőkében előbb létező munkánk volt. A munkabér és a profit A áruból, tehát A árunak bármely, valamilyen más termékben meglevő, egyenértékéből is a terméknek csak azt a részét vásárolhatta vissza, amely 12 munkaórával egyenlő. Nem vásárolhatta vissza saját 24 órányi állandó tőkéjét, tehát ennek az állandó tőkének valamilyen más áruban meglevő egyenértékét sem.

Lehetséges, hogy B áruban a hozzátett munka és az állandó tőke

aránya más. De bármilyen különböző is az állandó tőke és az újonnan hozzátett munka aránya a különböző termelési területeken, kiszámíthatjuk az átlagszámot, tehát mondhatjuk azt, hogy az egész társadalom vagy az egész tőkésosztály termékében, a tőke össztermékében az újonnan hozzátett munka = *a*, az állandó tőkeként előbb létező munka = *b*. Vagyis az 1 : 2 arány, amelyet *A*-nál, a vászonnál feltételezünk, csak jelképes kifejezése *a* : *b*-nek, és semmi egyebet nem jelent, mint azt, hogy e két elem, a folyó évben vagy bármely tetszőleges időtartam alatt hozzátett eleven munka és az állandó tőkeként előbb létező múltbeli munka között valamilyen valamiképpen meghatározott és meghatározható arány létezik. Ha a fonalhoz hozzátett 12 óra nem csupán vásznat vásárol, hanem például csak 4 óráért vásznat, akkor 8 óráért bármilyen más terméket vásárolhat, de összesen sohasem többért, mint 12 óráért, és ha 8 óráért más terméket vásárol, akkor *A*-nak 32 óráért kell vásznat eladnia. Tehát *A* példája az egész társadalom össztőkéjére érvényes, s a problémát különböző áruk cseréjének közbeiktatása összekuszálhatja ugyan, de meg nem változtathatja.

Ha feltesszük, hogy *A* a társadalom össztermése, akkor ennek az össztermésnek $^1/_3$-át a termelők megvásárolhatják saját fogyasztásukra, munkabéreik és profitjaik összegével = az újonnan hozzátett munka összegével = összjövedelmük összegével vásárolhatják és fizethetik meg. A többi $^2/_3$ megfizetésére, megvásárlására és elfogyasztására nincs meg az alapjuk. Ennélfogva, ahogy az újonnan hozzátett munka — a profitra és munkabérre feloldható $^1/_3$ — fedi önmagát termékével, azaz a terméknek csak azt az értékrészét szerzi vissza, mely az összmunka $^1/_3$-át, újonnan hozzátett munkát, azaz a maga egyenértékét foglalja magában, úgy a $^2/_3$ rész előbb létező munkát saját terméke kell hogy fedje. Vagyis az állandó tőke önmagával egyenlő marad és önmagát pótolja abból az értékrészből, amely őt az össztermékben képviseli. A különböző áruk közti csere, a különböző termelési területek közti adásvételek sora csak annyiban idéz elő formabeli különbséget, hogy az állandó tőke a különböző termelési területeken kölcsönösen abban az arányban fedi magát, amelyben eredetileg benne foglaltatik e területekben.

Ezt most közelebbről meg kell határoznunk.[30]

[b) A társadalom egész állandó tőkéje nem pótolható a fogyasztási eszközök termelői és a termelési eszközök termelői közötti csere útján. A termelők közötti természetbeni csere]

Ugyanezt a nézetet, hogy az ország évi terméke munkabérekre és profitokra oszlik el (járadékok, kamat stb. beleértődnek az utóbbiakba), fejezi ki A. Smith, a II. könyv II. fejezetében, a pénzforgalom és a hitelrendszer vizsgálatakor (v. ö. erről később *Tooke*), ahol ezt mondja:

„Minden ország forgalma úgy tekinthető, mint ami két különböző ágra oszlik el: az üzletemberek" (dealers) „egymás közötti forgalmára" (Garnier* megmagyarázza, hogy dealereken itt „az összes kereskedőket, manufaktúrásokat, kézműveseket stb.; egyszóval egy ország kereskedelmének és iparának összes szereplőit" érti), „és az üzletemberek és fogyasztók közötti forgalomra. Bár ugyanazokat a pénzdarabokat, akár papírból, akár fémből vannak, hol az egyik, hol a másik forgalomban használhatják, mégis, minthogy mindkettő állandóan egyidejűleg folyik, mindegyiküknek bizonyos alapra van szüksége az egyik vagy a másik pénzfajtából, hogy végbemehessen. *A különböző üzletemberek között forgó javak értéke sohasem haladhatja meg az üzletemberek és fogyasztók között forgó javak értékét; mert mindannak, amit az üzletemberek vásárolnak, végül is az a rendeltetése, hogy a fogyasztóknak adják el.*" (II. könyv II. fej., [Garnier ford.] II. köt. 292—293. old.)

Erre, valamint Tooke-ra, a továbbiak során ismét rá kell térnünk.[47]

Térjünk vissza példánkhoz. *A*, a vászonszövés, napi terméke 12 rőf = = 36 sh. = 36 munkaóra, ebből 12 újonnan hozzátett, munkabérre és profitra feloldható munka, 24 óra azaz 2 nap pedig az állandó tőke értékével egyenlő, ez az állandó tőke azonban most nem a régi formában, fonal és szövőszék formájában, hanem a vászonéban létezik, mégpedig 24 órával = 24 sh.-gel egyenlő mennyiségű vászonéban, amelyben ugyanannyi munkamennyiség foglaltatik, mint az általa pótolt fonalban és szövőszékben, amelyen tehát ugyanaz a fonal- és szövőszékmennyiség újra megvásárolható (előfeltételezve, hogy a fonal és a szövőszék értéke ugyanaz maradt, hogy a munka termelékenysége ezekben az iparágakban nem változott). A fonó és a szövőszékgyáros egész évi vagy napi terméküket (ami itt célunk szempontjából egyre megy) a szövőnek kell hogy eladják, mert ő az egyetlen, aki számára árujuknak használati értéke van. Ő az egyetlen fogyasztójuk.

* *Marxnál*: A. Smith – *Szerk.*

Ha azonban a szövő állandó tőkéje (naponta elfogyasztott állandó tőkéje) 2 munkanappal egyenlő, akkor a szövő 1 munkanapjára a fonó és a gépgyártó 2 munkanapja jut, 2 munkanap, amely megint igen különböző arányokban oldódhatik fel hozzátett munkára és állandó tőkére. De a fonó és a gépgyáros napi összterméke együttvéve (tegyük fel, hogy a gépgyáros csak szövőszéket készít), állandó tőke és hozzátett munka együttvéve, nem lehet több 2 munkanapnál, míg a szövő napi összterméke, az általa újonnan hozzátett 12 óra munka következtében, 3 munkanapra rúg. Előfordulhat, hogy a fonó és a gépgyáros ugyanannyi eleven munkaidőt fogyaszt el, mint a szövő. Akkor az állandó tőkéjükben foglalt munkaidőnek kell kevesebbnek lennie. Vagy az egyik, vagy a másik. Semmi esetre sem alkalmazhatnak ugyanakkora munkamennyiséget (summa summarum), tárgyiasultat és elevenet, mint a szövő. Előfordulhatna, hogy a szövő viszonylag kevesebb eleven munkaidőt alkalmaz, mint a fonó (ez utóbbi például biztos kevesebbet, mint a lentermesztő); ebben az esetben annál nagyobb kell hogy legyen állandó tőkéjének a tőke változó része feletti többlete.

A szövő állandó tőkéje tehát pótolja a fonó és a szövőszékgyáros egész tőkéjét, nemcsak saját állandó tőkéjüket, hanem a fonási folyamatban és a gépgyártásban újonnan hozzátett munkát. Az új állandó tőke tehát itt teljesen pótol más állandó tőkéket, s azonkívül az újonnan hozzájuk tett munka összességét. A fonó és a szövőszékgyáros azáltal, hogy áruikat eladták a szövőnek, nemcsak állandó tőkéjüket pótolták, hanem újonnan hozzátett munkájuk fizetségét is megkapták. Az ő állandó tőkéje pótolja nekik saját állandó tőkéjüket és realizálja jövedelmüket (munkabért és profitot együttvéve). Amennyiben a szövő állandó tőkéje csak saját állandó tőkéjüket pótolja nekik, amelyet fonal és szövőszék formájában átruháztak rá, annyiban csak egyik formában levő állandó tőke cserélődött ki másik formában levő állandó tőkére. Valójában az állandó tőke értékében semmi változás nem történt.

Menjünk most messzebbre vissza. A fonó terméke két részre oldódik fel, lenre, orsókra, szénre stb., egyszóval állandó tőkéjére és az újonnan hozzátett munkára, ugyanígy a gépgyáros összterméke is. Amikor a fonó pótolja állandó tőkéjét, akkor nemcsak az orsógyáros stb. össztőkéjét fizeti meg, hanem a lentermesztőét is. Állandó tőkéje megfizeti azok állandó tőkéjének plusz a hozzátett munkának egy részét. Ami mármost a lentermesztőt illeti, ennek állandó tőkéje – a mezőgazdasági szerszámok stb. levonása után – magra, trágyára stb. oldódik fel. Tegyük fel – s a *mezőgazdaságban, többé vagy kevésbé* közvetve, mindig így is kell lennie –, hogy

a bérlő állandó tőkéjének ez a része olyan évi levonás saját termékéből, amelyet saját termékéből évenként visszaad a földnek, azaz magának a termelésnek. Itt az állandó tőke olyan részével találkozunk, amely önmagát pótolja és amelyet soha nem adnak el, tehát soha nem is fizetnek meg, nem is fogyasztanak el, amely nem kerül bele az egyéni fogyasztásba. Mag stb. egyenlő ennyi meg ennyi munkaidővel. A mag stb. értéke belekerül az össztermék értékébe; de ugyanazt az értéket, mert ugyanazt a terméktömeget (feltéve, hogy a munka termelékenysége ugyanaz maradt) megint le is vonják az össztermékből és visszaadják a termelésnek, nem kerül bele a forgalomba. 〈A terméknek az a része, amely tehát a forgalomba kerül bele és az, amely a fogyasztásba kerül bele, csupán hozzátett munka {a mezőgazdasági szerszámok stb. kopásában vagy elhasználódásában}, s a fent említett tételekre, munkabérre, profitra és földjáradékra oldódik fel.〉

Itt azt látjuk, hogy az állandó tőkének legalábbis egy része – az, amely a mezőgazdaság nyersanyagának tekinthető – önmagát pótolja. Itt tehát az évi termelésnek egy jelentős – terjedelmét és a benne fekvő tőketömeget tekintve a legjelentősebb – ágával van dolgunk, amelyben az állandó tőke egy jelentős része, a nyersanyagokból álló rész (a műtrágya stb. kivételével) önmagát pótolja és nem kerül bele a forgalomba, tehát nem pótlódik a jövedelem egyetlen formája által sem. Ennélfogva az állandó tőkének ezt a részét (a lentermesztő által önmagának pótolt és megfizetett részét) nem kell hogy a fonó visszafizesse a lentermesztőnek, sem a szövő a fonónak, a vászon vásárlója pedig a szövőnek. A szövő állandó tőkéje tehát feloldódik a fonó és a szövőszékgyáros hozzátett munkájára, valamint a lentermesztő és a fonógépgyáros hozzátett munkájára és a vas- és a fatermelő hozzátett munkájára.

Tegyük fel, hogy mindazokat, akik közvetetten vagy közvetlenül részt vettek a 12 rőf vászon (= 36 sh. = 3 munkanap azaz 36 munkaóra) termelésében, magával a vászonnal fizetnék meg. Mindenekelőtt világos, hogy a vászon elemeinek, a vászon állandó tőkéjének termelői *saját terméküket nem fogyaszthatják el*, mivel ezeket a termékeket termelés végett termelték és nem kerülnek bele a közvetlen fogyasztásba. Munkabérüket és profitjukat tehát vászonra kell kiadniok – arra a termékre, amely végül belekerül az egyéni fogyasztásba. Amit nem vászonban fogyasztanak el, azt valamely másik elfogyasztható, vászonért kicserélt termékben kell elfogyasztaniok. Annyit fogyasztanak tehát el a vászonból mások, amennyit ők vászon helyett (értéke szerint) más elfogyasztható termékekben fogyasztanak el. Ez ugyanaz, mintha maguk vászonban fogyasztották volna el, mert amennyit ők más termékben fogyasztanak el, annyit fogyasztanak el más termékek termelői

vászonban. Tehát az egész rejtélynek, minden tekintet nélkül a cserére, azáltal kell tisztázódnia, hogy szemügyre vesszük, hogyan oszlik el a 12 rőf vászon a termelésében vagy elemeinek termelésében részt vevő összes termelők között.

〈A fonó és a szövőszékgyáros – legyen ez egyszersmind a fonógép gyártója is –〉 $^1/_3$ rész munkát tett hozzá, állandó tőkéjük a fonal és a szövőszék $^2/_3$-ával egyenlő. Tehát a 8 rőf vászonból (illetve 24 órából) illetve 24 sh.-ből, amely össztermékűket pótolja, elfogyaszthatnak $^8/_3 = 2\,^2/_3$ rőf vásznat illetve 8 óra munkát illetve 8 sh.-et. $5\,^1/_3$ rőfről illetve 16 munkaóráról kell tehát még számot adnunk.

〈A fonó állandó tőkéje, tegyük fel, lenre és fonógépi berendezésre (szénnek és effélének semmi köze a példához) oldódik fel, $^1/_3$ nyersanyagra = = len = $^{16}/_3$ munkaóra = 5 munkaóra vagy $\frac{^{17}/_3}{3}$, $^{17}/_9$ rőf = $1\,^8/_9$ rőf. Ezt a lentermesztő teljesen megvásárolhatja, hiszen állandó tőkéjét (legalábbis ami a magot illeti, állótőkéjének, munkaszerszámainak kopásától egyelőre eltekintve) pótolja önmagának, mindjárt levonja a termékéből. Számot kell tehát még adni $5\,^2/_3 - 1\,^8/_9$ rőfről (illetve $16 - 5\,^1/_3$ munkaóráról). $5\,^2/_3$ rőf = = $\frac{17}{3} - \frac{51}{9}$. Tehát $\frac{51}{9} - \frac{17}{9} = \frac{34}{9}$ rőf = $3\,^7/_9$ rőf (illetve $10\,^1/_3$ munkaóra).〉

$5\,^1/_3$ rőf illetve 16 munkaóra a fonó és a szövőszékgyáros állandó tőkéjét képviseli. 〈Ez az állandó tőke fonógépre és lenre oldódik fel.〉 Tegyük fel, hogy a fonó állandó tőkéjéből $^2/_3$ rész a nyersanyag, s ezt lenre adják ki, akkor a lentermesztő ezt a $^2/_3$-ot teljesen elfogyaszthatja vászonban, mert állandó tőkéjét {de itt munkaszerszámainak stb. kopását nullával egyenlőnek vesszük} egyáltalában nem dobja forgalomba, hanem már levonta és az újratermeléshez tartalékolta. A lentermesztő tehát megvásárolhatja az $5\,^1/_3$ rőf vászon[48] illetve 16 munkaóra $^2/_3$-át, amely $3\,^5/_9$ rőffel illetve $10\,^2/_3$ munkaórával egyenlő. Tehát már csak $5\,^1/_3$ mínusz $3\,^5/_9$ rőfről illetve 16 mínusz $10\,^2/_3$ munkaóráról azaz $1\,^7/_9$ rőfről illetve $5\,^1/_3$ munkaóráról kell számot adnunk. Ez az $1\,^7/_9$ rőf illetve $5\,^1/_3$ munkaóra a szövőszékgyáros állandó tőkéjére és a fonógépgyáros össztermékére oldódik fel, s ez a kettő feltevésünk szerint egy személy.

Tehát még egyszer:

	Össztermék	Állandó tőke	Hozzátett szövőmunka	Fogyasztás
Szövő	12 rőf vászon (36 sh.) (36 munkaóra)	8 rőf (24 óra) (24 sh.)	12 óra	12 óra = = 12 sh. = = 4 rőf

Legyen a szövő *állandó tőkéjének* $^3/_4$-e = fonal és $^1/_4$-e = szövőszék (egyáltalában termelési eszköz). A szövő tehát 6 rőföt illetve 18 órát fizet a fonónak és 2 rőföt illetve 6 órát a gépgyárosnak stb.

Fonó				Gépgyáros			
Össztermék	Állandó tőke	Hozzátett fonómunka	Fogyasztás	Össztermék	Állandó tőke	Hozzátett munka	Fogyasztás
6 rőf 18 sh. 18 óra	4 rőf 12 sh. 12 óra	2 rőf 6 sh. 6 óra	2 rőf 6 sh.	2 rőf 6 sh. 6 óra	$^4/_3$ rőf	$^2/_3$ rőf	$^2/_3$ rőf

A 8 rőfből tehát, amely a szövő állandó tőkéjét pótolja, 2 rőföt (= 6 sh. = 6 óra) a fonó és $^2/_3$ rőföt (2 sh. = 2 munkaóra) a szövőszék- stb. gyáros fogyaszt el.

Még $8-2^2/_3$ rőfről $= 5^1/_3$ rőfről (= 16 sh. = 16 munkaóra) kell tehát számot adnunk. Ez a hátralevő $5^1/_3$ rőf (= 16 sh. = 16 munkaóra) a következőképpen oldódik fel: Feltesszük, hogy a 4 rőfben, amely a fonó állandó tőkéjét, tehát fonalának elemeit képviseli, $^3/_4$ rész egyenlő lennel és $^1/_4$ rész egyenlő fonógéppel, ⟨másrészt a gépgyáros ama $^4/_3$ rőfjéhez, amely a fát, vasat, szenet stb., egyszóval gépének elemeit képviseli, $^2/_3$-ot a gép nyersanyaga és $^1/_3$-ot munka tett hozzá⟩. A fonógép elemeit később, a szövőszékgyáros állandó tőkéjével együtt számítjuk majd be. A két gép gyárosa ugyanaz a személy.

A 4 rőfből tehát, amely a fonó állandó tőkéjét pótolja, $^3/_4$ rész = 3 rőf *lenre* oldódik fel. A lenben mármost a termelésében alkalmazott állandó tőke egy jelentős részét nem kell újra pótolni; hiszen ezt már maga a lentermesztő *mag, trágya, takarmány, állat* stb. formájában visszaadta a földnek. A lentermesztő termékének abba a részébe tehát, amelyet elad, csak munkaszerszámainak stb. kopását kell beszámítani mint állandó tőkét. Itt a hozzátett munka legalább $^2/_3$-ra, a pótolandó állandó tőke pedig legfeljebb $^1/_3$-ra tehető.

Tehát:

	Össztermék	Állandó tőke	Mezőgazdasági munka	Elfogyasztható
Len	3 rőf	1 rőf	2 rőf	2 rőf
	9 sh.	3 sh.	6 sh.	6 sh.
	9 munkaóra	3 munkaóra	6 munkaóra	6 munkaóra

Számításba kell tehát még vennünk a következőket:

1 rőf (3 sh., 3 munkaóra) = a lentermesztő állandó tőkéje;

$1\frac{1}{3}$ rőf (4 sh., 4 munkaóra) = az állandó tőke a szövőszékre;

végül 1 rőf (3 sh., 3 munkaóra) arra az *össztermékre*, amelyet a fonógép foglal magában.

Mindenekelőtt tehát vonjuk le azt, amit a gépgyáros a fonógép fejében elfogyaszthat:

	Össztermék	Állandó tőke	Gépgyártó munka hozzátett munka	Elfogyasztható
Fonógép	1 rőf	$\frac{2}{3}$ rőf	$\frac{1}{3}$ rőf	$\frac{1}{3}$ rőf
	3 sh.	2 sh.	1 sh.	1 sh.
	3 munkaóra	2 munkaóra	1 munkaóra	1 munkaóra

Továbbá a *mezőgazdasági gépet*, a lentermesztő állandó tőkéjét oldjuk fel elfogyasztható stb. részére:

	Össztermék	Állandó tőke	Gépgyártó munka	Elfogyasztható
Mezőgazdasági gép	1 rőf	$\frac{2}{3}$ rőf	$\frac{1}{3}$ rőf	$\frac{1}{3}$ rőf
	3 sh.	2 sh.	1 sh.	1 sh.
	3 munkaóra	2 munkaóra	1 munkaóra	1 munkaóra

Ha tehát egybevesszük az össztermeknek azt a részét, amely gépi berendezésre oldódik fel: 2 rőf a szövőszékre, 1 rőf a fonógépre, 1 rőf a mezőgazdasági gépre, összesen 4 rőf (12 sh., 12 munkaóra illetve az össztermeknek, a 12 rőf vászonnak $\frac{1}{3}$-a). Ebből a 4 rőfből a gépgyáros a szövőszékért $\frac{2}{3}$ rőföt, a fonógépért $\frac{1}{3}$-ot, a mezőgazdasági gépért ugyancsak $\frac{1}{3}$-ot, összesen $1\frac{1}{3}$ rőföt fogyaszthat el. Marad $2\frac{2}{3}$ rőf, tudniillik $\frac{4}{3}$ állandó tőke a szövőszékre, $\frac{2}{3}$ a fonógépre és $\frac{2}{3}$ a mezőgazdasági gépre $= \frac{8}{3} = 2\frac{2}{3}$ rőf (= 8 sh. = 8 munkaóra). Ez tehát a gépgyáros pótlandó állandó tőkéje. Mire oldódik fel mármost ez az állandó tőke? Egyrészt nyersanyagára, vasra, fára, szíjra stb. Másrészt azonban a gépgyártáshoz szükséges munkagépének (amelyet a gépgyáros esetleg maga gyárt) elhasználódó részére. Tegyük fel, hogy ennek az állandó tőkének $\frac{2}{3}$-a a nyersanyag, $\frac{1}{3}$-a pedig a gépgyártó gép. Ez utóbbi $\frac{1}{3}$-ot később vesszük szemügyre. A fára és vasra jutó $\frac{2}{3}$ rész a $2\frac{2}{3}$ rőfnek (azaz $2\frac{2}{3}$ rőf $= \frac{8}{3}$ rőf $= \frac{24}{9}$ rőf) $\frac{2}{3}$-a, ennek $\frac{1}{3}$-a $= \frac{8}{9}$; tehát $\frac{2}{3}$-a $= \frac{16}{9}$ rőf.

Feltéve tehát, hogy itt $\frac{1}{3}$ a gépi berendezés és $\frac{2}{3}$ a hozzátett munka

(mivel nyersanyagra semmi sem kell), a $^{16}/_{9}$ rőfből $^{2}/_{3}$ hozzátett munkát pótol és $^{1}/_{3}$ gépi berendezést. A gépi berendezésre tehát $^{16}/_{27}$ rőf marad. A vas- és a fatermelőnek, egyszóval a kitermelő iparnak az állandó tőkéje csak termelési szerszámokból áll – amit itt általánosan gépi berendezésnek nevezünk –, nem nyersanyagból.

Tehát $^{8}/_{9}$ rőf jut a gépgyártó gépre. $^{16}/_{27}$ rőf a vas- és fatermelő által elhasznált gépi berendezésre. Tehát $^{24}/_{27} + {}^{16}/_{27} = {}^{40}/_{27} = 1\,{}^{13}/_{27}$ rőf. Ez tehát megint a gépgyárosnak járna.

Gépi berendezés. $^{24}/_{27}$ rőf a gépgyártó gép pótlása. Ez azonban ismét feloldódik nyersanyagra (vasra, fára stb.), a gépi berendezésnek a gépgyártó gép gyártásához elhasznált részére és hozzátett munkára. Tehát, ha minden elem $^{1}/_{3}$-dal egyenlő, akkor $^{8}/_{27}$ rőf lemegy hozzátett munkára, s marad $^{16}/_{27}$ rőf a gépgyártó gépben pótlandó *állandó tőkére*, vagyis $^{8}/_{27}$ rőf nyersanyagra és $^{8}/_{27}$ rőf annak az értékalkotórésznek a pótlására, amely az e nyersanyag formálásához elhasznált gépi berendezést képviseli (összesen $^{16}/_{27}$ rőf).

Másrészt a vas- és a fatermelő gépi berendezését pótló $^{16}/_{27}$ rőf szintén nyersanyagra, gépi berendezésre és hozzátett munkára oldódik fel. Ha az utóbbi $^{1}/_{3}$-dal egyenlő, akkor $\frac{16}{27\times 3} = {}^{16}/_{81}$ rőffel egyenlő, és a gépi berendezésnek ebben a részében az állandó tőke $^{32}/_{81}$ rőfre oldódik fel, ebből $^{16}/_{81}$ nyersanyagra jut, $^{16}/_{81}$ pedig a gépi berendezés kopását pótolja.

A gépgyáros kezében tehát maradt állandó tőkeként gépi berendezése kopásának pótlására $^{8}/_{27}$ rőf, amellyel pótolja gépgyártó gépének kopását, és $^{16}/_{81}$ rőf a vas- és a fatermelő által pótlandó gépi berendezés kopására.

Másrészt a gépgyárosnak állandó tőkéjéből pótolnia kell $^{8}/_{27}$ rőföt arra a nyersanyagra, amelyet a gépgyártó gép foglal magában, és $^{16}/_{81}$ rőföt arra a nyersanyagra, amelyet a vas- és a fatermelők gépei foglalnak magukban. Ebből azonban megint $^{2}/_{3}$ hozzátett munkára és $^{1}/_{3}$ elhasznált gépi berendezésre oldódik fel. Tehát a $^{24}/_{81} + {}^{16}/_{81} = {}^{40}/_{81}$ rőf $^{2}/_{3}$-át, tehát $\frac{26\,{}^{2}/_{3}}{81}$ rőföt, munkáért fizetik. Marad ebből a nyersanyagból, hogy megint gépi berendezést pótoljon, $\frac{13\,{}^{1}/_{3}}{81}$. Ez a $\frac{13\,{}^{1}/_{3}}{81}$ rőf tehát visszatér a gépgyároshoz.

Most ismét a gépgyáros kezében van: $^{8}/_{27}$ rőf a gépgyártó gép kopásának pótlására, $^{16}/_{81}$ a vas- stb. termelő által pótlandó gépi berendezés kopására és $\frac{13\,{}^{1}/_{3}}{81}$ a gépi berendezést nyersanyagban, vasban stb. pótló értékalkotórészre.

És így továbbszámolhatunk a végtelenségig, egyre kisebb törtekkel, de anélkül, hogy a 12 rőf vásznat valaha is maradék nélkül megkapnók.

Foglaljuk össze röviden vizsgálódásunk eddigi menetét.

Először azt mondtuk, hogy a különböző termelési területeken külön-

böző arány létezik az újonnan hozzátett munka (amely részben a munkabérre kiadott változó tőkét pótolja, részben a profitot, a meg nem fizetett többletmunkát alkotja) és az állandó tőke között, amelyhez ezt a munkát hozzáteszik. De feltehetünk egy átlagarányt, például a – hozzátett munka, b – állandó tőke, illetve feltehetjük, hogy az utóbbi az előbbihez átlagban úgy aránylik, mint $2:1 = {}^2/_3 : {}^1/_3$. Ha – mondtuk tovább – a tőke minden termelési területén ez az arány, akkor egy meghatározott termelési területen a hozzátett munka (munkabér és profit együttvéve) mindig csak ${}^1/_3$-át vásárolhatja meg saját termékének, mert a munkabér és a profit együttvéve mindig csak ${}^1/_3$-a a termékben realizált összmunkaidőnek. A tőkésé persze a terméknek az a ${}^2/_3$-a is, amely állandó tőkéjét pótolja. De ha folytatni akarja a termelést, akkor pótolnia kell állandó tőkéjét, tehát termékének ${}^2/_3$-át vissza kell változtatnia állandó tőkévé. Ehhez ezt a ${}^2/_3$-ot el kell adnia.

De kinek? A terméknek azt az ${}^1/_3$-át, amely a profit és a munkabér összegével megvásárolható, már levontuk. Ha ez az összeg 1 munkanapot, illetve 12 órát képviselt, akkor a terméknek az a része, amelynek értéke az állandó tőkével egyenlő, 2 munkanapot, illetve 24 órát képvisel. Tehát tegyük fel, hogy a termék [második] ${}^1/_3$-át egy másik termelési ág profitja és munkabére, s az utolsó ${}^1/_3$-ot megint egy harmadik termelési ág profitja és munkabére vásárolja meg. De akkor az I termék állandó tőkéjét csak azáltal cseréltük ki munkabérre és profitra, azaz újonnan hozzátett munkára, hogy a II termék és a III termék egész hozzátett munkáját az I termékben fogyasztottuk el. A 6 munkanapból, amelyet a II és III termék – mind újonnan hozzátett, mind előbb létező munkában – magában foglal, egyet sem pótoltak, vásároltak meg sem az I termékben, sem a II és III termékben foglalt munkával. Ilymódon megint más termékek termelőivel egész hozzátett munkájukat II és III termékre kellett kiadatnunk stb. Végül meg kellett állnunk egy X terméknél, amelyben a hozzátett munka akkora, mint az összes korábbi termékek állandó tőkéje; de a saját, ${}^2/_3$-dal nagyobb állandó tőkéje eladhatatlan volt. A probléma megoldása tehát egy tapodtat sem haladt előre. X terméknél, éppúgy mint I terméknél fennáll a kérdés: kinek adják el a terméknek azt a részét, amely az állandó tőkét pótolja? Vagy talán a termékhez hozzátett ${}^1/_3$ rész új munka pótolja a termékben foglalt ${}^1/_3$ új munkát plusz ${}^2/_3$ előbb létező munkát? Talán ${}^1/_3 = {}^3/_3$?

Tehát itt megmutatkozott, hogy a nehézségnek az I termékről a II stb. termékre való áthárítása, egyszóval a puszta árucserével való közvetítés mit sem használ.

Másképp kellett hát feltennünk a kérdést.

Feltettük, hogy 12 rőf vászon (= 36 sh. = 36 munkaóra) olyan termék,

amelyben benne foglaltatik a szövő 12 munkaórája, azaz 1 munkanapja (szükséges munka és többletmunka együttvéve, tehát egyenlő a profit és a munkabér összegével), $^{2}/_{3}$-a pedig a vászonban foglalt állandó tőke, fonal és gépi berendezés stb. értékét képviseli. Feltettük továbbá – hogy a kibúvókhoz és közbenső ügyletekhez való menekülés útját elvágjuk –, hogy a vászon olyasvalami, ami csak egyéni fogyasztásra van rendeltetve, tehát nem lehet például megint egy új termék nyersanyaga. Ezzel feltettük, hogy olyan termék, amelyet munkabérnek és profitnak kell megfizetnie, amelynek jövedelemre kell kicserélődnie. Végül az egyszerűség kedvéért feltételezzük, hogy a profitnak semmilyen része sem változik ismét tőkévé, hanem az egész profitot jövedelemként adják ki.

Ami az első 4 rőföt, a termék első $^{1}/_{3}$-át illeti, amely a szövő által hozzátett 12 munkaórával egyenlő, ezzel gyorsan végzünk. Munkabérre és profitra oldódik fel; értéke akkora, mint a szövő profitja és munkabére összegének értéke. Ezt tehát a szövő és munkásai maguk fogyasztják el. Ez a megoldás a 4 rőfre vonatkozólag abszolút. Hiszen ha a profitot és a munkabért nem vászonban, hanem más termékekben fogyasztják el, ez csak azért történik, mert egy másik termék termelői terméküknek azt a részét, amelyet ők maguk fogyaszthatnak el, saját termékük helyett vászonban fogyasztják el. Ha a 4 rőf vászonból például csak 1 rőföt fogyaszt el maga a lenszövő, 3 rőföt pedig húsban, kenyérben, posztóban fogyaszt el, akkor a 4 rőf vászon értékét továbbra is maguk a lenszövők élték fel, csakhogy ennek az értéknek $^{3}/_{4}$-ét más áruk formájában fogyasztották el, míg e más áruk termelői az általuk munkabérként és profitként elfogyasztható húst, kenyeret, posztót vászon formájában fogyasztották el. {Itt, mint ebben az egész vizsgálódásban, természetesen mindig feltételezzük, hogy az áru elkel és értékén kel el.}

De most jön a tulajdonképpeni probléma. A szövő állandó tőkéje most 8 rőf vászon (= 24 munkaóra = 24 sh.) formájában létezik; ha folytatni akarja a termelést, ezt a 8 rőf vásznat pénzzé, 24 sh.-gé kell változtatnia, és ezen a 24 sh.-en meg kell vásárolnia azokat a piacon levő, újonnan termelt árukat, amelyekből állandó tőkéje áll. A kérdés egyszerűsítése végett feltettük, hogy gépi berendezését nem évek leforgása alatt pótolja, hanem naponta termékének eladási árából in natura pótolnia kell a gépi berendezésnek azt a részét, amely egyenlő a gépi berendezés értékének naponta megsemmisülő részével. A terméknek azt a részét, amely a benne elfogyasztott állandó tőke értékével egyenlő, ennek az állandó tőkének az elemeivel, vagyis munkájának tárgyi termelési feltételeivel kell pótolnia. Másrészt a szövő terméke, a vászon, nem termelési feltételként valamelyik másik termelési területre, hanem az egyéni fogyasztásba kerül. Termékének azt a

részét tehát, amely állandó tőkéjét képviseli, csak úgy pótolhatja, hogy jövedelemre, vagyis más termelők termékének arra az értékrészére cseréli ki, amely munkabérre és profitra, ennélfogva újonnan hozzátett munkára oldódik fel. Így van helyes formában feltéve a probléma. A kérdés csak az, milyen feltételek között oldható meg?

Az egyik nehézség, amely első felfogásunknál merült fel, most részben már elhárult. Ámbár minden termelési területen feltevésünk szerint a hozzátett munka egyenlő $^1/_3$-dal, az állandó tőke egyenlő $^2/_3$-dal, ez az $^1/_3$ hozzátett munka, vagyis a jövedelem értékösszege (a munkabéreké és profitoké; a profitnak attól a részétől, amely ismét tőkévé változik, itt, mint már az előbb megjegyeztük, elvonatkoztatunk) csak azon iparágak termékeiben fogyasztható el, amelyek közvetlenül egyéni fogyasztásra dolgoznak. Valamennyi többi iparág termékei csak tőkeként fogyaszthatók el, csak az ipari fogyasztásba kerülhetnek bele.

Az állandó tőke, amelyet a 8 rőf (= 24 óra = 24 sh.) képvisel, fonalból (nyersanyagból) és gépi berendezésből áll. Mondjuk $^3/_4$ részben nyersanyagból és $^1/_4$ részben gépi berendezésből. (A nyersanyaghoz számíthatjuk itt azonkívül az összes segédanyagokat, mint például az olajat, a szenet stb. De az egyszerűség kedvéért jobb teljesen elhagyni ezt.) A fonal 18 sh.-be, illetve 18 munkaórába = 6 rőfbe kerülne; a gépi berendezés 6 sh.-be = = 6 munkaórába = 2 rőfbe.

Ha tehát a szövő a 8 rőfjéből 6 rőfért fonalat és 2 rőfért gépi berendezést vásárol, akkor 8 rőfnyi állandó tőkéjével a fonónak és a szövőszékgyárosnak nemcsak állandó tőkéjét fedezte, hanem az általuk újonnan hozzátett munkát is. Ennélfogva egy része annak, ami a szövő állandó tőkéjeként jelenik meg, a fonó és a gépgyáros oldalán újonnan hozzátett munkaként jelentkezik, és ezért számukra nem tőkére, hanem jövedelemre oldódik fel.

A 6 rőf vászonból a fonó $^1/_3$-részt = 2 rőföt maga fogyaszthat el (egyenlő az újonnan hozzátett munkával, profittal és munkabérrel). 4 rőf azonban csak lent és gépi berendezést pótol neki. Tehát mondjuk 3 rőf jut lenre, 1 rőf gépi berendezésre. Ezt a 4 rőföt tovább kell fizetnie. A [szövőtől kapott] 2 rőfből a gépgyáros $^2/_3$ rőföt maga fogyaszthat el; $^4/_3$ azonban csak vasat és fát, egyszóval nyersanyagot és a gép gyártásához használt gépi berendezést pótol neki. Tehát a $^4/_3$ rőfből mondjuk 1 rőf jut nyersanyagra és $^1/_3$ rőf gépi berendezésre.

A 12 rőfből eddig elfogyasztottuk a következőket: először 4 a szövőnek, másodszor 2 a fonónak és harmadszor $^2/_3$ a gépgyárosnak; összesen $6^2/_3$. Számba kell tehát még venni $5^1/_3$-ot. Ez az $5^1/_3$ pedig a következőképpen oldódik fel:

A fonónak a 4 rőf értékéből 3-mal lent, 1-gyel gépi berendezést kell pótolnia.

A gépgyárosnak a $^4/_3$ rőf értékéből 1-gyel vasat stb., $^1/_3$-dal gépi berendezést (amelyet ő maga használt el a gépgyártásban) kell pótolnia.

A 3 rőföt tehát a fonó kifizeti lenért a lentermesztőnek. Ez utóbbinál azonban az a sajátságosság áll fenn, hogy állandó tőkéjének egy része (tudniillik a mag, trágya stb., egyszóval a föld mindazon termékei, amelyeket visszaad a földnek) egyáltalán nem kerül forgalomba, tehát nem kell levonni a termékből, amelyet elad; ez a termék ellenkezőleg pusztán hozzátett munkát fejez ki és ezért pusztán munkabérre és profitra oldódik fel (kivéve azt a részt, amely gépi berendezést, műtrágyát stb. pótol.). Ha tehát, mint eddig, feltételezzük, hogy az össztermék $^1/_3$-a hozzátett munka, akkor a 3 rőfből 1 jut erre a kategóriára. Ha a másik 2 rőf $^1/_4$-ét, mint korábban, gépi berendezésre vesszük, ez $^2/_4$ rőf.[49] A többi $^6/_4$ viszont szintén hozzátett munkára jut, mivel a lentermesztő termékének ez a része nem foglal magában állandó tőkét, ezt a lentermesztő már korábban levonta. Tehát a lentermesztőnél munkabérre és profitra $2^2/_4$ rőf jut. Marad a gépi berendezés pótlására $^2/_4$ rőf. {Az $5^1/_3$ rőfből tehát, amelyet el kellett fogyasztanunk, $2^2/_4$ lement ($5^4/_{12} - 2^6/_{12} = 2^{10}/_{12} = 2^5/_6$ rőf).} Ezt az utolsó $^2/_4$ rőföt kell tehát a lentermesztőnek gépi berendezés vásárlására fordítania.

A gépgyáros számlája most így fest: a szövőszék állandó tőkéjéből 1 rőföt kiadott vasra stb.; $^1/_3$ rőföt a gépgyártó gépnek a szövőszék termelésében történt elhasználódásáért.

Továbbá azonban a gépgyárostól a fonó 1 rőfért fonógépet vásárol, a lentermesztő pedig $^2/_4$ rőfért mezőgazdasági szerszámot. Ennek a $^6/_4$ rőfnek $^1/_3$-át a gépgyáros elfogyaszthatja hozzátett munka fejében, $^2/_3$-át pedig a fonógépben és a mezőgazdasági szerszámban kiadott állandó tőkére kell költenie. De $^6/_4 = ^{18}/_{12}$. Tehát a gépgyáros $^6/_{12}$ rőföt megint felélhet, $^{12}/_{12}$ azaz 1 rőföt fel kell oldania állandó tőkére. (A $2^5/_6$ még el nem fogyasztott rőfből tehát $^1/_2$ rőf lemegy. Marad $^{14}/_6$ rőf azaz $2^2/_6$ azaz $2^1/_3$ rőf.)

Ennek az 1 rőfnek a $^3/_4$-ét a gépgyárosnak nyersanyagra, vasra és fára stb. kell kiadnia, $^1/_4$-ét önmagának kell fizetnie a gépgyártó gép pótlására.

Az egész számítás tehát most így fest:

A gépgyáros állandó tőkéje

- A szövőszékre: 1 rőf nyersanyag, $^1/_3$ rőf saját gépi berendezésének elhasználódására
- Fonógépre és mezőgazdasági szerszámra: $^3/_4$ rőf nyersanyag, $^1/_4$ rőf saját gépi berendezésének elhasználódására

Ennélfogva = $1^3/_4$ rőf nyersanyagra, $^1/_3 + ^1/_4$ rőf saját gépi berendezése elhasználódására

Az $1\,{}^{3}/_{4}$ rőf azaz ${}^{7}/_{4}$ rőf tehát ilyen értékű vasat és fát vásárol a vas- és a fatermelőtől. ${}^{7}/_{4} = {}^{21}/_{12}$. De itt új kérdés merül fel. A lentermelő esetében a nyersanyag, az állandó tőkének ez a része nem került bele eladott termékébe, mert már levonták belőle. Itt az egész terméket hozzátett munkára és gépi berendezésre kell feloldanunk. Még ha azt feltételeznők, hogy a hozzátett munka itt a termék ${}^{2}/_{3}$-ával, a gépi berendezés pedig ${}^{1}/_{3}$-ával egyenlő, akkor is ${}^{14}/_{12}$ volna elfogyasztható. Mint állandó tőke ${}^{7}/_{12}$ maradna gépi berendezésre. Ez a ${}^{7}/_{12}$ visszatérne a gépgyároshoz.

A 12 rőf maradéka tehát ${}^{1}/_{3} + {}^{1}/_{4}$ rőfből állna, amelyet a gépgyáros önmagának kellene hogy fizessen saját gépi berendezése elhasználódásáért, és ${}^{7}/_{12}$ rőfből, amelyet a vas- és a fatermelő térít vissza neki gépi berendezésért. Tehát ${}^{1}/_{3} + {}^{1}/_{4} = {}^{4}/_{12} + {}^{3}/_{12} = {}^{7}/_{12}$. Ehhez jön a vas- és a fatermelő által visszatérített ${}^{7}/_{12}$ (összesen ${}^{14}/_{12} = 1\,{}^{2}/_{12} = 1\,{}^{1}/_{6}$).

A vas- és a fatermelő gépi berendezését és munkaszerszámait éppen úgy a gépgyárostól kell megvásárolni, mint a szövőét, a fonóét és a lentermesztőét. Tehát a ${}^{7}/_{12}$ rőf egyharmada – vegyük ${}^{2}/_{12}$-del egyenlőnek – hozzátett munka. Ez a ${}^{2}/_{12}$ rőf tehát még elfogyasztható. A többi ${}^{5}/_{12}$ (tulajdonképpen ${}^{4}/_{12}$ és $\frac{{}^{2}/_{3}}{12}$, de nem fontos ennyire pontosan) a favágó fejszéjében és a vasgyáros gépében foglalt állandó tőkét képviseli, ${}^{3}/_{4}$-e = nyersvas, fa stb. és ${}^{1}/_{4}$-e = elhasználódott gépi berendezés. (Marad a ${}^{14}/_{12}$ rőfből ${}^{12}/_{12}$ rőf azaz 1 rőf = 3 munkaóra = 3 sh.) Tehát az 1 rőfből ${}^{1}/_{4}$ rőf jut a gépgyártó gép pótlására és ${}^{3}/_{4}$ rőf fára, vasra stb.

Tehát a gépgyártó gép kopására ${}^{7}/_{12}$ rőf + ${}^{1}/_{4}$ rőf = ${}^{7}/_{12} + {}^{3}/_{12} = {}^{10}/_{12}$ rőf jut. Másrészt teljesen haszontalan dolog volna a fára és vasra jutó ${}^{3}/_{4}$ rőföt megint alkotórészeire feloldani és egy részét megint visszatéríteni a gépgyárosnak, aki ennek egy részét megint visszaszármaztatja a vas- és a fatermelőhöz. Mindig volna maradék és a haladvány végtelen.

[c) Tőke cseréje tőkére a termelési eszközök termelői között. A munka évi terméke és az évenként újonnan hozzátett munka terméke]

Nézzük tehát a dolgot úgy, ahogy most áll.

${}^{10}/_{12}$ azaz ${}^{5}/_{6}$ rőf értéket a gépgyáros önmagának kell hogy pótoljon az elhasználódott gépért. ${}^{3}/_{4}$ azaz ${}^{9}/_{12}$ rőf ugyanolyan értékű fát és vasat képvisel. A gépgyáros ezt a vas- és a fatermelőnek adta, hogy nyersanyagát pótolja. ${}^{19}/_{12}$ rőf azaz $1\,{}^{7}/_{12}$ rőf van a kezünkben mint maradék.

Az ${}^{5}/_{6}$ rőf, amelyet a gépgyáros mint maradékot megtart a kopás pótlására, egyenlő ${}^{15}/_{6}$ sh.-gel = ${}^{15}/_{6}$ munkaóra, tehát = $2\,{}^{3}/_{6}$ azaz $2\,{}^{1}/_{2}$ sh. illetve

$2^1/_2$ munkaóra. Ezért az értékért a gépgyáros nem fogadhat el vásznat; ez utóbbit megint el kellene adnia, hogy a $2^1/_2$ sh.-gel gépi berendezésének kopását pótolja, egyszóval új gépgyártó gépeket gyártson. De kinek adja el? Más termékek (vason és fán kívül) termelőinek? De ezek a termelők mindent elfogyasztottak vászonban, amit ebben elfogyaszthattak. Csak az a 4 rőf cserélhető ki más termékekre (kivéve az állandó tőkéjükben foglalt termékeket, illetve azt a munkát, amelyre ez a tőke feloldódik), amely a szövő munkabérét és profitját alkotja. S ezt a 4 rőföt már számításba vettük. Vagy munkásokat fizessen ezzel? De már levontunk a gépgyáros termékeiből mindent, amit a munka tesz hozzájuk, és mindezt vászonban fogyasztattuk el.

Hogy a dolognak más formát adjunk:

A *szövőnek* pótolnia kell *gépi berendezésre*	2	rőf =	6	sh. =	6	munkaóra
A *fonónak*	»	1	» =	3	» =	3	»
A *lentermesztőnek*	»	$^2/_4$	» =	$1^1/_2$	» =	$1^1/_2$	»
A *vas-* és a *fatermelőnek*	»	$^7/_{12}$	» =	$1^3/_4$	» =	$1^3/_4$	»
A gépi berendezésre kiadott rőfök illetve a vászon értékének gépi berendezésből álló része összesen		$4^1/_{12}$ rőf =		$12^1/_4$ sh. =		$12^1/_4$ munkaóra	

Ebből a $4^1/_{12}$ rőfből (= $12^1/_4$ sh. = $12^1/_4$ munkaóra) $^2/_3$ lenne nyersanyagra, munkára, $^2/_3$ állandó tőkére. Tehát $^4/_3$, $^1/_{36}$ jut munkára (profitra és munkabérre) = $1^1/_3 + ^1/_{36} = 1^{39}/_{108}$ rőföt elfogyasztanak.

A számítás egyszerűsítése kedvéért mondjuk 4 rőf = 12 sh. = 12 munkaóra. Ebből munkára (profitra és munkabérre) jut egy harmad = $^4/_3$ rőf = $1^1/_3$ rőf.

Állandó tőkére marad $2^2/_3$. Ennek $^3/_4$-e nyersanyagra, $^1/_4$-e a gépi berendezés kopására. $2^2/_3 = ^8/_3 = ^{32}/_{12}$. Ennek $^1/_4$-e = $^8/_{12}$.

Ez a gépi berendezés kopására jutó $^8/_{12}$ rőf minden, ami a gépgyáros kezében marad. Hiszen $^{24}/_{12}$ azaz 2 rőföt a vas- és a fatermelőnek fizet a nyersanyagért.

Mármost helytelen a vas- és a fatermelőket megint megterhelni gépi berendezés fejében, hiszen mindazt, amit gépi berendezésben pótolniok kell, ti. $^7/_{12}$ rőföt, már a gépgyárosnak beszámítottuk. Az egész gépi berendezést, amelyre nekik a vas és a fa termeléséhez szükségük van, már beszámítottuk a gépgyáros tételébe, tehát nem kerülhet másodszor is számításba. A vasra és fára jutó utolsó 2 rőf (a $2^8/_{12}$ maradéka) tehát — minthogy itt nincs semmilyen nyersanyag — tisztán munkára oldódik fel, ennélfogva elfogyasztható vászonban.

Az egész maradék tehát = $^{8}/_{12}$ rőf az az $^{2}/_{3}$ rőf, ami a gépgyáros által alkalmazott gépi berendezés kopására jut.

Az egész problémát részben az oldotta meg, hogy a földművelő *állandó tőkéjének* az a része, amely nem oldódik fel újonnan hozzátett munkára vagy gépi berendezésre, egyáltalán nem forog, hanem már előzőleg levonják, saját termelésében önmagát pótolja, tehát egész *forgalomban levő* terméke is – a gépi berendezés levonásával – munkabérre és profitra oldódik fel, ezért elfogyasztható vászonban. Ez volt a megoldás egyik része.

A másik rész abban állt, hogy ami az egyik termelési területen mint állandó tőke, az a többi termelési területeken mint az ugyanazon év alatt hozzátett új munka jelenik meg. Ami a szövő kezében mint állandó tőke jelenik meg, az nagyrészt a fonó, a gépgyáros, a lentermesztő, a vas- és a fatermelő jövedelmére oldódik fel (a szénbányászéra stb.; de az egyszerűség kedvéért ezt nem vettük be). (Ez annyira világos, hogy például ha ugyanaz a gyáros fon és sző, állandó tőkéje kisebbnek jelenik meg, mint a szövőé, az általa hozzátett munka pedig, azaz termékének az a része, amely hozzátett munkára – jövedelemre, profitra és munkabérre – oldódik fel, nagyobbnak. Így a szövő esetében a jövedelem = 4 rőf = 12 sh. volt; az állandó tőke = 8 rőf = 24 sh. Ha egyszerre fon is, sző is, akkor jövedelme = 6 rőf. Állandó tőkéje = szintén 6 rőf; tudniillik 2 rőf a szövőszék, 3 rőf a len és 1 rőf a fonógép.)

Harmadszor pedig abban állt az eddig megtalált megoldás, hogy mindazok a termelők, akik csak nyersanyagot vagy termelési eszközt szolgáltatnak azon termék számára, amely végül az egyéni fogyasztásba kerül bele, jövedelmüket, a profitot és a munkabért, az újonnan hozzátett munkát, nem fogyaszthatják el saját termékükben, hanem e terméknek jövedelemre feloldódó értékrészét csak a fogyasztási termékben fogyaszthatják el, vagy ami ugyanaz, más termelők ugyanolyan értékösszegű fogyasztási termékére cserélhetik. Újonnan hozzátett munkájuk mint értékalkotórész belekerül a végső termékbe, de csak ebben fogyasztják el, használati értéke szerint viszont mint nyersanyag vagy elhasznált gépi berendezés foglaltatik benne.

A probléma még megoldásra váró része tehát erre redukálódott: mi lesz a kopásra jutó $^{2}/_{3}$ rőffel – nem az alkalmazott munkagépek kopásáról van szó, hiszen ezek új munkára oldódnak fel, tudniillik olyan új munkára, amely új gépi berendezés formáját adja a nyersanyagnak, amely utóbbinak mint olyannak a nyersanyaga már nem kerül semmibe –, mi lesz a gépgyáros gépgyártó gépének kopásával? Vagy más formában: milyen feltételek között tudja ez a gépgyáros a $^{2}/_{3}$ rőföt = 2 sh. = 2 munkaóra, vászonban elfogyasztani és egyszersmind gépi berendezését pótolni? Ez az igazi kérdés.

A tény fennáll. Szükségszerűen fennáll. A probléma tehát ez: hogyan magyarázható ez a tünemény?

A profitnak azt a részét, amely új tőkévé változik (tehát mind forgó, mind álló, mind változó, mind állandó tőkévé), itt teljesen figyelmen kívül hagyjuk. Ennek a résznek semmi köze sincs problémánkhoz, hiszen itt az új változó tőkét éppúgy, mint az új állandó tőkét, *új* munka (a többletmunka egy része) hozza létre és pótolja.

Ezt az esetet tehát mellőzve, a hozzátett új munka – például az évi új munka – összege egyenlő lesz a profit és munkabér összegével, vagyis az évi *jövedelem* összegével, amelyet az egyéni fogyasztásba belekerülő termékekre – élelemre, ruházatra, tüzelőre, lakásra, bútorra stb. – adnak ki.

Ezeknek a fogyasztásba belekerülő termékeknek az összege értéke szerint az évente hozzátett munka összegével (a jövedelem értékösszegével) egyenlő. Ennek a munkamennyiségnek egyenlőnek kell lennie az e termékekben foglalt – hozzátett és előbb létező – munka összegével. Ezekben a termékekben nemcsak az újonnan hozzátett munkát, hanem a bennük foglalt állandó tőkét is meg kell fizetni. Értékük tehát a profitok és munkabérek összegével egyenlő. Ha a vásznat vesszük példának, a vászon képviseli számunkra az egyéni fogyasztásba évenként belekerülő termékek összegét. Ennek a vászonnak nemcsak hogy egyenlőnek kell lennie összes értékelemeinek értékével, hanem egész használati értékének elfogyaszthatónak kell lennie a rajta osztozó különböző termelők által. Egész értékének feloldhatónak kell lennie profitra és munkabérre, azaz újonnan hozzátett évi munkára, noha a vászon hozzátett munkából és állandó tőkéből áll.

Ezt, mint mondottuk, részben megmagyarázza a következő:

Először. A vászon termeléséhez szükséges állandó tőke egy része nem kerül bele a vászonba, sem használati értéke, sem csereértéke szerint. Ez a lennek az a része, amely magra stb. oldódik fel; a mezőgazdasági termék állandó tőkéjének az a része, amely nem kerül forgalomba, hanem közvetlenül vagy közvetve visszaadják a termelésnek, a földnek. Ez a rész önmagát pótolja, tehát nem kell hogy a vászon visszafizesse. {Egy paraszt eladhatja egész termését, mondjuk 120 quartert. De akkor vásárolnia kell egy másik paraszttól például 12 quarter magot, és ennek az utóbbinak akkor a maga 120 quarteréből 12 helyett 24 quartert, termékének $^1/_{10}$-e helyett $^1/_5$-ét kell magként felhasználnia. A 240 quarterből továbbra is 24 quartert adnak vissza magként a földnek. A forgalomban persze különbséget okoz ez. Az első esetben, amikor mindegyik $^1/_{10}$-et von le, 216 quarter kerül forgalomba. A második esetben az első paraszt 120 quartere és a második 108 quartere, tehát 228 quarter kerül forgalomba. A valóságos fogyasztókhoz

továbbra is csak 216 quarter jut el. Itt tehát már van egy példa arra, hogy az ‚üzletemberek' és ‚üzletemberek' között forgó értékek összege nagyobb az ‚üzletemberek' és ‚fogyasztók' között forgó értékek összegénél.[47]} (Ugyanez a különbség megvan továbbá mindazokban az esetekben, amelyekben a profit egy része új tőkévé változik, továbbá amelyekben az ‚üzletemberek' és ‚üzletemberek' közötti ügyletek sok évre terjednek stb.)

A vászonnak – illetve a fogyasztási termékeknek – a termeléséhez szükséges állandó tőke e részét, tehát egy jelentékeny részét nem kell pótolni.

Másodszor. A vászonhoz, vagyis az évi fogyasztási termékhez szükséges állandó tőke egy nagy része az egyik fokon mint állandó tőke, a másikon mint újonnan hozzátett munka jelenik meg, és ezért valójában egyesek számára profitra és munkabérre, jövedelemre oldódik fel, míg ugyanaz az értékösszeg mások számára mint tőke jelenik meg. Így például [a szövő] állandó tőkéjének egy része a fonó munkájára stb. oldódik fel.

Harmadszor. A fogyasztási termék előállításáig szükséges összes közbenső folyamatokban a termékek egy nagy része, kivéve a nyersanyagot és egynéhány segédanyagot, soha nem kerül bele a fogyasztási termék használati értékébe, hanem csak mint értékalkotórész kerül bele a termékbe, így például a gépi berendezés, a szén, az olaj, a faggyú, a szíj stb. Minden ilyen folyamatban, amely valójában mindig csak a következő fok állandó tőkéjét termeli – amennyiben a társadalmi munka megosztása folytán mint külön üzletág jelenik meg –, mindegyik fok terméke feloldódik egy olyan részre, amely újonnan hozzátett munkát testesít meg (profitra és munkabérre, s a fenti kikötés szerint jövedelemre oldódik fel), és egy másik részre, amely az elfogyasztott állandó tőke értékét képviseli. Világos tehát, hogy mindegyik ilyen termelési területen a terméknek csak azt a részét fogyaszthatják el saját termelői, amely munkabérre és profitra oldódik fel, amely a benne foglalt állandó tőke értékével egyenlő terméktömeg levonása után fennmarad. De a termelők egyike sem fogyasztja el semmilyen részét az előfok termékeinek, mindazon fokok termékeinek, amelyek valójában csak egy további fok állandó tőkéjét termelik.

Ámbár ennélfogva a végső termék – a vászon, amely valamennyi fogyasztási terméket képviseli – újonnan hozzátett munkából és állandó tőkéből áll, e fogyasztási termék utolsó termelői tehát ennek csak azt a részét fogyaszthatják el, amely utoljára hozzátett munkára, a munkabérek és profitok összegére, a jövedelmükre oldódik fel, mégis az állandó tőke összes termelői újonnan hozzátett munkájukat csak a fogyasztási termékben fogyasztják el, realizálják. Ámbár ez a termék tehát hozzátett munkából

és állandó tőkéből áll, vételára – termékének azon a részén kívül, amely az utoljára hozzátett munka mennyiségével egyenlő – az állandó tőkéjének termelésében hozzátett valamennyi munka összmennyiségéből áll. Az állandó tőke termelői valamennyi hozzátett munkájukat nem saját termékükben, hanem a fogyasztási termékben realizálják – úgyhogy ennyiben ugyanaz a helyzet, mintha a fogyasztási termék csak munkabérből és profitból, hozzátett munkából állna.

A fogyasztási termékből, a vászonból (a fogyasztási termékek egymás közti cseréje és az áruknak ezt megelőző pénzzé változtatása mit sem változtat a dolgon) a termelők, akiknek területéről készen kikerül, maguk vonják le a terméknek azt a részét, amely egyenlő jövedelmükkel, egyenlő az utoljára általuk hozzátett munkával, egyenlő a munkabérek és profitok összegével. A fogyasztási termék másik részével azoknak a termelőknek az értékalkotórészét fizetik meg, akiktől állandó tőkéjüket közvetlenül kapják. Fogyasztási terméküknek ez az egész része tehát ezen állandó tőke közvetlen termelői jövedelmének és állandó tőkéjének értékét fedi. Ezek azonban a fogyasztási terméknek csak azt a részét tartják meg, amelynek értéke jövedelmükkel egyenlő. A másik részével megint a maguk állandó tőkéjének – amely jövedelemmel plusz állandó tőkével egyenlő – termelőit fizetik meg. A *számítás azonban csak akkor egyezhet maradék nélkül*, ha a vászon, a fogyasztási termék utolsó részével csak jövedelmet, újonnan hozzátett munkát, nem pedig állandó tőkét kell pótolni. Hiszen a vászon az előfeltevés szerint csak a fogyasztásba kerül bele, és nem alkotja megint egy másik termelési fázis állandó tőkéjét.

A mezőgazdasági termék egy részére vonatkozólag ezt már kimutattuk.

Egyáltalában csak a végső termékbe nyersanyagként belekerülő termékekről mondható, hogy mint termékeket elfogyasztják őket. A többiek csak mint értékalkotórészek kerülnek bele a fogyasztási termékbe. A fogyasztási terméket jövedelem, tehát munkabér és profit vásárolja meg. Értéke összegének tehát munkabérre és profitra, vagyis a valamennyi fokán hozzátett munkára feloldhatónak kell lennie. Mármost az a kérdés: létezik-e a mezőgazdasági terméknek azon a részén kívül, amelyet maga a termelő visszaad a termelésnek, magon, állaton, trágyán stb. kívül az állandó tőkének még egy másik része, amely nem kerül bele értékalkotórészként a fogyasztási termékbe, hanem magában a termelési folyamatban in natura pótolja magát?

Természetesen bármilyen formában levő állótőkéről itt csak annyiban lehet szó, amennyiben értéke maga belekerül a termelésbe és ott elfogyasztják.

A mezőgazdaságon kívül (beleértve az állattenyésztést, a haltenyésztést, ahol az újratermelés mesterséges, a fatermesztést, ahol az újratermelés stb.) – tehát a ruházatnak, a tulajdonképpeni élelmiszereknek és az ipari állótőkébe belekerülő termékek nagy részének, mint például a vitorlának, kötélnek, szíjnak stb. összes nyersanyagain kívül – a bányászati termelésben is az állandó tőkét részben in natura pótolják a termékből, úgyhogy a forgalomba belekerülő résznek az állandó tőke e részét nem kell pótolnia. Például a széntermelésben a szén egy részét arra használják fel, hogy a vizet kiszivattyúzó vagy a szenet felszállító gőzgépet mozgásba hozza.

Az évi termék értéke tehát részint a szénben előbb létező és a széntermelésben elfogyasztott munkával, részint a hozzátett munkamennyiséggel egyenlő (a gépi berendezés kopásától stb. eltekintünk). Az össztermékből azonban az állandó tőkének magában a szénben álló részét közvetlenül levonják és visszaadják a termelésnek. Senki sem kell hogy pótolja ezt a részt a termelőnek, mivel ő maga pótolja magának. Ha a munka termelékenysége nem csökkent és nem emelkedett, akkor a termék e részét képviselő értékrész is változatlan maradt, a termékben létező – részint előbb létező, részint az év folyamán hozzátett – munkamennyiség egy meghatározott hányadával egyenlő. Az egyéb bányaiparban is az állandó tőkét részben in natura pótolják.

A termékek hulladékát, például a gyapothulladékot stb. mint trágyát ismét a földnek juttatják, vagy más iparágak nyersanyagává teszik, mint például a vászonrongyokat a papír nyersanyagává. Az ilyen esetekben, akárcsak az elsőben, az egyik ipar állandó tőkéjének része közvetlenül kicserélődhetik a másik ipar állandó tőkéjével. Például gyapot – trágyának használt gyapothulladékkal.

Általában azonban a fő különbség a gépgyártás meg az őstermelés (amely nyersanyagokat: vasat, fát, szenet termel) és a többi termelési fázis között az, hogy a többiben nem megy végbe kölcsönhatás. A vászon nem válhatik a fonó, a fonal nem válhatik (mint olyan) a lentermesztő vagy a gépgyáros állandó tőkéjének részévé. De a gép nyersanyaga – az olyan mezőgazdasági termékeken kívül, mint a szíj, kötél stb. – fa, vas, szén, másrészt viszont a gépi berendezés megint belekerül mint termelési eszköz a fa-, vas-, széntermelő stb. állandó tőkéjébe. Valójában tehát mindkét fajta termelés in natura pótolja magának állandó tőkéjének egy részét. Állandó tőkének állandó tőkére való cseréje megy itt végbe.

Nem a puszta felszámításról van itt szó. A vastermelő felszámítja a gépgyárosnak a vasgyártásban felhasznált gépi berendezésnek a kopását, a gépgyáros pedig [a vastermelőnek] a gépgyártásban felhasznált gépi

berendezésének a kopását. Legyen a vas- és a széntermelő egy személy. Először, mint láttuk, maga pótolja magának a szenet. Másodszor össztermékének – vasnak és szénnek – értéke egyenlő a hozzátett munka plusz a felhasznált gépi berendezésben előbb létező munka értékével. Ebből az össztermékből a gépi berendezés értékét pótló vasmennyiség levonása után megmarad a hozzátett munkára feloldódó vasmennyiség. Az utóbbi rész a gépgyárosok, szerszámkészítők stb. nyersanyagát alkotja. Ezt az utóbbi részt a gépgyáros vászonnal fizeti meg a vastermelőnek. Az előbbi részért a kopást pótló gépet szállít neki.

Másrészt itt van a gépgyáros állandó tőkéjének az a része, amely gépgyártó gépének, szerszámainak stb. kopására oldódik fel – tehát sem nyersanyagra (itt eltekintünk a [szén- és vastermelésben] alkalmazott géptől és a szén önmagát pótló részétől), sem hozzátett munkára, tehát sem munkabérre, sem profitra; ezt a kopást tehát ténylegesen úgy pótolják, hogy a gépgyáros a saját gépei közül egyet vagy néhányat mint gépgyártó gépet önmagának sajátít el. Termékének ez a része pusztán arra oldódik fel, hogy többletszükséglete van nyersanyagra. Hiszen ez a rész nem képvisel újonnan hozzátett munkát, mivel a munka össztermékében ennyi gép egyenlő a hozzátett munka értékével, ennyi gép egyenlő a nyersanyag értékével, ennyi gép egyenlő a gépgyártó gépben foglalt értékalkotórésszel. Ez az utolsó alkotórész valóban foglal ugyan magában hozzátett munkát. Ez azonban értéke szerint nullával egyenlő, mivel a gépeknek a hozzátett munkát képviselő részében nem számították a nyersanyagban és az elhasznált gépi berendezésben foglalt munkát; a második, a nyersanyagot pótló részben pedig azt a részt, amely új munkát és gépi berendezést pótol; tehát a harmadik rész, értéke szerint, sem hozzátett munkát, sem nyersanyagot nem foglal magában, hanem a gépeknek ez a része csak a gépi berendezés kopását képviseli.

Magának a gépgyárosnak a gépi berendezését nem adják el. Ezt in natura pótolják, levonják az össztermékből. Tehát azok a gépek, amelyeket a gépgyáros elad, pusztán nyersanyagot (amely pusztán munkára oldódik fel, ha felszámították is már a gépgyárosnak a nyersanyagtermelő gépi berendezésének kopását) és hozzátett munkát képviselnek, ennélfogva önmaga és a nyersanyagtermelő számára vászonra oldódnak fel. Ami mármost sajátképpen őt és a nyersanyagtermelőt illeti, ez az utóbbi annyi vasat vont le gépi berendezésének elhasználódott része fejében, amennyi ennek a résznek az értéke. Ezt a vasat kicseréli a gépgyárossal, úgyhogy ezek mindketten in natura fizetnek és ennek a folyamatnak semmi köze sincs a jövedelem közöttük való elosztásához.

Ennyit erről a kérdésről, amelyre a tőke forgásánál visszatérünk.[50]

Pótolni az állandó tőkét a valóságban azáltal pótolják, hogy folyton újonnan termelik és részben maga újratermeli magát. De megfizetni az állandó tőkének a fogyasztási termékbe belekerülő részét a nem-fogyasztási termékekbe belekerülő eleven munkából fizetik meg. Mivel ez a munka nem saját termékeiben fizeti magát, az egész fogyasztási terméket feloldhatja jövedelemre. Az állandó tőke egy része, egy-egy évet tekintve, csak látszólagos. Egy másik rész, jóllehet belekerül az össztermékbe, nem kerül bele a fogyasztási termékbe sem mint értékalkotórész, sem mint használati érték, hanem in natura pótolják, mindig a termelésbe bekebelezett rész marad.

Itt szemügyre vettük, hogy a teljes fogyasztási termék hogyan oszlik el és oldódik fel az összes belekerült értékalkotórészekre és termelési feltételekre.

De mindig egyidejűleg egymás mellett van a fogyasztási termék (amely, amennyiben munkabérre oldódik fel, a tőke változó részével egyenlő), a fogyasztási termék termelése, és az e termék termeléséhez szükséges állandó tőke valamennyi részének termelése, akár belekerül az e termékbe, akár nem. Ilymódon minden tőke mindig egyidejűleg állandó és változó tőkére oszlik, és jóllehet az állandó részt, éppúgy mint a változót, mindig új termékek pótolják, az állandó rész mindig ugyanolyan módon létezik tovább, ameddig a termelés ugyanolyanképpen folytatódik.

A gépgyáros és az őstermelő – vas-, fatermelő stb. – közt a viszony az, hogy állandó tőkéjük egy részét valóban kicserélik egymásra (aminek semmi köze ahhoz, hogy az egyik állandó tőkéjének egy része a másik jövedelmére oldódik fel[51]) azáltal, hogy termékeik – noha az egyik előfoka a másiknak – termelési eszközökként kölcsönösen belekerülnek egymás állandó tőkéjébe. A vas-, a fatermelő stb. a neki szükséges gépi berendezésért vasat, fát stb. ad a gépgyárosnak a pótlandó gép értékösszegében. A gépgyáros állandó tőkéjének ez a része számára pontosan ugyanaz, mint a mag a paraszt esetében. Olyan része évi termékének, amelyet in natura pótol magának, és amely nem oldódik fel számára jövedelemre. Másrészt ezáltal a gépgyárosnak a nyersanyag formájában nemcsak a vastermelő gépében foglalt nyersanyagot pótolják, hanem ennek a gépnek hozzátett munkából és a gépgyáros saját gépi berendezésének kopásából álló értékalkotórészét is. Tehát ez a gépgyárosnak nemcsak saját gépi berendezésének kopását pótolja, hanem a többi gépekben foglalt kopás egy részének is beszámítható (mint pótlás).

Ez a vastermelőnek eladott gép is foglal ugyan magában olyan értékalkotórészeket, amelyek nyersanyaggal és hozzátett munkával egyenlők.

De ennek fejében a többi gépben ugyanilyen arányban annyival kevesebb kopást kell felszámítani. A vas-, a fatermelők állandó tőkéjének vagy évi munkájuk termékének ez a része tehát, amely az állandó tőkének csak egy értékrészét, a kopást képviselő értékrészt pótolja, nem kerül bele azokba a gépekbe, amelyeket a gépgyáros más ipari tőkéseknek ad el. Ami pedig e többi gépek kopását illeti, ezt kétségtelenül pótolják a gépgyárosnak a fenti $^2/_3$ rőf vászonban, amely 2 munkaórával egyenlő. A gépgyáros ezért ugyanolyan értékösszegű nyersvasat, fát stb. vásárol és állandó tőkéjének egy másik formájában, a nyersvas formájában pótolja magának a kopást. Ilymódon nyersanyagának egy része pótolja neki, a nyersanyag értékösszegén kívül, a kopás értékösszegét. De ez a nyersanyag a nyersvastermelő stb. oldalán pusztán hozzátett munkaidőre oldódik fel, mivel e nyerstermelők (vas-, fa-, széntermelők stb.) gépi berendezését már beszámítottuk.

Ilymódon a vászon összes elemei munkamennyiségek olyan összegére oldódnak fel, amely egyenlő az újonnan hozzátett munka összegével, de nem egyenlő az állandó tőkében foglalt és az újratermelés által megörökített teljes munka összegével.

Egyébként, hogy az a részben eleven munkából, részben előbb létező munkából álló munkamennyiség, amely az egyéni fogyasztásba évenként belekerülő áruk összegét alkotja, amelyet tehát jövedelemként elfogyasztanak, nem lehet nagyobb az évenként hozzátett munkánál – ez tautológia. Hiszen a jövedelem egyenlő a profit és munkabér összegével, egyenlő az újonnan hozzátett munka összegével, egyenlő az ugyanolyan munkamennyiséget tartalmazó áruk összegével.

A vastermelő és a gépgyáros példája csak egy példa. Különböző termelési területek között különben is, valahányszor termékeik kölcsönösen belekerülnek egymásba mint termelési eszközök, in natura csere megy végbe (ha egy sor pénzügylet mögé rejtetten is) az egyik és a másik állandó tőkéje között. Amennyiben ez az eset, a fogyasztásba belekerülő végső termék fogyasztójának ezt az állandó tőkét nem kell pótolnia, mert már pótolva van.

{Például: a mozdonygyártásban naponta kocsiderékszámra hull el vasforgács. Ezt összegyűjtik, és ismét eladják (vagy felszámítják) ugyanannak a vasgyárosnak, aki a mozdonygyáros fő nyersanyagát szállítja. A vasgyáros e nyersanyagnak ismét tömör formát ad, új munkát tesz hozzá. Ugyanakkor abban a formában, amelyben visszaküldi őket a mozdonygyárosnak, ezek a forgácsok a terméknek a nyersanyagot pótló értékrészét

alkotják. Tehát ide-oda járnak e két gyár között, nem ugyanazok a forgácsok, de mindig meghatározott mennyiségük. Ez a rész felváltva nyersanyaga mindkét iparágnak, és, értéke szerint tekintve, csak egyik műhelyből a másikba vándorol. Ezért nem kerül bele a végső termékbe, hanem az állandó tőkének in natura pótlása.

Valójában minden gép, amelyet a gépgyáros szállít, ha értékét tekintjük, nyersanyagra, hozzátett munkára és a gépi berendezés kopására oldódik fel. De a többi területek termelésébe belekerülő teljes összeg, értéke szerint, csak a gépi berendezés teljes értékével mínusz az állandó tőke azon részével egyenlő, amely mindig ide-oda jár a gépgyáros és a vasgyáros között.

Egy quarter búza, amelyet a paraszt elad, ugyanolyan drága, mint a másik, egy eladott quarter búza nem olcsóbb, mint a mag formájában a földnek visszaadott egy quarter. Mégis, ha a termék 6 quarterrel lenne egyenlő, quarterje pedig 3 £-gel – minden quarter foglalna magában hozzátett munka-, nyersanyag- és gépi berendezés-értékalkotórészeket –, és 1 quartert magként kellene felhasználnia, akkor a paraszt csak 5 quartert – egyenlő 15 £ – adna el a fogyasztóknak. A fogyasztók tehát az 1 quarter magban foglalt értékalkotórészért nem fizetnének. De éppen ez a bökkenő: hogy-hogy az eladott termék értéke egyenlő az összes benne foglalt értékelemekkel – hozzátett munkával és állandó tőkével –, és hogy-hogy a fogyasztó az állandó tőkét mégsem fizeti meg, a terméket pedig mégis megvásárolja?}[52]

{Az előbbihez előbb még ezt.

Hogy az ízetlen Say mennyire nem értette meg még magát a kérdést sem, mutassa a következő idézet:

„Hogy teljesen megértsük a jövedelmek e kérdését, figyelembe kell vennünk, hogy a termék teljes értéke különböző személyek jövedelmére oszlik; hiszen minden termék *összértéke* a létrehozásában közreműködő földtulajdonosok, tőkések és iparűzők profitjából tevődik össze. Ezért van az, hogy a társadalom jövedelme a termelt *bruttóértékkel* egyenlő, nem pedig, ahogy a közgazdászok[18] szektája képzelte, a föld *nettótermékével*... Ha egy nemzet jövedelmei csak a megtermelt értékeknek az elfogyasztott értékeken felüli többletéből állnának, ebből az a csakugyan képtelen következtetés adódnék, hogy annak a nemzetnek, amely az év folyamán ugyanannyi értéket fogyaszt el, mint amennyit megtermel, nincs semmi [...] jövedelme." (i. m. II. köt. 63–64. old.)

Ennek a nemzetnek valójában az elmúlt évben volna jövedelme, de a rákövetkező évben nem. Nem helytálló, hogy a *munka évi terméke*, amelynek az *évi munka terméke* csak egy része, jövedelemre oldódik fel. Helytálló viszont, hogy a terméknek az évi egyéni fogyasztásba belekerülő részével ez az eset. A jövedelem, amely csak hozzátett munkából áll, megfizetheti ezt a terméket, amely részben hozzátett, részben előbb létező munkából áll, vagyis a hozzátett munka ezekben a termékekben nemcsak önmagát, hanem az előbb létező munkát is megfizetheti, mert a termék egy másik része, amely szintén hozzátett munkából és előbb létező munkából áll, csak előbb létező munkát, csak állandó tőkét pótol.}[53]

[*11. Pótlások: Smith ellentmondásai az értékmérő kérdésében. Smith ellentmondásainak általános jellege*]

{Az A. Smithnél az imént tárgyalt pontokhoz hozzá kell még fűznünk, hogy az érték meghatározásában megnyilvánult ingadozásaihoz – a munkabérre vonatkozó látszólagos ellentmondáson* kívül – még az a felcserélés is járul, hogy az értékmérőt mint az immanens mértéket, amely egyszersmind az értékszubsztancia, összecseréli az abban az értelemben vett értékmérővel, ahogy a pénzt értékmérőnek nevezik. Az utóbbinál azután megkísérli a kör négyszögesítését – találni egy megváltozhatatlan értékű árut, amely állandó mérőjéül szolgálna a többinek. Arról, hogy az értékek mérőjének mint pénznek mi a viszonya a munkaidő által való értékmeghatározáshoz, lásd munkám első részét.[54] Ez a felcserélés helyenként Ricardónál is előfordul.}

*

A. Smith ellentmondásaiban az a jelentős, hogy problémákat foglalnak magukban, amelyeket nem old meg ugyan, de kimond azáltal, hogy önmagának ellentmond. Helyes ösztönét e tekintetben az bizonyítja legjobban, hogy követői egymással szemben hol az egyik, hol a másik oldalt ragadják fel.[55]

* *V. ö. 66. old. – Szerk.*

[NEGYEDIK FEJEZET]

Elméletek a termelő és a nem-termelő munkáról

Most a Smithnél megvizsgálandó utolsó vitaponthoz érkezünk – *a termelő és a nem-termelő munka megkülönböztetéséhez.*

Ahogyan eddig mindenben kettősséget láttunk A. Smithnél, ezt látjuk annak a meghatározásában is, amit ő a *nem-termelő munkától* megkülönböztetve *termelő munkának* nevez. Két meghatározása keveredik nála keresztülkasul annak, amit ő termelő munkának nevez, s először az első, helyes meghatározást vesszük szemügyre.

[*1. Termelő munka a tőkés termelés értelmében: értéktöbbletet termelő munka*]

Termelő munka a tőkés termelés értelmében az a bérmunka, amely a tőke változó részére (a tőke munkabérre kiadott részére) cserélve nemcsak a tőke e részét (vagyis saját munkaképességének értékét) termeli újra, hanem ezenkívül értéktöbbletet termel a tőkésnek. Csak ez változtatja az árut vagy a pénzt tőkévé, termeli mint tőkét. Csak az a bérmunka termelő, amely tőkét termel. (Ez ugyanaz, mint hogy a reá kiadott értékösszeget megnövelve termeli újra, vagyis több munkát ad vissza, mint amennyit a munkabér formájában kap. Tehát csak az a munkaképesség termelő, amelynek értékesülése nagyobb, mint értéke.)

Egy tőkésosztálynak, tehát a tőkének a puszta létezése a munka termelékenységén nyugszik, de nem az abszolút, hanem a relatív termelékenységén. Például: Ha egy munkanap csak arra volna elegendő, hogy a munkást életben tartsa, azaz munkaképességét újratermelje, akkor, abszolút értelemben szólva, a munka termelő volna, mert újratermelő volna, azaz az általa elfogyasztott értékeket (amelyek egyenlők saját munkaképességének értékével) mindig pótolná. Ámde nem volna termelő tőkés értelemben, mert nem termelne értéktöbbletet. (Valójában nem termelne új értéket, hanem csak

a régit pótolná; az egyik formában elfogyasztaná az értéket, hogy a másikban újratermelje. S ebben az értelemben mondották, hogy termelő az olyan munkás, akinek termelése egyenlő saját fogyasztásával, és nem-termelő az olyan munkás, aki többet fogyaszt, mint amennyit újratermel.)

Ez a termelékenység a relatív termelékenységen nyugszik, azon, hogy a munkás nemcsak régi értéket pótol, hanem újat is létrehoz; hogy több munkaidőt tárgyiasít termékében, mint amennyi abban a termékben tárgyiasult, amely őt mint munkást életben tartja. Ezen a fajta termelő bérmunkán nyugszik a tőke, a tőke létezése.

{De tegyük fel, hogy nem létezik tőke, hanem a munkás maga sajátítja el többletmunkáját, az általa létrehozott értékeknek az általa elfogyasztott értékek feletti többletét. Akkor erről a munkáról lehetne csak azt mondani, hogy igazán termelő, azaz új értékeket hoz létre.}

[2. *A fiziokraták és merkantilisták a termelő munkáról*]

A termelő munkának ez a felfogása magától következik A. Smithnek az értéktöbblet eredetéről, tehát a tőke lényegéről alkotott felfogásából. Amennyiben ezt a felfogást érvényesíti, egy olyan irányt követ, amelyet a fiziokraták, sőt a merkantilisták kezdtek meg, csak megszabadítva azt a téves elképzelésmódtól, tehát kihámozva belső magvát. A fiziokraták hibás felfogásukban, hogy csak a mezőgazdasági munka termelő, azt a helyes nézetet érvényesítették, hogy, tőkés álláspontról, csak az a munka termelő, amely értéktöbbletet hoz létre, mégpedig nem önmagának, hanem a termelési feltételek tulajdonosának, amely ‚nettóterméket' hoz létre, nem önmagának, hanem a földtulajdonosnak. Hiszen a ‚többletérték', vagyis a többletmunkaidő ‚többlettermékben', vagyis ‚nettótermékben' tárgyiasul. (Ezt megint hibásan fogják fel; mivel például több búza marad, mint amennyit a munkás és a bérlő felél; de posztó is több marad, mint amennyire a posztókészítőknek – munkásnak és munkáltatónak – saját ruházatukhoz szükségük van.) Magát az értéktöbbletet is hibásan fogják fel, mert hibás elképzelésük van az értékről, és azt a munka használati értékére, nem pedig munkaidőre, társadalmi, minőség nélküli munkára vezetik vissza. Mindazonáltal megmarad az a helyes meghatározás, hogy csak az a bérmunka termelő, amely több értéket hoz létre, mint amennyibe kerül. A. Smith ezt a helyes meghatározást megszabadítja attól a hibás elképzeléstől, amely a fiziokratáknál össze volt vele kötve.

Menjünk a fiziokratáktól vissza a merkantilistákhoz. Itt is van a dolognak egy oldala, amely, ha a merkantilisták nincsenek is ennek tudatában, ugyanezt a nézetet foglalja magában a termelő munkáról. A merkantilistáknak az az elképzelés szolgált alapul, hogy a munka csak azokban a termelési ágakban termelékeny, amelyeknek termékei külföldre szállítva több pénzt hoznak be, mint amennyibe kerültek (vagy mint amennyit értük ki kellett vinni), amelyek tehát egy ország számára lehetővé teszik, hogy különös mértékben részesedjék az újonnan megnyitott arany- és ezüstbányák termékeiben. Látták, hogy az ilyen országokban gyorsan nőtt a gazdagság és a középosztály. Min nyugodott valójában az aranynak ez a beáramlása? A munkabér nem emelkedett abban az arányban, mint az áruárak; a munkabér csökkent tehát, és ezáltal növekedett a relatív többletmunka, emelkedett a profit rátája, nem azért, mert a munkás termelékenyebbé vált, hanem mert az abszolút munkabért (azaz a munkás által kapott létfenntartási eszközök összegét) leszorították, egyszóval a munkások helyzete rosszabbodott. A munka tehát ezekben az országokban alkalmazói számára ténylegesen termelékenyebbé vált. Ez a tény a nemesfémek beáramlásával függött össze; s ez volt az egyik – bár csak homályosan sejtett – indítéka annak, hogy a merkantilisták kizárólag az ilyen termelési ágakban alkalmazott munkát nyilvánították termelőnek.

„[A népesség] azon figyelemreméltó megnövekedésének, amely az utóbbi ötven-hatvan évben csaknem egész Európában bekövetkezett, talán az amerikai bányák megnövekedett termelékenysége a fő oka. A nemesfémek megnövekedett bősége" {természetesen reális értékük csökkenése következtében} „az áruk árát nagyobb arányban emeli, mint a munka árát; lenyomja a munkás helyzetét és ugyanakkor növeli alkalmazójának nyereségét, aki így [...] több forgótőkét használ fel [...] munkáskezek bérlésére, [...] s ez [...] előmozdítja a népesség növekedését... Malthus megjegyzi, hogy »az amerikai bányák felfedezése, noha a gabona árát háromszorosan-négyszeresen, a munka árát [még] csak kétszeresére [sem] emelte«... A belföldi fogyasztásra szánt áruk (például gabona) ára nem közvetlenül egy pénzbeáramlás következtében emelkedik, hanem mivel a profitráta a mezőgazdaságban [...] az iparral szemben csökken, az előbbiből az utóbbiba irányítanak tőkét [...]: ilymódon minden tőke magasabb profitot hoz, mint azelőtt, és a profit emelkedése mindig egyértelmű a munkabér csökkenésével." (*John Barton*: „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society", London 1817, 29—31. old.)

Tehát, először is, Barton szerint a XVIII. század második felében ugyanaz a jelenség ismétlődött, amely a XVI. század utolsó harmadában és a XVII. században a merkantilrendszernek megadta a lökést. Másodszor, mivel csak az exportált árukat mérik csökkent értékű aranyban és ezüstben, a belföldi fogyasztásra szántakat viszont még továbbra is régi értékű aranyban és ezüstben mérik (amíg a tőkések közti konkurrencia meg nem szünteti ezt a két különböző mértékkel való mérést), a munka azáltal jelenik meg az exportáló termelési ágakban közvetlenül termelőnek, azaz értéktöbbletet létrehozónak, hogy a munkabért a régi színvonala alá nyomja.

[*3. Kettősség a termelő munka Smith-féle felfogásában. Az első magyarázat: termelő munka az a munka, amely tőkére cserélődik ki*]

A második, fonák nézet, amelyet Smith kifejt a termelő munkáról, annyira összefonódott a helyessel, hogy egyazon passzusban lépten-nyomon követik egymást. Ezért az első nézet illusztrálására darabokra kell szaggatnunk az idézeteket.

„Van egyfajta munka, amely hozzátesz annak a dolognak az értékéhez, amelyhez felhasználják; van egy másik fajta, amelynek nincs ilyen hatása. Az előbbit, mivel *értéket termel*, *termelő munkának* nevezhetjük; az utóbbit *nem-termelőnek*. Ilymódon a manufaktúramunkás munkája az általa feldolgozott anyagok értékéhez általában *hozzáteszi saját fenntartásának és gazdája profitjának értékét*. Ezzel szemben a házicseléd munkája semminek az értékéhez nem tesz hozzá semmit. A manufaktúramunkás, bár bérét gazdájától *előlegezve* kapja, *valójában nem kerül annak semmi kiadásba*, mivel e bér értéke általában visszatérül *profittal együtt* azon dolog megnövekedett értékében, amelyhez munkáját felhasználták. A házicseléd fenntartása viszont soha nem térül vissza. Sok manufaktúramunkás alkalmazása révén *meggazdagodik* az ember; sok cseléd tartása révén elszegényedik." (*II. könyv III. fej.*, McCulloch kiad. II. köt. 93—94. old.)

Ezen a helyen — később idézendő folytatásában pedig méginkább egybefolynak az egymásnak ellentmondó meghatározások — termelő munkán főleg, kiváltképpen az a munka értődik, amely értéktöbbletet termel — „gazdája profitját" — „saját" (a munkás) „fenntartása" értékének újratermelésén kívül. Nem *gazdagodhatnék* meg' a manufaktúrás „sok

manufaktúramunkás" (working man-ek) „alkalmazása révén" sem, ha ezek azon az értéken kívül, amelybe saját fenntartásuk kerül, nem tennének hozzá értéktöbbletet is.

Másodszor azonban termelő munkán A. Smith itt olyan munkát ért, amely egyáltalában „értéket termel". Ezt az utóbbi magyarázatot egyelőre figyelmen kívül hagyva először más helyeket idézünk, amelyeken az első nézetet részint ismétli, részint élesebben formulázza meg, főleg azonban tovább is fejleszti.

„Ha a nem-termelők által elfogyasztott... élelem- és ruházatmennyiséget termelő kezek között osztották volna el, ezek fogyasztásuk teljes értékét *profittal együtt* újratermelték volna." (II. könyv III. fej., i. m. 109. old.)

Itt egészen kifejezetten az termelő munkás, aki nemcsak hogy újratermeli a tőkésnek a munkabérben foglalt létfenntartási eszközök teljes értékét, hanem „profittal együtt" termeli neki újra.

Csak az a munka, amely tőkét termel, termelő munka. Tőkévé azonban az áru vagy a pénz azáltal válik, hogy közvetlenül munkaképességre cserélik ki, és csak azért cserélik ki, hogy több munka pótolja őket, mint amennyi bennük magukban foglaltatik. Mert a munkaképesség használati értéke a tőkés mint olyan számára nem *valóságos* használati értékében van, nem e különös konkrét munka hasznosságában, hogy fonómunka, szövőmunka stb., mint ahogy nem e munka termékének használati értéke mint olyan fontos neki, mivel a termék a tőkés számára áru (mégpedig első átalakulása előtt), nem fogyasztási cikk. Őt az érdekli az áruban, hogy több a csereértéke, mint amennyit fizetett érte, és ilymódon a munka használati értéke a tőkés számára az, hogy nagyobb mennyiségű munkaidőt kap vissza, mint amennyit a munkabér formájában fizetett. E termelő munkások közé tartozik természetesen mindenki, aki az áru termelésében ilyen vagy olyan módon közreműködik, a voltaképpeni kétkezi munkástól az igazgatóig, mérnökig (a tőkéstől megkülönböztetve). Így a legutóbbi angol hivatalos gyári jelentés* is *„kifejezetten"* a foglalkoztatott bérmunkások kategóriájában sorol fel valamennyi a gyárban és a hozzá tartozó irodákban alkalmazott személyt, kivéve magát a gyárost. (E vacak lezárása előtt megnézni a jelentés szavait.)

A termelő munka itt a tőkés termelés álláspontjáról van meghatározva, és A. Smith fogalmilag kimerítette a dolgot magát, fején találta a szöget

* *V. ö. még 165. old. – Szerk.*

– egyik legnagyobb tudományos érdeme ez (ahogy Malthus helyesen megjegyezte[56], az egész polgári gazdaságtannak ez a termelő és nem-termelő munka közötti kritikai megkülönböztetés marad az alapja), hogy a termelő munkát mint olyan munkát határozza meg, *amely közvetlenül a tőkével cserélődik ki*, azaz olyan csere útján, amely által a munka termelési feltételei és egyáltalában az érték, pénz vagy áru, először változnak csak tőkévé (a munka pedig tudományos értelemben vett bérmunkává).

Ezzel abszolúte meg van állapítva az is, hogy mi *nem-termelő munka*. Olyan munka ez, amely nem tőkére, hanem *közvetlenül* jövedelemre cserélődik, tehát munkabérre vagy profitra (természetesen azokra a különböző rovatokra is, amelyek üzlettársakként részesednek a tőkés profitjában, mint például a kamat és a járadékok). Ahol minden munka részben még önmagát fizeti (mint például a jobbágyparaszt mezőgazdasági munkája), részben közvetlenül a jövedelemre cserélődik (mint az ázsiai városok iparosmunkája), ott nem létezik a polgári gazdaságtan értelmében vett tőke és bérmunka. E meghatározások tehát nem a munka anyagi meghatározásából (nem termékének természetéből, sem a munkának mint konkrét munkának a meghatározottságából), hanem abból a meghatározott társadalmi formából, azokból a társadalmi termelési viszonyokból vannak véve, amelyekben ez a munka megvalósul. Eszerint például a színész, még a bohóc is, termelő munkás, ha egy tőkés (a vállalkozó) szolgálatában dolgozik, akinek több munkát ad vissza, mint amennyit a munkabér formájában kap tőle, míg a foltozószabó, aki a tőkéshez házhoz jön és a nadrágját foltozza, puszta használati értéket hoz létre számára, nem-termelő munkás. Az elsőnek a munkája tőkére cserélődik, a másodiké jövedelemre. Az első munkája értéktöbbletet hoz létre; a másodikéban jövedelem fogyasztódik.

A termelő és nem-termelő munkát itt mindig a *pénztulajdonos, a tőkés álláspontjáról*, nem a *munkás* álláspontjáról nézik, és innen ered Ganilh és mások ostobasága, akik annyira nem értik meg a dolgot, hogy azt kérdezik, vajon a szajha, a lakáj stb. munkája, szolgálata vagy funkciója hoz-e pénzt.[52]

Az író nem annyiban termelő munkás, amennyiben eszméket termel, hanem amennyiben az írásait kiadó könyvkereskedőt gazdagítja, vagyis amennyiben egy tőkésnek a bérmunkása.

A termelő munkás munkáját megtestesítő áru használati értéke lehet a leghitványabb fajta is. Ez az anyagi meghatározás egyáltalán nem függ össze a munka termelő tulajdonságával, amely, ellenkezőleg, csak egy meghatározott társadalmi termelési viszonyt fejez ki. Olyan meghatározása

ez a munkának, amely nem a munka tartalmából vagy eredményéből, hanem meghatározott társadalmi formájából származik.

Másrészt, előfeltételezve, hogy a tőke az egész termelést hatalmába kerítette — tehát hogy *árut* (megkülönböztetendő a puszta használati értéktől) már nem valamiféle munkás termel, akinek magának birtokában vannak az ezen áru termeléséhez szükséges termelési feltételek —, tehát hogy már csak a tőkés termel *árukat* (kivéve egyetlen árut, a munkaképességet), a jövedelemnek *vagy* árukra kell kicserélődnie, amelyeket csakis a tőke termel és ad el, *vagy* munkákra, amelyeket éppúgy, mint ezeket az árukat, azért vesznek meg, hogy elfogyasszák őket, tehát csupán anyagi meghatározottságuk, használati értékük végett, a *szolgálatok* végett, amelyeket anyagi meghatározottságukban vevőjüknek és fogyasztójuknak teljesítenek. E szolgálatok termelője számára ezek a szolgálattételek áruk. Meghatározott (képzelt vagy valóságos) használati értékük és meghatározott csereértékük van. A vevő számára azonban ezek a szolgálatok puszta használati értékek, tárgyak, amelyekben jövedelmét elfogyasztja. Ezek a nem-termelő munkások nem ingyen kapják meg a jövedelemben (a munkabérben és profitban) való részesedésüket, a termelő munka által termelt árukban való üzletrészüket: meg kell ezt a részüket vásárolniok; de termeléséhez nincs semmi közük.

De minden körülmények között világos: minél többet adnak ki a jövedelemből (munkabérből és profitból) a tőke által termelt árukra, annál kevesebbet adhatnak ki a nem-termelő munkások szolgálattételeire, és megfordítva.

A munka és ezért terméke anyagi meghatározottságának önmagában véve semmi köze sincs ehhez a termelő és nem-termelő munka közötti megkülönböztetéshez. Például egy nyilvános szálloda szakácsai és pincérei termelő munkások, amennyiben munkájuk a szállodatulajdonos számára tőkévé változik. Ugyanezek a személyek mint házicselédek nem-termelő munkások, amennyiben szolgálatuk révén nem tőkét csinálok, hanem jövedelmet adok ki. Valójában azonban számomra, a fogyasztó számára, ugyanezek a személyek a szállodában is nem-termelő munkások.

„*Valamely ország* földje és munkája évi termékének azt a részét, *amely tőkét pótol*, soha nem használják fel *közvetlenül* másnak, mint termelő kezeknek a fenntartására. Csakis a *termelő munka bérét fizeti*. Az a rész, amely *közvetlenül* arra rendeltetett, hogy jövedelmet alkosson, akár mint profit, akár mint járadék, egyaránt fenntarthat termelő és

nem-termelő kezeket. Alapjának bármely részét használja fel valaki tőkeként, mindig arra számít, hogy profittal együtt pótolják neki. Ezért csakis *termelő kezek* fenntartására használja fel; és miután ez a rész tőke funkciójában szolgált neki, jövedelmet alkot a termelő munkások számára. Mihelyt egy részét ennek bármiféle *nem-termelő kezek fenntartására* használja fel, ez a rész ettől a pillanattól kezdve el van vonva tőkéjétől és közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjába került át." (i. m. 98. old.)

Világos, hogy ugyanabban a mértékben, amelyben a tőke az egész termelést hatalmába keríti, tehát amelyben az ipar házi és kisipari, egyszóval sajátfogyasztásra termelő, nem-árukat termelő formája eltűnik, ugyanabban a mértékben a nem-termelő munkások, azok, akiknek szolgálatai közvetlenül jövedelemre cserélődnek ki, legnagyobbrészt már csak *személyi* szolgálatokat végeznek, és csak legcsekélyebb részük (például a szakács, a varrónő, a foltozószabó stb.) termel dologi használati értékeket. Hogy *árukat* nem termelnek, az a dolog természetéből folyik. Hiszen az áru mint olyan sohasem közvetlenül a fogyasztás tárgya, hanem a cseréérték hordozója. E nem-termelő munkásoknak csak egészen jelentéktelen része vehet ezért részt kifejlett tőkés termelési mód mellett közvetlenül az anyagi termelésben. Csak szolgálatainak a jövedelemre való cseréje révén vesz részt ebben. Ez, mint A. Smith megjegyzi, nem akadálya annak, hogy e nem-termelő munkások szolgálatainak értéke ugyanolyan (vagy analóg) módon határozódik és határozható meg, mint a termelő munkásoké: tudniillik a termelési költségek által, amelyekbe fenntartásuk, illetve termelésük kerül. Ehhez itt még más körülmények is járulnak, amelyeknek szemügyrevétele nem ide tartozik.

A termelő munkás munkaképessége áru saját maga számára. Így van ez a nem-termelő munkáséval is. De a termelő munkás árut termel munkaképessége megvásárolójának. A nem-termelő munkás puszta használati értéket termel neki, képzelt vagy valóságos használati értéket, nem árut. A nem-termelő munkásra jellemző, hogy nem termel árut megvásárlójának, de árut kap tőle.

„A társadalom néhány igen tiszteletreméltó rendjének munkája, a házicselédek munkájához hasonlóan, nem termel semmiféle értéket... Az uralkodó például, az alatta szolgáló összes bírákkal és katonatisztekkel egyetemben, az egész hadsereg és hajóhad mind nem-termelő munkások. Ezek a köz szolgái, és a más emberek iparkodása által létrehozott évi termék egy része tartja el őket... Ugyanebbe az osztályba sorolan-

dók... papok, jogászok, orvosok, mindenfajta írástudók; színészek, bohócok, zenészek, operaénekesek és táncosok stb." (i. m. 94—95. old.)

Önmagában véve ennek a termelő és nem-termelő munka közötti megkülönböztetésnek, mint mondtuk, semmi köze nincs sem a munka különös specialitásához, sem a különös használati értékhez, amelyben ez a specialitás megtestesül. Az egyik esetben a munka tőkével cserélődik ki, a másikban jövedelemmel. Az egyik esetben a munka tőkévé változik és profitot hoz létre a tőkésnek; a másik esetben a munka kiadás, azoknak a cikkeknek egyike, amelyekben a jövedelmet elfogyasztják. Például egy zongorakészítő munkása termelő munkás. Munkája nemcsak a munkabért pótolja, amelyet elfogyaszt, hanem a termék, a zongora, az áru, amelyet a zongorakészítő elad, a munkabér értékén felül értéktöbbletet foglal magában. Tegyük fel ellenben, hogy megveszek minden anyagot, ami egy zongorához szükséges (vagy felőlem lehetnek ezek magának a munkásnak a birtokában is), és ahelyett, hogy boltban venném a zongorát, otthonomban készíttetem el. Ekkor a zongorakészítő nem-termelő munkás, mert munkája közvetlenül a jövedelmemre cserélődik ki.

[*4. A második magyarázat: termelő munka az a munka, amely áruban realizálódik*]

Világos azonban, hogy ugyanabban a mértékben, amelyben a tőke az egész termelést aláveti magának — tehát valamennyi árut kereskedésre, nem pedig közvetlen fogyasztásra termelik, s ebben a mértékben fejlődik a munka termelékenysége —, mindinkább anyagi különbség is támad a termelő és nem-termelő munkások között, mivel az előbbiek, csekély kivételt leszámítva, kizárólag *árukat* termelnek, míg az utóbbiak, csekély kivétellel, csak személyi szolgálatokat teljesítenek. Ezért az előbbi osztály termeli a közvetlen, anyagi, *árukból* álló gazdagságot, valamennyi árut, amennyiben az nem maga a munkaképesség. Ez egyike azoknak a nézőpontoknak, amelyek A. Smitht arra késztetik, hogy az első és elvileg meghatározó differentia specificához* másokat is hozzáfűzzön. Így, különböző eszmetársításokon végigmenve, ezt mondja:

„A házicseléd munkája" (a manufaktúramunkásétól eltérően) „... *semminek az értékéhez nem tesz hozzá semmit*... A házicseléd fenntar-

* — sajátos, fajlagos különbséghez — *Szerk.*

tása . . . *soha nem térül vissza.* Sok manufaktúramunkás alkalmazása révén meggazdagodik az ember; sok cseléd tartása révén elszegényedik. Az *utóbbiak munkájának* mégis éppúgy *megvan az értéke* és éppúgy megérdemli a jutalmát, mint az előbbieké. De a manufaktúramunkás munkája *valamely különös dologban vagy eladható jószágban rögzítődik és realizálódik, amely e munka befejezése után legalábbis egy ideig megmarad.* Olyan ez, mintha bizonyos mennyiségű munkát elraktároznának és felhalmoznának, hogy — szükség esetén — más alkalommal felhasználják. Ez a dolog, vagy, ami ugyanaz, e dolog ára, később — szükség esetén — ugyanolyan mennyiségű munkát hozhat mozgásba, mint amennyi eredetileg termelte. A házicseléd munkája ellenben *nem rögzítődik vagy realizálódik semmiféle különös dologban vagy eladható jószágban. Szolgálatai általában elvégzésük pillanatában elenyésznek* és *ritkán hagynak maguk után valami nyomot vagy értéket,* amelyért *később* ugyanolyan mennyiségű szolgálatot lehetne szerezni. A társadalom néhány igen tiszteletreméltó rendjének munkája, a házicselédek munkájához hasonlóan, *nem termel* [. . .] *értéket* és *nem rögzítődik vagy realizálódik semmiféle tartós dologban vagy eladható jószágban.*" (i. m. 93—94. elszórtan)

A nem-termelő munkás meghatározásához itt a következő meghatározásaink vannak, amelyek egyszersmind feltárják A. Smith belső gondolatmenetének lépéseit:

Ez (a nem-termelő munkás munkája) „nem termel értéket", „semminek az értékéhez nem tesz hozzá semmit", „fenntartása" (a nem-termelő munkásé) „soha nem térül vissza", „*nem rögzítődik vagy realizálódik semmiféle különös dologban vagy eladható jószágban*". Sőt: „Szolgálatai általában elvégzésük pillanatában elenyésznek és ritkán hagynak maguk után valami nyomot vagy értéket, amelyért *később* ugyanolyan mennyiségű szolgálatot lehetne szerezni." Végül: „nem rögzítődik vagy realizálódik *semmiféle tartós dologban* vagy *eladható jószágban*".

Ebben a felfogásban Smith az „értéket termelő" vagy „értéket nem-termelő" kifejezést más értelemben használja, mint eredetileg. Itt már nem értéktöbblet termelésére vonatkozik, amelybe magán- és magáért-valóan beleértődik az elfogyasztott érték egyenértékének újratermelése. Hanem a munkás munkája eszerint akkor termelő, ha az elfogyasztott érték helyébe egyenértéket állít azáltal, hogy munkájával valamilyen anyaghoz ugyanolyan mennyiségű értéket tesz hozzá, mint amennyit munkabére magában foglalt. Itt kicsöppenünk a formameghatározásból, a termelő és nem-

termelő munkásoknak a tőkés termeléshez való viszonyuk által történő meghatározásából. A IV. könyv IX. fejezetéből (amelyben A. Smith a fiziokraták tanát bírálja) látható, hogy A. Smitht részben a fiziokratákkal való ellentéte, részben a tőlük való függősége vitte erre az eltévelyedésre. Ha a munkás évenként csupán pótolja munkabére egyenértékét, akkor nem termelő munkás a tőkés számára. Pótolja ugyan neki a munkabért, munkájának vételárát. De ez pontosan ugyanaz az ügylet, mintha ez a tőkés az árut vette volna meg, amelyet ez a munkás termel. A tőkés megfizeti az áru állandó tőkéjében és a munkabérben foglalt munkát. Ugyanolyan mennyiségű munka van a birtokában áru formájában, mint korábban pénz formájában. Pénze ezáltal nem változik tőkévé. Ebben az esetben ugyanaz a helyzet, mint ha maga a munkás a birtokosa termelési feltételeinek. Évi termékének értékéből évenként le kell vonnia a termelési feltételek értékét, hogy ezeket pótolja. Amit évenként elfogyasztana vagy elfogyaszthatna, az termékének az az értékrésze volna, amely az állandó tőkéjéhez évenként hozzátett új munkával egyenlő. Ebben az esetben tehát nem menne végbe tőkés termelés.

Az első ok, amiért A. Smith ezt a fajta munkát „termelőnek" nevezi, az, ami miatt a fiziokraták „meddőnek" és „nem-termelőnek" nevezik. Smith ugyanis ezt mondja az említett fejezetben:

„Először, elismerik, hogy ez az osztály" (tudniillik az ipari osztályok, amelyek nem foglalkoznak mezőgazdasággal) *„évenként újratermeli* saját évi fogyasztásának *értékét, és legalábbis meghosszabbítja annak az alapnak vagy tőkének a létezését, amely őt fenntartja és alkalmazza...* Igaz, a bérlők és mezőgazdasági munkások az őket fenntartó és alkalmazó alapon felül és kívül évenként újratermelnek egy *nettótermékeket*, egy tiszta járadékot a földtulajdonos számára... a bérlők és mezőgazdasági munkások munkája bizonyára termelőbb, mint a kereskedőké, kézműveseké és manufaktúrásoké. De az egyik osztály több terméke nem teszi a másikat *meddővé* vagy *nem-termelővé*." ([Garnier ford.] III. köt. 530. old.)

Itt tehát A. Smith visszaesik a fizokrata nézetbe. A voltaképpen „termelő munka", amely értéktöbbletet és ezért „egy nettóterméket" termel, a mezőgazdasági munka. Smith feladja saját nézetét az értéktöbbletről és elfogadja a fiziokratákét. Egyszersmind azt hangoztatja velük szemben, hogy a manufaktúramunka (és nála a kereskedelmi is) azért szintén termelő, ha nem is a szó e kiváltképpeni értelmében. Itt tehát kicsöppen a formameghatározásból, annak meghatározásából, mi „termelő

munkás" a tőkés termelés álláspontjáról; azt hangoztatja a fiziokratákkal szemben, hogy a nem-mezőgazdasági, ipari osztály újratermeli saját munkabérét, tehát mégis termel értéket, egyenlőt azzal, amelyet elfogyaszt, és ezáltal „legalábbis meghosszabbítja annak az alapnak vagy tőkének a létezését, amely őt alkalmazza". Így jön létre, a fizokratáktól függőségben és velük ellentétben Smith második meghatározása arról, mi „termelő munka".

„Másodszor" — mondja A. Smith —, „teljesen helytelennek látszik ennélfogva a kézműveseket, manufaktúrásokat és kereskedőket ugyanabból a szemszögből tekinteni, mint a házicselédeket. *A házicselédek munkája nem hosszabbítja meg annak az alapnak a létezését, amely őket fenntartja és alkalmazza. Fenntartásuk és alkalmazásuk teljesen gazdáik költségére történik, s a munka, amelyet végeznek, nem olyan természetű, hogy visszafizetné ezt a költséget.* Ez a munka olyan *szolgálatokban* áll, amelyek *általában elvégzésük pillanatában elenyésznek* és *nem rögzítődnek vagy realizálódnak semmiféle eladható jószágban, amely pótolhatja munkabérük és fenntartásuk értékét.* Ezzel szemben a kézművesek, manufaktúrások és kereskedők munkája *természetszerűen rögzítődik és realizálódik ilyen eladható jószágban.* Emiatt soroltam abban a fejezetben, amelyben a *termelő* és *nem-termelő munkával* foglalkozom, a kézműveseket, manufaktúrásokat és kereskedőket a *termelő* munkások közé, a házicselédeket pedig a *meddő* vagy *nem-termelő* munkások közé." (i. m. 531. old.)

Mihelyt a tőke az egész termelést hatalmába kerítette, a jövedelem, amennyiben egyáltalában munkára cserélődik ki, nem cserélődik ki közvetlenül olyan munkára, amely *árukat* termel, hanem puszta *szolgáltatételekre.* Részben *árukra* cserélődik ki, amelyek használati értékként szolgálnak, részben *‚szolgálatokra'*, szolgálattételekre, amelyeket mint olyanokat használati értékként fogyasztanak el.

Az *áru* — megkülönböztetve magától a munkaképességtől — az emberrel anyagilag szembenálló dolog, amelynek bizonyos hasznossága van az ember számára és amelyben meghatározott mennyiségű munka van rögzítve, anyagiasítva.

Ahhoz a meghatározáshoz jutunk tehát, amely lényegében már az I-ben benne foglaltatott: termelő munkás az, akinek munkája *árukat termel*, éspedig ez a munkás nem fogyaszt több árut, mint amennyit termel, mint amennyibe munkája kerül. Munkája rögzítődik és realizálódik *„valamely eladható jószágban"*, *„valamely eladható jószágban, amely pótol-*

hatja munkabérük és fenntartásuk értékét" (tudniillik azon munkásokét, akik ezeket az árukat termelték). Azáltal, hogy árukat termel, a termelő munkás folytonosan újratermeli a változó tőkét, amelyet a munkabér formájában folytonosan elfogyaszt. Folytonosan termeli azt az alapot, amely őt fizeti, „amely őt fenntartja és alkalmazza".

Először A. Smith a ‚munkába, amely valamely eladható jószágban rögzítődik és realizálódik', természetszerűen beleért minden szellemi munkát, amelyet közvetlenül az anyagi termelésben fogyasztanak el. Beleérti nemcsak a közvetlen kézi- vagy gépimunkás munkáját, hanem a felügyelő, mérnök, igazgató, tisztviselő stb., egyszóval az egész személyzet munkáját, amelyre az anyagi termelés egy meghatározott területén egy meghatározott áru termeléséhez szükség van, s amelynek együttmunkálkodása (kooperációja) szükséges az áruk előállításához. Valóban ezek hozzáteszik az állandó tőkéhez összmunkájukat és ezzel az összeggel növelik a termék értékét. (Mennyiben érvényes ez a bankárokra stb.?[57])

Másodszor azt mondja A. Smith, hogy egészében, „általában" a nem-termelő munkások munkájával nem ez az eset. Ha a tőke hatalmába kerítette is az anyagi termelést, tehát nagyjában és egészében eltűnt a háziipar vagy annak a kis kézművesnek az ipara, aki közvetlenül a fogyasztó házában hozza létre neki a használati értékeket, A. Smith nagyon jól tudja, hogy az a varrónő, akit házhoz hívok, hogy ingeket varrjon, vagy azok a munkások, akik bútort javítanak, vagy az a cseléd, aki a házat felmossa, takarítja stb., vagy az a szakácsnő, aki a húsnak stb. élvezhető formát ad — mindezek munkájukat ugyanúgy valamely dologban rögzítik és e dolgok értékét valóban növelik, mint az a varrónő, aki a gyárban varr, mint az a gépész, aki a gépet javítja, mint azok a munkások, akik a gépet tisztítják, mint az a szakácsnő, aki egy szállodában, egy tőkés bérmunkásaként főz. Potenciálisan ezek a használati értékek szintén áruk; az ingeket zálogházba lehet küldeni, a házat ismét el lehet adni, a bútorokat el lehet árverezni stb. Tehát potenciálisan ezek a személyek szintén árukat termeltek és értéket tettek hozzá munkájuk tárgyaihoz. De ez igen csekély kategória a nem-termelő munkások között, s a házicselédek, papok, kormányzati tisztviselők, katonák, zenészek stb. tömegére mindez nem érvényes.

De akármilyen nagy vagy kicsiny e „nem-termelő munkások" száma, annyi mindenesetre kitűnik — és ezt Smith elismeri ezzel a megszorító megjegyzéssel: „szolgálatai *általában* elvégzésük pillanatában elenyésznek" stb. —, hogy nem szükségképpen a munka specialitása vagy termékének megjelenési formája teszi a munkát „termelővé" vagy „nem-

termelővé". Ugyanaz a munka lehet termelő, ha mint tőkés, mint termelő vásárolom meg értékesítés végett, és nem-termelő, ha mint fogyasztó, jövedelem elköltője vásárolom meg, használati értékének elfogyasztása végett, egyre megy, hogy ez a használati érték a munkaképesség tevékenységével együtt eltűnik-e, vagy valamely dologban anyagiasul, rögzítődik.

A szállodai szakácsnő annak, aki munkáját mint tőkés megvásárolta, a szállodatulajdonosnak árut termel; az ürüszelet elfogyasztója meg kell hogy fizesse a szakácsnő munkáját, s ez a munka a szállodatulajdonosnak pótolja (a profittól eltekintve) azt az alapot, amelyből tovább fizeti a szakácsnőt. Ezzel szemben, ha egy szakácsnő munkáját, aki nekem húst stb. főz, nem azért vásárolom meg, hogy értékesítsem mint egyáltalában-való munkát, hanem azért, hogy élvezzem, hogy mint ezt a meghatározott konkrét munkát használjam, akkor munkája nem-termelő; jóllehet ez a munka anyagi termékben rögzítődik és ugyanúgy lehetne (eredményében) eladható áru, mint ahogy a szállodatulajdonos számára valóban az. A nagy különbség azonban megmarad (a fogalmi különbség): a szakácsnő nekem (a magánembernek) nem pótolja azt az alapot, amelyből őt fizetem, mert én munkáját nem mint értékképző elemet vásárolom meg, hanem pusztán használati értékéért. Munkája éppúgy nem pótolja nekem azt az alapot, amellyel megfizetem őt, azaz a munkabérét, mint ahogy például az ebéd, amelyet a szállodában eszem, mint olyan még nem tesz képessé arra, hogy ugyanazt az ebédet másodszor is megvásároljam és megegyem. Ez a különbség azonban megvan az áruk között is. Az az áru, amelyet a tőkés azért vásárol, hogy állandó tőkéjét pótolja (például pamutszövet, ha a tőkés kartonnyomó), pótolja az értékét nyomott kartonban. Ha viszont azért vásárolja meg, hogy a kartont maga fogyassza el, akkor az áru nem pótolja a tőkés kiadását.

A társadalom legnagyobb része egyébként, azaz a munkásosztály, maga kénytelen elvégezni magának ezt a fajta munkát; de csak akkor végezheti el, ha „termelően" már dolgozott. Csak akkor főzheti meg magának a húst, ha már termelt egy munkabért, amellyel a húst megfizetheti, s csak akkor tarthatja tisztán bútorát és lakását, csak akkor fényesítheti cipőjét, ha már megtermelte a bútor, a házbér, a cipő értékét. Tehát magánál a termelő munkásoknak ennél az osztályánál az a munka jelenik meg „nem-termelő munkaként", amelyet önmaguk számára végeznek. Ez a nem-termelő munka soha nem tesz képessé őket arra, hogy ugyanezt a nem-termelő munkát újra megismételjék, ha előzőleg nem dolgoztak termelő módon.

Harmadszor. Másrészt: Egy színházi vállalkozó, hangversenyrendező, bordélyos stb. a színészek, zenészek, szajhák stb. munkaképessége feletti időleges rendelkezést vásárolja meg – valójában kerülőúton, amely csak gazdasági-formai érdekességű; az eredmény szempontjából a mozgás ugyanaz —; ezt az úgynevezett „nem-termelő munkát" vásárolja meg, melynek „szolgálatai elvégzésük pillanatában elenyésznek" és nem rögzítődnek vagy realizálódnak „valamely tartós" (‚különös' is szerepel) „dologban vagy eladható jószágban" (rajtuk magukon kívül). Az, hogy ezeket a közönségnek eladja, megtéríti neki a munkabért profittal együtt. S ezek a szolgálatok, amelyeket így megvásárolt, képessé teszik a vállalkozót arra, hogy őket újra megvásárolja, azaz maguk újítják meg azt az alapot, amelyből megfizetik őket. Ugyanez érvényes például azoknak az írnokoknak a munkájára, akiket egy ügyvéd alkalmaz irodájában, azzal a különbséggel, hogy ezek a szolgálatok többnyire még testet is öltenek igen terjedelmes „különös dolgokban", irtózatos irathalmazok formájában.

Igaz, hogy magának a vállalkozónak ezeket a ‚szolgálatokat' a közönség jövedelméből fizetik meg. De nem kevésbé igaz az, hogy ez valamennyi termékre érvényes, amennyiben belekerülnek az egyéni fogyasztásba. Az ország ezeket a szolgálatokat mint olyanokat nem exportálhatja ugyan, de exportálhatja a szolgálatvégzőket. Így exportál Franciaország táncmestereket, szakácsokat stb., Németország pedig iskolamestereket. Persze a táncmester és az iskolamester exportjával jövedelmét is exportálják, a tánccipők és a könyvek exportja viszont ellenértéket hoz az országba.

Egyfelől tehát az úgynevezett nem-termelő munkának egy része anyagi használati értékekben testesül meg, amelyek éppúgy áruk is lehetnének (‚eladható javak'), másfelől viszont előfordulhat, hogy egy részét a puszta szolgálatoknak, amelyek nem öltenek objektív alakot — nem kapnak a szolgálattevőtől dologként elválasztott létezést, nem is kerülnek bele értékalkotórészként valamely áruba —, tőkével vásárolják meg (a munka *közvetlen* megvásárlói), hogy ez a rész pótolja saját munkabérét és meghozza a maga profitját. Röviden, e szolgálatok termelése részben ugyanúgy besorolható a tőke alá, mint ahogy a hasznos dolgokban megtestesülő munka egy részét közvetlenül a jövedelem vásárolja meg és nem sorolják be a tőkés termelés alá.

Negyedszer. Az „áruk" egész világa két nagy részre osztható. Először a munkaképességre — másodszor a magától a munkaképességtől megkülönböztetett árukra. Mármost itt van az olyan szolgálatok megvásárlása, amelyek a munkaképességet képezik, fenntartják, módosítják stb., röviden valamilyen specialitást adnak neki vagy akár csak fenntartják azt, tehát

például az iskolamester szolgálata, amennyiben „iparilag szükséges" vagy hasznos, az orvos szolgálata, amennyiben fenntartja az egészséget, tehát konzerválja minden érték forrását, magát a munkaképességet stb. — olyan szolgálatok ezek, amelyek a maguk helyére „valamely eladható jószágot" stb. állítanak, tudniillik magát a munkaképességet, amelynek termelési, illetve újratermelési költségeibe ezek a szolgálatok belekerülnek. De A. Smith tudta, hogy milyen kevés „nevelés" kerül bele a munkások tömegének termelési költségeibe. Az orvos szolgálatai pedig mindenképpen a termelés mellékköltségeihez [faux frais] tartoznak. A munkaképesség javítási költségeihez lehet őket számítani. Tegyük fel, hogy valamely okból a munkabér és a profit együttvéve csökken összértéke szerint, például mert a nemzet lustább lett, és egyszersmind használati értéke szerint is, mert rossz termések stb. következtében a munka kevésbé termelékeny lett, röviden, a terméknek az a része, amelynek értéke a jövedelemmel egyenlő, csökken, mert az utolsó évben kevesebb új munkát tettek hozzá és mert a hozzátett munka kevésbé termelékeny. Ha mármost a tőkés és a munkás továbbra is ugyanazt az értékösszeget akarná anyagi dolgokban elfogyasztani, akkor kevesebb orvosi, iskolamesteri stb. szolgálatot vásárolhatna meg. Ha továbbra is ugyanannyit lenne kénytelen kiadni e kettőre, akkor más dolgokban kellene korlátoznia fogyasztását. Tehát világos, hogy az orvos és az iskolamester munkája közvetlenül nem hozza létre azt az alapot, amelyből megfizetik őket, jóllehet munkájuk belekerül annak az alapnak a termelési költségeibe, amely egyáltalában minden értéket létrehoz, tudniillik a munkaképesség termelési költségeibe.

A. Smith így folytatja:

„Harmadszor, minden feltevés mellett helytelennek látszik azt mondani, hogy a kézművesek, manufaktúrások és kereskedők munkája nem növeli a társadalom *valóságos jövedelmét*. Még ha feltételeznők is például, mint ahogy ebben a rendszerben úgy látszik feltételezik, hogy ez osztály napi, havi és évi fogyasztásának értéke pontosan egyenlő napi, havi és évi termelésének értékével, akkor sem következnék ebből, hogy munkája semmit sem tett hozzá a társadalom valóságos jövedelméhez, földje és munkája évi termékének valóságos értékéhez. Például egy kézműves, aki az aratást követő első hat hónapban tíz font értékű munkát végez, még ha ugyanezen idő alatt tíz font értékű gabonát és más létfenntartási eszközt fogyasztana is el, akkor is valóságosan hozzátesz tíz font értéket a társadalom földjének és munkájának évi termékéhez. Mialatt tíz font értékű félévi jövedelmet gabonában és más lét-

fenntartási eszközökben elfogyasztott, ezzel egyenlő értékű munkát termelt, amely akár magának, akár valamely más személynek ezzel egyenlő félévi jövedelmet vásárolhat meg. Ezért annak értéke, amit e hat hónap alatt termeltek és elfogyasztottak, nem tíz, hanem húsz fonttal egyenlő. Lehetséges persze, hogy ebből az értékből egy-egy pillanatban mindig csak tíz fontnyi létezett. De ha a tíz fontnyi gabonát és más létfenntartási eszközt, amelyet a kézműves fogyasztott el, egy katona vagy egy házicseléd fogyasztotta volna el, akkor az évi terméknek a hat hónap végén létező része tíz fonttal kevesebb lett volna, mint amennyi a kézműves munkája következtében valóban volt. Ezért, még ha feltételeznők is, hogy a kézműves által termelt érték egyetlen pillanatban sem nagyobb az általa elfogyasztott értéknél, akkor is minden pillanatban a piacon levő javak valóban létező értéke — annak következtében, amit ő termel — nagyobb, mint különben volna." (i. m. III. köt. 531—533. old.)

Vajon a mindenkor a piacon található áruk [össz-]értéke nem nagyobb-e a „nem-termelő munka" következtében, mint anélkül volna? Vajon nincsenek-e minden pillanatban a piacon a búza és hús stb. mellett szajhák, ügyvédek, prédikációk, hangversenyek, színházak, katonák, politikusok stb. is? Ezek az uracsok illetve hölgyikék nem ingyen kapják a gabonát és más ‚létfenntartási' vagy ‚élvezeti eszközt'. Odaadják vagy ránk tukmálják érte szolgálataikat, amelyeknek mint ilyen szolgálatoknak használati értékük, és termelési költségeik következtében csereértékük is van. Fogyasztási cikkekben számolva minden pillanatban van — az áruk formájában létező fogyasztási cikkek mellett — bizonyos mennyiségű fogyasztási cikk szolgálatként. A fogyasztási cikkek teljes összege ilymódon minden pillanatban nagyobb, mint amekkora a fogyasztási szolgálatok nélkül volna. Másodszor azonban az érték is nagyobb; mert egyenlő azon áruk értékével, amelyeket e szolgálatok kapnak és egyenlő maguknak a szolgálatoknak az értékével, mivel itt, mint mindenütt, ahol árut árura cserélnek, egyenértéket adnak egyenértékért, tehát ugyanaz az érték kétszeresen van meg, egyszer a vevő oldalán és egyszer az eladó oldalán.

{A. Smith a fiziokratákkal kapcsolatban így folytatja:

„Amikor e rendszer védelmezői azt állítják, hogy a kézművesek, manufaktúrások és kereskedők *fogyasztása egyenlő annak értékével, amit termelnek*, ezzel valószínűleg csak arra céloznak, hogy *jövedelmük*, vagyis *a fogyasztásukra rendeltetett alap egyenlő ezzel*" {*ti.* annak értékével, amit termelnek}. (i. m. 533. old.)

A fiziokratáknak ebben igazuk volt, ha egybevesszük a munkásokat és a munkáltatókat, amely utóbbiak profitjának a járadék csak egy különös rovata.}

{*A. Smith* ugyanezen alkalommal, vagyis a fiziokratákról mondott bírálatában, IV. könyv IX. fej. (Garnier kiad. III. köt.), megjegyzi:

„Valamely társadalom földjének és munkájának évi termékét csak két módon lehet növelni; vagy, *először*, a társadalomban valóban folytatott *hasznos munka termelőerőinek* valamilyen *tökéletesítésével*; vagy, *másodszor*, *e munka mennyiségének valamilyen megnövelésével*. A hasznos munka termelőerőinek tökéletesítése függ, *először*, *a munkás képességének tökéletesedésétől*; *és másodszor*, *a gép tökéletesedésétől*, *amellyel dolgozik* . . . A valamely társadalomban valóban alkalmazott *hasznos munka mennyiségének növekedése* egészében *az őt alkalmazó tőke növekedésétől* függ; *e tőke növekedésének* pedig *pontosan egyenlőnek kell lennie azoknak a megtakarításoknak az összegével*, amelyeket akár az e tőke alkalmazását igazgató és irányító különös személyek, akár a tőkét nekik kölcsönző más személyek a jövedelmükből eszközölnek." (534—535. old.)

Itt kétszeres hibás kör áll előttünk. *Először*: Az évi terméket a munka nagyobb termelékenysége növeli meg. E termelékenység megnövelésének minden eszköze {amennyiben nem természeti véletlenek növelik meg, mint például különösen kedvező évad stb.} a tőke növelését követeli meg. De a tőke megnöveléséhez növelni kell a munka évi termékét. Első kör. *Másodszor*: Az évi termék az alkalmazott munka mennyiségének megnövelésével növelhető meg. Az alkalmazott munka mennyisége azonban csak akkor növelhető meg, ha előzőleg megnövelik ‚az őt' (a munkát) ‚alkalmazó' tőkét. Második kör. Smith mindkét körből a ‚*megtakarítás*' révén kászálódik ki. Ezen a kifejezésen ugyanis a jövedelem tőkévé változtatását érti.

Már önmagában véve is helytelen az egész profitot a tőkés ‚jövedelmének' felfogni. A tőkés termelés törvénye, ellenkezőleg, azt kívánja, hogy a többletmunkának, a meg nem fizetett munkának, amelyet a munkás végez, egy részét tőkévé változtassák. Ha az egyes tőkés mint tőkés, azaz mint a tőke funkcionáriusa cselekszik, akkor ez neki magának is megtakarításként jelenhetik meg; de neki magának is mint egy tartalékalap szükségessége jelentkezik. A munkamennyiség megnövelése azonban nemcsak a munkások számától függ, hanem a munkanap hosszától is. A munka mennyisége tehát megnövelhető anélkül, hogy a tőkének munka-

bérre feloldódó részét megnövelnék. Éppúgy e mellett az előfeltevés mellett nem kell megnövelni a gépi berendezést stb. sem (noha gyorsabban használódnék el; ez azonban mit sem változtat a dolgon). Az egyetlen, amit meg kellene növelni, a nyersanyagnak magra stb. feloldódó része. És igaz marad az, hogy egy adott országban (a külkereskedelemtől elvonatkoztatva) a többletmunkát először is a földművelésben kell bevetni, mielőtt az iparokban, amelyek tőle kapják a nyersanyagot, lehetséges lesz. E nyersanyag egy része, mint például a szén, vas, fa, hal stb. (az utóbbi például mint trágya), egyszóval minden nem állati eredetű trágyázószer előteremthető pusztán megnövelt munka révén (változatlan munkáslétszám mellett). Ezen tehát nem múlhat a dolog. Másrészt korábban kimutattuk,[58] hogy a termelékenység növelése eredetileg mindig csupán a tőke koncentrációját, nem felhalmozását előfeltételezi. Később azonban a két folyamat kiegészíti egymást.}

{Annak okát, hogy miért prédikáltak a fiziokraták laissez faire, laissez passer-t, egyszóval szabad konkurrenciát, helyesen jelölte meg Smith a következő mondatokban:

„Az emberek e két különböző csoportja" (falu és város) „között folytatott kereskedelem végeredményben bizonyos mennyiségű nyerstermeknek bizonyos mennyiségű ipari termékre való cseréjében áll. Ennélfogva minél drágább az utóbbi, annál olcsóbb az előbbi; és mindaz, ami valamely országban az ipari termék árát emeli, csökkenti a föld nyerstermékének árát és ezáltal elkedvetlenítően hat a mezőgazdaságra." De az ‚ipar és a külkereskedelem minden korlátozása, megszorítása' megdrágítja az ipari árukat stb. Tehát stb. (Smith, i. m. 554. old.)}

*

Smithnek a „termelő" és „nem-termelő munkáról" vallott második, illetve helyesebben a másikkal együtt végigvonuló nézete tehát oda lyukad ki, hogy az első olyan munka, amely *árut* termel, a második olyan, amely „semmiféle árut" nem termel. Nem tagadja, hogy mind az egyik, mind a másik fajta munka *áru*. Lásd fentebb: „Az utóbbiak munkájának . . . éppúgy megvan az értéke és éppúgy megérdemli a jutalmát, mint az előbbieké" (tudniillik gazdaságilag; morális stb. álláspontokról sem az egyik, sem a másik fajta munkánál nincs szó). Az áru fogalmába azonban beleértődik az, hogy a munka testet ölt, anyagiasul, realizálódik a maga termékében. Maga a munka közvetlen létezésében, eleven exisztenciájában nem fogható fel közvetlenül árunak, hanem csak a munkaképesség,

amelynek időleges megnyilvánulása maga a munka. Mint ahogy a tulajdonképpeni bérmunka csak ezen a módon fejthető ki, ugyanúgy a „nem-termelő munka" is, amelyet A. Smith mindenütt a „nem-termelő munkás" termeléséhez szükséges termelési költségekkel határoz meg. Az *árut* tehát mint magától a munkától megkülönböztetett exisztenciát kell felfogni. Akkor azonban az áruk világa két nagy kategóriára esik szét:

az egyik oldalon a munkaképességek;

a másik oldalon maguk az áruk.

A munka anyagiasulását stb. azonban nem szabad olyan skótul felfogni, ahogy A. Smith teszi. Ha az áruról mint a munka anyagiasulásáról beszélünk — az áru csereértéke értelmében —, ez az árunak csak képzelt, azaz pusztán társadalmi létezésmódja, amelynek semmi köze az áru testi valóságához; mint meghatározott mennyiségű társadalmi munkát vagy pénzt képzelik el. Lehetséges, hogy a konkrét munka, amelynek eredménye, semmi nyomot nem hagy rajta. Az ipari árunál ez a nyom megvan abban a formában, amely a nyersanyag számára külsőleges marad. A mezőgazdaságban stb., bár a forma, amelyet az áru, például a búza, ökör stb. kapott, szintén emberi munkának, mégpedig nemzedékről nemzedékre öröklődő és kiegészülő emberi munkának a terméke, ez nem látszik meg a terméken. Más ipari munkánál nem is célja a munkának, hogy a dolog formáját, hanem csak hogy a helyi rendeltetését megváltoztassa. Például ha egy árut Kínából Angliába hoznak stb., magán a dolgon nem lehet a munka nyomát felismerni (hacsak valaki nem emlékszik arra, hogy ez a dolog nem angol termék). Tehát nem így kell érteni a munkának az áruban való anyagiasulását. (Itt a tévedés onnan ered, hogy egy társadalmi viszony egy dolog formájában jelentkezik.)

Helyes marad azonban az, hogy az áru mint múltbeli, tárgyiasult munka jelenik meg, tehát ha nem jelenik meg egy dolognak a formájában, akkor csak magának a munkaképességnek a formájában jelenhetik meg; de sohasem közvetlenül mint maga az eleven munka (hanem kerülőúton, amely gyakorlatilag közömbösnek tűnik, de a különböző munkabérek meghatározásában nem az). Termelő munka ezek szerint olyan munka, amely árukat termel vagy magát a munkaképességet közvetlenül termeli, képezi, fejleszti, fenntartja, újratermeli. Az utóbbi fajta munkát A. Smith kirekeszti a maga termelőmunka-rovatából; önkényesen, de bizonyos helyes ösztönnel, érezve, hogy ha belefoglalná, ezzel szélesre tárná a kaput a termelő munka elnevezésre való jogtalan igények előtt.

Amennyiben tehát magától a munkaképességtől elvonatkoztatunk, a termelő munka olyan munkára oldódik fel, amely árukat termel, anyagi

termékeket, melyeknek előállítása meghatározott mennyiségű munkába illetve munkaidőbe került. Ezekbe az anyagi termékekbe a művészet és a tudomány összes termékei, könyvek, festmények, szobrok stb. beleértődnek, amennyiben dologilag jelentkeznek. De a munka termékének *árunak* kell lennie továbbá abban az értelemben is, hogy „eladható áru", azaz első formájában levő áru, amelynek még át kell mennie átalakulásán. (Meglehet, hogy egy gyáros önmagának gyárt egy gépet — ha sehol másutt nem kaphatja meg készen —, nem azért, hogy eladja, hanem hogy mint használati értéket elhasználja. De akkor mint állandó tőkéjének részét használja el, tehát részenként eladja annak a terméknek a formájában, amelynek előállításában e gép közreműködött.)

Tehát a házicselédek bizonyos munkái éppúgy jelentkezhetnek *árukban* (potenciálisan), sőt — anyagilag tekintve — ugyanazokban a használati értékekben. De nem termelő munkák, mert valójában nem „árukat", hanem közvetlenül *„használati értékeket"* termelnek. Ami pedig azokat a munkákat illeti, amelyek magának a megvásárlójuknak vagy alkalmazójuknak termelők, mint például a színész munkája a színházi vállalkozónak, ezek azáltal bizonyulnának nem-termelő munkáknak, hogy megvásárlójuk nem adhatja el őket a közönségnek áru formájában, hanem csak magának a tevékenységnek a formájában.

Ettől eltekintve, termelő munka az olyan munka, amely *árukat* termel, és *nem-termelő munka* az olyan munka, amely személyi szolgálatokat termel. Az előbbi munka egy eladható dologban jelentkezik; az utóbbinak művelete alatt el kell fogyasztódnia. Az előbbi magában foglalja (a magát a munkaképességet alkotó munka kivételével) a dologi formában létező egész anyagi és szellemi gazdagságot, húst éppúgy, mint könyveket; a második felöleli valamennyi munkát, amely az egyén valamilyen képzelt vagy valóságos szükségletét kielégíti, vagy akár az egyénre ennek akarata ellenére ráerőszakolja magát.

Az *áru* a polgári gazdagság legelemibb formája. A „termelő munkának" olyan munkaként való magyarázata, amely „árut" termel, sokkal elemibb álláspontnak is felel tehát meg, mint az, amely úgy magyarázza, hogy a termelő munka olyan munka, amely tőkét termel.

A. Smith ellenfelei figyelmen kívül hagyták első, a dolog jellegének megfelelő magyarázatát, ezzel szemben a másodikhoz igazodtak és kiemelték az itt elkerülhetetlen ellentmondásokat és következetlenségeket. Itt megint azzal könnyítették meg maguknak a polémiát, hogy belebocsátkoztak a munka anyagi tartalmába és nevezetesen abba a meghatározásba, hogy a munkának rögzítődnie kell valamely többé-kevésbé *tartós* ter-

mékben. De mindjárt látni fogjuk, hogy különösen mi idézte elő a polémiát.

Előzőleg még ennyit. A. Smith azt mondja a fiziokrata rendszerről, nagy érdeme az, hogy megmutatta,

„a nemzetek gazdagsága nem az elfogyaszthatatlan pénzvagyonban, hanem a társadalom munkája által évenként újratermelt fogyasztási javakban áll" (IV. könyv IX. fej., III. köt. 538. old.).

Itt van a „termelő munka" Smith-féle második meghatározásának leszármazása. Az értéktöbblet meghatározása természetesen függött attól a formától, amelyben magát az értéket felfogták. Ezért a monetár- és merkantilrendszerben az értéktöbblet mint *pénz* jelentkezik; a fiziokratáknál mint a föld terméke, mint mezőgazdasági termék; végül A. Smithnél mint egyáltalán-való *áru*. A *fiziokratáknál*, amennyiben *rátérnek az érték szubsztanciájára, az érték ugyanúgy puszta használati értékre oldódik fel (matériára, anyagra), ahogy a merkantilistáknál a puszta értékformára*, arra a formára, amelyben a termék mint általános társadalmi munka *jelenik meg*, pénzre; A. Smithnél az áru két feltétele, használati érték és *csereérték*, egybe van foglalva; s ilymódon minden munka termelő, amely valamilyen használati értékben, hasznos termékben jelentkezik. Hogy a termelő munka jelentkezik benne, az már magában foglalja azt, hogy ez a termék egyszersmind egyenlő meghatározott mennyiségű általános társadalmi munkával. A. Smith, a fiziokratákkal szemben, visszaállítja a termék értékét mint a lényegbeli mozzanatot a polgári gazdagság szempontjából, másrészt azonban lehántja a merőben fantasztikus formát az arany és ezüst formáját –, amelyben az érték a merkantilistáknak megjelenik. Minden áru *magánvalóan* pénz. Hogy A. Smith ezzel egyszersmind többé-kevésbé vissza is esik a „tartósságról", valójában ‚elfogyaszthatatlanságról' szóló merkantilista elképzelésbe, az félreismerhetetlen. Emlékezzünk Petty azon passzusára (lásd I. füzetemet, 109. old.,[59] ahol idézem *Petty* „Political Arithmetic"-jét), ahol a gazdagságot a szerint a fok szerint értékeli, amelyben nemmúlandó, többé vagy kevésbé tartós, és végül az aranyat és ezüstöt mint „nem-múlandó gazdagságot" állítja az első helyre.

„Azáltal, hogy a *gazdagság* minőségét" (mondja *A. Blanqui*, „Histoire de l'économie politique", Brüsszel 1839, 152. old.) „kizárólagosan azoknak az értékeknek tartotta fenn, amelyek anyagi szubsztanciákban rögzítődnek, kitörölte a termelés könyvéből a nem-anyagi értékeknek, a civilizált nemzetek *erkölcsi tőkéje* gyermekeinek e határtalan tömegét" stb.

[5. *A polgári politikai gazdaságtan vulgarizálódása a termelő munka meghatározásában*]

A termelő és nem-termelő munka A. Smith-féle megkülönböztetése elleni polémiát – amely azonban főleg a dii minorum gentium-ra* korlátozódik (még Storch a legjelentékenyebb közöttük), hiszen egyetlen jelentékeny közgazdásznál sem található meg ez a polémia, senkinél, akiről azt lehetne mondani, hogy valamilyen felfedezést tett a politikai gazdaságtanban; ezzel szemben vesszőparipája a másodvonalbeli fickóknak és egészen sajátképpen az iskolamesteri kompilátoroknak és kézikönyvíróknak, valamint az e területen fellépő szépíróskodó dilettánsoknak és vulgarizátoroknak – különösen a következő körülmények idézték elő.

Az úgynevezett „magasabbrendű" munkások – mint az államhivatalnokok, katonák, előadóművészek, orvosok, papok, bírák, ügyvédek stb. – nagy tömegének, akik részben nemcsak hogy nem termelőek, de lényegileg rombolóak, ellenben értenek ahhoz, hogy az „anyagi" gazdagság igen nagy részét sajátítsák el részint „nem-anyagi" árujuk eladásával, részint az emberekre való erőszakos rátukmálásával, semmiképpen sem volt kellemes, hogy *gazdaságilag* egy osztályba utalják őket a bohócokkal és házicselédekkel, s pusztán mint a tulajdonképpeni termelők (vagy jobbanmondva termelési szereplők) társfogyasztói, élősdijei jelenjenek meg. Ez furcsa megszentségtelenítése volt éppen azoknak a funkcióknak, amelyeket mindeddig dicsfény övezett, babonás tisztelet vett körül. A politikai gazdaságtan a klasszikus időszakában – épp ahogy maga a burzsoázia a felkapaszkodó időszakában – szigorú és kritikai álláspontot foglal el az államgépezettel stb. szemben. Később belátja és – ez a gyakorlatban is megmutatkozik – a tapasztalatból megtanulja, hogy a saját szervezetéből sarjad ki mindezen – részben teljességgel nem-termelő – osztályok öröklött társadalmi kombinációjának szükségessége.

Amennyiben ezek a „nem-termelő munkások" nem élvezeteket hoznak létre s ezért megvételük nem teljesen attól függ, hogy a termelés szereplője milyen módon akarja elkölteni munkabérét vagy profitját – amennyiben ellenkezőleg részben testi fogyatkozások (mint az orvosoknál) vagy szellemi gyengék (mint a papoknál) vagy a magánérdekek és a nemzeti érdekek összeütközése (mint az államiaknál, az összes jogászoknál, rendőröknél, katonáknál) révén válnak szükségessé vagy teszik önmagukat szük-

* – kisebb rendbeli istenekre – *Szerk.*

ségessé –, annyiban A. Smith szemében, akárcsak magának az ipari tőkésnek és a munkásosztálynak a szemében, mint a termelés mellékköltségei jelennek meg, amelyeket ennélfogva lehetőleg a legszükségesebb minimumra kell csökkenteni és minél olcsóbban kell előállítani. A polgári társadalom a saját formájában újra kitermeli mindazt, ami ellen feudális vagy abszolutisztikus formában harcolt. Mindenekelőtt hát e társadalom – sajátképpen a magasabb rendek – tényérnyalói számára fő foglalkozássá válik az, hogy e „nem-termelő munkásoknak" még a merőben élősdi részét is elméletileg restaurálják, vagy akár hogy nélkülözhetetlen részük túlzott igényeit igazolják. Ezzel valójában az ideológiai stb. osztályoknak a *tőkésektől* való *függését* proklamálták.

Másodszor azonban a termelési szereplőknek (maga az anyagi termelés szereplőinek) egy részét hol ezek, hol azok a közgazdászok „nem-termelőnek" mutatták ki. Például a közgazdászoknak az ipari tőkét képviselő része (Ricardo) a földtulajdonosokat. Mások (pl. Carey) a voltaképpeni ‚kereskedőt' nyilvánították „nem-termelő" munkásnak. Erre azután jött egy harmadik csoport, amely magát a „tőkést" nyilvánította nem-termelőnek, vagy legalábbis az anyagi gazdagságra irányuló igényeit a „munkabérre", azaz a „termelő munkás" bérére akarta csökkenteni. A szellemi munkások közül szemmelláthatólag sokan csatlakoztak ehhez a szkepszishez. Ideje volt tehát kompromisszumot kötni és elismerni, hogy valamennyi nem közvetlenül az anyagi termelés szereplői közé tartozó osztály „termelő". Kéz kezet mos, és, mint a „Fable of the Bees"-ben, ki kellett mutatni, hogy „termelő", gazdasági álláspontról is a polgári világ – az összes „nem-termelő munkásokkal" egyetemben – minden világok legjobbika; annál inkább, mivel a „nem-termelő munkások" maguk is kritikai elmélkedéseket folytattak azon osztályok termelő voltáról, amelyek egyáltalában „fruges consumere nati"* – sőt azokról a termelési szereplőkről is, akik, mint a földtulajdonosok, semmit sem tesznek stb. Mind a *semmittevők*, mind *élősdijeik* meg kellett hogy találják a helyüket a legjobb világrendben.

Harmadszor: ahogy a tőke uralma kifejlődött és a nem közvetlenül az anyagi gazdagság megteremtésével kapcsolatos termelési területek is a valóságban mindinkább függővé váltak tőle – nevezetesen a pozitív tudományokat (természettudományokat) az anyagi termelés eszközeiként a tőke szolgálatába hajtották –, a politikai gazdaságtan tényérnyaló alantasai azt hitték, kötelességük minden működési területet azzal felmagasztalni és igazolni, hogy az anyagi gazdagság termelésével „összhangban" – mint ennek

* – „arra születtek, hogy a gyümölcsöket elfogyasszák"[60] – *Szerk.*

eszközét – ábrázolják, és mindenkit megtiszteljenek azzal, hogy az „első" értelemben való „termelő munkássá" teszik, tudniillik olyan munkássá, aki a tőke szolgálatában dolgozik, ilyen vagy olyan módon hasznára van gazdagodásában stb.

Akkor már többre kell tartanunk az olyan embereket, mint amilyen Malthus, akik nyíltan a *„nem-termelő* munkások" és a merő élősdiek szükségességét és hasznosságát védelmezik.

[*6. Smith termelő munkáról szóló nézeteinek hívei. A tárgy történetéhez*]

[*a) Az első nézet hívei: Ricardo, Sismondi*]

Nem éri meg a fáradságot G. Garnier-nek (Smith fordítójának), Earl of Lauderdale-nek, Broughamnak, Saynek, Storchnak, majd Seniornak, Rossinak stb. ízetlenségeibe – e pontra vonatkozólag – belebocsátkozni. Csak néhány jellegzetes passzust idézünk.

Előzőleg még egy passzust *Ricardóból*, amelyben ez kimutatja, hogy a „termelő munkásoknak" sokkal hasznosabb, ha az értéktöbbletet (profitot, földjáradékot) a tulajdonosai „nem-termelő munkások" (mint például házicselédek) formájában, mint ha a „termelő munkások" által termelt luxustermékek formájában élik fel.

{*Sismondi*, „Nouveaux principes", I. köt. 148. old., a Smith-féle megkülönböztetés helyes magyarázatát fogadja el (ahogy ez Ricardónál is magától értetődő): a termelő és nem-termelő osztályok közötti valóságos különbség az, hogy

„az egyik mindig valamely nemzet tőkéjével cseréli ki munkáját, a másik mindig a nemzeti jövedelem egy részével cseréli ki".

Sismondi – ugyancsak A. Smith nyomán – az értéktöbbletről:

„Noha a munkás a napi munkájával sokkal többet hozott létre napi költségénél, ritkaság, hogy a földbirtokossal és a tőkéssel való osztozkodás után az elengedhetetlenül szükségesen felül valami számottevő maradjon neki." (*Sismondi*: „Nouveaux principes etc.", I. köt. 87. old.)}

Ricardo ezt mondja:

„Ha egy földtulajdonos vagy egy tőkés a jövedelmét a régi bárók módjára nagyszámú csatlós vagy házicseléd eltartására költi, sokkal több munkát alkalmaz, mint ha pompás ruhára, drága bútorra költené,

kocsikra, lovakra vagy más luxuscikkek megvásárlására. Mindkét esetben a nettójövedelem, s ugyanígy a bruttójövedelem, ugyanaz, de az előbbi más árukban realizálódik. Ha jövedelmem 10 000 £, csaknem ugyanolyan mennyiségű termelő munkát alkalmazok, akár pompás ruhákban és drága bútorokban stb. stb., akár ugyanolyan értékű élelem- és öltözékmennyiségben realizálom. De ha jövedelmem az áruk első csoportjában realizálom, nem alkalmazok *következőleg* több munkát: – élvezem a bútorom meg a ruháim, s ezzel vége ezeknek: ha azonban élelemben és öltözékben realizálom jövedelmem és házicselédeket kívánok alkalmazni, akkor mindazok, akiket 10 000 £-nyi jövedelmemmel, vagy a rajta vásárolható élelemmel és öltözékkel így alkalmazhatok, *hozzátevődnek a munkások iránti korábbi kereslethez*, s ez a hozzátevés csakis azért történik, mert jövedelmem elköltésének ezt a módját választottam. Mármost minthogy a munkások érdekelve vannak *a munka iránti keresletben*, természetesen azt kell kívánniok, hogy lehetőleg minél több jövedelmet vonjanak el a luxuscikkektől és költsenek házicselédek eltartására." (*Ricardo*: „Principles", 3. kiad. 1821, 475–476. old.)

[*b*) *Korai kísérletek a termelő és nem-termelő munka megkülönböztetésére* (*D'Avenant, Petty*)]

D'Avenant idézi egy régi statisztikus, Gregory King „*Anglia különféle családjai bevételének és kiadásának táblázata az 1688-as évre számítva*" című listáját.[61] Ebben a nagytudományú King a nép összességét két fő osztályra osztja: „akik a királyság gazdagságát *növelik* – 2 675 520 fő" és „akik a királyság gazdagságát *csökkentik* – 2 825 000 fő"; tehát az első osztály „termelő", a második „nem-termelő"; a „*termelő*" osztály lordokból, bárókból, lovagokból, esquire-okból, nemesekből, felsőbb és alsóbb hivatalnokokból, tengeri kereskedelemmel foglalkozó üzletemberekből, jogászokból, lelkészekből, szabadbirtokosokból, bérlőkből, a szabad művészetek és tudományok művelőiből, szatócsokból és kereskedőkből, iparosokból és kézművesekből, tengerész- és katonatisztekből áll. Ezzel szemben a „*nem-termelő*" osztály: matrózok (common seamen), labouring people and out servants (ezek mezőgazdasági munkások és ipari napszámosok), zsellérek (D'Avenant idejében még egy ötöde voltak az egész angol népességnek), közkatonák, pauperek, cigányok, tolvajok, koldusok és általában csavargók. D'Avenant így magyarázza a nagytudományú King e ranglistáját:

„Ezen azt érti, hogy az első néposztály a földből, a művészetekből és az iparkodásból fenntartja önmagát és minden évben hozzátesz valamit a nemzeti [...] tőkéhez; és ezenkívül fölöslegéből minden évben ennyivel meg ennyivel hozzájárul mások fenntartásához. A második osztályban némelyek részben fenntartják önmagukat munkával [...], de a többi, valamint ezek asszonyai és gyermekei [...] mások költségére táplálkoznak; ezek évi teher a közösségnek, mivel amennyit évenként elfogyasztanak, azt különben hozzátennék a nemzet össztőkéjéhez." (*D'Avenant*: An Essay upon the Probable Methods of making a People Gainers in the Balance of Trade", London 1699, 23. és 50. old.)

Egyébként a merkantilistáknak az értéktöbbletről alkotott elképzeléseire igen jellemző D'Avenant következő passzusa:

„Saját termékünk exportálásának kell Angliát gazdaggá tennie; hogy a kereskedelmi mérlegben nyertesek legyünk, ki kell vinnünk saját termékünket; ezen megvásároljuk a saját fogyasztásunk számára szükséges, külföldön termő dolgokat, bizonyos *többlettel*, akár nemesfém, akár más országokban eladható javak formájában; *ez a többlet a profit, amelyre egy nemzet a kereskedelem révén szert tesz*, s nagyobb vagy kisebb aszerint, hogy milyen az exportáló nép természetes mértékletessége" (ilyen mértékletességük van a hollandoknak, de nem az angoloknak – i. m. 46–47. old.), „illetve, hogy a munka és a készítmény alacsony ára folytán olcsón és *mindenki másnál jutányosabban* tudja adni az árut a *külföldi piacokon*." (*D'Avenant*, i. m. 45–46. old.)

{„Annál, amit belföldön fogyasztanak el, az egyik csak azt veszti, amit a másik nyer, és a nemzet általában semmivel sem gazdagodott; de minden, amit külföldön fogyasztanak el, nyilvánvaló és biztos profit." („An Essay on the East India Trade etc.", London 1697, 31. old.)}

{Ez a munka, amely D'Avenant egyik művéhez van mellékelve és amelyet védelmezni* igyekszik, nem azonos a MacCulloch idézte „Considerations on the East India Trade"-del (1701).}

Egyébként nem szabad ezeket a merkantilistákat olyan butáknak elképzelnünk, mint a későbbi vulgáris szabadkereskedők ábrázolják őket. A „Discourses on the Public Revenues and on the Trade of England etc.", London 1698, II. kötetében D'Avenant a többi között ezt mondja:

„Az arany és az ezüst valóban a mértéke a kereskedelemnek, a forrása és eredete azonban minden nemzetnél az ország természeti vagy mester-

* *Marxnál*: megcáfolni[62] – *Szerk.*

séges terméke, vagyis az, amit földjük vagy amit munkájuk és iparkodásuk termel. És ez annyira igaz, hogy egy nemzet [...] valamilyen véletlen folytán meglehet [...] elveszít mindennemű pénzt, és mégis, ha a nép nagyszámú, iparkodó, üzletben járatos, tengerhajózásban ügyes, s ha jó kikötői vannak és különféle árukat termő földje, az ilyen népnek lesz kereskedelme, [...] s hamarosan [...] rengeteg aranya és ezüstje: úgyhogy egy ország valódi és tényleges gazdagsága a hazai terméke." (15. old.) „Az arany meg az ezüst annyira nem [...] az egyedüli dolgok, amelyek a kincs vagy a nemzet gazdagsága nevet megérdemlik, hogy igazság szerint a pénz alapjában véve nem egyéb, mint a számolópénzek, amelyekkel az emberek ügyleteikben megszokták, hogy számoljanak." (16. old.) „Gazdagságon azt értjük, ami a fejedelmet és népe zömét bőségben, kényelemben és biztonságban tartja;" ugyanígy „kincs az, amit az ember használatára aranyból és ezüstből épületekké és talajjavításokká változtattak" (converted); „ugyanígy más dolgok is, amelyek e fémekre *átválthatók* [convertible], mint a föld gyümölcsei, ipari készítmények vagy külföldi áruk és hajóállomány... Sőt enyésző javak is tekinthetők a nemzet gazdagságának, ha *átválthatók*, bár nem *váltják át* őket aranyra és ezüstre: s gazdagságnak tekintjük ezeket nemcsak ember és ember, [...] hanem ország és ország között is." (60—61. old.) „A köznép a társadalmi test gyomra, [...] ez a gyomor" Spanyolországban nem kellőképpen vette be a pénzt, nem emésztette meg... „Csakis a kereskedelem és az iparok azok a közegek, amelyek révén arany és ezüst úgy emészthető meg és osztható el, hogy tápláló legyen a társadalmi test számára." (62—63. old.)

Egyébként Pettynél is megvannak már a *termelő munkások* (csak itt még a katonák is beletartoznak):

„Földművesek, tengerészek, katonák, kézművesek és kereskedők az igazi támaszai minden közösségnek; valamennyi többi nagy foglalkozás *ezek gyengéiből és kudarcaiból nő ki*; a tengerész mármost egymaga három ebből a négyből" (hajós, kereskedő, katona). („Political Arithmetic etc.", London 1699, 177. old.) „A tengerész munkája és a hajók rakománya természeténél fogva mindig exportáru, amelynek az importált feletti *többlete* pénzt hoz az országba stb." (i. m. 179. old.)

Ez alkalommal Petty megint kifejti a munka megosztásának előnyeit is:

„Azok, akik a tengeri kereskedelem felett parancsnokolnak, olcsóbb fuvarnál nagyobb profittal dolgozhatnak, mint mások nagyobbnál"

(drágább fuvarnál); „mert ahogy a ruha olcsóbban készül, ha az egyik ezt stb., a másik azt stb. teszi, úgy azok, akik a hajózás felett parancsnokolnak", különböző fajta hajókat építhetnek különböző célokra, tengeri hajókat, folyami, kereskedelmi, hadi- stb. hajókat, „s ez [...] fő oka annak, hogy [a hollandok] olcsóbb fuvarral dolgoznak, mint szomszédaik, [...] mert minden különös kereskedelemnek különös hajófajtát tudnak nyújtani." (i. m. 179—180. old.)

Pettynél itt egyébként egészen az A. Smith-i nézet bukkan elő, amikor a továbbiakban ezt mondja:

Ha az iparosoktól stb. adót szednek, hogy azoknak adják, akik egyáltalában olyan módon foglalatoskodnak, „amely nem termel *semmiféle anyagi dolgot*, vagy a *közösség* számára valóságos hasznú és értékű dolgokat — ebben az esetben a köz gazdagsága csökken: másképp, mint az ilyen foglalatosságokkal, áll a dolog a szellem felüdüléseivel és felfrissüléseivel; ezek, mértékkel alkalmazva, képessé és hajlamossá teszik az embereket olyasmire, ami magában véve fontosabb." (i. m. 198. old.) Miután kiszámítják, mennyi ember szükséges ipari munkára, „a maradékot [...] bízvást és a közösség [...] károsodása nélkül olyan művészetekre és foglalatosságokra lehet alkalmazni, amelyek a gyönyörűséget és a szépítést szolgálják; *ezek legnagyszerűbbje a természettudomány tökéletesítése.*" (i. m. 199. old.) „Többet lehet nyerni iparral, mint mezőgazdasággal, és többet kereskedelemmel, mint iparral." (i. m. 172. old.) „Egy tengerész felér három parasztta l." (178. old.)

*

Petty. Értéktöbblet. Petty egyik passzusában azt lehet látni, hogy van sejtelme az *értéktöbblet* természetéről, noha csak a földjáradék formájában foglalkozik vele. Kivált ha ezt a passzust egybevetjük a következővel, amelyben az ezüst és a gabona viszonylagos értékét az ugyanannyi munkaidő alatt termelhető viszonylagos mennyiségükkel határozza meg.

„Ha valaki egy uncia ezüstöt a perui föld mélyéből ugyanannyi idő alatt tud Londonba hozni, mint amennyi alatt egy bushel gabonát termelhetne, akkor az egyik a másiknak természetes ára; ha mármost új és gazdagabb bányák feltárásával 2 uncia ezüstöt termelhet ki ugyanannyi fáradsággal, mint azelőtt egyet, a gabona, caeteris paribus* bushe-

* — egyébként egyenlő körülmények között — *Szerk.*

lenként 10 shillinges áron ugyanolyan olcsó lesz, mint azelőtt 5 shillinges áron volt."

„Tegyük fel, hogy száz ember tíz éven át gabonát termel és ugyanannyi ember ugyanannyi időn át ezüstöt; azt mondom, hogy az ezüst nettóhozadéka az ára a gabona egész nettóhozadékának, és az egyik ugyanolyan hányada az ára a másik ugyanolyan hányadának." „A gabona kétszer olyan drága lesz, ha kétszáz földművelő végzi ugyanazt a munkát, amelyet száz elvégezhetne." („On Taxes and Contributions", 1662) (1679-es kiad. 31., 24., 67. old.)

Azok a passzusok, amelyekre fentebb célzok, a következők:

„Ahogy az iparűzések és a kutató tudományok terjednek, a földművelés összezsugorodik, máskülönben a földművelők munkabérének emelkednie kell, és *következésképpen* a földjáradéknak csökkennie kell." (193. old.) „Ha a kereskedelem és az ipar terjedt Angliában ... ha a népnek nagyobb része szenteli magát e képességeknek, mint annakelőtte, és ha a gabona ára nem nagyobb most, mint amikor többen voltak a földművelők és kevesebben az iparűzők, már ebből az egy okból is következik ... hogy a földjáradéknak csökkennie kell: Tegyük fel például, hogy a búza busheljének ára 5 sh., azaz 60 d.; és ha a föld járadéka, amelyen a búza terem, minden harmadik kéve" (azaz egyharmadnyi rész, részesedés), „akkor a 60 d.-ből 20 jut a földre és 40 a földművelőre; de ha a földművelő munkabére egynyolcadával emelkedik, azaz napi 8 d.-ről 9 d.-re, akkor a földművelő részesedése a bushel búzában 40 d.-ről 45 d.-re emelkedik és következésképpen a földjáradéknak 20 d.-ről 15 d-re kell csökkennie, mivel feltételezzük, hogy *a búza ára mégis ugyanaz marad*: sajátképpen *mivel nem emelhetjük*, hiszen ha megkísérelnők ezt, a gabonát mihozzánk (mint Hollandiába) külföldről hoznák be, ahol a földművelés állapota nem változott." („Political Arithmetic", London 1699, 193—194. old.)[63]

*

{*Petty*. A fentebb idézett Petty-passzussal egybe kell vetni a következőt, amelyben a járadék egyáltalában értéktöbblet, nettótermék:

„Tegyük fel, hogy valaki sajátkezűleg művel bizonyos földterületen gabonát, azaz felássa vagy felszántja a földet, boronál, gyomlál, kaszál, betakarít, csépel és rostál, ahogy ezt ennek az országnak a mezőgazdasága megköveteli, és ezenkívül van vetőmagja, amivel bevesse ezt a földet,

Azt állítom, hogy ha ez az ember terméshozamából levonta a vetőmagját, valamint azt, amit ő maga megevett, és amit ruhákért és más természetes szükségleti tárgyakért cserébe másoknak adott, akkor a maradék gabona a földnek azévi természetes és igazi járadéka; hét évnek az *átlaga* pedig, vagy jobbanmondva annyi évé, amennyin belül a rossz és jó termések körforgása végbemegy, megadja a szokásos földjáradékot gabonában. További, bár mellékes kérdés lehet azonban az, mennyi angol pénzt ér ez a gabona illetve járadék; azt felelem, annyi pénzt, amennyit egy másik egyes ember *ugyanannyi idő alatt* kiadásán kívül és felül megtakaríthat, ha teljesen e pénz termelésének és létrehozásának szenteli magát. Ugyanis. Tegyük fel, hogy egy másik ember elutazik egy olyan országba, ahol ezüst van, ott kibányássza, megtisztítja, elviszi arra a helyre, ahol a másik a gabonáját művelte, pénzzé veri stb., és ugyanez a személy az egész idő alatt, amíg az ezüstért dolgozik, összeszedi a megélhetéséhez szükséges élelmet is és gondoskodik ruházkodásáról stb. Azt mondom, hogy akkor az egyik ezüstjét egyenlő értékűnek kell tekinteni a másik gabonájával." („Traité des taxes", 23—24. old.)}[64]

[c) *John Stuart Mill, a második nézet híve*]

J. St. Mill úr az „Essays on some Unsettled Questions of Political Economy"-ban, London 1844, szintén a termelő és nem-termelő munkával bajlódik; valójában semmit sem tesz hozzá a Smith-féle (második) magyarázathoz, kivéve, hogy azok a munkák is termelőek, amelyek magát a munkaképességet termelik.

„Az *élvezet forrásai* felhalmozhatók és felraktározhatók; maga az élvezet nem. Egy ország gazdagsága a benne foglalt – akár anyagi, akár nemanyagi – tartós élvezetforrások teljes összegéből áll; s azt a munkát vagy kiadást, amely e tartós források növelésére vagy fenntartására irányul, *termelőnek* kell [...] neveznünk." (i. m. 82. old.) Amit a gépész vagy a fonó a maga kacatjának tanulása alatt fogyaszt, termelő fogyasztás, „azaz e fogyasztás nem arra irányul, hogy csökkentse, hanem hogy növelje a tartós élvezetforrásokat az országban, azáltal, hogy az elfogyasztottak összegét meghaladó új források létrehozását idézi elő." (i. m. 83. old.)

*

Most gyorsan átfutunk a termelő és nem-termelő munkával kapcsolatban A. Smith ellen felhozott zöldségeken.

[7.] *Germain Garnier*

Garnier jegyzetei Smith „Wealth of Nations"-ének fordításához (Párizs 1802) az V. kötetben vannak.

A kiváltképpeni értelemben vett „termelő munkáról" Garnier a fiziokraták nézetét vallja, csak némileg tompítja azt. Küzd A. Smith nézete ellen, amely szerint

> „termelő [...] munka ... az, amely egy tárgyban realizálódik, amelynek működése nyomokat hagy maga után és amelynek terméke eladás vagy csere anyaga lehet". (i. m. V. köt. 169. old.)[65]

[*a*) *A tőkére kicserélődő munka és a jövedelemre kicserélődő munka összekeverése. Hibás felfogás, mely szerint az egész tőkét a fogyasztók jövedelme pótolja*]

(*G. Garnier.*) Különböző érveket hoz fel A. Smith ellen (ezeket a későbbiek részben megismétlik).

Először.

> „Ez a megkülönböztetés hibás, mivel olyan különbségen nyugszik, amely nem létezik. *Minden munka termelő* abban az értelemben, amelyben a szerző ezt a szót, hogy *termelő*, használja. A két osztály egyikének is, másikának is a munkája egyaránt termel valamilyen élvezetet, kellemességet vagy hasznosságot annak számára, aki megfizeti, enélkül ez a munka nem kapna bért." [i. m. 171. old.]

{A munka tehát azért termelő, mert valamilyen használati értéket termel és eladja magát, csereértéke van, tehát maga is áru.}

De e pont kifejtésében, illusztrálásául, Garnier éppenséggel olyan példákat hoz fel, amelyekben a „nem-termelő munkások" *ugyanazt* teszik, ugyanazt a használati értéket vagy ugyanazt a fajta használati értéket termelik, mint a „termelőek". Például:

> „A cseléd, aki szolgálatomban áll, aki tüzet gyújt nálam, megfésül, aki tisztogatja és gondozza ruháimat és bútoraimat, elkészíti táplálékomat stb., *pontosan ugyanolyan fajta szolgálatokat* végez, mint a mosónő vagy a fehérneműkészítőnő, aki ügyfeleinek fehérneműit tisztogatja és gondozza; ...mint a vendéglős, a pecsenyesütő vagy a kocsmáros, akinek az a mestersége, hogy táplálékot készítsen azoknak, akik szívesebben nála étkeznek; mint a borbély, a fodrász" (e fickók legtöbbje azonban

A. Smithnél éppúgy nem tartozik a ‚termelő munkásokhoz', mint a ‚cseléd'), „akik közvetlen szolgálatokat végeznek; végül mint a kőműves, a tetőfedő, az asztalos, az üveges, a kályhás ... stb. és az a tömérdek építőmunkás, akiket tatarozások és javítások elvégzésére szoktak hívni, és akiknek évi jövedelme éppúgy áll egyszerű javítási és fenntartási munkákban, mint új építkezésekben." [171—172. old.]

(A. Smith sehol sem mondja azt, hogy a ‚valamely többé-kevésbé tartós tárgyban rögzítődő munka' nem lehet éppúgy javítás, mint új alkotás.)

„Ez a fajta munka nem annyira termelésben, mint megóvásban áll; nem annyira az a célja, hogy hozzátegyen a dolgok értékéhez, amelyekhez alkalmazzák, mint az, hogy megakadályozza tönkremenésüket. Mindezek a munkások, beleértve a cselédet, *megtakarítják annak, aki fizeti őket, saját holmija gondozásának munkáját.*"

(Tehát e munkások az érték — vagy jobbanmondva a használati értékek — fenntartására szolgáló gépnek tekinthetők. A munka „megtakarításának" ezt az álláspontját *Destutt de Tracy* fejlesztette tovább. Lásd később. Az egyik ember nem-termelő munkája nem válik termelővé azáltal, hogy a másiknak *nem-termelő munkát* megtakarít. Egyik a kettő közül elvégzi ezt a munkát. Az A. Smith-féle ‚nem-termelő munka' egy része, de csakis az a része, amely dolgok elfogyasztásához abszolúte szükséges, amely úgyszólván a *fogyasztási költségekhez* tartozik — s ez esetben is csak akkor, ha termelő munkásnak takarítja meg ezt az időt —, a munka megosztása folytán szükségszerű. De A. Smith nem tagadja ezt a „munkamegosztást". Szerinte, ha mindenki kénytelen volna termelő és nem-termelő munkát is végezni, s e munkafajták két ember közti megosztása révén mindkettő jobban folynék, ez mit sem változtatna azon a körülményen, hogy az egyik munka termelő, a másik pedig nem-termelő.)

„A legtöbbször ezért és csakis ezért dolgoznak" (hogy az egyik ember megtakarítsa önmaga kiszolgálásának munkáját, tíz embernek kell őt kiszolgálnia — furcsa módja munka „megtakarításának"; azonkívül ezt a fajta „nem-termelő munkát" legtöbbször azok alkalmazzák, akik semmit sem tesznek); „így hát vagy mind *termelő*, vagy egyik sem termelő." (i. m. 172. old.)

Másodszor. Egy franciánál nem hiányozhatnak a ponts et chaussées*.

* — hidak és utak (állami út- és hídépítési hivatal) — *Szerk.*

Miért nevezzük termelőnek – mondja – „egy kereskedelmi vagy ipari magánvállalkozás felügyelőjének vagy igazgatójának munkáját és *nem-termelőnek* egy közigazgatási tisztviselőét, aki a közutak, a hajózható csatornák, a kikötők, a pénzügyek és más, a kereskedelem tevékenységének élénkítésére rendeltetett nagy intézmények fenntartásán őrködve, a szállítás és a közlekedés biztonságán, a megállapodások teljesítésén stb. őrködve joggal tekinthető a *nagy társadalmi manufaktúra felügyelőjének*. Ez pontosan ugyanolyan természetű munka, bár sokkal hatalmasabb arányokban." (i. m. 172—173. old.)

Amennyiben az ilyen fickó anyagi dolgok termelésében (illetőleg megóvásában és újratermelésében) működik közre, amelyeket *el lehetne adni*, ha nem volnának az állam kezében, munkáját Smith „termelőnek" nevezhetné. „A nagy társadalmi manufaktúra felügyelői", ez francia szülemény.

Harmadszor. Garnier itt a „morálisba" téved. Miért legyen az „illatszerkészítő, aki szaglásomnak" hízeleg, termelő, a zenész pedig, aki „fülemet bájolja el", nem? (173. old.) Mert az egyik anyagi terméket szolgáltat, válaszolná Smith, a *másik* pedig nem. A *morálnak* és a *két* fickó „érdemének" semmi köze sincs e megkülönböztetéshez.

Negyedszer. Nem ellentmondás-e, hogy a „hegedűkészítő, az orgonaépítő, a zeneműkereskedő, a gépész stb." termelő, azok a foglalkozások pedig, amelyeknek e munkák csak „előkészítői", nem-termelőek?

„Mind ezek, mind azok *munkájának* végső célja *ugyanolyan fajta fogyasztás*. Ha a cél, amelyet ezek maguk elé tűztek, nem érdemli meg, hogy a társadalom munkájának *termékei* közé számítsák, miért kezelik kedvezőbben azt, ami csupán *eszköz e cél eléréséhez*?" (i. m. 173. old.)

E szerint az okoskodás szerint az, aki a gabonát megeszi, ugyanolyan termelő, mint az, aki termeli. Hisz milyen célból termelik a gabonát? Hogy megegyék. Tehát ha az evés munkája nem termelő, miért az a gabonatermesztése, ‚amely csupán eszköz e cél eléréséhez'? Azonkívül az, aki eszik, agyvelőt, izmot stb. termel, és vajon ez nem éppoly nemes termék-e, mint az árpa vagy a búza? – kérdezhetné A. Smithtől egy felháborodott emberbarát.

Először is A. Smith nem tagadja, hogy a nem-termelő munkás termel ‚valamiféle terméket'. Különben egyáltalában nem volna munkás. Másodszor furcsának tűnhetik fel, hogy az orvos, aki a pirulákat rendeli, nem termelő munkás, de a gyógyszerész, aki készíti, az. Éppúgy az, hogy termelő a hangszerkészítő, aki a hegedűt csinálja, de nem termelő a zenész, aki játszik

rajta. Ez csak azt bizonyítaná, hogy „termelő munkások" olyan termékeket szolgáltatnak, amelyeknek nincs más céljuk, mint hogy nem-termelő munkások számára termelési eszközül szolgáljanak. Ez azonban nem feltűnőbb, mint az, hogy végeredményben az összes termelő munkások először az eszközöket szolgáltatják ahhoz, hogy nem-termelőeket fizessenek, másodszor termékeket szolgáltatnak, amelyeket *minden munka nélkül* fogyasztanak el.

Mindezen megjegyzések után (amelyek közül a II. sz. igazi francia, aki nem tudja elfelejteni ponts et chaussées-it; III. sz. morálra lyukad ki; IV. sz. vagy azt az ostobaságot foglalja magában, hogy a fogyasztás éppoly termelő, mint a termelés – ami nem igaz a polgári társadalomban, amelyben az egyik termel és a másik fogyaszt –, vagy hogy a termelő munka egy része csupán az anyagot szolgáltatja nem-termelő munkákhoz, amit A. Smith sehol sem tagad; s közülük csak az I. sz. foglal magában helyeset, azt, hogy A. Smith a második meghatározásával *ugyanazokat* a munkákat termelőeknek és nem-termelőeknek is nevezi – vagy jobbanmondva „nem-termelő" munkájának egy viszonylag csekély részét saját meghatározása szerint *termelőnek* kellene neveznie, ami tehát nem a *megkülönböztetés* ellen szól, hanem az ellen, hogy mit *sorolnak be* ez alá a megkülönböztetés alá, vagyis az *alkalmazása* ellen) a nagytudományú Garnier végül a tárgyra tér.

„Az egyetlen általános különbség, amely láthatólag megállapítható az A. Smith által elképzelt [...] két osztály között, az, hogy abban az osztályban, amelyet *termelőnek* nevez, *mindig* van vagy *lehet valaki közvetítő a dolog készítője és elfogyasztója között*; abban az osztályban viszont, amelyet *nem-termelőnek* nevez, *nem lehet semmiféle közvetítő*, és *a bérmunkás és a fogyasztó közti* viszony *szükségszerűen egyenes és közvetlen*. Nyilvánvaló, hogy az, aki az orvos tapasztalatát, a sebész ügyességét, az ügyvéd tudását, a zenész vagy a színész tehetségét, vagy végül a cseléd szolgálatait felhasználja, *szükségszerűen* egyenes és közvetlen viszonyban van e különböző bérmunkások mindegyikével munkájuk pillanatában; míg a másik osztályt alkotó foglalkozásokban *az elfogyasztandó dolog, mivel anyagi és kézzelfogható, több közvetítő csere tárgya lehet*, mielőtt elkészítőjétől eljut fogyasztójához." (174. old.)

Ezekkel az utolsó szavakkal Garnier akarata ellenére megmutatja, milyen titkos eszmei kapcsolat van az első Smith-féle megkülönböztetés (tőkére kicserélődő munka és jövedelemre kicserélődő munka) és a második között (anyagi, ‚eladható jószágban' rögzítődő és ilyenben nem rögzítődő

munka). Az utóbbiak természetükből folyóan többnyire nem vethetők alá a tőkés termelési módnak; az előbbiek igen. Eltekintve attól, *hogy a tőkés termelés bázisán*, ahol az anyagi áruk – ‚anyagi és kézzelfogható dolgok' – legnagyobb részét a tőke uralma alatt bérmunkások termelik, [a nem-termelő] munkákat (vagy szolgálatokat, akár a szajháét, akár a pápáét) csak vagy a termelő munkások béréből vagy alkalmazóik profitjából (és az e profitban részesedőkéből) lehet megfizetni, teljesen eltekintve attól a körülménytől, hogy ezek a termelő munkások termelik a nem-termelő munkások fenntartásának és következésképpen létezésének anyagi bázisát. Jellemző azonban erre a sekélyes francia kutyára, hogy ő, aki nemzetgazdásznak, tehát a tőkés termelés kutatójának tartja magát, *lényegtelennek* tekinti azt, ami e termelést tőkés termeléssé teszi, hogy tőke cserélődik ki bérmunkára ahelyett, hogy közvetlenül jövedelem cserélődnék ki bérmunkára vagy a munkás önmagának fizetne közvetlenül jövedelmet. Ilyenképpen maga a tőkés termelés lényegtelen forma, nem pedig szükségszerű, bár csak történelmileg, tehát átmenetileg szükségszerű forma a munka társadalmi termelőerejének fejlődéséhez és a munka társadalmi munkává való átváltozásához.

„Smith *termelő* osztályából le kellene még mindig vonni mindazokat a munkásokat, akiknek munkája pusztán a kész dolgok tisztogatásában, gondozásában, megóvásában vagy javításában áll, s következésképpen nem szolgáltat a forgalomban új terméket." (175. old.)

(Smith sehol nem mondja azt, hogy a munkának vagy termékének bele kell kerülnie a forgótőkébe. Belekerülhet közvetlenül az állótőkébe, mint annak a gépésznek a munkája, aki egy gyárban a gépet javítja. Akkor azonban *értéke* belekerül a termék, az áru forgalmába. Azok a javítók stb. pedig, akik ezt mint cselédek teszik, munkájukat nem tőkére, hanem jövedelemre cserélik.)

„E különbségből [...] következik, hogy a *nem-termelő* osztály, ahogy Smith megállapította, csak jövedelemből él. Valóban, minthogy nem lehet semmiféle közvetítő ezen osztály és termékeinek fogyasztója, azaz munkájának élvezője között, ezt az osztályt közvetlenül a fogyasztó fizeti; *ez* pedig *csakis jövedelemből fizeti*. Ezzel szemben a termelő osztály munkásait, minthogy rendszerint egy *közvetítő fizeti őket, aki profitot akar szerezni munkájukból, legtöbbször tőkéből fizetik*. De e tőkét végső soron mindig a fogyasztó jövedelme pótolja, enélkül nem forogna és ezért nem hozna semmiféle profitot birtokosának." [175. old.]

Ez az utolsó „de" egészen gyerekes. Először is a tőke egy részét tőke, nem pedig jövedelem pótolja; jóllehet a tőkének ez a része van úgy, hogy forog, van, hogy nem (mint ahogy a magnál nem forog).

[*b) Kitérő: az állandó tőke pótlása tőkének tőkére való cseréje révén*[53]]

Ha egy szénbánya egy vasműnek szenet szállít és ettől a vasműtől vasat kap, amely termelési eszközként belekerül a szénbánya üzemébe, akkor e vas értékösszegéig a szenet tőkére cserélték, és viszont a vasat mint tőkét saját értékösszegéig szénre cserélték. Mind a kettő (használati értéke szerint tekintve) új munka terméke, bár ez a munka meglevő munkaeszközökkel termelt. De az évi munka termékének értéke nem az évi munka terméke. Hanem ez az érték pótolja az értékét a múltbeli munkának, amely a termelési eszközökben tárgyiasult. Tehát az összterméknek az a része, amely ezzel az értékkel egyenlő, nem az évi munka termékének része, hanem a múltbeli munka újratermelése.

Vegyük például egy szénbánya, egy vasmű, egy fakitermelés és egy gépgyár napi munkájának termékét. Az állandó tőke mindezekben az iparokban a termék összes értékalkotórészeinek $^1/_3$-ával egyenlő; vagyis az előbb létező munkának az eleven munkához való aránya 1 : 2. Mindezek az iparok ilymódon naponta x, x', x'', x''' terméket szolgáltatnak. Ezek a termékek bizonyos szén-, vas-, fa- és gépmennyiségek. Mint ilyen termékek a napi munkának a termékei (de éppúgy termékei a naponta elhasznált nyersanyagoknak, tüzelőnek, gépi berendezésnek stb., amelyek mind közreműködtek a napi termelésben). Értékük z, z', z'', z'''. Ezek az értékek nem a napi munka termékei, mivel $\frac{z}{3}, \frac{z'}{3}, \frac{z''}{3}, \frac{z'''}{3}$ csupán azzal az értékkel egyenlő, amellyel z, z', z'', z''' állandó elemei bírtak, mielőtt a napi munkába belekerültek. Tehát $\frac{x}{3}, \frac{x'}{3}, \frac{x''}{3}, \frac{x'''}{3}$, azaz a termelt használati értékek egyharmada is csupán az előbb létező munka értékét képviseli és azt pótolja állandóan. {Az a csere, amely itt előbb létező munka és az eleven munka *terméke* között végbemegy, egészen más természetű, mint a munkaképesség és a tőkeként létező munkafeltételek közötti csere.}

$x = z$; csakhogy z az egész x értéke,[66] $^1/_3$ z pedig egyenlő az egész x-ben foglalt nyersanyag stb. értékével. Tehat $\frac{x}{3}$ egy része a munka napi termékének {de semmiképpen sem a napi munkának a terméke, hanem

a vele összekapcsolt előző napi, előbb létező munkáé), az, amelyben a napi munkával összekapcsolt előbb létező munka újramegjelenik és pótlódik. Mármost ugyan x-nek – amely csupán a valóságos termékek (vas, szén stb.) mennyisége – minden hányada, értéke szerint, $^1/_3$ rész előbb létező munkát és $^2/_3$ rész aznap termelt vagyis hozzátett munkát képvisel. Az előbb létező munka és a napi munka ugyanabban az arányban, mint a termékek összegébe, úgy kerül bele az egyes termékekbe, amelyekből ez az összeg áll. De ha az összterméket két részre osztom, $^1/_3$-át az egyik oldalra, $^2/_3$-át a másikra teszem, akkor ez ugyanaz, mintha az egyik $^1/_3$ csak előbb létező munkát, a többi $^2/_3$ pedig csak napi munkát képviselne. Valóban, az első $^1/_3$ az összterméke belekerült összes múltbeli munkát, az elfogyasztott termelési eszközök egész értékét képviseli. Ennek az $^1/_3$-nak a levonása után a többi $^2/_3$ tehát csak a napi munka termékét képviselheti. Valóban a napi munka egész mennyiségét képviseli, amelyet a termelési eszközökhöz hozzátettek.

Az utóbbi $^2/_3$ tehát a termelő jövedelmével (profittal és munkabérrel) egyenlő. A termelő ezt elfogyaszthatja, vagyis kiadhatja olyan cikkekre, amelyek egyéni fogyasztásába kerülnek bele. Tegyük fel, hogy a naponta termelt szénnek ezt a $^2/_3$-át a fogyasztók vagy a vevők nem pénzzel, hanem azokkal az árukkal vásárolják meg, amelyeket előzőleg pénzzé változtattak, hogy szenet vásároljanak rajta. E $^2/_3$ szén egy része magánfűtésre stb. magának a széntermelőnek az egyéni fogyasztásába kerül bele. Ez a rész tehát nem kerül forgalomba, vagy ha már előzőleg forgalomba került, saját termelői megint kivonják belőle. Levonva ezt a részt, amelyet a szén termelői maguk fogyasztanak el a $^2/_3$ szénből, az összes többit (ha el akarják fogyasztani) ki kell cserélniök olyan cikkekre, amelyek az egyéni fogyasztásba kerülnek bele.

Ennél a cserénél a szén termelőinek egészen közömbös, hogy a fogyasztási cikkek eladói tőkét vagy jövedelmet cserélnek szénre, azaz például a posztógyáros azért cseréli-e posztóját szénre, hogy magánlakását fűtse (ebben az esetben maga a szén megint fogyasztási cikk a számára, és jövedelemmel fizeti meg, olyan posztómennyiséggel, amely profitot képvisel), vagy James, a posztógyáros lakája a munkabérül kapott posztót cseréli szénre (ebben az esetben a szén megint fogyasztási cikk és a posztógyáros jövedelmére cserélődik, aki viszont jövedelmét a lakáj nem-termelő munkájára cserélte), vagy a posztógyáros azért cserél posztót szénre, hogy a gyárában szükséges, de elfogyasztott szenet pótolja. (Az utóbbi esetben a posztó, amelyet a posztógyáros kicserél, számára állandó tőkét képvisel, egyik termelési eszközének értékét, a szén pedig nemcsak az értékét, hanem

in natura ezt a termelési eszközt képviseli. A széntermelő számára azonban a posztó fogyasztási cikk, és mind a kettő, a posztó is meg a szén is, jövedelmet képvisel; a szén nem realizált formában levő jövedelmet, a posztó realizált formában levő jövedelmet.)

Ami pedig a szén utolsó $^1/_3$-át illeti, ezt a széntermelő nem adhatja ki olyan cikkekre, amelyek egyéni fogyasztásába kerülnek bele, nem adhatja ki jövedelemként. Ez a termelési folyamathoz (illetve újratermelési folyamathoz) tartozik, és vassá, fává, géppé kell változnia, olyan cikkekké, amelyek állandó tőkéjének alkotórészei, és amelyek nélkül a széntermelést nem lehetne megújítani vagy folytatni. Kicserélhetné ugyan ezt az $^1/_3$-ot is fogyasztási cikkekre (vagy ami ugyanaz, e cikkek termelőinek pénzére), ámde csak azzal a feltétellel, hogy ezeket a fogyasztási cikkeket megint kicseréli vasra, fára, gépre, tehát hogy ezek sem saját fogyasztásába, sem jövedelmének elköltésébe nem kerülnek bele, hanem a fa, vas, gép termelőinek fogyasztásába és jövedelem-elköltésébe, akik viszont maguk is mind olyan helyzetben vannak, hogy termékük $^1/_3$-át nem adhatják ki egyéni fogyasztási cikkekre.

Tegyük fel azonban, hogy szén kerül bele a vastermelő, fatermelő, gépgyáros állandó tőkéjébe. Másfelől vas, fa, gép kerül bele a széntermelő állandó tőkéjébe. Amennyiben tehát e termékeik egyenlő értékösszegben kölcsönösen belekerülnek állandó tőkéjükbe, annyiban in natura pótolják egymást, s az egyik fél csak az egyenleget kell hogy kifizesse a másiknak a többletért, amennyivel többet vásárol tőle, mint amennyit elad neki. Valójában a pénz itt a gyakorlatban (váltó stb. közvetítésével) úgy is lép csak fel, mint *fizetési eszköz*, nem mint érme, forgalmi eszköz, és csak az egyenleget fizeti. Az $^1/_3$ szén egy részére a széntermelőnek van szüksége saját újratermeléséhez, ugyanúgy, ahogy a $^2/_3$ egy részét levonta a termékből saját fogyasztására.

Annak az egész szén-, vas-, fa- és gépmennyiségnek, amely így kölcsönösen pótolja egymást állandó tőkének állandó tőkére, az egyik természeti formában levő állandó tőkének a másik természeti formában levő állandó tőkére való cseréje révén, abszolúte semmi köze sincs sem a jövedelemnek állandó tőkére való cseréjéhez, sem a jövedelemnek jövedelemre való cseréjéhez. Ez a mennyiség pontosan azt a szerepet játssza, mint a mag a földművelésben vagy a tenyészállat az állattenyésztésben. *Része a munka évi termékének*, de nem *az évi munka termékének* (hanem az évi plusz az előbb létező munka termékének), olyan része, amely (változatlan termelési feltételek mellett) mint termelési eszköz, mint állandó tőke évenként pótolja önmagát anélkül, hogy más forgalomba, mint az ‚üzletemberek

és üzletemberek' közöttibe belekerülne, és anélkül, hogy érintené a termék azon részének *értékét*, amely belekerül az ‚üzletemberek és fogyasztók' közötti forgalomba.

Tegyük fel, hogy az egész $^1/_3$ szén ilymódon kicserélődik in natura saját termelési elemeire, vasra, fára, gépre. {Lehetséges volna, hogy például csakis gépre cserélődnék ki közvetlenül; de a gépgyáros megint kicserélné mint állandó tőkét nemcsak a saját állandó tőkéjére, hanem a vastermelőére és a fakitermelőére is.} Akkor ugyan széntermék azon $^2/_3$-ából, amelyet fogyasztási cikkekre cserélt, jövedelemként cserélt, minden cwt. szén – ahogy az egész termék – értéke szerint két részből állna. $^1/_3$ cwt. egyenlő lenne a cwt.-jében elfogyasztott termelési eszközök értékével, $^2/_3$ cwt. pedig a szén termelője által ehhez az $^1/_3$-hoz újonnan hozzátett munkával. Csakhogy ha az össztermék például = 30 000 cwt., akkor ő jövedelemként csak 20 000 cwt.-et cserél ki. A többi 10 000-et az előfeltevés szerint vas, fa, gép stb. pótolná, egyszóval a 30 000 cwt.-ben elfogyasztott termelési eszközök egész értékét in natura pótolnák ugyanolyan fajta és ugyanolyan értékterjedelmű termelési eszközök.

A 20 000 cwt. vásárlói tehát valójában egy fillért sem fizetnek a 20 000 cwt.-ben foglalt előbb létező munka értékéért; hiszen az összterméből a 20 000 cwt. az értéknek csak azt a $^2/_3$-át képviseli, amelyben az újonnan hozzátett munka realizálódik. Ez tehát ugyanaz, mint ha a 20 000 mázsa csak újonnan (például az év folyamán) hozzátett munkát képviselne, és semmi előbb létező munkát. A vásárló tehát minden cwt.-ben az egész értéket fizeti meg, előbb létező munkát plusz újonnan hozzátett munkát, és mégis csak újonnan hozzátett munkát fizet meg; éppen mert csak 20 000 cwt.-nyi mennyiséget vásárol, az összteméknek csak azt a mennyiségét vásárolja meg, amely a teljes újonnan hozzátett munka értékével egyenlő. Ugyanúgy nem fizeti meg a földműves magját azon a búzán felül, amelyet megeszik. A termelők ezt a részt kölcsönösen pótolták egymásnak; nem kell tehát másodszor pótolni nekik. Pótolták saját terméküknek azzal a részével, amely ugyan munkájuk évi terméke, de semmiképpen sem évi munkájuk terméke, hanem évi terméküknek az a része, amely az előbb létező munkát képviseli. Az új munka nélkül a termék nem léteznék; de éppúgy nem léteznék a termelési eszközökben tárgyiasult munka nélkül. Ha pusztán az új munka terméke volna, akkor értéke kisebb volna, mint amennyi most, és a termék egyetlen részét sem kellene visszaadni benne a termelésnek. Ha azonban a munka másik módja nem volna termelőbb, és nem szolgáltatna több terméket, noha a termék egy részét vissza kell adni a termelésnek, akkor nem alkalmaznák.

Mármost, noha az $^1/_3$ szénből egyetlen értékalkotórész sem kerül bele a jövedelemként eladott 20 000 cwt. szénbe, mégis minden értékváltozás az állandó tőkében, amely az $^1/_3$-ot azaz 10 000 cwt.-et képviselte, értékváltozást idézne elő a többi $^2/_3$-ban, amelyet jövedelemként adnak el. Tegyük fel, hogy a vas-, fa-, gép- stb. termelés, egyszóval azon termelési elemek termelése, amelyekre a termék $^1/_3$-a feloldódott, megdrágul. A szénbányászati munka termelékenysége azonban ugyanaz marad. Ugyanolyan mennyiségű vassal, fával, szénnel, géppel és munkával továbbra is 30 000 cwt.-et termelnek. De minthogy a vas, fa és gép megdrágult, a korábbinál több munkaidőbe kerül, a korábbinál több szenet kell adni értük.

A termék továbbra is = 30 000 cwt. A szénbányászati munka ugyanolyan termelékeny maradt, amilyen azelőtt volt. Ugyanolyan mennyiségű eleven munkával és ugyanolyan tömegű fával, vassal, gépi berendezéssel stb. = 30 000 cwt.-et termel, akárcsak azelőtt. Az eleven munka, akárcsak azelőtt, ugyanabban az értékben fejeződik ki, mondjuk = 20 000 £-ben (pénzben becsülve). Ezzel szemben a fa, vas stb., egyszóval az állandó tőke most 16 000 £-be kerül 10 000 helyett, vagyis a bennük foglalt munkaidő $^6/_{10}$-del azaz 60%-kal megnövekedett.

Az össztermék értéke most = 36 000 £, azelőtt = 30 000 £; tehát $^1/_5$-ével = 20%-kal megnőtt. Tehát a termék minden hányada is $^1/_5$-ével azaz 20%-kal többe kerül, mint azelőtt. Ha 1 cwt.-je azelőtt 1 £-be került, most 1 £ + $^1/_5$ £ = 1 £ 4 sh. Azelőtt az össztermék $^1/_3$-a azaz $^3/_9$-e = állandó tőke, $^2/_3$-a = hozzátett munka. Most az állandó tőke úgy viszonylik az össztermék értékéhez, mint 16 000 : 36 000 = $^{16}/_{36}$ = $^4/_9$. $^1/_9$-del több tehát, mint azelőtt. A terméknek az a része, amely a hozzátett munka értékével egyenlő, azelőtt = a termék $^2/_3$-a azaz $^6/_9$-e, most = $^5/_9$-e.

Tehát ezt kapjuk:

		Állandó tőke	Hozzátett munka
Érték	= 36 000 £	16 000 £ (a termék $^4/_9$-e)	20 000 £ (ugyanaz az érték, mint azelőtt = = a termék $^5/_9$-e)
Termék	= 30 000 cwt.	13 333 $^1/_3$ cwt.	16 666 $^2/_3$ cwt.

A szénbányászok munkája nem vált kevésbé termelékennyé; de munkájuknak plusz az előbb létező munkának a terméke igen; vagyis az össztermék $^1/_9$-ével többre van szükség az állandó tőke értékalkotórészének pótlásához. A termék $^1/_9$-ével kevesebb egyenlő most a hozzátett munka értékével. Mármost a vas, fa stb. termelői továbbra is csak 10 000 cwt. sze-

net fizetnek meg. Ez azelőtt 10 000 £-be került nekik. Most 12 000 £-be kerül. Az állandó tőke költségeinek egy része tehát kiegyenlítődik azáltal, hogy a szénnek azért a részéért, amelyet a vas stb. pótlásául kapnak, a felemelt árat kell fizetniök. De a széntermelőnek 16 000 £-ért nyersanyagot kell vásárolnia tőlük. Marad tehát vele szemben 4000 £ – azaz $3333\frac{1}{3}$ cwt. szén – egyenleg. Tehát továbbra is $16\,666\frac{2}{3}$ cwt. $+ 3333\frac{1}{3}$ cwt. = = 20 000 cwt. szenet = a termék $\frac{2}{3}$-át kell szállítania a fogyasztóknak, akiknek most 20 000 helyett 24 000 £-et kell ezért fizetniök. Ezzel nemcsak munkát, hanem az állandó tőke egy részét is pótolniok kell neki.

Ami a fogyasztókat illeti, a dolog igen egyszerű. Ha továbbra is ugyanolyan mennyiségű szenet akarnak fogyasztani, $\frac{1}{5}$-del többet kell érte fizetniök, és ennélfogva jövedelmük $\frac{1}{5}$-ével kevesebbet adhatnak ki más termékekre, ha a termelési költségek minden ágban ugyanazok maradtak. A nehézség csak az, hogyan fizeti a széntermelő azt a 4000 £-nyi vasat, fát stb., amelyért ezek termelőinek nincs szükségük szénre. Az e 4000 £-gel egyenlő $3333\frac{1}{3}$ cwt.-jét eladta a szén fogyasztóinak és mindenfajta árut kapott érte. Ezek azonban nem kerülhetnek bele sem az ő, sem munkásai fogyasztásába, hanem a vas, fa stb. termelőinek fogyasztásába kell belekerülniök, mert ezekkel a cikkekkel $3333\frac{1}{3}$ cwt. szenének értékét kell pótolnia. Azt mondják erre: A dolog igen egyszerű. Minden szénfogyasztónak $\frac{1}{5}$-del kevesebbet kell fogyasztania minden más áruból, illetve mindegyiknek $\frac{1}{5}$-del többet kell adnia árujából szénért. Pontosan ezzel az $\frac{1}{5}$-del fogyasztanak a fa, vas stb. termelői többet. De nem látható át prima facie*, hogyan tenné képessé a vasmű, gépgyár, fakitermelés stb. csökkent termelékenysége a termelőiket arra, hogy nagyobb jövedelmet fogyasszanak el, mint azelőtt, hiszen feltételeztük, hogy cikkeik ára egyenlő értékükkel, és következésképpen csak munkájuk csökkent termelékenységének arányában emelkedett.

Mármost előfeltételeztük, hogy a vas, fa, gépi berendezés értéke $\frac{3}{5}$-ével, 60 százalékkal emelkedett. Ez csupán két okból származhat. Vagy a vas-, fa- stb. termelés kevésbé termelékennyé vált, mivel a benne alkalmazott eleven munka kevésbé termelékennyé vált, tehát nagyobb mennyiségű munkát kellene alkalmazni ugyanazon termék előállításához. Ebben az esetben a termelőknek $\frac{3}{5}$-del több munkát kellene alkalmazniok, mint azelőtt. A munkabérráta ugyanaz maradt, mert a munka csökkent termelőereje csak átmenetileg érint egyes termékeket. Tehát az értéktöbblet rátája

* – első pillantásra – *Szerk.*

is ugyanaz maradt. A termelőnek most 24 munkanap kell ahhoz, amihez azelőtt 15 kellett, de a munkásoknak e 24 munkanap mindegyikére továbbra is csak 10 munkaórát fizet meg és továbbra is mindegyiken 2 órát dolgoztat ingyen velük. Ha tehát a 15 munkás 150 munkaórát dolgozott magának és 30-at neki, akkor a 24 munkás 240-et magának és 48-at neki. (A profitrátával itt nem törődünk.) A munkabér csak annyiban süllyedt, amennyiben vasra, fára, gépi berendezésre stb. adták ki, márpedig nem ez az eset. A 24 munkás most $^3/_5$-del többet fogyaszt, mint azelőtt a 15. Tehát a széntermelők a $3333^1/_3$ cwt. értékéből ennyivel többet adhatnak el nekik (azaz gazdájuknak, aki a munkabért adja).

Vagy pedig a vas-, fa- stb. termelésben mutatkozó csökkent termelékenység onnan származik, hogy állandó tőkéjüknek, termelési eszközeiknek egyes részei megdrágultak. Akkor ismét ugyanaz az alternatíva jelentkezik, és a csökkent termelékenységnek végül is az alkalmazott eleven munka megnövekedett mennyiségére kell feloldódnia; tehát megnövekedett munkabérre is, amelyet a fogyasztók a 4000 £-ben részben megfizettek a széntermelőnek.

Azokban a termelési ágakban, amelyekben a több munkát alkalmazták, az értéktöbblet tömege emelkedett, mert emelkedett az alkalmazott munkások száma. Másrészt a profitráta annyira süllyedt, amennyire [emelkedtek] állandó tőkéjüknek mindazok az alkotórészei, amelyekbe saját termékük belekerül; akár az az eset, hogy maguknak ezeknek az ágaknak saját termékük egy részére ismét mint termelési eszközre van szükségük, akár az, hogy termékük, mint például a szénnél, mint termelési eszköz saját termelési eszközeikbe kerül bele. Ha azonban munkabérre kiadott forgótőkéjük jobban emelkedett, mint az állandó tőke azon része, amelyet pótolniok kell, akkor profitrátájuk is emelkedett, és részt vesznek a 4000 £ egy részének elfogyasztásában.

Az állandó tőke értékemelkedése (amely az állandó tőkét szolgáltató munkaágak csökkent termelékenységéből fakad) emeli annak a terméknek az értékét, amelybe mint állandó tőke belekerül, és csökkenti a terméknek azt a részét (in natura), amely az újonnan hozzátett munkát pótolja, tehát ezt a munkát, amennyiben saját termékében becsülik meg, kevésbé termelékennyé teszi. Az állandó tőkének arra a részére vonatkozólag, amely in natura cserélődik ki, a dolog változatlan. Az elhasznált vas, fa, szén pótlására továbbra is ugyanolyan mennyiségű vasat, fát, szenet cserélnek ki in natura, s az áremelkedés itt kölcsönösen fedi egymást. De azt a széntöbbletet, amely most a széntermelő állandó tőkéjének egy része és nem kerül bele ebbe a természetbeni cserébe, továbbra is jövedelemre cserélik

ki (a fent említett esetben egy részt nemcsak munkabérre, hanem profitra is), csakhogy ez a jövedelem már nem a korábbi fogyasztóknak, hanem azoknak a termelőknek jár, akiknek területén nagyobb mennyiségű munkát alkalmaztak, a munkások száma megnőtt.

Ha egy iparág olyan termékeket termel, amelyek csak az egyéni fogyasztásba kerülnek bele és nem kerülnek bele termelési eszközként egy másik iparba (tudniillik termelési eszközön itt mindig állandó tőke értendő), sem saját újratermelésükbe (mint például a földművelésben, az állattenyésztésben, a széniparban, amelybe maga a szén segédanyagként belekerül), akkor évi termékét {az évi termék feletti esetleges többlet e kérdés szempontjából közömbös} mindig jövedelemből, munkabérből vagy profitból kell megfizetni.

Vegyük korábbi példánkat a vászonnal. 3 rőf vászon áll $^2/_3$ rész állandó tőkéből és $^1/_3$ rész hozzátett munkából. 1 rőf vászon tehát hozzátett munkát képvisel. Ha az értéktöbblet = 25%, akkor az 1 rőf $^1/_5$-e a profitot, a többi $^4/_5$ rőf az újratermelt munkabért képviseli. Az $^1/_5$-öt maga a gyáros fogyasztja el, vagy ami ugyanaz, mások fogyasztják el és megfizetik neki az értékét, amelyet ő azok saját áruiban vagy más árukban fogyaszt el. {Az egyszerűség kedvéért itt az egész profitot — helytelenül — jövedelemnek fogtuk fel.} De a $^4/_5$ rőföt megint munkabérre adja ki; munkásai ezt jövedelmükként elfogyasztják vagy közvetlenül, vagy más fogyasztási termékre cserélve, melyeknek tulajdonosai a vásznat fogyasztják el.

Ez a 3 rőf vászonnak az az egész része — az 1 rőf —, amelyet maguk a vászontermelők fogyaszthatnak el mint jövedelmet. A másik 2 rőf a gyáros állandó tőkéjét képviseli; ezt vissza kell változtatni a vászon, a fonal, a gépi berendezés stb. termelési feltételeivé. A gyáros álláspontjáról a 2 rőf vászon cseréje állandó tőke cseréje; de csak mások jövedelmére cserélheti ezt. Tehát a fonalat mondjuk a 2 rőf $^4/_5$-ével azaz $^8/_5$ rőffel és a gépi berendezést $^2/_5$ rőffel fizeti meg. A fonó is és a gépgyáros is megint $^1/_3$-ot fogyaszthat el ebből, tehát az egyik a $^8/_5$ rőfből $^8/_{15}$ rőföt, a másik a $^2/_5$ rőfből $^2/_{15}$-öt. Összesen $^{10}/_{15}$ azaz $^2/_3$ rőföt. $^{20}/_{15}$ azaz $^4/_3$ rőfnek pedig a nyersanyagot — lent, vasat, szenet stb. — kell nekik pótolnia, és e cikkek mindegyike maga megint feloldódik egy részre, amely jövedelmet (újonnan hozzátett munkát), és egy másikra, amely állandó tőkét (nyersanyagot és állótőkét stb.) képvisel.

Az utolsó $^4/_3$ rőföt azonban csak jövedelemként lehet elfogyasztani. Ami tehát végül a fonalban és a gépben mint állandó tőke jelenik meg, és amivel a fonó és a gépgyáros lent, vasat, szenet pótol (eltekintve a vas, szén stb. azon részétől, amelyet a gépgyáros géppel pótol), az a lennek,

vasnak, szénnek csak azt a részét képviselheti, amely a len-, vas-, széntermelő jövedelme, amelyért tehát nem kell állandó tőkét pótolni, illetve terméküknek ahhoz a részéhez kell tartoznia, amelybe, mint fentebb megmutattuk, az állandó tőke egyetlen része sem kerül bele. De vasban, szénben, lenben stb. levő jövedelmüket ezek a termelők vászonban vagy más fogyasztási termékekben fogyasztják el, mert saját termékeik mint olyanok egyáltalán nem vagy csak csekély részben kerülnek bele egyéni fogyasztásukba. Ilymódon a vas, len stb. egy része kicserélődhetik olyan termékre, amely csak az egyéni fogyasztásba kerül bele, vászonra, és ennek fejében a fonónak egészen, a gépgyárosnak részben pótolhatja állandó tőkéjét, a fonó és a gépgyáros viszont fonaluknak, gépüknek azért a részéért, amely jövedelmet képvisel, vásznat fogyasztanak és ezzel pótolják a szövő állandó tőkéjét.

Valójában tehát az egész vászon feloldódik a szövő, a fonó, a gépgyáros, a lentermesztő, a szén- és a vastermelő profitjára és munkabérére, ugyanakkor pedig e profit és munkabér a vászongyárosnak és a fonónak pótolja egész állandó tőkéjét. A számítás nem lenne maradéknélküli, ha az utolsó nyersanyagtermelőknek a vászonnal való cserében kellene pótolniok saját állandó tőkéjüket, mivel ez egyéni fogyasztási cikk, amely egyetlen termelési területre sem kerül be termelési eszközként, az állandó tőke részeként. A számítás maradéknélküli azért, mert a vászon, amelyet a lentermesztő, a széntermelő, a vastermelő, a gépgyáros stb. a termékével vásárol, terméküknek csak azt a részét pótolja nekik, amely *számukra* jövedelemre, vevőik számára állandó tőkére oldódik fel. Ez csak azért lehetséges, mert termékeiknek azt a részét, amely nem jövedelemre oldódik fel, tehát nem oldható fel fogyasztási termékek ellenében, in natura vagyis állandó tőkének állandó tőkére való cseréje révén pótolják.

A fentiekben feltűnhetik, hogy feltevésünk szerint a munka termelékenysége egy adott iparágban ugyanaz maradt, és ez a termelékenység mégis csökkent, ha az ebben az iparágban alkalmazott eleven munka termelékenységét saját termékében becsüljük meg. De a dolog igen egyszerű.

Tegyük fel, hogy egy fonó munkájának a terméke = 5 font fonal. Mondjuk, hogy ehhez csak 5 font gyapotra van szüksége (tehát hulladék nincs); a fonal fontja 1 sh.-be kerül (a gépi berendezéstől elvonatkoztatunk, azaz előfeltételezzük, hogy értéke sem nem csökkent, sem nem emelkedett; tehát a gépi berendezés a vizsgált eset szempontjából = 0). A gyapot fontja 8 d. Az 5 sh.-ből, amelybe az 5 font fonal kerül, 40 d. (5×8 d.) = = 3 sh. 4 d. jut a gyapotra és 5×4 d. = 20 d. = 1 sh. 8 d. az újonnan hozzátett munkára. Az egész termékből tehát 3 sh. 4 d.-nyi, $3 + {}^1/_3$ font fonal

jut az állandó tőkére és $1\,^2/_3$ font fonal a munkára. Tehát az 5 font fonal $^2/_3$-a állandó tőkét pótol, az 5 font fonal $^1/_3$-a azaz $1\,^2/_3$ font fonal pedig az a része a terméknek, amely a munkát fizeti meg. Tegyük fel, hogy a gyapot fontjának ára most 50%-kal emelkedik, 8 d.-ről 12 d.-re azaz 1 sh.-re. Akkor az 5 font fonalra itt van először 5 sh. az 5 font gyapot fejében, és 1 sh. 8 d. a hozzátett munka fejében, mely utóbbinak mennyisége és ezért pénzben kifejezett értéke ugyanaz marad. Tehát az 5 font fonal most 5 sh. + 1 sh. 8 d. = 6 sh. 8 d.-be kerül. De ebből a 6 sh. 8 d.-ből most a nyersanyagra 5 sh. és a munkára 1 sh. 8 d. jut.

6 sh. 8 d. = 80 d., amiből 60 d. jut nyersanyagra és 20 d. munkára. Az 5 font értékéből, a 80 d.-ből a munka most már csak 20 d., azaz $^1/_4$ = = 25%; azelőtt $33\,^1/_3$%. Másrészt a nyersanyag 60 d. = $^3/_4$ = 75%; azelőtt csak $66\,^2/_3$%. Minthogy az 5 font fonal most 80 d.-be kerül, 1 font $^{80}/_5$ d.-be = 16 d.-be kerül. A 20 d.-jéért — a munka értékéért — az 5 font fonalból $1\,^1/_4$ fontot kap tehát a fonó, $3\,^3/_4$ font pedig a nyersanyagra jut. Azelőtt $1\,^2/_3$ font jutott a munkára (profit és munkabér) és $3\,^1/_3$ font az állandó tőkére. Saját termékében megbecsülve a munka tehát kevésbé termelékennyé vált, noha termelékenysége ugyanaz maradt és csak a nyersanyag drágult meg. De ugyanolyan termelékeny maradt a munka, mert ugyanaz a munka ugyanannyi idő alatt változtatott 5 font gyapotot 5 font fonallá, és e munka tulajdonképpeni terméke (használati értéke szerint) csak az a *fonal-forma*, amelyet a gyapot kapott. 5 font gyapot továbbra is ugyanattól a munkától kapott fonal-formát. A valóságos termék azonban nemcsak ebből a fonal-formából áll, hanem a nyersgyapotból is, az anyagból, amelyet ebbe a formába hoztak, és ennek az anyagnak az értéke most a formaadó munkához viszonyítva nagyobb része az összterméknek, mint azelőtt. Ezért ugyanolyan mennyiségű fonómunkát most kevesebb fonallal fizetnek meg, vagyis a terméknek az a része, amely ezt a munkát pótolja, kisebb lett.

Ennyit erről.

[c) *Garnier Smith elleni polémiájának vulgáris előfeltevései. A nem-termelő munkások fogyasztása mint a termelés forrása*]

Tehát először is hibás, amit Garnier mond, hogy az egész tőkét ‚végső soron' mindig a ‚fogyasztó jövedelme' pótolja, mivel a tőke egy részét csak tőke, nem pedig jövedelem pótolhatja. Másodszor önmagában véve bárgyúság, mivel a jövedelem maga is — amennyiben nem munkabér (vagy munkabérből fizetett munkabér, belőle leszármazott jövedelem) — a tőke profitja

(vagy a tőke profitjából leszármazott jövedelem). Végül bárgyúság, hogy a tőkének az a része, amely nem forog (abban az értelemben, hogy nem pótlódik a ‚fogyasztó jövedelme' révén), „nem hozna semmiféle profitot birtokosának". Valóban — változatlan termelési feltételek mellett — ez a rész nem hoz semmiféle profitot (jobbanmondva semmiféle értéktöbbletet). De nélküle a tőke egyáltalában nem termelhetné meg a profitját.

„Mindössze azt következtethetjük ebből a különbségből, hogy a *termelő* emberek alkalmazásához nem csupán *annak a jövedelme* kell, *aki munkájukat élvezi*, hanem egy *tőke is, amely profitot hoz a közvetítőknek*, holott a *nem-termelő emberek alkalmazásához* többnyire elegendő a jövedelem, amely fizeti őket." (i. m. 175. old.)

Ez az egy mondat olyan halmaza a képtelenségeknek, amelyből világosan kitűnik, hogy Garnier, A. Smith fordítója, valójában semmit sem értett meg az egész A. Smithből, és kivált a „Wealth of Nations" lényegéről — hogy a tőkés termelési mód a legtermelőbb (a korábbi formákkal egybevetve feltétlenül az is) — sejtelme sincs.

Mindenekelőtt szerfelett bárgyú fordulat Smithszel szemben, aki kijelenti, hogy a nem-termelő munka olyan munka, amelyet közvetlenül jövedelemből fizetnek, azt a megjegyzést tenni, hogy

„a *nem-termelő* emberek alkalmazásához többnyire elegendő a jövedelem, amely fizeti őket".

De aztán az ellentétel:

„a *termelő* emberek alkalmazásához nem csupán annak a *jövedelme* kell, aki munkájukat *élvezi*, hanem egy *tőke* is, amely *profitot hoz a közvetítőknek*"!

(Hát még milyen termelő akkor Garnier úr számára a mezőgazdasági munka, amelynél a jövedelmen kívül, ‚amely a föld termékét élvezi', ezenkívül egy tőke szükséges, amely nemcsak ‚profitot hoz a közvetítőknek', hanem ‚földjáradékot' is ‚a tulajdonosnak'!)

E „termelő emberek alkalmazásához" nem szükséges először tőke, amely alkalmazza őket, és másodszor jövedelem, amely munkájukat élvezi, hanem csakis tőke, amely létrehozza a jövedelmet, mely munkájuk gyümölcsét élvezi. Ha mint tőkés-szabó 100 £-et adok ki munkabérre, akkor ez a 100 £ például 120 £-et hoz létre nekem. 20 £ jövedelmet hoz létre nekem, amellyel mármost, ha akarom, a szabómunkát is élvezhetem a „kabát" formájában. Ha ellenben 20 £-ért ruhadarabokat vásárolok, hogy

viseljem őket, akkor nyilvánvalóan nem ezek a ruhadarabok hozták létre nekem a 20 £-et, amelyen megvásárolom őket. És ugyanez volna az eset, ha házhoz hívnék egy szabólegényt és 20 £-ért kabátokat varratnék vele magamnak. Az első esetben 20 £-gel többet vettem be, mint amennyim korábban volt, a másodikban pedig az ügylet után 20 £-gel kevesebbem van, mint előzőleg. Egyébiránt hamarosan észrevenném, hogy a szabólegény, akit közvetlenül jövedelemből fizetek, ráadásul nem is csinálja olyan olcsón a kabátot, mint ha azt a ‚közvetítőtől' vásárolnám.

Garnier azt képzeli, hogy a profitot a fogyasztó fizeti. A fogyasztó megfizeti az áru „értékét"; és noha profit rejlik benne a tőkés számára, az áru neki, a fogyasztónak, olcsóbb, mint ha jövedelmét közvetlenül munkára adta volna ki, hogy magánszükségletére a legkisebb méretekben termeltessen. Itt nyilvánvalóan megmutatkozik, hogy Garnier-nak halvány sejtelme sincs arról, mi a tőke.

Így folytatja:

„Vajon sok *nem-termelő* munkás is, amilyenek a színészek, zenészek stb., legtöbbnyire nem egy igazgató közvetítésével kapja-e munkabérét, aki profitot húz az effajta vállalkozásba fektetett tőkéből?" (i. m. 175—176. old.)

Ez a megjegyzés helyes, de csak azt mutatja, hogy azoknak a munkásoknak egy része, akiket A. Smith a második meghatározásában nem-termelőknek nevez, első meghatározása szerint termelőek.

„Ebből következőleg fel kell hát tételeznünk, hogy olyan társadalomban, amelyben a *termelő* osztály igen nagyszámú, tőkék nagy felhalmozása létezik a közvetítők, vagyis a munka vállalkozói kezében." (i. m. 176. old.)

Valóban: a tömeges bérmunka csak más kifejezés a tömeges tőkére.

„Tehát nem — mint Smith állítja — a tőkék tömege és a jövedelmek tömege között létező arány határozza meg a *termelő* osztály és a *nem-termelő* osztály közötti arányt. Ez az utóbbi arány, úgy látszik, sokkal inkább a nép erkölcseitől és szokásaitól, iparának többé vagy kevésbé előrehaladott fokától függ." (177. old.)

Ha a termelő munkások olyan munkások, akiket a tőkéből, és a nem-termelők olyanok, akiket a jövedelemből fizetnek, akkor a termelő osztály nyilvánvalóan úgy aránylik a nem-termelőhöz, mint a tőke a jövedelemhez. De a két osztály arányos növekedése nemcsak a tőkék tömege és a jövedelmek tömege között létező aránytól fog függni. Függni fog attól, hogy a növekvő jövedelem (profit) milyen arányban változik tőkévé vagy adják

ki jövedelemként. Noha a burzsoázia eredetileg igen takarékos, ahogy a tőkének, azaz a munkásoknak a termelékenysége növekszik, utánozni kezdi a feudálisok cselédtartását. A legutóbbi gyári jelentés (1861 illetve 1862) szerint az Egyesült Királyság tulajdonképpeni gyáraiban alkalmazott személyek összlétszáma (igazgatókat beleértve) csak 775 534,* míg a női cselédek száma csak Angliában 1 millió volt. Micsoda szép berendezkedés, amelyben egy gyári lánynak 12 órát kell a gyárban izzadnia azért, hogy meg nem fizetett munkájának egy részén nővérét cselédlányként, fivérét inasként és unokafivérét katonaként vagy rendőrként a gyárúr a személyi szolgálatába fogadhassa!

Garnier utolsó toldaléka idétlen tautológia. A termelő és nem-termelő osztályok aránya szerinte nem a tőke és a jövedelem arányától függ, vagy jobbanmondva attól, hogy a meglevő áruk milyen tömegét költik el tőke illetve jövedelem formájában, hanem (?) a ‚nép' erkölcseitől és ‚szokásaitól', iparának ‚fokától'. Valójában a tőkés termelés csak az ipar bizonyos fejlettségi fokán lép fel.

Mint bonapartista szenátor, Garnier természetesen lelkesedik a lakájokért és egyáltalában a szolgákért:

„Egyenlő számú egyént tekintve egyetlen osztály sem működik közre annyira a *jövedelemből* származó összegek *tőkévé* változtatásában, mint a cselédek osztálya." (i. m. 181. old.)

Valóban, egyetlen osztályból sem rekrutálódik a kispolgárságnak semmirekellőbb része. Garnier nem érti meg,

hogyan lehetséges, hogy Smith, „egy ember, aki annyi éleselméjűséggel végezte megfigyeléseit", nem becsüli többre „ezt a közvetítőt, akit azért állítottak a gazdag mellé, hogy *felszedje* a jövedelemnek a morzsáit, amelyet ez oly gondtalanul szétszór". (i. m. 182—183. old.)

Magában ebben a mondatban megmondja Garnier, hogy a közvetítő csupán „felszedi" a „jövedelem" ‚morzsáit'. De miből áll ez a jövedelem? A termelő munkás meg nem fizetett munkájából.

Mindezen igen silány Smith-ellenes polémia után Garnier, visszaesve a fiziokratizmusba, kijelenti, hogy a mezőgazdasági munka az egyetlen termelő munka! És miért? Mert

„új értéket is hoz létre, olyan értéket, amely e munka működésének megkezdése pillanatában *nem létezett* a társadalomban, még egyen-

* „*Return to an Address of the House of Commons*", kelt 1861 április 24. (kinyomatott 1862 február 11.). – *Marx jegyzete.*

értékként sem; s ez az érték juttat a föld tulajdonosának járadékot". (i. m. 184. old.)

Tehát mi termelő munka? Az, ami értéktöbbletet hoz létre, ‚új értéket' azon az egyenértéken felül, amelyet munkabérként kap. Mármost nem Smith bűne, ha Garnier nem érti meg, hogy *tőkének munkára* való cseréje *semmi egyebet* nem jelent, mint hogy egy adott értékű árut, amely adott munkamennyiséggel egyenlő, nagyobb mennyiségű munkára cserélnek ki, mint amennyi benne magában foglaltatik, és ilymódon „új értéket hoznak létre, amely e munka működésének megkezdése pillanatában nem létezett a társadalomban, még egyenértékként sem".

*

G. Garnier úr 1796-ban Párizsban kiadta „Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique"-ját. A fiziokrata nézettel együtt, hogy csakis a ‚mezőgazdaság' termelő, megtalálható benne az a másik nézet is (amely nagyon jól megmagyarázza A. Smith elleni polémiáját), hogy a ‚fogyasztás' (amelyet erősen a ‚nem-termelő munkások' képviselnek) a forrása a termelésnek, és hogy az utóbbinak a nagysága az előbbinek a nagyságán mérhető. A nem-termelő munkások elégítik ki a ‚mesterséges szükségleteket' és anyagi termékeket fogyasztanak, így hát mindenképpen hasznosak. Garnier ezért az ökonómia (takarékosság) ellen is polemizál. Előszava XIII. oldalán ez olvasható:

„Az egyén vagyona a takarékosság révén nő; a közvagyon *ellenkezőleg*, a fogyasztás fokozódásával növekszik."

És a 240. oldalon a közadósságokról szóló fejezetben:

„A mezőgazdaság tökéletesedésének és terjeszkedésének, s következésképpen az ipar és a kereskedelem haladásának nincs *egyéb oka*, mint a mesterséges szükségletek terjeszkedése."

Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a közadósság jó dolog, mivel növeli ezeket a szükségleteket.[67]

*

Schmalz. A ‚termelő munka és nem-termelő munka' közti Smith-féle megkülönböztetést bírálva a fiziokratizmusnak ez a német utószülöttje azt mondja (német kiadása 1818-ban jelent meg):

„Nem akarom felróni . . . , hogy a különbség, amelyet Smith *termelő* és *nem-termelő* munka között tesz, egészen lényegtelennek mutatkozik,

ha megfontoljuk, hogy voltaképpen milyen *értéke* és *ára* is van mások munkájának egyáltalában, tudniillik csupán az, hogy időt takarít meg nekünk."

{Itt Schmalz összecseréli azt, hogy a munka megosztása okozta ‚idő-megtakarítás' nem határozza meg valamely dolognak az értékét és az árát, hanem ugyanazért az értékért több használati értéket kapok, a munka termelékenyebbé válik, mert ugyanannyi idő alatt nagyobb mennyiségű terméket szolgáltat; de *mint a fiziokraták utórezgése* természetesen nem fedezheti fel az értéket magában a munkaidőben.}

„Az asztalos, aki asztalt készít nekem, és a szolga, aki leveleimet a postára viszi, ruháimat tisztogatja és szükségleteimről gondoskodik, teljesen egyenlő szolgálatot tesz nekem; mindkettő időt takarít meg nekem, mégpedig kettős időt; először azt, amelyet most arra kellett volna ráfordítanom, hogy ezt magam tegyem meg; másodszor azt, amelyet azelőtt arra kellett volna fordítanom, hogy az ehhez szükséges ügyességet megszerezzem magamnak." (*Schmalz*: „Economie politique", ford. Henri Jouffroy stb., I. köt. 1826, 304. old.)

Ugyanennek a zsírmaszatolónak [Schmalzschmiertopf] még a következő megjegyzése fontos abból a szempontból, hogy milyen kapcsolatban van Garnier-nál — például fogyasztási rendszerével (és a ‚nagy költekezés' gazdasági hasznával) — a fiziokratizmus:

„Ez a rendszer" (Quesnayé) „a kézműveseknek, sőt a *puszta fogyasztóknak* is érdemükül tudja be még fogyasztásukat is, mivel közvetetten növeli a nemzeti jövedelmet. Hiszen ha *e fogyasztás* nem volna, *akkor nem is állítanák elő azt, amit ezek elfogyasztanak, illetve ez nem szolgálna a javára a földtulajdonosnak*." (321. old.)[68]

[8.] *Ch. Ganilh*

[*a*) *A csere és csereérték merkantilista felfogása*]

Igen silány és felületes tákolmány *Ch. Ganilh* „Des systèmes d'économie politique"-ja. Első kiadás Párizs *1809*, második *1821*. (Az utóbbi alapján idézünk.) Fecsegése közvetlenül Garnier-hoz kapcsolódik, aki ellen polemizál.

{*Canard* a „Principes d'économie politique"-ban [4. old.] a *„gazdagságot"* mint *„fölös munka felhalmozását"* határozza meg.[69] Ha azt mondta

volna, hogy a gazdagság az a munka, amely a munkásnak munkásként való életben tartása szempontjából fölös, helyes volna a meghatározás.)

Ganilh úr kiindulópontja az az elemi tétel, hogy az áru a polgári gazdagság eleme, tehát a munkának ahhoz, hogy gazdagságot termeljen, árut kell termelnie, önmagát vagy termékét *el* kell *adnia.*

„A civilizáció mostani állapotában a munkát csak a csere révén ismerjük." (i. m. I. köt. 79. old.) „A munka csere nélkül nem termelhet semmiféle gazdagságot." (i. m. 81. old.)

Innen Ganilh úr nyomban fejest ugrik a merkantilrendszerbe.

Minthogy a munka csere nélkül nem hoz létre polgári gazdagságot, „a gazdagság kizárólag a kereskedelemből ered". (i. m. 84. old.) Vagy, ahogy később mondja: „csakis a csere, vagyis a kereskedelem adja meg a dolgoknak az értéket." (i. m. 98. old.) „Az értékek és a gazdagság azonosságának" ezen az „elvén . . . nyugszik az általános munka termékenységéről szóló tanítás." (i. m. 93. old.)

Ganilh maga kijelenti, hogy a „kereskedelmi rendszer", amelyet ő a ‚monetárrendszer' puszta „módosulásának" nevez,

„a magán- és az általános gazdagságot a munka csereértékeiből vezeti le, akár rögzítve vannak ezek az értékek tartós és maradandó anyagi tárgyakban, akár nem". (i. m. 95. old.)

Beleesik tehát a merkantilrendszerbe, akárcsak Garnier a fiziokratába. Vacakja ezért, ha másra nem is, de e rendszernek és az „értéktöbbletről" vallott nézeteinek jellemzésére igen jó, kivált mert ezeket a nézeteket Smith, Ricardo stb. ellen érvényesíti.

A gazdagság ‚csereérték'; ezért minden munka, amely ‚csereértéket' termel vagy neki magának ‚csereértéke' van, gazdagságot termel. Az egyetlen szó, amely által Ganilh elmélyített merkantilistának mutatkozik, az ‚*általános* munka' szó. A magánember munkájának, vagy jobbanmondva e munka termékének az általános munka formáját kell öltenie. Csak így csereérték, *pénz.* Valójában Ganilh visszajut oda, hogy gazdagság = pénzzel; csakhogy már nem csupán arannyal és ezüsttel, hanem magával az áruval, amennyiben az *pénz.* Ezt mondja:

„*Kereskedelmi rendszer*, vagyis *az általános munka* értékeinek cseréje". (i. m. 98. old.)

Ami ostobaság: a ‚termék' ‚érték' mint az ‚általános munka' létezése, ‚megtestesülése', de nem mint „az általános munka *értéke*", ami ugyanaz volna, mint ‚az érték értéke'. De előfeltételezzük, hogy az árut mint ‚értéket' konstituálták, felőlem lehet akár pénz-formája is, átalakulhatott. Most ‚csereérték'. De mekkora az értéke? Minden áru ‚csereérték'. Ebben nem különböznek egymástól. De mi teszi egy meghatározott áru ‚csereértékét'? Itt Ganilh megáll a legnyersebb jelenségnél. *A* nagy csereérték, ha sok *B*-re, *C*-re, *D*-re cserélődik ki.

Ganilhnak teljesen igaza van Ricardóval és a legtöbb közgazdásszal szemben, amikor azt mondja, hogy ezek ‚a munkát a csere nélkül' vizsgálják, noha rendszerük, mint az egész polgári rendszer, a csereértéken nyugszik. Ez azonban csak onnan ered, hogy nekik a termék áru-*formája* mint magától értetődő jelenik meg és ezért csak az *értéknagyságot* vizsgálják. A cserében az egyesek termékei csak azáltal bizonyulnak az általános munka termékeinek, hogy *pénzként* jelentkeznek. Ez a viszonylagosság azonban már benne rejlik abban, hogy az általános munka létezéseként kell jelentkezniök és csakis erre vezetődnek vissza mint a társadalmi munka viszonylagos, csupán mennyiségileg különböző kifejezései. De maga a csere nem adja meg nekik az *értéknagyságot*. A cserében általános társadalmi munkaként jelenítik meg őket; s hogy mennyire jelentkezhetnek ilyenekként, az maga is függ attól a terjedelemtől, amelyben társadalmi munkaként jelentkezhetnek, tehát azon áruk terjedelmétől, amelyekre kicserélődhetnek, tehát a piac, a kereskedelem kiterjedésétől, az áruk azon sorától, amelyben csereértékként kifejeződnek. Például, ha csak négy különböző termelési ág léteznék, akkor a négy termelő mindegyike termékeinek nagy részét önmaga számára termelné. Ha több ezer létezik, akkor egész termékét áruként termelheti. Terméke egészen belekerülhet a cserébe. De Ganilh a merkantilistákkal együtt azt képzeli, hogy *az értéknagyság maga is a csere terméke*, holott csak az érték formája, azaz az *áru* formája az, amit a termék a csere révén kap.

„A csere a *dolgoknak* értéket ad, amellyel nélküle nem bírtak volna." (i. m. 102. old.)

Ha ez azt jelenti, hogy a ‚*dolgok*', a használati értékek csak mint a társadalmi munka viszonylagos kifejezései válnak ‚értékké', kapják ezt a formát, akkor ez tautológia. Ha azt jelenti, hogy a csere révén ‚nagyobb értéket kapnak annál, amellyel nélküle bírtak volna', akkor ez nyilvánvalóan ostobaság, hiszen a ‚csere' csak úgy növelheti *A* értéknagyságát, hogy *B*-ét csökkenti. Amennyiben *A*-nak nagyobb értéket ad, mint amilyennel a csere

előtt bírt, annyiban *B*-nek kisebbet ad. *Tehát A+B a csere előtt is, után is ugyanaz az érték.*

„A leghasznosabb termékeknek sem lehet semmi értékük, ha a csere nem ad nekik"

(mindenekelőtt, ha ezek a ‚dolgok' „termékek", akkor már eleve a munka termékei, nem pedig általános elemi természetadta dolgok, mint a levegő stb.; ha „a leghasznosabbak", akkor kiváltképpeni értelemben vett használati értékek, olyan használati értékek, amelyekre mindenkinek szüksége van; ha a csere nem ad nekik *semmi* értéket, ez csak úgy lehetséges, hogy mindenki maga magának termeli őket; ez azonban ellentmond annak az előfeltevésnek, hogy ‚cserére' termelik őket; tehát az egész előfeltevés ostobaság),

„és a leghaszontalanabb termékeknek is lehet igen nagy értékük, ha a csere kedvez nekik." (104. old.)

A „csere" Ganilh úr szemében misztikus személynek tűnik. Ha a „leghaszontalanabb termékek" semmire sem használhatók, nincs használati értékük, akkor ki veszi meg őket? A vevő számára tehát mindenesetre kell hogy legyen egy képzelt „hasznosságuk". És ha nem bolond, akkor miért fizetné meg őket drágábban? Drágaságuknak tehát olyan körülményből kell fakadnia, amely mindenesetre nem „haszontalanságukból" származik. „Ritkaságukból", raretéjükből? De Ganilh „a leghaszontalanabb *termékeknek*" nevezi őket. Minthogy tehát termékek, miért nem termelik őket tömegesebben, jóllehet nagy „csereértékük" van? Ha az előbb a vevő volt bolond, aki sok pénzt adott valamiért, aminek az ő számára nincs sem valóságos, sem képzelt használati értéke, most az eladó az, aki nem ezeket a nagy csereértékű haszontalanságokat termeli a kis csereértékű hasznos dolgok helyett. Annak tehát, hogy csereértékük nagy, noha használati értékük csekély (a használati értéket az emberek természetes szükségletei szerint határozva meg), olyan körülményből kell fakadnia, amely nem ‚csere' uraságtól, hanem magától a ‚terméktől' származik. *Magas csereértéke tehát nem a ‚csere' terméke, hanem csak megjelenik ebben.*

„Az az érték, amelyen a dolgokat kicserélték [valeur échangée], és nem a csereértékük [valeur échangeable] alkotja az *igazi értéket*, azt, amely azonos a gazdagsággal." (i. m. 104. old.)

De a valeur échangeable a dolog viszonya a többi dolgokhoz, amelyekre kicserélhető. {A helyes alapja ennek a következő: az áru pénzzé változását

az kényszeríti ki, hogy mint valeur échangeable-nak bele kell kerülnie a cserébe, de mint ilyen csak a csere eredménye.} Ezzel szemben *A* valeur échangée-ja meghatározott mennyiségű *B*, *C*, *D* stb. termék. Tehát már nem érték (Ganilh úr szerint), hanem ‚dolog csere nélkül'. *B*, *C*, *D* stb. nem voltak „értékek". *A* értékké vált azáltal, hogy helyére (mint valeur échangée) e nem-értékek léptek. A puszta helycsere révén ezek a ‚dolgok', miután kiléptek a cseréből és ugyanabban a helyzetben vannak, mint azelőtt, ‚értékekké' váltak.

„Tehát nem valóságos hasznosságuk, nem is *belső* értékük teszi a dolgokat gazdagsággá; a csere rögzíti és határozza meg értéküket, s ez az érték teszi őket a gazdagsággal azonossá." (i. m. 105. old.)

‚Csere' uraság rögzít és határoz meg valamit, ami létezett vagy nem létezett. Ha csak a csere hozza létre a ‚dolgok értékét', akkor ez az ‚érték', a ‚cserének' ez a terméke, megszűnik, mihelyt a ‚csere' megszűnik. Tehát amit csinál a ‚csere', azt ugyanúgy vissza is csinálja. Kicserélem *A*-t $B+C+D$-re. Ebben a csereműveletben *A* ‚értéket' kap. Mihelyt a műveletnek vége, $B+C+D$ áll *A* oldalán, *A* pedig $B+C+D$ oldalán. Mégpedig mindegyik magában áll, kívül a ‚csere' uraságon, aki csupán ebben a helycserében állt. $B+C+D$ most ‚dolgok', nem ‚értékek'. Ugyanígy *A* is. Vagy a ‚csere' a voltaképpeni értelemben „rögzít és határoz meg". Az erőmérő meghatározza és rögzíti izmaim erejét, de nem hozza létre. Akkor az ‚értéket' nem a ‚csere' termeli.

„Valójában csak akkor van gazdagság mind a magánemberek, mind a népek számára, ha egy mindenkinek dolgozik"

(azaz ha munkája *általános társadalmi munkaként* jelentkezik, mert különben ez értelmetlenség volna; hiszen egy vasgyáros különben, ettől a formától eltekintve, nem ‚mindenkinek', hanem *csak* vasfogyasztóknak dolgozik)

„és mindenki egynek"

(ami megint értelmetlenség, ha használati értékről van szó, mert a ‚mindenki' termékei csupa különös termékek, és az ‚egynek' csak különös termékekre van szüksége; ez tehát megint csak annyit jelent, hogy minden különös termék olyan formát ölt, amelyben *valamennyiük* számára *létezik*, és ebben a formában nem annyiban létezik, amennyiben mint különös termék különbözik az ‚egynek' a termékétől, hanem csak amennyiben azonos vele; megint a társadalmi munka formája, ahogy ez az árutermelés alapzatán jelentkezik). (i. m. 108. old.)

Ebből a meghatározásból — a csereérték egyenlő az elszigetelt egyes ember munkájának általános társadalmi munkaként való jelentkezésével — Ganilh ismét a legnyersebb elképzelésbe esik: a csereérték egyenlő azzal az aránnyal, amelyben *A* áru kicserélődik *B*, *C*, *D* stb. árura. *A*-nak nagy a csereértéke, ha sok *B*-t, *C*-t, *D*-t adnak érte; de akkor kevés *A*-t adnak *B*-ért, *C*-ért, *D*-ért. A gazdagság csereértékből áll. A csereérték abból a relatív arányból áll, amelyben a termékek kicserélődnek egymásra. A termékek teljes összegének tehát nincs csereértéke, mert semmire sem cserélődik ki. Tehát a társadalomnak, amelynek gazdagsága csereértékekből áll, nincs gazdagsága. Ebből nemcsak az a következtetés adódik, amit Ganilh maga levon, hogy a

„nemzeti gazdagság, amely a munka csereértékeiből tevődik össze" (108. old.),

soha nem növekedhetik és nem csökkenhet csereértékében (tehát *nincs értéktöbblet*), hanem az is, hogy egyáltalában nincs csereértéke, tehát nem ‚gazdagság', mivel a ‚gazdagság' csak ‚csereértékekből' áll.

„Ha a gabona bősége következtében *értéke csökken*, a földművelők kevésbé gazdagok lesznek, mert kevesebb csereértékük van az élethez szükséges, hasznos vagy kellemes dolgok megszerzésére; de a gabona fogyasztói hasznot húznak mindabból, amit a földművelők veszítettek: az egyik veszteségét kiegyenlíti a másik nyeresége, és az általános gazdagság nem szenved semmi változást." (108—109. old.)

Engedelmet! A ‚gabona fogyasztói' a ‚gabonát' fogyasztják el, nem pedig a ‚gabona csereértékét'. Gazdagabbak élelmiszerben, de nem ‚csereértékben'. Termékeik közül — amelyeknek nagy a csereértékük, mivel a ‚gabona' tömegéhez képest, amelyre kicserélődnek, viszonylag kevés van belőlük — keveset cseréltek ki a ‚gabonára'. A ‚földművelők' most megkapták a *magas csereértéket*, a ‚fogyasztók' pedig a csekély csereértékű sok ‚gabonát', úgyhogy most ők a szegények és a ‚földművelők' a gazdagok.

Továbbá az összeg (a csereértékek társadalmi összege) ugyanabban a fokban veszti el csereérték-természetét, amelyben csereértékek összegévé válik. *A*-nak, *B*-nek, *C*-nek, *D*-nek, *E*-nek, *F*-nek annyiban van csereértékük, amennyiben kicserélődnek egymásra. Mihelyt kicserélődtek, valamennyien termékek fogyasztóik, megvásárlóik számára. A gazdacsere folytán már nem csereértékek többé. Ezzel a társadalom gazdagsága, ‚amely csereértékekből tevődik össze', eltűnt. *A* értéke relatív; az az arány, amelyben kicserélődik *B*-re, *C*-re stb. *A*+*B*-nek kevesebb a csereértéke, mert

csereértéke már csak *C*-hez, *D*-hez, *E*-hez, *F*-hez való arányában áll. De az *A*, *B*, *C*, *D*, *E*, *F* összegnek egyáltalán nincs csereértéke, mert nem fejez ki semmiféle arányt. Az áruk összege nem cserélődik ki más árura. Tehát a társadalom gazdagságának, amely csereértékekből áll, nincs csereértéke és ezért nem gazdagság.

„Innen ered, hogy nehéz és talán lehetetlen egy országnak a belkereskedelem révén meggazdagodnia. Nem egészen ez a helyzet azokkal a népekkel, amelyek külfölddel kereskednek." (i. m. 109. old.)

Ez a régi merkantilrendszer. Az érték abban áll, hogy nem egyenértéket, hanem az egyenértéknél többet kapok. Ugyanakkor azonban nincs semmiféle egyenérték, hiszen ez előfeltételezné, hogy *A* értékét és *B* értékét nem *A*-nak *B*-hez vagy *B*-nek *A*-hoz való aránya határozza meg, hanem valami harmadik, amiben *A* és *B* azonosak. De ha nincs egyenérték, akkor nincs egyenértéken felüli többlet sem. Kevesebb aranyat kapok vasért, mint amennyi vasat aranyért. Most több vasam van, amiért kevesebb aranyat kapok. Tehát ha eredetileg nyerek, mert kevesebb arany = több vas, most ugyanannyit veszítek, mert több vas = kevesebb arany.

[*b*) *Minden fizetett munkának termelő munkává nyilvánítása*]

„Minden munka, bármilyen természetű, termel gazdagságot, hacsak van csereértéke." (i. m. 119. old.) „A csere nincs tekintettel a termékeknek sem a mennyiségére, sem az anyagi mivoltára, sem a tartósságára." (i. m. 121. old.) „Valamennyien" (a munkák) „*egyaránt megtermelik* azt az *összeget*, amelyre kicserélték őket." (121—122. old.)

Először ‚egyaránt megtermelik azt az *összeget*', tudniillik az *árat*, amellyel megfizetik őket (munkabérük *értékét*). De Ganilh mindjárt tovább megy egy lépéssel. A nem-anyagi munka termeli az anyagi terméket, amelyre kicserélődik, úgy látszik hát, hogy az anyagi munka a nem-anyagi munka termékét termeli.

„Nincs semmi különbség annak a munkásnak a munkája között, aki egy fiókosszekrényt készít, amelynek cseréje egy köböl gabonát termel neki, és a zenész munkája között, amely egy köböl gabonát termel neki. Egyrészt van egy köböl gabona, amelyet a fiókosszekrény megfizetésére termeltek, és másrészt egy köböl gabona, amelyet a zenész nyújtotta élvezet megfizetésére termeltek. Igaz, miután az asztalos elfogyasztotta a köböl gabonát, marad egy fiókosszekrény, és miután a zenész elfogyasz-

totta a köböl gabonát, nem marad semmi; de hány termelőnek tekintett munkával ugyanez az eset! . . . hogy egy munka termelő-e vagy meddő, azt nem abból lehet megítélni, ami a fogyasztás után marad, hanem *a cseréből vagy a termelésből, amelyet előidéz*. Minthogy pedig a zenész munkája ugyanúgy, mint az asztalos munkája *oka egy köböl gabona termelésének, mind a kettő egyaránt megtermel egy köböl gabonát*, noha az egyik a befejezése után nem rögzítődik és nem realizálódik semmiféle tartós tárgyban, a másik pedig rögzítődik és realizálódik valamely tartós tárgyban." (i. m. 122—123. old.)

„Adam Smith szeretné csökkenteni a nem hasznosan foglalatoskodó munkások számát, hogy szaporítsa a hasznosan foglalatoskodó munkásokét; de nem vette figyelembe, hogy ha e kívánsága megvalósulhatna, minden gazdagság lehetetlen volna, mivel a termelőknek nem volnának fogyasztói és az el nem fogyasztott többleteket nem termelnék újra. A termelő osztályok nem ingyen adják oda munkáik termékeit *azoknak az osztályoknak, melyeknek munkái nem adnak semmiféle anyagi termékeket*" (itt tehát mégis ő maga megkülönböztet ‚munkákat, amelyek adnak anyagi termékeket és munkákat, amelyek nem adnak'); „cserébe adják a tőlük kapott kellemességekért, élvezetekért vagy örömökért, és *hogy odaadhassák nekik, kénytelenek termelni e termékeket*. Ha a munka anyagi termékeit nem használnák fel azon munkák bérezésére, amelyek nem adnak anyagi termékeket, akkor nem volnának fogyasztóik, és *újratermelésük* megszűnnék. A szórakozást termelő munkák *tehát ugyanolyan hatékonyan közreműködnek a termelésben*, mint a legtermelőbbnek tekintett munka." (i. m. 123—124. old.)

„A kellemességek, élvezetek vagy szórakozások, amelyeket ők" (a népek) „keresnek, csaknem mindig *követik* és *nem megelőzik azokat a termékeket, amelyeket értük fizetni kell*." (i. m. 125. old.) (Tehát úgy látszik inkább okozatai, mint okai a ‚termékeknek, amelyeket értük fizetni kell'.) „Más a helyzet, amikor a *termelő osztályok részéről nincs kereslet*" (itt tehát ő maga alkalmazza a megkülönböztetést) „az élvezetnek, luxusnak és pompának szentelt munkák iránt, s mégis *kényszerülnek* bérezni őket és ezt a bért szükségleteiktől elvonni. Akkor előfordulhat, hogy ez a kényszerű bér nem idézi elő a termelés továbbnövekedését." (i. m. 125. old.) „Ezt az esetet kivéve . . . minden munka szükségképpen termelő és többé-kevésbé hatékonyan hozzájárul az általános gazdagság képzéséhez és növeléséhez, mivel *szükségképpen előidézi azokat a termékeket, amelyekkel bérezik*." (i. m. 126. old.)

{Eszerint tehát a „nem-termelő munkák" nem azért termelőek, mert kerülnek valamibe, azaz csereértékük miatt, sem a miatt a speciális élvezet miatt, amelyet termelnek, azaz használati értékük miatt, hanem mert termelő munkát termelnek.}

{Ha A. Smith szerint az a munka termelő, amely közvetlenül tőkére cserélődik, a formán kívül még tekintetbe veszi annak a tőkének anyagi alkotórészeit is, amely munkára cserélődik. Ez a szükséges létfenntartási eszközökre oldódik fel; tehát többnyire árukra, anyagi dolgokra. Amit a munkásnak ebből a munkabérből az államnak és az egyháznak kell fizetnie, olyan szolgálatokért való levonás, amelyeket rákényszerítenek; amit nevelésre ad ki, átkozottul kevés; amikor kiad erre, ez termelő kiadás, mert a nevelés munkaképességet termel; amit orvosok, ügyvédek, papok szolgálataira ad ki, szerencsétlenség; igen kevés olyan nem-termelő munka vagy szolgálat marad, amelyre a munkás munkabére feloldódik, kivált minthogy azt, amivel a fogyasztása jár (a főzést, a ház tisztántartását, többnyire még a javításokat is), maga látja el.}

Szerfelett jellemző Ganilh következő mondata:

„Ha a csere a házicseléd munkájának 1000 frank értéket ad, a földművelő és az ipari munkás munkájának pedig csak 500 frank értéket, ebből azt a következtetést kell levonni, hogy a házicseléd munkája kétszer annyival járul hozzá a *gazdagság termeléséhez*, mint a földművelő és az ipari munkás munkája; s ez nem is lehet másképp, amíg a házicselédek munkáját kétszer annyi anyagi termékkel fizetik meg, mint a földművelők és az ipari munkások munkáját. Hogy is lehetne elgondolni, hogy a gazdagság abból a munkából ered, amelynek a legalacsonyabb a csereértéke, és amelyet következésképpen a legalacsonyabban fizetnek!" (i. m. 293—294. old.)

Ha az ipari vagy mezőgazdasági munkás bére = 500 frank, az általa létrehozott értéktöbblet (profit és járadék) = 40%, akkor nettóterméke = = 200 frank, és 5 ilyen munkásra van szükség a szolga munkabérének, = = 1000 frank, a megtermeléséhez. Ha ‚csere' uraság a szolga helyett szeretőt akar vásárolni évi 10 000 frankért, ehhez 50 ilyen termelő munkás nettóterméke szükséges. Minthogy pedig a szeretőnek az ő nem-termelő munkája hússzor akkora csereértéket, munkabért jövedelmez, mint amennyi a termelő munkások munkabére, ez a személy hússzor annyival járul hozzá „a gazdagság termeléséhez", és egy ország annál több gazdagságot termel, minél jobban fizeti a szolgákat és a szeretőket. Ganilh úr elfelejti, hogy csak az ipari és mezőgazdasági munka termelékenysége, csak a termelő munká-

sok által létrehozott, de nekik meg nem fizetett többlet szolgáltat egyáltalában olyan alapot, amelyből a nem-termelő munkásokat fizetik. Ő azonban így számol: 1000 frank munkabér meg a szolga- vagy szeretőmunka mint ennek egyenértéke, ez összesen 2000 frank. A szolgák és szeretők értéke, azaz termelési költségük teljesen a termelő munkások *nettótermékétől* függ. Sőt, különös fajtaként való létezésük is ettől függ. Áruknak és értéküknek kevés közük van egymáshoz.

De tegyük fel akár azt, hogy egy szolga értéke (termelési költsége) kétszer annyi, mint egy termelő munkásé. Akkor meg kell jegyeznünk, hogy a munkás (akárcsak a gép) termelékenysége és értéke egészen különböző dolgok, amelyek méghozzá fordított arányban is állnak egymással. Az érték, amelybe egy gép kerül, mindig mínusza termelékenységének.

„Hiába teszik azt az ellenvetést, hogy ha a házicselédek munkája ugyanolyan termelő, mint a földművelők és az ipari munkások munkája, akkor nem lehet belátni, miért nem fordítják az ország általános megtakarításait házicselédek tartására, amivel nemcsak nem tékozolják el őket, hanem állandóan növelik értéküket. Ez az ellenvetés csak azért megtévesztő, mert feltételezi, hogy minden munka termelékenysége az *anyagi tárgyak termelésében való közreműködéséből* ered, *hogy az anyagi termelés alkotja a gazdagságot*, és *hogy termelés és gazdagság tökéletesen azonosak*. Elfelejtik, hogy *minden termelés csak annyiban gazdagság, amennyiben fogyasztása is közreműködik*"

{s ezért mondja ugyanez a fickó egy oldallal később, „hogy valamennyi munka *termel* gazdagságot csereértéke arányában, amelyet a kínálat és a kereslet határoz meg" (vagyis a munka nem abban a mértékben *termel* gazdagságot, amelyben ‚csereértéket' termel, hanem amelyben ő ‚csereérték', azaz nem aszerint, hogy mit termel, hanem aszerint, hogy mibe kerül), „és mindegyikük értéke a tőkék felhalmozásában csak *a takarékosság* és azon termékek *el nem fogyasztása* révén működik közre, amelyeknek az általános termelésből való elvételére ezek az értékek feljogosítják"},

„és hogy a csere határozza meg, milyen fokig *járul hozzá* a termelés *a gazdagság képzéséhez*. Ha emlékszünk arra, hogy valamennyi munka közvetlenül vagy közvetve közreműködik minden ország össztermelésében, hogy a csere, amikor rögzíti minden munka értékét, meghatározza a termelésben való részét, hogy a *termelés elfogyasztása* realizálja azt az értéket, amelyet a csere adott neki, és hogy a termelésnek a fogyasztáshoz

viszonyított többlete vagy hiánya határozza meg a népek gazdagságának vagy nyomorának állapotát, akkor érezni fogjuk, mennyire következetlen dolog minden munkát *elszigetelni*, termő voltát és termékenységét *az anyagi termelésben való közreműködésével* rögzíteni, *figyelmen kívül hagyva fogyasztását, pedig csakis ez ad neki értéket*, azt az értéket, amely nélkül a gazdagság nem létezhetik." (i. m. 294—295. old.)

A fickó szerint egyrészt a gazdagság a termelésnek a fogyasztáshoz viszonyított többletétől függ, másrészt csakis a fogyasztás ad értéket. S a szolga, aki 1000 frankot fogyaszt el, eszerint kétszer annyival járul hozzá az értékadáshoz, mint a paraszt, aki 500 frankot fogyaszt el.

Egyrészt elismeri, hogy ezek a nem-termelő munkák nem közvetlenül vesznek részt az anyagi gazdagság képzésében. Többet ennél Smith sem állít. Másrészt annak kimutatásán fáradozik, hogy megfordítva, ezek ugyanúgy létrehozzák az anyagi gazdagságot, mint ahogy saját bevallása szerint nem teszik ezt.

Mindezeknél az A. Smith elleni polemikusoknál ott van egyrészt a felülemelkedés az anyagi termelésen, másrészt az a kísérlet, hogy a nem-anyagi termelést — vagy éppen a semmilyen termelést, mint a lakáját — anyagi termelésként igazolják. Hogy a nettójövedelem birtokosa ezt a jövedelmet lakájok, szeretők vagy pástétomok alakjában fogyasztja el, az teljesen közömbös. De nevetséges az a képzelgés, hogy a többletet szolgáknak kell elfogyasztaniok és maga a termelő munkás nem fogyaszthatja el anélkül, hogy a termék értékét el ne vinné az ördög. Malthusnál ugyanígy megtaláljuk a nem-termelő fogyasztók e szükségességét, amely valóban létezik, mihelyt a többlet a ‚henyélők' kezében van.[70]

[*9. Ganilh és Ricardo a nettójövedelemről. Ganilh mint a termelő népesség csökkenésének hirdetője; Ricardo mint a tőkefelhalmozás és a termelőerő-növekedés hirdetője. Kitérő a relatív értéktöbbletről és a kiszorított munkásokról*]

Ganilh azt állítja, hogy „Théorie de l'économie politique"-jában (nem ismerem ezt a könyvét) felállított egy elméletet, amelyet utána Ricardo megismételt.[71] Ez az elmélet azt mondja, hogy a gazdagság nem a bruttó-terméktől, hanem a nettóterméktől, tehát a profit és a járadék magasságától függ. (Ez bizonnyal nem Ganilh felfedezése, aki azonban mindenesetre kitűnik azzal a móddal, ahogyan kimondja.)

A többletérték a termék azon tömegén felüli többlettermékben testesül meg (van reális létezése), amely csak a termék eredeti elemeit pótolja, tehát belekerül termelési költségeibe és – ha az állandó és a változó tőkét együtt vesszük számításba – egyenlő egyáltalában a termelésnek előlegezett tőkével. A tőkés termelés célja a többlet, nem a termék. A munkás szükséges munkaideje és vele együtt az a termékbeli egyenérték, amellyel megfizetik, csak addig szükséges, ameddig többletmunkát termel. Különben *nem-termelő* a tőkés számára.

Az értéktöbblet egyenlő az értéktöbblet rátája, $\frac{m}{v}$, szorozva az egyidejű munkanapok számával vagyis a foglalkoztatott munkások számával, n-nel. Tehát $M = \frac{m}{v} \times n$. Ez az értéktöbblet tehát kétféle módon növekedhetik vagy éppen csökkenhet. Például $\frac{m}{v/_2} \times n$ egyenlő $\frac{2m}{v} \times n = 2\ M$. Itt M megkétszereződött, mert a ráta megkétszereződött, hiszen $\frac{m}{v/_2}$ az $\frac{2m}{v}$, még egyszer akkora, mint $\frac{m}{v}$. Másrészt azonban $\frac{m}{v} \times 2n$ szintén egyenlő $\frac{2mn}{v}$, tehát $= 2M$ is. V, a változó tőke egyenlő az egyes munkanap ára szorozva az alkalmazott munkások számával. Ha 800 munkást alkalmaznak s mindegyikük 1 £-be kerül, akkor $V = 800$ £, $= 1$ £ $\times$ 800, ahol $n = 800$. Ha mármost az értéktöbblet $= 160$, akkor a rátája $= \frac{160}{1\text{ £} \times 800} = \frac{160}{800} = \frac{16}{80} = \frac{1}{5} = 20\%$. De maga az értéktöbblet $\frac{160}{1\text{ £} \times 800} \times 800$ azaz $= \frac{M\text{£}}{1\text{ £} \times n} \times n$.

Ez az értéktöbblet, ha a munkaidő hossza adott, csak a termelékenység megnövekedése révén, vagy, ha a termelékenység adott, csak a munkaidő meghosszabbítása révén növekedhetik meg.

De ami a fontos itt: $2M = \frac{m}{v/_2} \times n$; és $2M = \frac{m}{v} \times 2n$.[72] Az értéktöbblet (az értéktöbblet bruttóösszege) ugyanaz marad, ha a munkások száma felére csökken, 2 n helyett n, de napi többletmunkájuk kétszer akkora, mint azelőtt volt. E mellett az előfeltevés mellett tehát két dolog ugyanaz maradna: először a szolgáltatott termékek össztömege; másodszor a többlettermék vagy nettótermék össztömege. Megváltoznék azonban a következő: először a változó tőke azaz a forgótőkének munkabérre kiadott része felére csökkenne. Az állandó tőke nyersanyagból álló része szintén változatlan maradna, mivel továbbra is ugyanolyan tömegű nyersanyagot dolgoznak fel, noha a korábban alkalmazott munkások felével. Ezzel szemben az állótőkéből álló rész megnövekedett.

Ha a munkabérre kiadott tőke = 300 £ volt (munkásonként 1 £), akkor most = 150 £. Ha a nyersanyagra kiadott tőke = 310 £ volt, akkor most = 310 £. Ha a gépi berendezés értéke négyszer akkora lenne, mint a többi tőke, akkor = 1600 £ lenne. Tehát ha a gépi berendezés 10 év alatt használódik el, az évenként a termékbe belekerülő gépi berendezés = 160 £ lenne. Tegyük fel, hogy a korábban szerszámokra kiadott tőke = 40 £, tehát csak $^1/_4$ volt. Akkor a számítás így fest:

	Gépi berendezés	Nyersanyag	Munkabér	Összesen	Értéktöbblet	Profitráta	Össztermék
Régi tőke	40	310	300	650	150 azaz 50%	$23^1/_{13}$%	800
Új tőke	160	310	150	620	150 azaz 100%	$24^6/_{31}$%	770

Ebben az esetben a profitráta azért emelkedett, mert az össztőke csökkent; mivelhogy a munkabérre kiadott tőke 150 £-gel csökkent, az állótőke értékösszege csak 120 £-gel emelkedett, tehát összesen 30 £-gel kevesebbet adtak ki, mint korábban.

Ha mármost a megmaradó 30 £-et megint ugyanolyan módon alkalmazzák, az egésznek a $^{31}/_{62}$-ét (vagyis $^1/_2$-ét) nyersanyagra, $^{16}/_{62}$-ét gépi berendezésre és $^{15}/_{62}$-ét munkabérre, akkor ezt kapjuk:

Gépi berendezés	Nyersanyag	Munkabér	Értéktöbblet
7 £ 14 sh. 6 d.	15 £	7 £ 5 sh. 6 d.	7 £ 5 sh. 6 d.

Tehát az egész

	Gépi berendezés	Nyersanyag	Munkabér	Értéktöbblet	Profitráta
Új tőke	167 £ 14 sh. 6 d.	325 £	157 £ 5 sh. 6 d.	157 £ 5 sh. 6 d.	$24^6/_{31}$%

A kiadott tőke teljes összege: 650 £, mint azelőtt. Össztermék 807 £ 5 sh. 6 d.

A termék összértéke emelkedett, a kiadott tőke összértékę ugyanaz maradt; és az össztermęknek nemcsak az értéke, hanem a tömege is emelkedett, mert 15 £-gel több nyersanyagot változtattak termékké.

„Amikor egy ország nélkülözi a gépek segítségét és munkáját karjainak erejével végzi, a dolgozó osztályok termelvényeiknek csaknem az összességét elfogyasztják. Abban a mértékben, amelyben az ipar halad, amelyben tökéletesedik a munka megosztásának, a munkások ügyességének,

a gépek feltalálásának révén, csökkennek a termelés költségei, vagy más szavakkal kevesebb munkásra van szükség nagyobb termelés eléréséhez." ([Ganilh] i. m. I. köt. 211—212. old.)

Vagyis hát ugyanabban a mértékben, amelyben az ipar termelékenyebbé válik, csökkennek a munkabér termelési költségei. A termékhez viszonyítva kevesebb munkást alkalmaznak, ezek tehát a terméknek kisebb részét élik fel.

Ha gépek nélkül egy munkásnak 10 órára van szüksége ahhoz, hogy saját létfenntartási eszközeit megtermelje, és ha gépi berendezéssel csak 6-ra van szüksége, akkor (12-órai munkánál) az első esetben 10-et dolgozik a maga számára, 2-t a tőkés számára, és a 12 óra össztermékéből a tőkés $^1/_6$-ot kap. Az első esetben 10 munkás 10 munkás számára termel terméket (= 100 óra) és 20 órát a tőkés számára. A 120 órányi értékből a tőkés $^1/_6$-ot = = 20-at kap. A második esetben 5 munkás 5 munkás számára termel terméket (= 30 óra) és a tőkés számára = 30 órát. A tőkés most a 60 órából 30-at kap, tehát a $^1/_2$-ét, háromszor annyit, mint előzőleg. És az összértéktöbblet is emelkedik, tudniillik 20-ról 30-ra, $^1/_3$-dal. 60 nap, amelynek $^1/_2$-ét elsajátítom, $^1/_3$-ával több, mint 120, amelynek $^1/_6$-át sajátítom el.

Továbbá az össztermék $^1/_2$-e, amelyet a tőkés kap, mennyisége szerint is nagyobb, mint amit korábban kapott. Mert 6 óra most annyi terméket szolgáltat, mint korábban 10; 1 óra annyi terméket, mint korábban $^{10}/_6$, azaz 1 óra annyit, mint $1\,^4/_6 = 1\,^2/_3$. Tehát a 30 többletóra annyi terméket foglal magában, mint korábban $30(1 + {}^2/_3) = 30 + {}^{60}/_3 = 50$. 6 óra annyi terméket szolgáltat, mint korábban 10, tehát 30 azaz 5×6 annyit, mint korábban 5×10.

Emelkedik tehát a tőkés többletértéke és többlettermék (ha ő maga fogyasztja el, illetve amennyit elfogyaszt belőle in natura). A többletérték mármost emelkedhetik anélkül is, hogy az össztermék mennyisége emelkednék. A többletérték növekedése ugyanis azt jelenti, hogy a munkás az előzőnél rövidebb idő alatt képes létfenntartási eszközeit megtermelni, tehát az általa elfogyasztott áruk értéke csökken, kevesebb munkaidőt képvisel, tehát egy meghatározott érték, például = 6 óra, a használati értékeknek az előzőnél nagyobb mennyiségét képviseli. A munkás ugyanolyan mennyiségű terméket kap, mint előzőleg, de ez a mennyiség kisebb része az össztermléknek, mint ahogy értéke is a munkanap gyümölcseinek kisebb részét fejezi ki. Noha az olyan iparágakban, melyeknek terméke sem közvetlenül, sem közvetve nem kerül bele a munkás fogyasztási eszközeinek képzésébe, a termelőerők semmiféle növekedésének sem lehetne ilyen eredménye, mivel

ezeknek az ágaknak a megnövekedett vagy csökkent termelékenysége nem érinti a szükséges munkának a többletmunkához való arányát – de megfordítva az eredmény ugyanaz volna ezekre az iparágakra vonatkozóan is, noha nem saját termelékenységük változásából fakadna. Termékeik viszonylagos értéke pontosan ugyanabban a mértékben emelkednék, amelyben a többi árué csökkenne (ha saját termelékenységük ugyanaz maradt); tehát ugyanabban a mértékben e termékek kisebb hányada, azaz a munkás munkaidejének kisebb bennük anyagiasult része szerezné meg neki a létfenntartási eszközöknek ugyanazt a mennyiségét, mint azelőtt. Az értéktöbblet tehát ezekben a munkaágakban is ugyanúgy emelkednék, mint a többiben.

De mi lesz most az 5 kiszorított munkással? Azt fogják mondani, hogy tőke is szabadult fel, tudniillik az, amely az elbocsátott 5 munkást fizette, akik mindegyike 10 órát kapott (amiért 12-t dolgozott), tehát összesen 50 órát, amelyből azelőtt 5 munkás bére telt ki, és amellyel most, mikor a munkabér 6 órára csökkent, $^{50}/_{6} = 8\ ^{1}/_{3}$ munkanapot lehet megfizetni. Az 50 munkaórányi szabaddá vált tőkével tehát most több munkást lehet foglalkoztatni, mint amennyit elbocsátottak.

De nem az egész 50 munkaórányi tőke szabadult fel. Mert még ha feltesszük, hogy az anyag ugyanabban a fokban olcsóbbodott, amelyben többet dolgoznak fel belőle ugyanannyi munkaidő alatt, tehát ebben a termelési ágban is ugyanúgy emelkedett a termelőerő, akkor is itt van még az új gépi berendezésre fordítandó kiadás. Tegyük fel, hogy ez a gépi berendezés pontosan 50 munkaórába kerül, akkor semmi esetre sem foglalkoztatott annyi munkást, mint amennyit elbocsátottak. Hiszen ezt az 50 munkaórát teljesen munkabérre, 5 munkásra adták ki. A gép 50 munkaórányi értéke azonban profitot és munkabért, megfizetett és meg nem fizetett munkaidőt foglal magában. Azonkívül a gép értékébe belekerül állandó tőke. Ezek a gépgyártó munkások – akik számszerint kevesebben vannak, mint az elbocsátottak – nem is ugyanazok, mint akiket elbocsátottak. A gépgyártásban mutatkozó nagyobb munkáskereslet legfeljebb a munkástömeg jövendő elosztására lehet hatással úgy, hogy a munkába lépő nemzedéknek nagyobb része, a korábbinál nagyobb része adja magát erre az iparágra. Az elbocsátottakra nincs hatással. Azonkívül a gépgyártó munkások iránti évi kereslet növekedése nem egyenlő a gépi berendezésre kiadott új tőkével. A gép például 10 évig tart. Az általa létrehozott állandó kereslet tehát évenként a benne foglalt munkabér $^{1}/_{10}$-ével egyenlő. Ehhez az $^{1}/_{10}$-hez hozzájárul a 10 év alatti javítás munkája és a napi szén-, olaj-, egyáltalában a segédanyag-fogyasztás; mindez együtt talán további $^{2}/_{10}$.

{Ha a felszabadult tőke = 60 óra lenne, akkor ez most 10 óra többletmunkát és csak 50 óra szükséges munkát képviselne. Tehát ha korábban ezt a 60 órát munkabérre adták ki és 6 munkást foglalkoztatott, most már csak 5-öt foglalkoztat.}

{A munkának és a tőkének az az áthelyeződése, amelyet az idéz elő, hogy a termelőerő egy különös iparágban gépi berendezés stb. révén megnövekedik, mindig csak prospektív. Azaz *a szaporulatot, az újonnan beözönlő munkatömeget* osztják el másként, talán a kidobottak gyermekeit; őket magukat azonban nem. Ők maguk sokáig régi foglalkozásukban tengődnek – amelyet a legkedvezőtlenebb feltételek között folytatnak tovább, mivel szükséges munkaidejük több, mint a társadalmilag szükséges –, pauperizálódnak vagy olyan foglalkozási ágakban lelnek foglalkoztatásra, amelyekben alacsonyabb fajta munkát alkalmaznak.}

{A pauper, éppúgy mint a tőkés (járadékos), az ország jövedelméből él. Nem kerül bele a termék termelési költségeibe, ezért Ganilh úr szerint csereérték képviselője. Szintúgy: a bűnöző, akit a börtönben táplálnak. A „nem-termelő munkások" nagy része, az állami szinekuristák stb. csupán előkelő pauperek.}

{Tegyük fel, az ipar termelékenységénél fogva annyira vagyunk, hogy míg korábban a népesség $^2/_3$-a, most csak $^1/_3$-a vesz részt közvetlenül az anyagi termelésben. Korábban a népesség $^2/_3$-a szolgáltatta a létfenntartási eszközöket $^3/_3$-nak, most $^1/_3$-a. Korábban $^1/_3$ volt a nettójövedelem (a munkás jövedelmétől megkülönböztetve), most $^2/_3$. Az [osztály-]ellentéttől eltekintve a nemzetnek most idejének $^1/_3$-ára volna szüksége a közvetlen termeléshez, míg korábban $^2/_3$-ára. Ha egyenletesen oszlanék el, mindenkinek több ideje, $^2/_3$, lenne nem-termelő munkára és pihenésre. De a tőkés termelésben minden ellentétesnek jelenik meg és az is. Előfeltételezésünk nem jelenti azt, hogy a népesség stagnál. Mert ha a $^3/_3$ nő, nő az $^1{}_3$ is; ilymódon *a tömeget* tekintve előfordulhat, hogy nagyobb számú embert foglalkoztatnak a termelő munkában. De viszonylagosan, az egész népességhez arányítva mégis 50%-kal kevesebben lennének, mint azelőtt. Ez a $^2/_3$ mármost részben a profit és a járadék birtokosaiból állana, részben a nem-termelő munkásokból (akiket a konkurrencia miatt is rosszul fizetnek), akik segítenek nekik felélni a jövedelmet és ennek fejében nekik ‚szolgálatok' formájában egyenértéket adnak – vagy rájuk kényszerítenek, mint a politikai nem-termelő munkások. Feltételezhető, hogy ezek a nem-termelő munkások – kivéve a szolganépséget, a katonákat, matrózokat, rendőröket, alárendelt hivatalnokokat stb., szeretőket, lovászokat, bohócokat és bűvészeket – egészében véve a műveltség magasabb fokán állnak, mint a korábbi nem-

termelők, és kiváltképpen megszaporodtak a rosszul fizetett művészek, zenészek, ügyvédek, orvosok, tudósok, iskolamesterek, felfedezők stb. is.

Magán a termelő osztályon belül megszaporodtak a kereskedelmi ‚közvetítők', kiváltképpen azonban a gépgyártással, vasútépítéssel, bányamunkával foglalkozók is; továbbá azok a munkások, akik a mezőgazdaságban állattenyésztést folytatnak, vegyi, ásványi anyagokat állítanak elő trágyázáshoz stb. Továbbá megszaporodtak azok a ‚földművelők', akik ipari nyersanyagokat termelnek, azokhoz viszonyítva, akik élelmiszereket termelnek; s azok, akik állatok számára termelnek élelmiszereket, azokhoz viszonyítva, akik emberek számára. *Ha nő az állandó tőke, nő az összmunkának az a viszonylagos tömege, amely annak újratermelésével foglalkozik.* Mindazonáltal az a rész, amely közvetlenül létfenntartási eszközöket termel, bár létszáma csökkent, több terméket termel, mint korábban. Munkája termelékenyebb. *Ahogy az egyes tőkében a tőke változó részének az állandóhoz viszonyított csökkenése* közvetlenül mint a tőke munkabérre kiadott részének csökkenése jelenik meg, úgy a tőke össztömege számára – *újratermelésében* – ennek olymódon kell jelentkeznie, hogy az alkalmazott munkatömegnek viszonylag nagyobb része foglalkozik a termelési eszközöknek, mint maguknak a termékeknek az újratermelésével, tehát a gépi berendezésnek (beleértve a közlekedési és szállítási eszközöket, valamint az épületeket), a segédanyagoknak (szén, gáz, olaj, faggyú, szíjak stb.), az ipari termékek nyersanyagát alkotó növényeknek az újratermelésével. A mezőgazdasági munkások az ipari munkásokhoz képest viszonylag meg fognak fogyatkozni. Végül meg fognak szaporodni a luxusmunkások, mivel a megnövekedett jövedelem több luxusterméket fogyaszt.}

{A változó tőke jövedelemre oldódik fel, először munkabérre, másodszor profitra. Ezért, ha a tőkét a jövedelemmel való ellentétben fogjuk fel, akkor az állandó tőke jelenik meg mint *tulajdonképpeni* tőke, mint az összterméknek az a része, amely a termelésé és belekerül a termelési költségekbe anélkül, hogy bárki egyénileg fogyasztaná el (kivéve az igásállatot). Ez a rész meglehet, hogy egészen profitból és munkabérből származik. Végső elemzésben sohasem származhat csupán ebből; a munkának a terméke, de olyan munkának, amely magát a termelési szerszámot jövedelemnek tekintette, mint a vadember az íjat. De mihelyt állandó tőkévé változtatták, a terméknek ez a része nem oldódik már fel munkabérre vagy profitra, noha újratermelése munkabért és profitot hoz. Ehhez a részhez hozzátartozik a termék egy része. Minden következő termék ennek a múltbeli munkának és a jelenlegi munkának a terméke. A jelenlegi munka csak annyiban foly-

tatható tovább, amennyiben az össztermék egy részét visszaadja a termelésnek. Pótolnia kell *in natura* az állandó tőkét. Ha termelékenyebbé válik, akkor pótolja a terméket, de nem ennek értékét, ezt post festum* csökkenti. Ha kevésbé termelékennyé válik, akkor növeli a termék értékét. Az egyik esetben az összterméknek a múltbeli munkára jutó hányada csökken, a másikban növekszik. Az egyik esetben az eleven munka termelékenyebbé válik, a másikban kevésbé termelékennyé.}

{Az *állandó tőke* költségeit csökkentő körülmények közé tartozik a nyersanyagok nemesedése is. Például jó gyapotból és rossz gyapotból nem lehetséges ugyanannyi idő alatt ugyanolyan mennyiségű fonalat készíteni, a hulladék viszonylagos tömegéről stb. nem is beszélve. Ugyanígy a súlyosság a mag minőségénél stb.}

{Példaként az a *kombináció*, amikor a gyáros a korábbi állandó tőkéjének egy részét maga gyártja, vagy a nyersterméknek, amely korábban állandó tőkeként az ő termelési területéről egy másodikra ment át, most maga adja meg a második formát – ami mindig csak a profitok koncentrációjára fut ki, mint korábban megmutattuk.** *Példa az elsőre*: a fonás és a szövés összekapcsolása. *Példa a másodikra*: a Birmingham melletti bányatulajdonosok, akik átvették a vaskészítés *egész* folyamatát, amely korábban különböző vállalkozók és tulajdonosok között oszlott el.}

*

Ganilh így folytatja:

„Ameddig a munkamegosztást nem vezették be a munka minden ágában, ameddig a dolgozó és iparkodó népesség minden osztálya el nem érte kiteljesedése határát, addig a gépek feltalálása és bizonyos iparokban való alkalmazásuk csak azt idézi elő, hogy a gépek által kiszorított tőkék és munkások átáramlanak más munkákba, ahol hasznosan alkalmazhatják őket. De nyilvánvaló, hogy ha minden munkának megvannak a neki szükséges tőkéi és munkásai, akkor minden későbbi tökéletesítés, minden új gép, amely megrövidíti a munkát, szükségképpen csökkenti a dolgozó népességet; és mivel ennek csökkentése nem kevesbíti a termelést, a továbbra is rendelkezésre álló rész növeli vagy a tőke profitját, vagy a

* – utólag – *Szerk.*
** *V. ö. 107. old.* – *Szerk.*

föld járadékát; s következésképpen a gépek természetes és szükségszerű hatása az, hogy kevesbíti a bruttótermékből élő bérezett osztályok népességét, és gyarapítja a nettótermékből élő osztályok népességét." (i. m. 212. old.)

„*Egy ország népességének áthelyeződése – amely az ipar haladásának szükségszerű hatása* – az igazi oka a modern népek virágzásának, hatalmának és civilizációjának. Minél inkább csökkennek számszerint a társadalom alsóbb osztályai, annál kevésbé kell nyugtalankodnia a társadalomnak azon veszélyek miatt, amelyekkel e szerencsétlen osztályok ínsége, tudatlansága, hiszékenysége és babonasága szüntelenül fenyegeti; minél inkább sokasodnak a felsőbb osztályok, annál több alattvalóval rendelkezik, annál erősebb és hatalmasabb az állam, annál több a felvilágosultság, az ész és a civilizáció az egész népességben." (i. m. 213. old.)

{*Say* szerint ‚a termék összértéke' a következőképpen ‚oldódik fel jövedelemre': Ricardo Constancio-féle fordításában a XXVI. fejezethez fűzött egyik jegyzetben ezt mondja:

„Egy magánember nettójövedelme *ama terméknek az értékéből* áll, amelynek termelésében közreműködött ... levonva belőle kiadásait; de mivel kiadásai másoknak kifizetett *jövedelemrészek, a termék összértéke jövedelmek kifizetésére szolgált.* Egy nemzet összjövedelme a bruttótermékéből áll, azaz összes termékeinek bruttóértékéből, amely eloszlik a termelők között."[73]

Az utolsó mondatot helyesen így kellene kifejezni: Egy nemzet összjövedelme bruttótermékének abból a részéből áll, azaz azoknak az összes termékeknek a bruttóértékéből, amelyek mint jövedelmek oszlanak el a termelők között, azaz levonva az összes termékeknek azt a részét, amely minden iparágban a termelési eszközöket pótolta. De így kifejezve a mondat önmagát ütné agyon.

Say így folytatja:

„Ez az érték, több csere után, teljes egészében elfogyasztódnék abban az évben, amelyben megszületett, de azért mégis a nemzet jövedelme; ugyanúgy, ahogy egy magánembernek, akinek 20 000 frank évi jövedelme van, jóllehet minden évben teljes egészében megeszi, azért mégis 20 000 frank évi jövedelme van. Jövedelme nem csupán a megtakarításaiból áll."

Jövedelme sohasem a megtakarításaiból áll, jóllehet megtakarításai mindig a jövedelmeiből állnak. Hogy bebizonyítsa, hogy egy nemzet évenként

megeheti mind tőkéjét, mind jövedelmét, Say a nemzetet olyan magánemberhez hasonlítja, aki érintetlenül hagyja tőkéjét és csak jövedelmét eszi meg évenként. Ha ez a magánember egyetlen év alatt megenné mind 200 000 frank tőkéjét, mind 20 000 frank jövedelmét, a következő évben nem volna mit ennie. Ha egy nemzet egész tőkéje, s következésképpen termékeinek egész bruttóértéke jövedelmekre oldódnék fel, Say-nek igaza volna. A magánember megeszi 20 000 frank jövedelmét. 200 000 frank tőkéje, amelyet nem eszik meg, más magánemberek jövedelméből állna, akik közül mindegyik megeszi a maga részét, és ilymódon az év végére az egész tőkét megennék. De hisz újratermelnék, mialatt megeszik, és ilymódon pótolnák? De a szóbanforgó magánember azért termeli újra évenként 20 000 franknyi jövedelmét, mert 200 000 franknyi tőkéjét nem ette meg. A többiek megették ezt a tőkét. Tehát nincs tőkéjük, amivel a jövedelmet újratermeljék.}

„Csakis a *nettótermék*" – mondja Ganilh – „és azok, akik elfogyasztják, alkotják" (az állam) „gazdagságát és hatalmát és működnek közre virágzásában, dicsőségében és nagyságában." (i. m. 218. old.)

Ganilh idézi továbbá Say egyik jegyzetét a Constancio-féle Ricardo-fordítás XXVI. fejezetéhez, ahol Ricardo azt mondja, hogy ha egy ország 12 milliós, az ország gazdagsága szempontjából előnyösebb, ha a 12 millióért 5 millió termelő munkás, mint ha a 12 millióért 7 millió termelő munkás dolgozik. Az első esetben a nettótermék abból a többlettermékből áll, amelyből a 7 millió nem-termelő él, a másodikban 5 millió számára való többlettermékből. Say ehhez ezt a megjegyzést fűzi:

„Ez teljesen a XVIII. század közgazdászainak[18] a tanítására emlékeztet, akik azt állították, hogy a manufaktúrák semmiképpen sem szolgálnak az állam gazdagodására, mert a *bérezett osztály*, amely ugyanakkora értéket fogyaszt el, mint amekkorát termel, semmivel sem járul hozzá az ő híres nettótermékükhöz."

Ganilh ehhez megjegyzi (i. m. 219–220. old.):

„Nem könnyű valamilyen kapcsolatot felfedezni a közgazdászok állítása – *hogy az ipari osztály ugyanakkora értéket fogyaszt el, mint amekkorát termel* – és Ricardo úr tanítása között – *hogy a munkások bérét nem lehet* [...] *beleszámítani az állam jövedelmébe.*"

Ganilh itt sem tapint rá a lényegre. A ‚közgazdászok' tévednek abban, hogy a manufaktúramunkásokat csak *‚bérezett osztályoknak'* tekintik. Ez

különbözteti meg őket Ricardótól. Továbbá tévednek abban, hogy azt hiszik, hogy a ‚bérezettek' azt termelik, amit elfogyasztanak. Helyesen, s ezt Ricardo velük szemben nagyon jól tudja, úgy áll a dolog, hogy ők termelik a nettóterméket, de éppen azáltal termelik, hogy fogyasztásuk, azaz munkabérük nem munkaidejükkel egyenlő, hanem az általuk e munkabér megtermelésére fordított munkaidővel; vagyis, hogy termékükből csak a szükséges fogyasztásukkal egyenlő részt kapják, azaz csak annyit kapnak saját termékükből, amennyi a saját szükséges fogyasztásuk egyenértéke. A ‚közgazdászok' feltételezték, hogy az egész ‚ipari osztály' (‚munkáltatók és munkások') ebben a helyzetben van. Csak a járadékot tekintették a termelés munkabéren felüli többletének és ezért az egyetlen gazdagságnak. Ha mármost Ricardo azt mondja, hogy a profit és a járadék alkotja ezt a többletet és ezért az egyetlen gazdagságot, akkor, ámbár különbözik a fiziokratáktól, abban megegyezik velük, hogy csak a nettótermék – az a termék, amelyben az értéktöbblet létezik – alkotja a nemzeti gazdagságot, jóllehet ő jobban érti e többlet természetét. Nála is a jövedelemnek csak az a része a nettótermék, amely többlet a munkabéren felül. Ami a közgazdászoktól megkülönbözteti, nem a nettótermék magyarázata, hanem a munkabér magyarázata, amely kategória alá a közgazdászok hibásan a profitot is besorolták.

Say megjegyzi továbbá Ricardóval szemben:

„Hétmillió munkáson, akik mind foglalkoztatva vannak, több a megtakarítás, mint ötmillión."

Ganilh ezzel szemben helyesen jegyzi meg:

„Ez annak feltételezését jelenti, hogy a *munkabéreken való megtakarítások* előnyben részesítendők a *munkabérek törlésén való megtakarítással szemben* ... Túlontúl képtelen dolog lenne olyan munkásoknak, akik nem adnak semmiféle nettóterméket, 400 milliónyi munkabért kifizetni csak azért, hogy alkalmat és módot nyújtsunk nekik, hogy munkabérükből megtakarításokat eszközöljenek." (i. m. 221. old.)

„A civilizáció minden lépésével a munka kevésbé fáradságossá és termelékenyebbé válik; azon osztályok, amelyek arra ítéltettek, hogy termeljenek és fogyasszanak, fogyatkoznak; azon osztályok pedig, amelyek a munkát irányítják, amelyek az egész népességet gyámolítják" (!), „vigasztalják"(!) „és felvilágosítják, sokasodnak, *számuk nő és elsajátítják mindazokat a jótéteményeket, amelyek a munka költségeinek csökkenéséből*, a termékek bőségéből és a fogyasztási javak olcsóságából *erednek*. Ebben az

irányban az emberi faj felemelkedik ... A *társadalom alsóbb osztályai fogyatkozásának és a felsőbb osztályok növekedésének e progresszív tendenciája* révén ... a polgári társadalom virágzóbbá, [...] hatalmasabbá válik stb." (i. m. 224. old.) „Ha ... az alkalmazott munkások száma 7 millió, a munkabér 1400 millió lesz; de ha az 1400 millió [...] nem ad nagyobb nettóterméket, mint az az 1 milliárd, amelyet az 5 millió munkásnak fizetnek, akkor *az igazi megtakarítás a semmiféle nettóterméket nem adó 2 millió munkás 400 milliónyi munkabérének törlésében állna*, nem pedig azokban a megtakarításokban, amelyeket a 2 millió munkás a 400 milliónyi munkabérből eszközölhet." (i. m. 221. old.)

A XXVI. fejezetben Ricardo megjegyzi:

„*Adam Smith* állandóan eltúlozza azokat az előnyöket, amelyeket egy ország a nagy bruttójövedelemből merít, szemben a nagy nettójövedelemmel ... Milyen előny származnék egy országra abból, hogy nagy mennyiségű termelő munkát alkalmaz, ha nettójáradéka és profitja együttvéve ugyanaz volna, akár ezt a mennyiséget alkalmazza, akár kisebbet?" Akár 5, akár 7 millió termelő munkást alkalmaz egy nemzet, hogy megtermelje azt a nettójövedelmet, amelyből másik 5 millió él, „... még mindig az 5 milliónak az élelme és öltözéke lenne a nettójövedelem. Nagyobb számú ember alkalmazása sem arra nem adna lehetőséget, hogy hadseregünket és hajóhadunkat egyetlen emberrel szaporítsuk, sem arra, hogy egyetlen guineavel több adót fizessünk." (i. m. 215. old.)[74]

Ez a régi németekre emlékeztet, akiknél felváltva egy-egy rész hadba vonult és a másik rész a földet művelte. Minél kisebb volt a föld megműveléséhez elengedhetetlenül szükséges mennyiség, annál nagyobb volt az a mennyiség, amely hadba vonulhatott. Mit sem használt volna nekik, ha a nép száma $^1/_3$-dal nagyobb, 1000 helyett 1500, ha a korábbi 500 helyett most 1000 ember kellett volna a föld megműveléséhez. A rendelkezésre álló sereg továbbra is csak 500 emberből állt volna. Ha ellenben munkájuk termelőereje növekszik, úgyhogy 250 ember elegendő lett volna a föld megműveléséhez, akkor az 1000-ből 750 vonulhatott volna hadba, míg a fordított körülmények között az 1500-ból csak 500.

Itt először is meg kell jegyeznünk, hogy Ricardo ‚nettójövedelmen' vagy ‚nettóterméken' nem az összterméknek azon részen felüli többletét érti, amelyet mint termelési eszközt, nyersanyagot vagy szerszámot vissza kell adni a termelésnek. Hanem azon a hibás nézeten van, hogy a ‚bruttó-

termék' ‚bruttójövedelemre' oldódik fel. ‚Nettóterméken' vagy ‚nettójövedelmen' az értéktöbbletet, az összjövedelemnek a munkabérből, a munkás jövedelméből álló részen felüli többletét érti. A munkás e jövedelme pedig egyenlő a változó tőkével, a forgótőke azon részével, amelyet a munkás állandóan elfogyaszt és állandóan újratermel mint termelésének azt a részét, amelyet ő maga fogyaszt el.

Ha Ricardo a tőkéseket nem merőben haszontalanoknak, hanem magukat is a termelés szereplőinek tekinti, és ezért profitjuk egy részét munkabérre oldja fel, akkor jövedelmük egy részét le kell vonnia a nettójövedelemből és ki kell jelentenie, hogy e személyek száma is csak annyiban mozdítja elő a gazdagságot, amennyiben munkabérük lehetőleg kis része profitjuknak. Legyen úgy, mint a termelés szereplőinek, idejüknek legalább egy része tartozékként magáé a termelésé. És ennyiben nem használhatók fel a társadalom vagy akár az állam más céljaira. Minél több szabad időt hagy nekik a foglalkozásuk, hogy a termelés igazgatói, annál inkább független profitjuk a munkabéröktől. Ezekkel ellentétben azok a tőkések, akik csak kamataikból élnek, úgyszintén a földjáradékosok személyükben teljesen rendelkezésére állnak [a társadalomnak és az államnak], és jövedelmük semmilyen része sem kerül bele a termelési költségekbe, kivéve azt a részét, amelyet saját becses személyük újratermelésére fordítanak. Ricardónak tehát *az állam* érdekében szintén kívánnia kellene a járadéknak (a tiszta nettójövedelemnek) a profit rovására való növekedését, márpedig ő semmiképpen sincs ezen a nézeten. És miért nem? Mert ez árt a tőkék felhalmozásának, illetve – ami részben azonos ezzel –, mert növeli a nem-termelő munkások tömegét a termelőek rovására.

Ricardo teljesen magáévá teszi A. Smith megkülönböztetését termelő és nem-termelő munka között, amennyiben az előbbi közvetlenül tőkével, [az utóbbi] közvetlenül jövedelemmel cserélődik ki. De nem teszi már magáévá Smith gyengédségét a termelő munkások iránt és illúzióját velük kapcsolatban. Termelő munkásnak lenni szerencsétlenség. A termelő munkás olyan munkás, aki *idegen* gazdagságot termel. Csak ilyen idegen gazdagságot termelő szerszámként van értelme létezésének. Ha tehát ugyanazon mennyiségű idegen gazdagság kisebb számú termelő munkással kialakítható, akkor helyénvaló e termelő munkások ‚törlése'. Vos, non vobis.* Egyébként Ricardo ezt a *‚törlést'* nem úgy érti, mint Ganilh, hogy a puszta törlés növeli a jövedelmet *és ugyanazt, amit korábban mint változó*

* – Ti, de nem magatoknak [dolgoztok][73] – *Szerk.*

tőkét (tehát munkabér formájában), most *mint jövedelmet* fogyasztják el. A termelő munkások létszámának csökkenésével elesik az a termékmennyiség, amelyet a törölt létszám maga fogyasztott el és maga termelt meg, e létszám egyenértéke. Ricardo nem azt feltételezi, mint Ganilh, hogy továbbra is ugyanazon tömegű terméket termelik; hanem azt, hogy ugyanazon tömegű nettóterméket. Ha a munkások 200-at fogyasztottak el és többletük = 100 volt, akkor az össztermék = 300 és a többlet = $^1/_3$ = 100. Ha a munkások 100-at fogyasztanak el és többletük továbbra is = 100, akkor az össztermék = 200 és a többlet = $^1/_2$ = 100. Az össztermék $^1/_3$-dal, a 100 munkás által elfogyasztott termékkel csökkenne, a nettótermék *ugyanaz* maradna, mert $^{200}/_2 = {}^{300}/_3$. Ricardo ezért közömbös a bruttótermék tömege iránt, feltéve, hogy a bruttóterméknek az a része, amely a nettóterméket alkotja, ugyanaz marad vagy növekszik, de semmi esetre sem csökken.

Így ezt mondja:

„Egy egyén számára, akinek 20 000 £ tőkéje van, és a profitja évenként 2000 £, teljesen közömbös dolog, hogy a tőkéje 100 vagy 1000 embert foglalkoztat-e, hogy a termelt áru 10 000, vagy 20 000 £-ért kerül-e eladásra, mindig feltéve, hogy profitja semmi esetre sem csökken 2000 £ alá."[76]

*

A ricardoi passzus (XXVI. fej.) így hangzik:

„Adam Smith állandóan eltúlozza azokat az előnyöket, amelyeket egy ország a nagy bruttójövedelemből merít, szemben a nagy nettójövedelemmel" (mert, mondja Adam, „annál nagyobb lesz a termelő munka mennyisége, amelyet mozgásba hoz") ...„Milyen előny származnék egy országra abból, hogy nagy mennyiségű termelő munkát alkalmaz, ha nettójáradéka és profitja együttvéve ugyanaz volna, akár ezt a mennyiséget alkalmazza, akár kisebbet?" (i. m. III. [McCulloch] kiad. 415–416. old.)

{Ez tehát nem jelent egyebet, mint: ha a nagyobb mennyiségű munka által termelt értéktöbblet ugyanaz volna, mint a kisebb mennyiségű munka által termelt. Akkor pedig ez megint nem jelent egyebet, mint hogy egy ország számára ugyanaz, hogy nagyobb számú munkást alkalmaz-e kisebb többletrátával, vagy kisebb számút nagyobb rátával. $n \times {}^1/_2$ ugyanannyi, mint $2n \times {}^1/_4$, ahol n a munkások számát, $^1/_2$ és $^1/_4$ a többletmunkát kép-

viseli. A „termelő munkás" magán-valóan puszta termelési szerszám a többlet előállítására, és egyenlő eredmény esetén e „termelő munkások" nagyobb száma ‚ártalom' volna.}

„...Egy egyén számára, akinek 20 000 £ tőkéje van, és a profitja évenként 2000 £, teljesen közömbös dolog, hogy a tőkéje 100 vagy 1000 embert foglalkoztat-e, hogy a termelt áru 10 000 vagy 20 000 £-ért kerül-e eladásra, mindig feltéve, hogy profitja semmi esetre sem csökken 2000 £ alá." (i. m. 416. old.)

{Ennek, mint egy későbbi passzusból kitűnik, egészen banális értelme van. Például egy borkereskedő, aki 20 000 £-et alkalmaz, és évenként 12 000 £-nyi bora a pincében elfekszik, 8000-nyit azonban 10 000 £-ért elad, kevés embert alkalmaz és 10% profitot szerez stb. Hát még a bankárok!}

„Vajon a nemzet reális érdeke nem hasonlatos-e? *Feltéve, hogy reális nettójövedelme, járadéka és profitja ugyanaz, semmi jelentősége nincs annak, hogy ez a nemzet 10 vagy 12 millió lakosból áll-e.* Azon képességének, hogy hajóhadat és hadsereget és *mindenfajta nem-termelő munkát* fenntartson" (többek között ez a passzus is mutatja, hogy Ricardo magáévá tette A. Smithnek a ‚termelő és nem-termelő munkáról' való nézetét, bár a ‚termelő munkás' iránti illuzórikus gyengédségét már nem), „nettó-, nem pedig bruttójövedelmével kell arányban állnia. Ha 5 millió ember annyi élelmet és öltözéket tudna termelni, amennyi 10 milliónak szükséges, akkor 5 millió ember élelme és öltözéke lenne a nettójövedelem. Lenne-e valamilyen előnye az országnak abból, ha *ugyanennek a nettójövedelemnek a termeléséhez* 7 millió emberre lenne szükség, azaz 7 millió embert kellene alkalmazni 12 millió számára elegendő élelem és öltözék termeléséhez? Még mindig az 5 milliónak az élelme és öltözéke lenne a nettójövedelem. Nagyobb számú ember alkalmazása sem arra nem adna lehetőséget, hogy hadseregünket és hajóhadunkat egyetlen emberrel szaporítsuk, sem arra, hogy egyetlen guineavel több adót fizessünk." (i. m. 416–417. old.)

Egy ország annál gazdagabb, minél kisebb a termelő népessége az összterméhez *viszonyítva*; ugyanúgy, ahogy az egyes tőkés esetében: minél kevesebb munkásra van szüksége ugyanazon többlet előállításához, annál jobb neki. Az ország annál gazdagabb, minél kisebb – ugyanazon termékmennyiség mellett – a termelő népesség a nem-termelőhöz viszonyítva. Hiszen a termelő népesség viszonylagos kicsiny volta csak más kifejezés lenne a munka termelékenységének viszonylagos fokára.

A tőkének egyrészt az a tendenciája, hogy az áru termeléséhez szükséges munkaidőt, tehát a termelő népességnek a terméktömeghez *viszonyított* számát is egy csökkenő minimumra redukálja. Másrészt azonban megfordítva az a tendenciája, hogy felhalmozzon, profitot tőkévé változtasson, a lehető legnagyobb mennyiségű idegen munkát sajátítson el. Igyekszik a szükséges munka rátáját leszállítani, de az adott rátán a lehető legnagyobb mennyiségű termelő munkát alkalmazni. A termékeknek a népességhez való viszonya itt közömbös. A gabonát és a gyapotot át lehet cserélni borra, gyémántokra stb., vagy a munkásokat lehet olyan termelő munkára felhasználni, amely közvetlenül semmit sem tesz hozzá a (fogyasztási) termékekhez (mint például vasútépítésre stb.).

Ha valamilyen találmány következtében egy tőkés az addigi 20 000 £ helyett már csak 10 000-et alkalmazhatna üzletében, mivel a 10 000 elegendő, és ha ez az addigi 10 helyett 20%-ot hozna neki, tehát annyit, mint korábban a 20 000, ez nem volna ok neki arra, hogy 10 000 £-et jövedelemként adjon ki ahelyett, hogy mint addig, tőkeként. (Tőkének jövedelemmé való közvetlen átváltoztatásáról voltaképpen csak államkölcsönöknél van szó.) A tőkés ezt másutt helyezné el, azonkívül még profitjának egy részét is tőkésítené.

A közgazdászoknál (ideszámítva részben Ricardót is) ugyanez az antinómia van, amely a dologban rejlik. A gépi berendezés kiszorít munkát és növeli a nettójövedelmet (ti. mindig azt, amit Ricardo itt nettójövedelemnek nevez, azt a terméktömeget, amelyben a jövedelmet elfogyasztják); csökkenti a munkások számát és szaporítja a termékeket (amelyeket mármost részint nem-termelő munkások élnek fel, részint külföldön cserélnek ki stb.). Ez volna tehát a kívánatos. De nem. Be kell bizonyítani, hogy a gépi berendezés nem teszi kenyértelenné a munkásokat. És mivel bizonyítják be ezt? Azzal, hogy a gépi berendezés egy megrázkódtatás után (amelynek, meglehet, a népesség éppen érintett rétege nem tud ellenállni) megint több embert foglalkoztat, mint amennyi bevezetése előtt foglalkoztatva volt, tehát a „termelő munkások" tömegét ismét növeli és a régi aránytalanságot ismét helyreállítja.

Valóban ez a dolog menete. És ilymódon lehet, hogy a munka növekvő termelékenysége ellenére a munkásnépesség állandóan nő, nem a termékhez viszonyítva, amely vele együtt és nála gyorsabban nő, de viszonylagosan [a népességhez képest], ha például egyidejűleg a tőke koncentrálódik, tehát korábbi [önálló] alkotórészei a termelő osztályoknak a proletariátusba hullanak. A proletariátus egy kis része felemelkedik a középosztályba. A nem-termelő osztályok azonban gondoskodnak arról, hogy ne legyen

túl sok az ennivaló. A profitnak tőkévé való állandó visszaváltoztatása mindig újra helyreállítja szélesebb bázison ugyanazt a körforgást.

És Ricardónál a felhalmozásért való aggódás még nagyobb, mint a nettóprofitért való, úgyhogy az utóbbit mint a felhalmozás eszközét csodálja buzgón. Innen erednek a munkásoknak szóló, egymásnak ellentmondó intések és vigaszok is. Hogy a munkások vannak legjobban érdekelve a tőkefelhalmozásban, hiszen ettől függ az irántuk való kereslet. Ha a kereslet nő, nő a munka ára. Nekik maguknak kell hát kívánniok a munkabér leszállítását, hogy a tőlük elvett többletet, ismét a tőkén átszűrve, új munkáért megkapják, és munkabérük emelkedjék. Most azonban a munkabérnek ez az emelkedése rossz, mert gátolja a felhalmozást. Egyrészt ne csináljanak gyerekeket. Ezáltal csökken a munka kínálata, tehát emelkedik az ára. De a munka árának emelkedése csökkenti a felhalmozás rátáját, tehát csökkenti az irántuk való keresletet és lenyomja a munka árát. A munka kínálatánál még gyorsabban csökken vele együtt a tőke. Ha gyerekeket csinálnak, növelik saját kínálatukat, csökkentik a munka árát, ezzel nő a profitráta és vele a tőke felhalmozása. De népesedésük tartson lépést a tőke felhalmozásával; azaz a munkásnépesség pontosan olyan tömegben legyen készentalálható, amilyenben a tőkésnek szüksége van rá – ami amúgyis megtörténik.

Ganilh úr nem egészen következetes a nettótermék csodálatában. Ezt idézi Say-től:

„Egyáltalán nem kételkedem abban [...], hogy a rabszolga munkájánál a termékeknek a fogyasztáson felüli többlete nagyobb, mint a szabad ember munkájánál ... A rabszolga munkájának nincs más határa, mint a teljesítőképessége ... A rabszolga" (és a szabad ember úgyszintén) *„egy korlátlan szükséglet: gazdájának mohósága számára dolgozik."* (*Say*, I. kiad. 215–216. old.)

Ganilh erre megjegyzi:

„A szabad munkás nem adhat ki többet és nem termelhet kevesebbet, mint a rabszolga ... Minden kiadás feltételez egy egyenértéket, amelyet megfizetésére termeltek. Ha a szabad munkás többet ad ki, mint a rabszolga, munkája termékeinek is jelentékenyebbeknek kell lenniök a rabszolga munkájának termékeinél." (*Ganilh*, I. köt. 234. old.)

Mintha a munkabér nagysága *csak* a munkás termelékenységétől, nem pedig, ha a termelékenység adva van, a terméknek a ‚munkás' és a ‚gazda' közti elosztásától függene.

„Tudom" – folytatja –, „hogy némi okkal azt lehet mondani, hogy azok a *megtakarítások, amelyeket a gazda a rabszolga kiadásain eszközöl*" (itt tehát mégis vannak ‚megtakarítások a rabszolga munkabérén'), „arra szolgálnak, hogy az ő személyi kiadásait növeljék" stb... „De az általános gazdagság szempontjából előnyösebb, ha a társadalom valamennyi osztályában jólét van, mint ha kisszámú egyén körében mértéktelen vagyonosság." (i. m. 234–235. old.)

Hogyan illik ez össze a nettótermékkel? Egyébként Ganilh úr nyomban visszaszívja liberális tirádáit (i. m. 236–237. old.). Igenli a négerek rabszolgaságát a gyarmatokon. Csupán annyira liberális, hogy nem akarja Európában újra bevezetni, miután tisztázta maga előtt, hogy a szabad munkások itt rabszolgák, akik csak azért vannak meg, hogy a nettóterméket megtermeljék a tőkéseknek, földbirtokosoknak és cselédeiknek.

„Ő" (*Quesnay*) „határozottan elveti azt, hogy a bérezett osztályok megtakarításainak tőkét növelő képességük van; s ezt azzal indokolja, hogy ezeknek az osztályoknak nem állhat módjukban megtakarításokat eszközölni, és ha *többletük, feleslegük* van, ez csak tévedésből vagy a társadalmi gazdaságban jelentkező rendellenességből származhatik." (i. m. 274. old.)

Bizonyítékul Ganilh Quesnay következő passzusát idézi [274–275. old.]:

„Ha a meddő osztály azért takarékoskodik, hogy készpénzét gyarapítsa ..., munkája és nyeresége ugyanabban az arányban csökkenni fog és ő maga hanyatlásnak fog indulni." („*Physiocratie*", [Du Pont-féle kiad.] 321. old.)

A szamár! Nem érti Quesnayt.

A zárkövet Ganilh úr a következő mondattal teszi fel:

„Minél jelentékenyebbek ezek" (a munkabérek), „annál kisebb a társadalom jövedelme" (a ‚társadalom' rajtuk áll, de ők nem állnak a ‚társadalomban'), „és [...] a kormányok egész ügyességének arra kell irányulnia, hogy tömegüket csökkentsék ... *Ez a feladat ... méltó ahhoz a felvilágosult századhoz, amelyben élünk.*" (II. köt. 24. old.)

*

A termelő és nem-termelő munkára vonatkozólag most röviden meg kell még néznünk *Lauderdale-t* (Brougham ízetlen mókái ezután fölöslegesek), (Ferrier-t?), *Tocqueville-t, Storchot, Seniort* és *Rossit.*

[*10.*] *A jövedelem és a tőke cseréje*

{Meg kell különböztetni: 1. A *jövedelemnek* azt a részét, *amely új tőkévé változik át*; tehát a profitnak azt a részét, amelyet ismét tőkésítenek. Ezt itt teljesen figyelmen kívül hagyjuk. A felhalmozásról szóló szakaszba tartozik. 2. Azt a jövedelmet, amely kicserélődik a termelésben elfogyasztott tőkével; úgy tehát, hogy e csere által nem új tőkét képeznek, hanem régi tőkét pótolnak, egyszóval a régi tőkét konzerválják. A jövedelemnek azt a részét tehát, amely új tőkévé változik majd át, e vizsgálat szempontjából nullával egyenlőnek vehetjük, és úgy tekinthetjük a dolgot, mintha minden jövedelem vagy jövedelmet vagy elfogyasztott tőkét fedezne.

Az évi termék egész tömegét tehát két részre osztják el: az egyik részt jövedelemként elfogyasztják, a másik rész az elfogyasztott állandó tőkét pótolja in natura.

[*a*) *Jövedelem cseréje jövedelemre*]

Jövedelmet jövedelemre cserélnek, amikor például a vászontermelők terméküknek, a vászonnak abból a részéből, amely profitjukat és munkabérüket, jövedelmüket képviseli, egy részt olyan gabonára cserélnek, amely a földművelő profitjának és munkabérének egy részét képviseli. Itt tehát a vászonnak és a gabonának, e két árunak a cseréje, amelyek mindketten az egyéni fogyasztásba kerülnek bele, nem egyéb, mint vászon formájában levő jövedelem cseréje gabona formájában levő jövedelemre. Nincs itt semmi nehézség. Ha a fogyasztási termékeket a szükségleteknek megfelelő arányokban termelik, tehát a termelésükhöz szükséges társadalmi munka megfelelő tömegeit is arányosan osztják el {ez természetesen soha nincs pontosan így, hanem állandóan vannak eltérések, aránytalanságok, amelyek mint ilyenek kiegyenlítődnek, úgy azonban, hogy maga a kiegyenlítődés állandó mozgása előfeltételezi az állandó aránytalanságot}, akkor a jövedelem például vászon formájában pontosan abban a mennyiségben létezik, amelyben mint fogyasztási cikkre szükség van rá, tehát amelyben más termelők fogyasztási cikkei pótolják. Azt, amit a vászontermelő gabonā-

ból stb. elfogyaszt, azt a paraszt stb. elfogyasztja vászonban. Tehát jövedelmet képviselő termékének azt a részét, amelyet kicserél más árukra (fogyasztási cikkekre), e más áruk termelői mint fogyasztási cikket cserélik be. Amit ő más termék alakjában fogyaszt el, azt mások az ő terméke alakjában fogyasztják el.

Mellékesen megjegyezve: Hogy egy termékre nem fordítanak több szükséges munkaidőt, mint amennyi társadalmilag szükséges – azaz hogy nem fordítanak több időt, mint amennyi ennek az árunak a termeléséhez átlagosan szükséges –, ez a tőkés termelés eredménye, amely méghozzá folytonosan csökkenti a szükséges munkaidő minimumát. Ehhez azonban folytonosan emelkedő szinten kell termelnie.

Ha 1 rőf vászon csak 1 órába kerül, és ez az a szükséges munkaidő, amelyet a társadalomnak rá kell fordítania, hogy egy rőf vászonra irányuló szükségletét kielégítse, ebből még semmiképpen sem következik, hogy ha 12 millió rőföt termelnek, tehát 12 millió munkaórát, vagy, ami ugyanaz, 1 millió munkanapot, 1 millió munkást mint vászonszövőt alkalmaznak, akkor a társadalom számára „szükséges" a munkaidejének ekkora részét vászonszövésre fordítani. Ha adva van a szükséges munkaidő, tehát adva van, hogy meghatározott mennyiségű vászon egy nap alatt termelhető meg, az a kérdés, hány ilyen napot kell vászontermelésre fordítani. A meghatározott termékek összegére például egy év alatt fordított munkaidő egyenlő e használati érték egy meghatározott mennyiségének, például 1 rőf vászonnak (mondjuk = 1 munkanap) és az egyáltalában alkalmazott munkanapok számának a szorzatával. A valamely meghatározott termelési ágban felhasznált munkaidő összmennyisége állhat a helyes aránynál kisebb vagy nagyobb arányban az összes rendelkezésre álló társadalmi munkával, jóllehet a termék minden hányada csak az előállításához szükséges munkaidőt tartalmazza, illetve jóllehet az alkalmazott munkaidő minden hányada szükséges volt ahhoz, hogy az össztermék neki megfelelő hányadát létrehozzák.

Erről az álláspontról a szükséges munkaidő más értelmet kap. A kérdés az, hogy maga a szükséges munkaidő milyen mennyiségekben oszlik el a különböző termelési területeken. A konkurrencia állandóan szabályozza ezt az elosztást, mint ahogy éppoly állandóan megszünteti. Ha valamely ágban túlságosan nagy mennyiségű társadalmi munkaidőt használtak fel, az egyenérték úgy fizethető ki, mintha a megfelelő mennyiséget használták volna fel. Az össztermék – azaz az össztermék értéke – ekkor tehát nem a benne foglalt munkaidővel egyenlő, hanem azzal a munkaidővel, amelyet arányosan felhasználtak volna, ha az össztermék arányos lett volna a többi terület termelésével. De amilyen mértékben az össztermék ára értéke alá

süllyed, süllyed minden hányadának ára is. Ha 6000 rőf vásznat termeltek 4000 helyett és a 6000 rőf értéke 12 000 sh., akkor 8000-ért adják el. Minden egyes rőf ára 1 $^1/_3$ sh. 2 helyett – $^1/_3$-ával kevesebb az értékénél. Tehát ugyanaz a helyzet, mintha a kelleténél $^1/_3$-dal több munkaidőt fordítottak volna egy rőf termelésére. Ilymódon, feltételezve, hogy az árunak van használati értéke, árának értéke alá süllyedése azt mutatja, hogy ámbár a termék minden egyes része csak a társadalmilag szükséges munkaidőbe került {itt feltételezzük, hogy a termelési feltételek változatlanok maradnak}, erre az egy ágra felesleges, a szükséges össztömegnél több társadalmi munkát fordítottak.

Egészen másvalami az, ha az áru viszonylagos értéke a megváltozott termelési feltételek következtében csökken; ez a piacon levő vég vászon például 2 sh.-be – egyenlő 1 munkanap – került. De bármikor újratermelhető 1 sh.-ért. Minthogy mármost az értéket a társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg, nem pedig az a munkaidő, amelyre az egyes termelőnek van szüksége, ezért az a nap, amelyre a termelőnek az egy rőf termeléséhez szüksége volt, a társadalmilag meghatározott napnak már csak a felével egyenlő. Rőfje árának 2 sh.-ről 1 sh.-re esése, tehát árának azon érték alá esése, amelybe neki *került*, csupán a termelési feltételek megváltozását, azaz magának a szükséges munkaidőnek a megváltozását jelzi. Másrészt ha a vászon termelési költségei ugyanazok maradnának, az összes többi cikk termelési költségei pedig, az aranyét, egyszóval a pénz anyagáét kivéve, emelkednének, vagy akár ha csak bizonyos cikkek, például a búza, a réz stb., egyszóval olyan cikkek termelési költségei emelkednének, amelyek nem kerülnek bele a vászon alkotórészeibe, akkor 1 rőf vászon továbbra is egyenlő volna 2 sh.-gel. *Ára* nem csökkenne, de viszonylagos – búzában, rézben stb. kifejezett – értéke csökkent volna.

Valamely (fogyasztási árukat termelő) termelési ág jövedelmének arra a részére, amelyet egy másik termelési ág jövedelme alakjában fogyasztanak el, az érvényes, hogy a kereslet egyenlő saját kínálatával (amennyiben *arányos* a termelése). Ugyanaz a helyzet, mintha ki-ki maga fogyasztaná el jövedelme e részét. Ez itt csupán az áru formai átalakulása: *Á–P–Á'*. Vászon–pénz–búza.

Mindkét áru, amely kicserélődik, itt az évente hozzátett új munkának csak egy részét testesíti meg. De először is világos, hogy ez a csere – amelyben két termelő a maga termékének egy részét, mely jövedelmet képvisel, kölcsönösen a másik árujának alakjában fogyasztja el – csak olyan termelési ágakban megy végbe, amelyek fogyasztási cikkeket, közvetlenül az egyéni

fogyasztásba belekerülő cikkeket állítanak elő, amelyekben ezért jövedelmet jövedelemként lehet elkölteni. Másodszor éppoly világos: a termékcserének csak erre a *részére* helytálló az, hogy a termelő kínálata egyenlő olyan más termékek iránti keresletével, amelyeket el akar fogyasztani. Itt valóban csak egyszerű árucseréről van szó. A termelő, ahelyett, hogy ő maga termelné létfenntartási eszközeit, a másiknak a létfenntartási eszközeit termeli, aki meg az övéit termeli. Jövedelemnek tőkéhez való semmiféle viszonya nem visz szerepet. Fogyasztási cikkek egyik formájában levő jövedelem cserélődik ki fogyasztási cikkek másik formájában levő jövedelemre, tehát valójában fogyasztási cikkek fogyasztási cikkekre. Cserefolyamatukat nem az határozza meg, hogy mind a kettő jövedelem, hanem az, hogy mind a kettő fogyasztási cikk. Jövedelemként való formai meghatározottságuk itt egyáltalán nem visz szerepet. Ez a formameghatározottság megmutatkozik ugyan a szembenálló áruk használati értékében, abban, hogy mind a kettő belekerül az egyéni fogyasztásba, ez azonban ismét nem jelent egyebet, mint hogy fogyasztási termékek egy része fogyasztási termékek egy másik részére cserélődik ki.

A jövedelem-forma csak ott vihet szerepet vagy léphet előtérbe, ahol a tőke-forma lép vele szembe. De még ebben az esetben is hibás az, amit Say és más vulgáris közgazdászok állítanak,[77] hogy ha *A* nem tudja, vagy csak áron alul tudja eladni vásznát – azaz vásznának azt a részét, amelyet ő maga jövedelemként fel akar élni –, ez azért történik, mert *B*, *C* stb. túl kevés búzát, húst stb. termeltek. Ez történhetik azért, mert ezek nem eleget termeltek belőlük. De történhetik azért is, mert *A* túl sok vásznat termelt. Hiszen feltéve, hogy *B*-nek, *C*-nek stb. elég búzájuk stb. van ahhoz, hogy *A* összes vásznát megvegyék, mégsem veszik meg, mert csak meghatározott mennyiségű vásznat *fogyasztanak el*. Vagy történhetik azért is, mert *A* több vásznat termelt, mint amekkora jövedelmüknek az a része, amelyet egyáltalában ruházati anyagokra költhetnek, tehát abszolút értelemben, mert mindenki termékének csak meghatározott mennyiségét költheti el jövedelemként, és *A* vászontermelése nagyobb jövedelmet előfeltételez, mint amekkora egyáltalában megvan. Nevetséges dolog azonban ott, ahol csak jövedelemnek jövedelemre való cseréjéről van szó, azt előfeltételezni, hogy nem a termék használati értékét, hanem e használati érték mennyiségét kívánják, tehát ismét megfeledkezni arról, hogy *ebben* a cserében csak szükségletek kielégítéséről van szó, nem pedig, mint a csereértéknél, mennyiségről.

De mindenki inkább nagy mennyiséget akar egy cikkből, mint keveset. Ha ez megoldja a nehézséget, abszolúte nem lehet belátni, hogy a vászontermelő, ahelyett, hogy vásznát más fogyasztási cikkekre kicseréli s ezeket

en masse* halomba gyűjti, miért nem folyamodik az egyszerűbb eljáráshoz, miért nem élvezi jövedelme egy részét fölös vászon alakjában. Egyáltalában miért változtatja át jövedelmét vászon-formából más formákba? Mert vászonszükségletén kívül más szükségleteket is ki kell elégítenie. Miért fogyasztja el ő maga csupán egy meghatározott részét a vászonnak? Mert csak a vászon egy mennyiségileg meghatározott részének van az ő számára használati értéke. De ugyanez érvényes *B*-re, *C*-re stb. is. Ha *B* bort, *C* könyvet és *D* tükröt ad el, meglehet, hogy jövedelmük többletét szívesebben fogyasztják el saját termékük – bor, könyv, tükör – alakjában, mint vászon alakjában. Nem lehet tehát azt mondani, hogy mert *A* a maga vászonból álló jövedelmét egyáltalán nem (vagy nem értékének megfelelően) tudja átváltoztatni borrá, könyvvé, tükörré, ehhez abszolúte szükséges, hogy túl kevés bort, könyvet, tükröt termeltek légyen. Még nevetségesebb azonban, ha jövedelemnek jövedelemre való eme cseréjét — az árucserének ezt az egyik részét — mint az egész árucserét tüntetik fel.

Tehát a termék egy részét elintéztük. A fogyasztási termékek egy része maguk között e fogyasztási termékek termelői között cserél gazdát. E termelők mindegyike jövedelmének (profitjának és munkabérének) egy részét a maga fogyasztási terméke helyett a másik fogyasztási termékének alakjában fogyasztja el, éspedig ezt csak annyiban teheti, amennyiben a másik szintén az idegen fogyasztási terméket fogyasztja el a sajátja helyett. Ugyanaz a helyzet, mintha mindegyik elfogyasztotta volna fogyasztási termékének azt a részét, amely a saját jövedelmét testesíti meg.

A termékek egész hátralevő részére vonatkozóan azonban bonyolultabb viszonyok játszanak szerepet, és csak itt lépnek szembe egymással a kicserélt áruk mint jövedelem és tőke, tehát nemcsak mint jövedelem.

[*b*) *Jövedelem cseréje tőkére*]

Mindenekelőtt megkülönböztetést kell tennünk. Minden termelési ágban az össztermék egy része jövedelmet képvisel, (az év folyamán) hozzátett munkát, profitot és munkabért. {A földjáradék, a kamat stb. a profit részei; az állami mihasznák jövedelme a profit és munkabér része; a többi nem-termelő munkás jövedelme a profitnak és a munkabérnek az a része, amelyet nem-termelő munkájukkal vásárolnak meg, ez a jövedelem tehát nem növeli a profitként és munkabérként létező terméket, hanem

* – tömegével – *Szerk.*

csak meghatározza, hogy mennyit fogyasztanak el belőle a nem-termelő munkások, mennyit maguk a munkások és tőkések.} De csak a termelési területek egy részében kerülhet bele a termék jövedelmet képviselő része közvetlenül in natura a jövedelembe, illetve fogyasztható el *használati értéke* szerint jövedelemként. Mindazok a termékek, amelyek *csak* termelési eszközöket testesítenek meg, nem fogyaszthatók el in natura, közvetlen formájukban jövedelemként, hanem csak *értékük* fogyasztható el így. De ezt az értéket azokban a termelési ágakban kell elfogyasztani, amelyek közvetlen fogyasztási cikkeket termelnek. A termelési eszközök egy része közvetlen fogyasztási eszköz is lehet, hol az egyik, hol a másik, aszerint, hogyan használják fel, mint például a ló, a szekér stb. A közvetlen fogyasztási eszközök egy része termelési eszköz is lehet, mint például a gabona a gabonapálinkához, a búza mint mag stb. Szinte minden fogyasztási eszköz maga is a fogyasztás exkrementumaként megint belekerülhet a termelési folyamatba, például elnyűtt és rothadó vászonrongyok a papírgyártásba. De senki nem azért termel vásznat, hogy rongyként a papír nyersanyagává legyen. Ezt a formát csak azután ölti, hogy a vászonszövés terméke mint olyan belekerült a fogyasztásba. Csak mint e fogyasztás exkrementuma, mint a fogyasztási folyamat üledéke és terméke kerülhet azután ismét termelési eszközként egy új termelési területre. Ez az eset tehát nem tartozik ide.

Azokat a termékeket tehát, melyeknek jövedelmet megtestesítő hányadát saját termelői csak értéke, nem pedig használati értéke szerint fogyaszthatják el (úgyhogy például gépeiknek munkabért és profitot képviselő részét el kell adniok, hogy elfogyaszthassák, mert ezzel mint géppel semmiféle egyéni szükségletüket nem elégíthetik ki közvetlenül), ugyanúgy nem fogyaszthatják el más termékek termelői sem, nem kerülhetnek bele egyéni fogyasztásukba, tehát nem tartozhatnak azok közé a termékek közé, amelyekre jövedelmüket elköltik, mivel ez ellentmond ezen áruk használati értékének, mivel használati értékük a dolog természeténél fogva *kizárja* az egyéni fogyasztást. E nem-fogyasztási termékek termelői tehát termékeiknek csak a *csereértékét* fogyaszthatják el, azaz előbb át kell változtatniok őket pénzzé, hogy ezt a pénzt visszaváltoztassák fogyasztási árukká. De kinek adják el őket? Más egyénileg el nem fogyasztható termékek termelőinek? Akkor csak egy másik el nem fogyasztható terméket kapnak az egyik helyébe. De azt feltételeztük, hogy a termékek e része a termelők jövedelme; hogy ezt a részt azért adják el, hogy értékét fogyasztási termékek alakjában elfogyasszák. Ennélfogva csak egyéni fogyasztásra alkalmas termékek termelőinek adhatják el.

Az árucserének ez a része az egyik termelő tőkéjének cseréje a másik jövedelmére és az egyik jövedelmének cseréje a másik tőkéjére. A fogyasztási termékek termelőjének össztermékéből csak egy rész jövedelem; a másik rész állandó tőke. Ezt sem önmaga el nem fogyaszthatja, sem mások fogyasztási termékeire el nem cserélheti. A termék e részének sem a használati értékét nem fogyaszthatja el in natura, sem az értékét nem fogyaszthatja el úgy, hogy e részt elcseréli más fogyasztási termékekre. Ellenkezőleg, ezt a részt vissza kell változtatnia állandó tőkéjének természeti elemeivé. Termékének ezt a részét *iparilag* kell *elfogyasztania*, azaz termelési eszközként kell elhasználnia. Terméke azonban használati értéke szerint csak arra alkalmas, hogy az egyéni fogyasztásba kerüljön bele; tehát in natura nem változtathatja vissza ismét saját termelési elemeivé. Használati értéke kizárja az *ipari fogyasztást*. Ennélfogva termelője csak *értékét* fogyaszthatja el iparilag [azáltal, hogy eladja] azoknak, akik termékének e termelési elemeit termelik. Termékének ezt a részét nem fogyaszthatja el sem in natura, sem az értéket nem fogyaszthatja el úgy, hogy eladja más egyéni fogyasztási termékekért. Ahogy termékének ez a része nem kerülhet bele a saját jövedelmébe, ugyanúgy nem pótolható más egyéni fogyasztási termékek termelőinek jövedelméből sem, hiszen ez csak akkor volna lehetséges, ha a maga termékét azoknak a termékére cserélné el, tehát termékének értékét *elfogyasztaná*, ami nem történhetik meg. Minthogy azonban termékének ez a része — éppúgy mint az a másik része, melyet jövedelemként elfogyaszt — használati értéke szerint csak jövedelemként fogyasztható el, az egyéni fogyasztásba kell belekerülnie és nem pótolhat állandó tőkét, ezért ennek a résznek a nem-fogyasztási termékek termelőinek jövedelmébe kell belekerülnie, e termelők termékeinek arra a részére kell kicserélődnie, amelynek értékét ezek elfogyaszthatják, illetve amely rész a jövedelmüket testesíti meg.

Ha ezt a cserét az egyes cserélők oldaláról szemléljük, *A*, a fogyasztási termék termelője szempontjából ez tőkének tőkévé való átváltoztatása. Össztermékének azt a részét, amely az össztermékben foglalt állandó tőke értékével egyenlő, *A* ismét visszaváltoztatja abba a természeti formába, amelyben mint állandó tőke működhetik. A csere előtt is, után is ez a rész értéke szerint csak állandó tőkét képvisel. *B*, a nem-fogyasztási termék termelője szempontjából ellenkezőleg, a csere pusztán a jövedelemnek egyik formából a másikba való átváltoztatása. *B* csupán átváltoztatja össztermékének azt a részét, amely jövedelmét képezi, amely az össztermeknek újonnan hozzátett munkát megtestesítő, a saját (tőke és munkás) munkáját megtestesítő részével egyenlő, abba a természeti formába, amelyben

jövedelemként elfogyaszthatja. A csere előtt is, után is értéke szerint csak jövedelmét képviseli.

Ha a két oldal viszonyát szemléljük, *A* az állandó tőkéjét cseréli ki *B* jövedelmére és *B* a jövedelmét *A* állandó tőkéjére. *B* jövedelme pótolja *A* állandó tőkéjét és *A* állandó tőkéje pótolja *B* jövedelmét.

Magában a cserében {a cserélők céljait figyelmen kívül hagyva} csak áruk lépnek szembe egymással — és egyszerű árucsere folyik —, amelyek csak mint áruk viszonyulnak egymáshoz, és amelyeknek a „jövedelem" és „tőke" meghatározások közömbösek. Csupán ezeknek az áruknak a különböző *használati értéke* mutatja, hogy az egyik csak ipari fogyasztásra, a másik pedig csak egyéni fogyasztásra szolgálhat, abba kerülhet bele. A különböző áruk különböző használati értékének különböző hasznosítása azonban a fogyasztás körébe tartozik, és semmi köze sincs árukként való cserefolyamatukhoz. Egészen más a helyzet, amikor a tőkés tőkéje munkabérré és a munka tőkévé változik át. Itt az áruk nem mint egyszerű áruk lépnek szembe egymással, hanem a tőke mint tőke jelenik meg. Az imént vizsgált cserében eladó és vevő csak mint olyanok, csak mint egyszerű árutulajdonosok lépnek szembe egymással.

Továbbá világos: Minden csupán egyéni fogyasztásra szánt termék, illetve az egyéni fogyasztásba belekerülő minden termék, amennyiben belekerül ebbe, csak jövedelemre cserélhető ki. Hogy nem fogyasztható el iparilag, az éppen azt jelenti, hogy csak mint jövedelem, azaz csak egyénileg fogyasztható el. {Mint fentebb megjegyeztük, itt elvonatkoztatunk a profit tőkévé való átváltoztatásától.}

Tegyük fel, hogy *A* csak egyéni fogyasztási terméket termel, jövedelme legyen egyenlő összтermékének $^1/_3$-ával, állandó tőkéje pedig egyenlő $^2/_3$-ával. Az első $^1/_3$-ot az előfeltevés szerint önmaga fogyasztja el, akár egészen, vagy csak részben, vagy egyáltalán nem in natura fogyasztja el, akár pedig értékét fogyasztja el más fogyasztási cikkek alakjában; ez utóbbi esetben e fogyasztási cikkek eladói saját jövedelmüket *A* termékének alakjában fogyasztják el. A fogyasztási terméknek azt a részét tehát, amely a fogyasztási termékek termelőinek jövedelmét képviseli, e termelők vagy közvetlenül fogyasztják el, vagy közvetetten, úgy, hogy az általuk elfogyasztandó termékeket kicserélik egymás közt; ezt a részt illetően tehát, ahol *jövedelem cserélődik jövedelemre*, ugyanaz a helyzet, mintha *A* az összes fogyasztási termékek termelőit képviselné. Ennek az össztömegnek $^1/_3$-át, azt a hányadot, amely jövedelmét testesíti meg, önmaga fogyasztja el. De ez a rész pontosan azt a munkamennyiséget testesíti meg, amelyet az *A* kategória az év folyamán hozzátett állandó tőkéjéhez, s ez a

mennyiség egyenlő az *A* kategória által az év folyamán termelt munkabérek és profitok teljes összegével.

Az *A* kategória össztermékének többi $^2/_3$-a az állandó tőke értékével egyenlő, ezt tehát pótolni kell a *B* kategória évi munkájának termékével, amely kategória nem-fogyasztási, és csak az ipari fogyasztásba, a termelési folyamatba termelési eszközként bekerülő termékeket szolgáltat. Minthogy azonban az *A* össztermék e $^2/_3$-ának ugyanúgy, mint az előbbi $^1/_3$-nak az egyéni fogyasztásba kell belekerülnie, ezért a *B* kategória termelői termékeiknek azzal a részével cserélik ki, amely az ő jövedelmüket testesíti meg. Tehát az *A* kategória a maga össztermékének állandó részét kicserélte eredeti természeti formájára, visszaváltoztatta a *B* kategória újonnan szolgáltatott termékeivé, a *B* kategória azonban termékének csak azzal a részével fizetett, amely jövedelmét képviseli, de amelyet ő maga csak *A* termékeinek alakjában fogyaszthat el. Ennélfogva a *B* kategória valójában az újonnan hozzátett munkájával fizetett, amely teljes egészében megjelenik a *B* terméknek abban a részében, amely az *A* termék fennmaradó $^2/_3$-ára cserélődik ki. Az *A* össztermék tehát jövedelemre cserélődik ki, illetve teljes egészében az egyéni fogyasztásba kerül bele. Másrészt (az előfeltevés szerint, mivel a jövedelem tőkévé változtatása itt nem kerül szóba, azaz nullával egyenlőnek előfeltételezett) a társadalom *egész jövedelmét* is az *A* termékben adják ki; hiszen *A* termelői *A* alakjában fogyasztják el jövedelmüket, s ugyanígy tesznek a *B* kategória termelői. Ezeken kívül pedig más kategória nem létezik.

Az *A* össztermék elfogyasztják, noha $^2/_3$ rész állandó tőkét foglal magában, amelyet *A* termelői nem fogyaszthatnak el, hanem vissza kell változtatniok termelési elemeinek természeti formájába. Az *A* össztermék egyenlő a társadalom összjövedelmével. A társadalom összjövedelme azonban azt a munkaidőösszeget testesíti meg, amelyet a társadalom az év folyamán a meglevő állandó tőkéhez hozzátett. Mármost, ámbár az *A* össztermék csak $^1/_3$ részben áll újonnan hozzátett munkából, $^2/_3$ részben pedig múltbeli és pótolandó munkából, mégis az újonnan hozzátett munka által egészében megvásárolható, mert ennek az évi teljes munkának $^2/_3$-át nem saját termékeiben, hanem *A* termékeiben kell elfogyasztani. *A*-t $^2/_3$ rész [azaz kétszer] annyi újonnan hozzátett munka pótolja, mint amennyit önmaga tartalmaz, mert ez a $^2/_3$ a *B*-ben hozzátett munka, *B* pedig ezt a $^2/_3$-ot csak egyénileg, *A*-ban fogyaszthatja el, mint ahogy *A* ugyanezt a $^2/_3$-ot csak iparilag, *B*-ben. Tehát először is az *A* össztermék egészében elfogyasztható jövedelemként, és egyszersmind pótolhatja állandó tőkéjét. Vagy jobbanmondva csak azért fogyasztják el egészében jövedelemként,

mert $^2/_3$-át az állandó tőke termelői pótolják, akik terméküknek jövedelmüket képviselő részét nem fogyaszthatják el in natura, hanem *A* alakjában, tehát az *A* $^2/_3$-ára való csere útján kell elfogyasztaniok.

Ezzel elintéztük *A* fennmaradó $^2/_3$-át.

Világos, hogy mit sem változtat a dolgon, ha létezik egy harmadik, *C* kategória, melynek termékei mind iparilag, mind egyénileg elfogyaszthatók; például a gabona mint emberi vagy állati táplálék, vagy mint mag, vagy mint kenyér; a szekér, a lovak, a barom stb. Amennyiben ezek a termékek az egyéni fogyasztásba kerülnek bele, annyiban jövedelemként kell őket közvetlenül vagy közvetve elfogyasztaniok saját termelőiknek vagy az állandó tőke bennük foglalt része termelőinek (közvetlenül vagy közvetve). Ez esetben tehát *A* kategóriába tartoznak. Amennyiben nem kerülnek bele az egyéni fogyasztásba, annyiban *B*-hez tartoznak.

Ez a második fajta cserefolyamat, amelyben nem jövedelmet cserélnek jövedelemre, hanem tőkét jövedelemre, amelyben az egész állandó tőkének végül jövedelemmé, tehát újonnan hozzátett munkává kell feloldódnia, kétféleképpen képzelhető el. *A* terméke legyen például vászon. A $^2/_3$ rész vászon, amely *A* állandó tőkéjével egyenlő, (vagy az értéke) megfizeti a fonalat, a gépi berendezést, a segédanyagokat. De a fonalgyáros és a gépgyáros ebből a termékből csak annyit fogyaszthat, amennyi a saját jövedelmét képviseli. A vászongyáros e termék $^2/_3$-ával a fonal és a gépi berendezés egész árát megfizeti. Ezzel tehát pótolja a fonalgyárosnak és a gépgyárosnak azt az egész terméküket, amely mint állandó tőke belekerült a vászonba. De ez az össztermék maga is állandó tőkével és jövedelemmel egyenlő, egy résszel, amely a fonalgyáros és a gépgyáros által hozzátett munka, meg egy másik résszel, amely saját termelési eszközeik értékét, tehát a fonalgyárosnál lent, olajat, gépet, szenet stb., a gépgyárosnál szenet, vasat, gépet stb. képvisel. Tehát *A* állandó tőkéje — egyenlő $^2/_3$-dal — a fonalgyáros és a gépgyáros össztermékét pótolta, állandó tőkéjüket plusz az általuk hozzátett munkát, tőkéjüket plusz jövedelmüket. De csak a jövedelmüket fogyaszthatják el *A* alakjában. Miután a $^2/_3$ *A*-ból levonták azt a részt, amely jövedelmükkel egyenlő, a maradékkal nyersanyagukat és gépi berendezésüket fizetik ki. De a nyersanyag és gépi berendezés termelőinek az előfeltevés szerint nem kell állandó tőkét pótolniok. Termékükből csak annyi kerülhet bele az *A* termékbe — tehát azokba a termékekbe is, amelyek *A* termelésének eszközei —, amennyit *A* megfizethet. *A* azonban a $^2/_3$-dal csak annyit fizethet meg, amennyit *B* a jövedelmével megvásárolhat, azaz amennyi jövedelmet, újonnan hozzátett munkát a *B* által becserélt termék megtestesít. Ha *A* végső termelési

elemeinek termelői termékük olyan mennyiségét kellett volna hogy eladják a fonalgyárosnak, amely saját állandó tőkéjük egy részét képviselte, többet képviselt annál a munkánál, amelyet állandó tőkéjükhöz hozzátettek, akkor nem fogadhatnák el a fizetést *A*-ban, mert ennek a terméknek egy részét nem fogyaszthatják el. Tehát az ellenkezője áll fenn.

Haladjunk most a fordított irányban. Tegyük fel, hogy az egész vászon 12 nappal egyenlő. A lentermesztő, a vasgyáros stb. terméke 4 nappal egyenlő; ezt a terméket eladják a fonalgyárosnak és a gépgyárosnak, akik megint 4 napot tesznek hozzá; az utóbbiak eladják a szövőgyárosnak, aki megint 4 napot tesz hozzá. Termékének egyharmadát mármost a vászonszövő maga elfogyaszthatja; 8 nap pótolja az állandó tőkéjét és megfizeti a fonalgyáros és a gépgyáros termékét; ez utóbbiak a 8 napból 4-et elfogyaszthatnak, a másik 4-gyel pedig megfizetik a lentermesztőt stb. és ezzel pótolják állandó tőkéjüket; a lentermesztőnek stb. az utolsó 4 napot képviselő vászonnal csak munkáját kell pótolnia.

A jövedelem, noha mindhárom esetben egyenlő nagynak, 4 nappal egyenlőnek feltételeztük, mégis különböző arányban foglal helyet a termelők azon három osztályának termékeiben, amelyek az *A* termékben összeműködnek. A vászonszövő jövedelme termékének $^1/_3$-a (= 12-nek az $^1/_3$-a), a fonalgyárosé és a gépgyárosé = termékének fele (= 8-nak a fele), a lentermesztőé = terméke (= 4). Az össztermékre vonatkoztatva azonban a jövedelem ugyanaz, = 12-nek az $^1/_3$-a, = 4. De a szövőnél a fonalgyáros, a gépgyáros és a lentermesztő újonnan hozzátett munkája mint állandó tőke jelenik meg. A fonalgyárosnál és a gépgyárosnál a maguk és a lentermesztő újonnan hozzátett munkája mint össztermék, és a lentermesztő munkaideje mint állandó tőke jelenik meg. A lentermesztőnél az állandó tőkének ez a látszata megszűnik. Azért például a fonalgyáros ugyanabban az arányban alkalmazhat gépi berendezést, egyáltalában állandó tőkét, mint a szövőgyáros. Például $^1/_3 : {}^2/_3$ arányban. De először is a fonásban alkalmazott tőke összegének (a teljes összegének) kisebbnek kell lennie a szövésben alkalmazott tőkénél, mivel össztermeke mint állandó tőke belekerül a szövésbe. Másodszor, ha a fonásnál szintén $^1/_3 : {}^2/_3$ az arány, akkor állandó tőkéje = $^{16}/_3$, hozzátett munkája = $^8/_3$ lenne; az előbbi = $5\,{}^1/_3$ munkanap, az utóbbi = $2\,{}^2/_3$. Akkor az az ág, amely a fonásnak lent stb. szállít, viszonylag több munkanapot foglalna magában. Ezért itt 4 nap helyett $5\,{}^1/_3$-ot kellene fizetnie újonnan hozzátett munkaidőért.

Teljesen magától értetődik, hogy az *A* kategória állandó részének csak azt a részét kell új munkával pótolni, amely belekerül *A* értékesítési

folyamatába, azaz amelyet *A* munkafolyamata alatt elfogyasztanak. Egészen belekerül a nyersanyag, a segédanyagok, és az állótőke kopása. Az állótőke többi része nem kerül bele, tehát nem is kell pótolni.

A meglevő állandó tőkének egy nagy részét — nagy részét az állótőkének az össztőkéhez való arányához viszonyítva — tehát nem kell évente új munkával pótolni. A [pótlandó] tömeg ettől még lehet (abszolúte) nagy, de nem nagy az (évi) össztermékhez viszonyítva. *A és B állandó tőkéjének* ez az *egész része*, amely meghatározó módon hat ki a profitrátára (ha az értéktöbblet adott), nem hat ki meghatározó módon az állótőke mindenkori újratermelésére. Minél nagyobb ez a rész az össztőkéhez viszonyítva — minél nagyobb méretekben alkalmaznak a termelésben meglevő, előfeltételezett állótőkét —, annál nagyobb lesz az *újratermelésnek* az a *mindenkori tömege*, amelyet az elkopott állótőke pótlására fordítanak, de relatíve annál kisebb lesz *aránylagos* tömege az össztőkéhez viszonyítva.

Tegyük fel, hogy az állótőke minden fajtájának (átlagos) újratermelési ideje 10 év. Ha úgy vesszük, hogy az állótőke különböző fajtái 20, 17, 15, 12, 11, 10, 8, 6, 4, 3, 2, 1, $^4/_6$ és $^2/_6$ év alatt (14 fajta) térülnek meg, akkor az állótőke *átlagosan* 10 év alatt térülne meg.[78]

Átlagosan tehát 10 év alatt kellene pótolni a tőkét. Ha az egész állótőke az össztőke $^1/_{10}$-e volna, akkor az össztőkének ebből az $^1/_{10}$-éből évente csak az össztőke $^1/_{100}$-át kellene pótolni.

Ha $^1/_3$-a, akkor az össztőke $^1/_{30}$-át kell évente pótolni.

De hasonlítsunk most össze különböző újratermelési idejű állótőkéket, például azt, amelynek 20 évre van szüksége, azzal, amelynek $^1/_3$ évre van szüksége.

Abból az állótőkéből, amely 20 év alatt termelődik újra, csak $^1/_{20}$-ot kell évente pótolni. Ezért, ha ez az állótőke az össztőke $^1/_2$-e, akkor csak az össztőke $^1/_{40}$-ét kell évente pótolni, és még ha az össztőke $^4/_5$-ére rúg, akkor is évente csak az össztőke $^4/_{100} = {}^1/_{25}$-ét kell pótolni. Ezzel szemben ha az az állótőke, amelynek az év $^2/_6$-ára van szüksége újratermeléséhez — azaz évente háromszor terül meg — csak $^1/_{10}$-e a tőkének, akkor az állótőkét évente háromszor kell pótolni, tehát az össztőke $^3/_{10}$-ét, vagyis csaknem $^1/_3$-át kell évente pótolni. Átlagban minél nagyobb az állótőke az össztőkéhez viszonyítva, annál nagyobb a *viszonylagos* (nem abszolút) újratermelési ideje, és minél kisebb, annál kisebb a *viszonylagos* újratermelési ideje. A kézművesszerszám sokkal kisebb része a kézműves tőkének, mint a gépi berendezés a gépi tőkének. De a kézművesszerszám sokkal mulandóbb, mint a gép.

Ámbár az állótőke abszolút nagyságával újratermelésének abszolút nagysága — illetve kopása — nő, az újratermelés aránylagos nagysága többnyire csökken, amennyiben az állótőke megtérülési ideje, tartama többnyire nagyságával arányban nő. Ez többek között azt bizonyítja, hogy a gépeket, illetve állótőkét újratermelő munka tömege nincs semmiféle arányban azzal a munkával, amely ezeket a gépeket eredetileg termelte (változatlan termelési feltételek mellett), mivel csak az évi kopást kell pótolni. Ha a munka termelékenysége nő, mint ahogy ebben az ágban állandóan ez a helyzet, akkor az állótőke e részének újratermeléséhez szükséges munka mennyisége méginkább csökken. Persze számításba kell venni a gép napi fogyasztási eszközeit is (amelyeknek azonban közvetlenül nincs semmi közük a magában a gépgyártásban felhasznált munkához). De a gép, amelynek csak szénre és némi olajra vagy faggyúra van szüksége, hasonlíthatatlanul mértékletesebben él a munkásnál, nemcsak annál a munkásnál, akit pótol, hanem annál is, aki őt magát készíti.

[c) *Tőke cseréje tőkére*]

Elintéztük hát az egész *A* kategória termékét és a *B* kategória termékének egy részét. *A*-t egészen elfogyasztják: $^1/_3$-át saját termelői, $^2/_3$-át *B* termelői, akik saját jövedelmüket nem élhetik fel saját termékükben. Az a $^2/_3$ *A*, amelyben *B* termelői terméküknek jövedelmet képviselő értékrészét felélik, egyszersmind in natura pótolja *A* termelőinek állandó tőkéjüket, illetve szolgáltatja nekik azokat az árukat, amelyeket *iparilag fogyasztanak el.* De ezzel, hogy az *A* terméket teljesen felélik, és hogy *A* $^2/_3$-át *B* mint állandó tőkét pótolja, elintéztük a terméknek azt az *egész* részét is, amely az évente újonnan hozzátett munkát képviseli. Ez a munka tehát az össztermék semmiféle más részét nem vásárolhatja meg. Valójában az évente hozzátett egész munka (a profit tőkésítését figyelmen kívül hagyva) egyenlő az *A-ban foglalt munkával.* Hiszen az $^1/_3$ *A*, amelyet saját termelői elfogyasztanak, azt a munkát képviseli, melyet ezek a termelők az *A* állandó tőkéjét képező $^2/_3$ *A*-hoz az év folyamán újonnan hozzátettek. Ezen a munkán kívül, amelyet saját termékükben felélnek, más munkát nem végeztek. A többi $^2/_3$ *A* pedig, amelyet *B* termékei pótolnak, és amelyet *B* termelői fogyasztanak el, mindazt a munkaidőt képviseli, amelyet *B* termelői a saját állandó tőkéjükhöz hozzátettek. Többet nem tettek hozzá munkában, és több elfogyasztanivalójuk nincs.

Az *A* termék, *használati értéke* szerint, az évi össztermeknek az évi

egyéni fogyasztásba belekerülő teljes részét képviseli. *Csereértéke* szerint a termelők által az év folyamán újonnan hozzátett munka összmennyiségét képviseli.

Így azonban *maradékul* fennmarad az össztermék egy harmadik része, amelynek összetevő alkotórészei cseréjükben sem jövedelemnek jövedelemre, sem tőkének jövedelemre — vagy megfordítva — való cseréjét nem képviselhetik. A *B* termékeknek az a része ez, amely *B* állandó tőkéjét képviseli. Ez a rész nem kerül bele *B* jövedelmébe, tehát nem pótolható *A* termékkel, illetve nem cserélhető ki rá, tehát nem is kerülhet bele összetevő részként *A* állandó tőkéjébe. Ezt a részt szintén elfogyasztják, iparilag fogyasztják el, amennyiben *B*-nek nemcsak a munkafolyamatába, hanem az értékesítési folyamatába is belekerül. Ezt a részt tehát, éppúgy mint az össztermék valamennyi többi részét, *abban az arányban, melyben alkotórésze az összterméknek*, pótolni kell, mégpedig in natura kell pótolni ugyanazon fajtájú *új* termékekkel. Másrészt ezt semmiféle új munka nem pótolja. Hiszen az újonnan hozzátett munka összmennyisége egyenlő az *A*-ban foglalt munkaidővel, amely csak azért pótlódik teljesen, mert *B* a jövedelmét $^2/_3$ *A* alakjában fogyasztja el és cserében szolgáltatja *A*-nak azokat a termelési eszközöket, amelyeket *A*-ban egyáltalában elfogyasztottak, és amelyeket pótolni kell. Hiszen az első $^1/_3$ *A*, amelyet saját termelői fogyasztanak el, csereértéke szerint csupán a maguk a termelők által újonnan hozzátett munkából áll, nem foglal magában állandó tőkét.

Nézzük most meg ezt a maradékot.

Ez áll abból az állandó tőkéből, amely a nyersanyagokba kerül bele, másodszor abból az állandó tőkéből, amely az állótőke képzésébe kerül bele, és harmadszor abból az állandó tőkéből, amely a segédanyagokba kerül bele.

Először a nyersanyagok. Állandó tőkéjük először is állótőkére, gépi berendezésre, munkaszerszámokra és épületekre, meg esetleg azokra a segédanyagokra oldódik fel, amelyek az alkalmazott gépi berendezés fogyasztási eszközei. A nyersanyagok közvetlenül elfogyasztható részénél — mint például állatok, gabona, szőlő stb. — ez a nehézség nem áll fenn. Ebből a szempontból ezek az *A* osztályhoz tartoznak. Ez a bennük foglalt állandó tőke-rész *A* $^2/_3$-nyi állandó részébe kerül bele, amely mint tőke *B* nem-fogyasztási termékeire cserélődik ki, illetve amelyben *B* a jövedelmét elfogyasztja. Ez egyáltalában érvényes a nem közvetlen nyersanyagokra is, amennyiben in natura belekerülnek magába a fogyasztási termékbe, bármennyi közbeeső termelési folyamaton mennek is végig. A lennek az a része, amelyet fonallá és később vászonná változtatnak, teljes egészében belekerül a fogyasztási termékbe.

De e *vegetatív nyersanyagok* egy része, mint például a fa, a len, a kender, a bőr stb. részben közvetlenül magának az állótőkének az alkotórészeibe, részben ennek segédanyagaiba kerül bele. Így csak olaj, faggyú stb. formájában.

Azután pedig a *mag*. A növényi és az állati anyagok újratermelik önmagukat. Vegetáció és generáció. Magon értendő a tulajdonképpeni mag, továbbá a takarmány, amely trágya alakjában ismét a földnek jut, a tenyészállat stb. Az évi terméknek — illetve az évi termék állandó részének — ez a nagy része közvetlenül önmagának szolgál a regeneráció anyagául, önmagát termeli újra.

A nem vegetatív nyersanyagok. Fémek, kövek stb. Ezek értéke csak két részből áll, mert itt elesik a mag, amely a mezőgazdaságban a nyersanyagot képviseli. Értékük csak hozzátett munkából és az elfogyasztott gépi berendezésből (ebben bennefoglaltatnak a gépi berendezés fogyasztási eszközei is) áll. Tehát a terméknek azon a részén kívül, amely újonnan hozzátett munkát képvisel és ezért belekerül *B*-nek a $^2/_3$ *A*-ra való cseréjébe, semmi mást nem kell pótolni, mint az állótőkének és fogyasztási eszközeinek (mint például szén, olaj stb.) kopását. De ezek a nyersanyagok a fő alkotórészei az állandó tőkének, az állótőkének (gépi berendezés, munkaszerszámok, épületek stb.). Ennélfogva csere útján in natura pótolják állandó tőkéjüket.

Másodszor az állótőke (*gépi berendezés, épületek, munkaszerszámok, mindenféle edények*).

Ezek állandó tőkéje áll 1. nyersanyagaikból, fémekből, kövekből, vegetatív nyersanyagokból, mint például fából, szíjakból, kötelekből stb. De míg e nyersanyagaik alapanyagukat képezik, maguk a gépek, épületek stb. munkaeszközként belekerülnek ez alapanyag képzésébe. Ezért in natura pótolják egymást. A vasgyárosnak gépet kell pótolnia, a gépgyárosnak vasat. A kőbányába belekerül a gépi berendezés kopása, a gyárépületbe viszont belekerül az épületkövek kopása stb. 2. A *gépgyártó gépek kopásából*, amelyeket tehát magukat is pótolni kell meghatározott perióduson belül fajtájukbeli új termékkel. De az ugyanazon fajtájú termék természetesen pótolhatja önmagát. 3. A *gép fogyasztási eszközeiből* (segédanyagokból). A gépi berendezés szenet fogyaszt, de a szén gépi berendezést fogyaszt stb. Edények, csövek, tömlők stb. formájában mindenfajta gépi berendezés kerül bele a gépi berendezés fogyasztási eszközeinek — mint például a faggyúnak, a szappannak, a (világító) gáznak — a termelésébe. Tehát itt is e területek termékei kölcsönösen belekerülnek egymás állandó tőkéjébe, s ezért in natura pótolják egymást.

Ha az igásállatokat a gépekhez számítjuk, akkor itt a takarmány és bizonyos feltételek között az istálló (épület) a pótlandó. De míg a takarmány belekerül az állat termelésébe, az állat belekerül a takarmány termelésébe.

Harmadszor a segédanyagok. Egy részüknek nyersanyagokra van szüksége, mint például az olajnak, a szappannak, a faggyúnak, a gáznak stb. Másrészt trágya stb. formájában részben ismét belekerülnek e nyersanyagok képzésébe. A gázelőállításhoz szénre van szükség, de világításra gáz fogy a széntermelésnél stb. Más *segédanyagok* csak hozzátett munkából és állótőkéből (gépi berendezés, edények stb.) állnak. A szénnek pótolnia kell a termeléséhez felhasznált gőzgép kopását. De a gőzgép szenet fogyaszt. A szén maga is belekerül a szén termelési eszközeibe. Tehát itt in natura pótolja önmagát. A szén vasúti szállítása belekerül a szén termelési költségébe, de a szén viszont belekerül a mozdony termelési költségébe.

Később még hozzá kell fűzni ehhez valamit speciálisan a vegyi gyárakról, amelyek mind többé-kevésbé segédanyagokat készítenek, valamint edények nyersanyagát (például üveget, porcelánt), valamint végül közvetlenül a fogyasztásba belekerülő cikkeket.

Minden festékanyag segédanyag. De belekerülnek a termékbe, nemcsak értékük szerint — ahogy például az elégetett szén a pamutba —, hanem újratermelődnek a termék formájában (színeiben).

A *segédanyagok* vagy *a gépi berendezés fogyasztási eszközei* — és itt vagy a mozgató gép fűtőanyagai, vagy a dolgozó gépek stb. súrlódásának csökkentésére alkalmazott eszközök, tehát faggyú, szappan, olaj stb. —, vagy az épületek segédanyagai, mint a gitt stb. Vagy egyáltalában a termelési folyamat lefolytatásához szükséges segédanyagok, mint például világítás, fűtés stb. (ez esetben ezek olyan segédanyagok, amelyekre maguknak a munkásoknak van szükségük, hogy dolgozhassanak.)

Vagy *olyan segédanyagok,* amelyek a nyersanyag képzésébe kerülnek bele, mint például mindenféle trágya és a nyersanyagok által elfogyasztott minden vegyi termék.

Vagy pedig *olyan segédanyagok,* amelyek a kész termékbe kerülnek bele, festékanyagok, fényezőanyagok stb.

Az eredmény tehát:

A a saját állandó tőkéjét — [a termék] kétharmad[a] — úgy pótolja, hogy cserél *B* nem-fogyasztási termékeinek arra a részére, amely *B* jövedelmét, azaz a *B* kategóriában az év folyamán hozzátett munkát képvi-

seli. De *A* nem pótolja *B* állandó tőkéjét. *B*-nek a maga részéről ezt az állandó tőkét ugyanazon fajtájú új termékkel in natura kell pótolnia. De nincs több munkaideje, hogy pótolja. Hiszen az egész általa hozzátett új munkaidő a jövedelmét képezi, és ennélfogva ezt a munkaidőt a *B* terméknek az a része képviseli, amely mint állandó tőke belekerül *A*-ba. Hogyan pótlódik hát *B* állandó tőkéje?

Részben *saját* (növényi vagy állati) *újratermelődése* révén, mint az egész földművelésben és állattenyésztésben; részben az egyik állandó tőke részeinek a másik állandó tőke részeire való *in natura cseréje* révén, amikor az egyik terület terméke nyersanyagként vagy termelési eszközként belekerül a másikba és megfordítva; amikor tehát a különböző termelési területek termékei, a különböző fajta állandó tőkék kölcsönösen in natura belekerülnek egymásba mint termelési feltételek.

A nem-fogyasztási termékek termelői egyszersmind az állandó tőke termelői a fogyasztási termékek termelői számára. De ugyanakkor termékeik kölcsönösen a saját állandó tőkéjük elemeiül vagy tényezőiül szolgálnak nekik. Azaz kölcsönösen *iparilag* elfogyasztják egymás termékeit.

Az egész *A* terméket felélik. Tehát a benne foglalt egész állandó tőkét is. $^1/_3$ *A*-t *A* termelői élnek fel, $^2/_3$ *A*-t a *B* nem-fogyasztási termékek termelői. *A* állandó tőkéjét *B* termékei pótolják, amelyek *B* jövedelmét képezik. Valójában ez az állandó tőke egyetlen olyan része, amelyet *újonnan hozzátett munkával* pótolnak, és azért pótolják vele, mert a *B* termékeknek azt a mennyiségét, amely újonnan hozzátett munka *B*-ben, *B* nem fogyasztja el, hanem *A* fogyasztja el iparilag, míg *B* a $^2/_3$ *A*-t egyénileg fogyasztja el.

A legyen egyenlő 3 munkanappal; akkor állandó tőkéje feltevésünk szerint egyenlő 2 munkanappal. *B* pótolja a $^2/_3$ *A* terméket, tehát 2 munkanappal egyenlő nem-fogyasztási terméket szolgáltat. Most feléltek 3 munkanapot, marad 2. Illetve az *A*-ban levő 2 múltbeli munkanapot a *B*-ben levő 2 újonnan hozzátett munkanappal pótolják, de csak azért, mert a *B*-ben levő 2 újonnan hozzátett munkanap az értékét *A*-ban fogyasztja el, nem pedig magában a *B* termékben.

A *B* állandó tőkéjét, amennyiben belekerült a *B* összterméke, szintén *in natura* ugyanazon fajtájú új termékekkel kell pótolni, tehát olyan termékekkel, amelyek *B ipari* fogyasztásához szükségesek. De pótlása nem *új* munkaidővel, jóllehet az év folyamán újonnan alkalmazott munkaidőnek a *termékeivel* történik.

〈Tegyük fel, hogy *B* összterméke az egész állandó tőke $^2/_3$ rész. Akkor, ha az újonnan hozzátett munka (= a munkabér és a profit összege) = 1, a 〉 múltbeli munka, amely munkaanyagául és munkaeszközéül szolgált, = 2.

Hogyan pótolják ezt a 2-t? Az állandó és a változó tőke aránya *B* különböző termelési területein igen különböző lehet. De az átlag az előfeltevés szerint = $^1/_3 : {}^2/_3$ illetve 1 : 2. Most *B* minden termelője előtt ott van termékének — mint például szén, vas, len, gépi berendezés, állat, búza (ti. az állatnak és a búzának a nem a fogyasztásba belekerülő része) stb. — $^2/_3$-a, amelynek termelési elemeit pótolnia kell, illetve amelyet vissza kell változtatnia termelési elemeinek természeti formájába. De mindezek a termékek maguk is megint belekerülnek az ipari fogyasztásba. A búza (mint mag) egyszersmind megint a saját nyersanyaga, a termelt állatok egy része pótolja az elfogyasztottat, azaz önmagát. *B* e termelési területein (földművelés és állattenyésztés) tehát termékének ez a része saját természeti formájában pótolja majd saját állandó tőkéjét. E termék egy része tehát nem kerül bele a forgalomba ⟨(legalábbis nem kell belekerülnie és csak formailag kerülhet bele). Más ilyen termékek, mint például a len, kender stb., szén, vas, fa, gép⟩, részben termelési eszközként kerülnek bele saját termelésükbe, ugyanúgy, mint a mag a mezőgazdaságban: így a szén a széntermelésbe, a gép a géptermelésbe. A gépből és szénből álló terméknek egy része tehát, mégpedig e termék állandó tőkét képviselő részének egy része önmagát pótolja és csak helyzetét változtatja. Termékből saját termelési eszközévé válik.

Ezeknek és más termékeknek egy másik része kölcsönösen belekerül egymásba termelési elemként, a gép a vasba és a fába, a fa és a vas a gépbe, az olaj a gépbe és a gép az olajba, a szén a vasba, a vas (mint sín stb.) a szénbe stb. Amennyiben tehát e *B* termékek $^2/_3$-a nem önmagát pótolja, azaz nem kerül bele természeti formájában ismét a saját termelésébe — úgyhogy *B* egy részét a saját termelői közvetlenül fogyasztják el iparilag, mint ahogy *A* egy részét a saját termelői közvetlenül fogyasztják el egyénileg —, annyiban a *B* termelők termékei kölcsönösen egymást pótolják mint termelési eszközök. Az *a* terméke belekerül *b* ipari fogyasztásába, *b* terméke pedig *a* ipari fogyasztásába; vagy kerülőúton: *a* terméke belekerül *b* ipari fogyasztásába, *b* terméke *c* ipari fogyasztásába, *c* terméke pedig az *a*-éba. Amit tehát *B* egyik termelési területén mint állandó tőkét elfogyasztanak, azt a másik területen újonnan termelik, amit pedig az utóbbin elfogyasztanak, azt az előbbin termelik. Ami az egyik területen gép és szén formából vas formába, az a másikon vas és szén formából gép formába stb. ment át.

Arra van szükség, hogy *B* állandó tőkéjét természeti formájában pótolják. Ha *B* össztermékét tekintjük, ez éppen az egész állandó tőkét testesíti meg ennek összes természeti formáiban. És ahol *B* egyik különös

szférájának terméke nem pótolhatja in natura saját állandó tőkéjét, ott a vétel és eladás, a gazdacsere ismét mindent a helyére állít.

Itt tehát állandó tőkét állandó tőkével pótolnak; amennyiben ez nem közvetlenül, csere nélkül történik, annyiban itt *tőkét cserélnek tőkére*, azaz a használati érték szerint olyan termékeket olyan termékekre, amelyek kölcsönösen belekerülnek egymás termelési folyamatába, úgyhogy mindegyiküket a másik termék termelője fogyasztja el iparilag.

A tőkének ez a része nem oldódik fel sem profittá, sem munkabérré. Nem foglal magában újonnan hozzátett munkát. Nem cserélődik ki jövedelemre. Sem közvetlenül, sem közvetve nem a fogyasztók fizetik meg. Hogy a tőkéknek ezt az egymás közti pótlását kereskedők (tehát kereskedőtőkék) közvetítik-e vagy sem, az mit sem változtat a dolgon. De minthogy ezek a termékek (gép, vas, szén, fa stb., amelyek kölcsönösen pótolják egymást) újak, minthogy az utolsó évi munka termékei — így például az a búza, amely magul szolgál, éppúgy az új munka terméke, mint az a búza, amely a fogyasztásba kerül bele stb. —, hogyan mondhatjuk, hogy e termékek semmi újonnan hozzátett munkát nem foglalnak magukban? És azonkívül nem mutatja-e formájuk igen szembeszökően az ellenkezőjét? Ha a búzán vagy az állaton nem is, de a gépen ennek formájában észrevehető az a munka, amely vasból stb. géppé változtatta stb.

Ezt a kérdést korábban már megoldottuk.* Nem szükséges itt ismét kitérnünk rá.

{Hibás tehát A. Smithnek az a tétele, hogy az ‚üzletemberek' és ‚üzletemberek' közti ‚kereskedelemnek' egyenlőnek kell lennie az ‚üzletemberek' és ‚fogyasztók' közti ‚kereskedelemmel' (az utóbbiakon közvetlen fogyasztók értendők, nem ipariak, akiket ő maga az ‚üzletemberekhez' számít). Ez azon a hibás tételen alapul, hogy az egész termék jövedelemre oldódik fel, és valójában csak annyit jelent, hogy az árucserének az a része, amely a ‚tőke és jövedelem közti cserével' egyenlő, egyenlő a ‚teljes árucserével'. Ezért amilyen hibás ez a tétel, olyan hibásak a pénzforgalomra való Tooke-féle hasznosításai is (nevezetesen egyrészről az ‚üzletemberek' között forgó pénztömegnek és másrészről az ‚üzletemberek' és ‚fogyasztók' között forgó pénztömegnek a viszonya.)

Vegyük a ‚fogyasztóval' utolsóként szembelépő ‚üzletembernek' azt a kereskedőt, aki az A termékeket vásárolja meg; ezt a terméket A jövedelme, $= {}^1/_3\ A$, és B jövedelme, $= {}^2/_3\ A$, veszi meg tőle. Kereskedőtőkéjét ezek pótolják. E jövedelmek összegének fedeznie kell az ő tőkéjét. (A profitot,

* *V. ö. 77–116. és 153–162. old. – Szerk.*

amelyre ez a csőcselék szert tesz, úgy kell tekinteni, hogy *A*-nak egy részét megtartja magának és a csökkentett *A*-t *A* értékén adja el. Hogy ezt a csőcseléket a termelés szükséges szereplőjének tartjuk-e vagy szibarita közbefurakodónak, az mit sem változtat a dolgon.) Ez az *A* ‚üzletembere' és ‚fogyasztója' közti ‚csere' értéke szerint fedi az *A* ‚üzletemberének' *A* összes termelőivel folytatott cseréjét, tehát e termelők egymás közti ‚ügyleteit'.

A kereskedő megvásárolja a vásznat. Ez az utolsó ‚ügylet' ‚üzletember' és ‚üzletemberek' között. A vászonszövő fonalat, gépi berendezést, szenet stb. vásárol. Ez az utolsó előtti ‚ügylet' ‚üzletember' és ‚üzletemberek' között. A fonó lent, gépi berendezést, szenet stb. vásárol. Ez az utolsó előtti előtti ‚ügylet' ‚üzletember' és ‚üzletemberek' között. A lentermesztő és a gépgyáros gépeket, vasat stb. stb. vásárolnak. De a len, a gép, a vas, a szén termelői közti ‚ügyletek', amelyek állandó tőkéjük pótlása végett zajlottak le, és ez ‚ügyletek' értéke nem kerül bele azokba az ‚ügyletekbe', amelyeken *A* terméke átmegy, akár jövedelemnek jövedelemre való cseréje, akár jövedelemnek állandó tőkére való cseréje végett. Ezeket az ‚ügyleteket' — amelyek nem *B* termelői és *A* termelői között, hanem *B* termelői között történnek — éppúgy nem kell pótolnia *A* vevőjének *A* eladója számára, mint ahogy *B* e részének értéke nem kerül bele *A* értékébe. Ezek az ‚ügyletek' szintén megkövetelnek pénzt, szintén kereskedők közvetítik őket. De a pénzforgalomnak kizárólag e területhez tartozó része teljesen különválik az ‚üzletemberek' és ‚fogyasztók' közti pénzforgalomtól.}

Hátravan még két kérdés megoldása:

1. A munkabért eddigi vizsgálódásunkban jövedelemként kezeltük, nem különböztetve meg a profittól. Mennyiben jön itt tekintetbe az, hogy egyszersmind a tőkés forgótőkéjének részeként jelenik meg?

2. Eddig feltettük, hogy az egész jövedelmet jövedelemként költik el. Tekintetbe kell tehát venni a változást, amely akkor következik be, ha a jövedelem, a profit egy részét tőkésítik. Ez valójában egybeesik a felhalmozási folyamat vizsgálatával. De nem a formai oldalát tekintve. Hogy a termék értéktöbbletet megtestesítő részét visszaváltoztatják részben munkabérré, részben állandó tőkévé, ez egyszerű. Itt megvizsgálandó, hogyan érinti ez az árucserét azokban az eddig szemügyre vett rovatokban, amelyekben az árucsere a hordozóira vonatkoztatva vehető szemügyre, tudniillik mint jövedelem jövedelemre való cseréje, mint jövedelem tőkére való cseréje és végül mint tőke tőkére való cseréje.}

{Ezt az intermezzót tehát ebben a történelmi-kritikai részben közbevetve kell végigvezetni.[79]}

[11.] Ferrier
[Ferrier protekcionista jellegű polémiája A. Smithnek a termelő munkáról és a tőke felhalmozásáról szóló elmélete ellen. Smith zavarossága a felhalmozás kérdésében és a „termelő munkásra" vonatkozó nézetében]

Ferrier (*F. L. A.*) (*a vámügyek helyettes felügyelője*): „Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce", Párizs 1805 (F. List fő forrása). Ez a fickó a *bonapartista* tilalmi rendszer stb. dicsőítője. Valójában a kormány (tehát az államhivatalnokok, ezek a nem-termelő munkások is) szerinte mint a termelésbe közvetlenül beavatkozó ‚igazgató' [manager] fontos. Ezért ez a vámhivatalnok nagyon dühös, hogy A. Smith az államhivatalnokokat nem-termelőknek nevezi.

„Azok az elvek, amelyeket Smith *a nemzetek takarékosságáról felállított*, a [. . .] termelő és nem-termelő munka [. . .] megkülönböztetésén alapulnak . . ."

{Ti. mert Smith azt akarja, hogy lehetőleg nagy részt adjanak ki mint tőkét, azaz termelő munkára cserélve és lehetőleg kis részt mint jövedelmet, nem-termelő munkára cserélve.}

„Ez a megkülönböztetés lényegileg téves. *Nincs nem-termelő munka.*" (141. old.) „Van tehát a nemzeteknek takarékossága és tékozlása, de egy nemzet csak a *többi* néphez való kapcsolataiban tékozló vagy takarékos, és ebből a nézőpontból kellett szemügyre venni a kérdést." (i. m. 143. old.)

Nyomban egybevetjük ezzel az A. Smithnél meglevő összefüggést, amely Ferrier-t irtózattal tölti el.

„Létezik a nemzeteknek takarékosságuk" — mondja Ferrier — „de nagyon különbözik a Smith-félétől [. . .]. Abban áll, hogy csak annyi külföldi terméket vásárolnak, amennyit meg tudnak fizetni a magukéival. Olykor abban áll, hogy teljesen lemondanak róluk." (i. m. 174—175. old.)

{*A. Smith* ezt mondja, I. könyv VI. fej. (Garnier kiad. I. köt. 108—109. old.), ennek „az áruk árának alkotórészeit" tárgyaló fejezetnek a végén:

„Minthogy civilizált országban csak *igen kevés olyan áru* van, *melynek csereértéke kizárólag a munkából származik*, és mivel *legnagyobb részük*

csereértékéhez a járadék és a profit jelentékenyen hozzájárul, ezért az ilyen ország évi munkaterméke mindig sokkal nagyobb munkamennyiség megvásárlásához és parancsnoklásához lesz elegendő, mint amennyit ennek a terméknek előállítására, feldolgozására és piacrahozatalára fordítani kellett. Ha a társadalom évenként felhasználná azt az egész munkát, melyet évenként meg tud vásárolni, akkor — *mivel e munka mennyisége minden évvel erősen növekednék* — minden következő év terméke hasonlíthatatlanul nagyobb értékű volna, mint az előző évé. De nincs olyan ország, *ahol az egész évi terméket* a dolgozók fenntartására fordítják. A termék nagy részét mindenütt a henyélők fogyasztják el; és a különböző arányok szerint, amelyekben ez a termék évente megoszlik az emberek e két különböző rendje között, rendes vagy átlagos értékének szükségképpen növekednie vagy csökkennie kell, vagy pedig évről évre ugyanolyannak kell maradnia."

Ezen a helyen, ahol Smith tulajdonképpen a felhalmozás rejtélyét igyekszik megoldani, mindenféle zavarossággal találkozunk.

Először itt van megint az a téves előfeltevés, hogy az ‚évi munkatermék' „csereértéke", tehát *„az évi munkatermék"* is munkabérre és profitra (beleértve a járadékot) oldódik fel. Nem térünk vissza erre a képtelenségre. Csupán ezt jegyezzük meg: Az évi terméknek — illetve a munka évi termékét alkotó áruk alapjának, készletének — tömege nagyrészt in natura olyan árukból áll, amelyek mint elemek csak az állandó tőkébe kerülhetnek bele {nyersanyagok, mag, gépi berendezés stb.}, amelyek *csak* iparilag fogyaszthatók el. Ezekre az árukra vonatkozóan (s ez az állandó tőkébe belekerülő áruk nagyobbik része) tehát már *használati értékük* jelzi, hogy nem alkalmasak egyéni fogyasztásra, tehát hogy nem lehet a jövedelmet — akár munkabér, akár profit vagy járadék az — rájuk költeni. A nyersanyagok egy része (amennyiben nem szükséges maguknak a nyersanyagoknak az újratermeléséhez, vagy nem kerül bele az állótőkébe akár mint segédanyag, akár mint közvetlen alkotórész) később fogyasztási formát ölt ugyan, de csak a folyó évi munka révén. Az előző évi munka termékeként ezek a nyersanyagok sem részei a jövedelemnek. Csak a termék fogyasztási része fogyasztható el, kerülhet bele az egyéni fogyasztásba, tehát lehet jövedelem. De még a fogyasztási termék egy része sem fogyasztható el anélkül, hogy ez lehetetlenné ne tenné az újratermelést. Tehát még az áruk fogyasztási részéből is levonandó egy rész, amelyet *iparilag* kell *elfogyasztani*, azaz amelynek munkaanyagul, magul stb. kell szolgálnia, nem pedig létfenntartási eszközül, akár munkások, akár tőkések számára.

Tehát a termék e részét már előre le kell vonni az A. Smith-féle számításból, vagy jobbanmondva hozzá kell adni. Ha a *munka termelékenysége ugyanolyan* marad, akkor évenként ugyanaz marad a *terméknek* ez a jövedelemre fel nem oldódó része; ha ugyanis a munka változatlan termelékenysége mellett továbbra is ugyanolyan mennyiségű munkaidőt alkalmaznak.

Ha tehát feltesszük, hogy évről évre *nagyobb mennyiségű* munkát alkalmaznak, mint előzőleg, meg kell néznünk, hogyan áll a dolog az állandó tőkével. Egyszóval: Ahhoz, hogy nagyobb mennyiségű munkát alkalmazzanak, nem elég sem az, hogy *nagyobb mennyiségű munka* áll rendelkezésre, sem az, hogy *nagyobb mennyiséget fizetnek meg*, azaz többet adnak ki munkabérben, hanem meg kell lenniök a munkaeszközöknek –nyersanyagnak és állótőkének – a nagyobb mennyiségű munka felszívásához. Tehát ezt a pontot még taglalnunk kell, *miután* megvilágítottuk azokat a pontokat, amelyekre A. Smith kitér.

Tehát lássuk még egyszer első mondatát:

„Minthogy civilizált országban csak igen kevés olyan áru van, melynek csereértéke *kizárólag a munkából származik*, és mivel legnagyobb részük csereértékéhez a *járadék és a profit jelentékenyen hozzájárul*, ezért *az ilyen ország évi munkaterméke* mindig sokkal nagyobb *munkamennyiség megvásárlásához és parancsnoklásához* lesz elegendő, mint amennyit *ennek a terméknek előállítására*, feldolgozására és piacrahozatalára" (más szóval: ‚megtermelésére') *„fordítani kellett."*

Itt nyilvánvalóan össze vannak zavarva különböző dolgok. Az évi össztermék ‚csereértékébe' nemcsak *eleven munka*, ez év folyamán alkalmazott eleven munka kerül bele, hanem múltbeli munka, elmúlt évek munkájának terméke is. Nemcsak eleven formában levő munka, hanem tárgyiasult formában levő munka is. A termék ‚csereértéke' egyenlő a benne foglalt munkaidő összegével, s ennek egy része eleven, egy része tárgyiasult munkából állt.

〈Az egyik úgy aránylik a másikhoz, mint $^1/_3 : ^2/_3$, illetve 1 : 2. Akkor az egész termék értéke = 3, amiből 2 tárgyiasult, 1 eleven munkaidő. Az egész termék *értéke* tehát több eleven munkát vásárolhat meg, mint amennyit magában foglal, ha abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy tárgyiasult munka és eleven munka mint egyenértékek cserélődnek ki egymásra, hogy meghatározott mennyiségű tárgyiasult munka csak vele egyenlő mennyiségű eleven munka felett parancsnokol.〉 Hiszen a termék = 3 munkanap; a benne foglalt eleven munkaidő azonban = 1 munkanap. 1 eleven munkanap elegendő volt a termék megtermeléséhez (valójában csak ahhoz,

hogy elemeinek a végső formát megadja). De 3 munkanapot foglal magában. Ha tehát teljes egészében eleven munkaidőre cserélődnék ki, ha csak ‚eleven munkamennyiségek' „megvásárlására és parancsnoklására" fordítanák, akkor 3 munkanapot parancsnokolhatna, vásárolhatna meg.

De nyilvánvalóan nem ez A. Smith elgondolása, és egészen haszontalan premissza is lenne számára. Ő arra gondol, hogy a termék ‚csereértékének' nagy része nem munkabérre oldódik fel (vagyis ahogyan azt ő, egy korábban említett összecserélés folytán, *hibásan* mondja*), hanem profitra és járadékra, vagy, ahogy egyszerűség kedvéért mondjuk, profitra. Más szóval: A terméknek az az értékrésze, amely az utolsó év folyamán hozzátett munka mennyiségével egyenlő – tehát valójában a terméknek az a része, amely a szó szoros értelmében az utolsó év munkájának terméke –, először megfizeti a munkásokat, és másodszor belekerül a tőkés jövedelmébe, fogyasztási alapjába. Az összterméknek ez az egész része a ‚munkából származik', mégpedig ‚kizárólag'; de megfizetett és meg nem fizetett munkából áll. A munkabérek a megfizetett munka összegével, a profitok a meg nem fizetett munka összegével egyenlőek. Ha tehát ezt az egész terméket munkabérekre adnák ki, akkor természetesen nagyobb munkamennyiséget tudna mozgásba hozni, mint amekkorának terméke volt; éspedig az az arány, amelyben a termék több munkaidőt tud mozgásba hozni, mint amennyit ő maga tartalmaz, pontosan attól az aránytól függ majd, amelyben a munkanap megfizetett és meg nem fizetett munkaidőre oszlik meg.

Tegyük fel, az arány olyan, hogy a munkás 6 óra alatt, tehát fél nap alatt termeli meg vagy termeli újra munkabérét. Így a másik 6 óra, illetve a másik fél munkanap a többlet. Tehát például egy termékből, amely 100 [újonnan hozzátett] munkanapot, = 50 £, foglal magában (ha a munkanap = 10 sh., akkor 100 munkanap = 1000 sh., ami = 50 £), 25 £ a munkabér és 25 £ a profit (járadék). A 25 £-gel, = 50 munkanap, megfizettek 100 munkást, akik munkaidejüknek éppen a felét ingyen, illetve ‚munkáltatóik' számára dolgozták. Ennélfogva ha az egész terméket (a 100 munkanap termékét) munkabérre adnák ki, akkor az 50 £-gel 200 munkást hozhatnának mozgásba, akik közül mindegyik továbbra is 5 sh.-et, vagyis munkája termékének felét kapná munkabérül. E munkások terméke = 100 £ lenne (tudniillik 200 munkanap = 2000 sh. = 100 £), amivel 400 munkást lehetne mozgásba hozni (a munkás = 5 sh., = 2000 sh.), akiknek a terméke = 200 £ stb.

* *V. ö. 66–67. old. – Szerk.*

És ilyen módon gondolja A. Smith, hogy az „évi munkatermék" mindig „sokkal nagyobb munkamennyiség megvásárlásához és parancsnoklásához" lesz elegendő, mint amennyire a termék előállításához volt szükség. (Ha a munkásnak munkája egész termékét megfizetnék, tehát 100 munkanapért 50 £-et, akkor az 50 £ is csak 100 munkanapot hozhatna mozgásba.) És így gondolja Smith továbbá:

„Ha a társadalom évenként felhasználná azt az egész munkát, melyet évenként meg tud vásárolni, akkor – mivel e munka mennyisége minden évvel erősen növekednék – minden következő év terméke hasonlíthatatlanul nagyobb értékű volna, mint az előző évé."

E termék egy részét azonban megeszik a profit és a járadék tulajdonosai; egy részét pedig élősködőik. Ezért azt a részt, amelyet ismét munkára (termelő munkára) lehet kiadni, a terméknek az a része határozza meg, amelyet nem élnek fel maguk a tőkések, járadékosok és élősködőik (egyszersmind a ‚nem-termelő munkások').

De mégis ilymódon mindig megvan egy új alap (új munkabéralap) ahhoz, hogy az előző évi munka termékével ebben az évben nagyobb tömeg munkást hozzon mozgásba. És minthogy az évi termék értékét az alkalmazott munkaidő mennyisége határozza meg, az évi termék értéke évről évre nőni fog.

Természetesen hasztalan lenne meg az alap a ‚múlt évinél' „sokkal nagyobb munkamennyiség" *„megvásárlásához és parancsnoklásához"*, ha nem volna a piacon ‚nagyobb munkamennyiség'. Hasztalan van több pénzem egy áru megvásárlásához, ha a piacon nincs több ebből az áruból. Tegyük fel, hogy az 50 £-ből az eddigi 100 munkás (= 25 £) helyett nem 200, hanem csak 150 munkást hoznak mozgásba, míg a tőkések 25 £ helyett $12^1/_2$-et esznek meg maguk. Akkor a 150 munkás ($37^1/_2$ £) 150 munkanapot teljesítene, – 1500 sh. = 75 £. Ha azonban a rendelkezésre álló munkástömeg továbbra is csak = 100 lenne, akkor ez a 100 az eddigi 25 £ helyett most $37^1/_2$-et kapna munkabérül, de termékük továbbra is csak 50 £ lenne. Tehát a tőkés jövedelme 25 £-ről $12^1/_2$-re csökkenne, mert a munkabér $50^0/_0$-kal emelkednék. De A. Smith tudja, hogy kapható lesz növekvő munkamennyiség. Részben a népesség évi szaporulata (ezt ugyan szerinte már a régi munkabér magában foglalta), részben nem-foglalkoztatott pauperek, félig foglalkoztatott munkások stb. Azután a nem-termelő munkások tömegei, akik részben, a többlettermék más felhasználása révén, *termelő* munkásokká változtathatók. Végül ugyanaz a munkástömeg *nagyobb mennyiségű* munkát szolgáltathat. És hogy 125 munkást fizetek-e 100 helyett,

vagy hogy a 100 naponta 12 munkaóra helyett 15 munkaórát dolgozik, az teljesen egyre megy.

Egyébként az, hogy a termelő tőke megnövekedésével – illetve az évi termék újratermelésre szánt részének megnövekedésével – ugyanabban az arányban kell növekednie az *alkalmazott munkának* (az eleven munkának, a munkabérre kiadott résznek), olyan tévedése A. Smithnek, amely szorosan összefügg azzal, hogy az egész terméket jövedelemre oldja fel.

Mindenekelőtt tehát van Smithnél egy olyan alap elfogyasztható létfenntartási eszközökből, amely ebben az évben az előző évinél nagyobb munkamennyiséget tud „megvásárolni és parancsnokolni"; több munka van és egyszersmind több létfenntartási eszköz e munka számára. Lássuk mármost, hogyan realizálható ez a ‚pótlólagos munkamennyiség'.}

Ha A. Smith teljes tudatossággal megmaradt volna az értéktöbbletnek – amely csak tőkének bérmunkára való cseréjében jön létre – nála anyagában meglevő elemzésénél, akkor ez lett volna az eredmény: csak a tőkére kicserélt munka termelő munka; a jövedelemre mint olyanra kicserélt munka soha. Hogy a jövedelmet termelő munkára cseréljék, először tőkévé kell változtatni.

De minthogy egyrészt abból a hagyományból indul ki, hogy termelő munka az, amely egyáltalában közvetlenül anyagi gazdagságot termel, ugyanakkor pedig kombinálja ezzel a maga megkülönböztetését, mely azon alapul, hogy tőke és munka közötti vagy jövedelem és munka közötti cseréről van-e szó, Smithnél lehetséges a következő: Az a fajta munka, amelyre tőke cserélődik ki, mindig termelő (mindig anyagi gazdagságot hoz létre stb.). Az, amelyre jövedelem cserélődik ki, lehet termelő vagy nem-termelő; de a jövedelem elköltője többnyire szívesebben hoz mozgásba közvetlenül nem-termelő munkát, mint termelőt. Látjuk, hogy két megkülönböztetésének ezzel a vegyítésével A. Smith a fő megkülönböztetést nagyon eltompítja és ellaposítja.

Hogy A. Smith a munka rögzítését [Fixieren] nem teljesen külsőleges módon fogja fel, mutatja a következő idézet, amely az állótőke [capital fixe] különböző alkotórészei között felsorolja:

„4. A lakosoknak illetve a társadalom tagjainak szerzett és hasznos képességei. Az ilyen képességek megszerzése – mivel megszerzőjüket neveltetése, tanulmányai, illetve tanonckodása alatt fenn kell tartani – mindig valóságos költséggel jár, s ez a költség mintegy az ő személyében rögzített és realizált tőke. Ezek a képességek a megszerző vagyonának egy részét alkotják, de éppúgy azon társadalom vagyonának egy részét is,

amelyhez ő tartozik. A munkás tökéletesített ügyességét ugyanolyan szemszögből lehet tekinteni, mint egy gépet vagy szerszámot, amely megkönnyíti és megrövidíti a munkát, és amely bár bizonyos költséget okoz, ezt a költséget profittal együtt megtéríti." (i. m. [II. könyv] I. fej., II. köt. 204–205. old.)

A felhalmozás furcsa keletkezése és szükséges volta:

„A társadalomnak abban a nyers állapotában, amelyben nincs semmiféle munkamegosztás, amelyben alig történik csere és mindenki maga gondoskodik magának mindenről, *nincs szükség arra, hogy legyen valamilyen előzetesen felhalmozott vagy felraktározott készlet a társadalom ügyleteinek lebonyolításához*" (ti. miután előfeltételezte, hogy ‚nincs semmiféle társadalom'). „Minden ember a saját iparkodásával igyekszik kielégíteni saját felmerülő szükségleteit, ahogy ezek jelentkeznek. Amikor éhes, elmegy vadászni az erdőbe" stb. (i. m. II. köt. 191–192. old.) (II. könyv *Bevezetés.*) „De mihelyt a munkamegosztást általánosan bevezették, egy ember a saját munkájával csak igen kis részét tudja kielégíteni felmerülő szükségleteinek. E szükségletek túlnyomó részét *mások munkájának termékével* elégíti ki [melyeket saját munkájának termékével vásárol meg], vagy ami ugyanaz, e termék árával. De ez a *vásárlás* nem történhetik meg addig az ideig, amíg *saját munkájának termékét* nemcsak *el nem készítette*, hanem *el nem is adta.*"

(Az első esetben sem ehetné meg a nyulat, amíg meg nem ölte, és nem ölhetné meg, amíg el nem készítette magának a klasszikus „íjat" vagy valami hasonlót. Ezért az egyetlen, ami a második esetben ehhez még hozzájárulni látszik, az nem ‚valamiféle készlet szükségessége', hanem az „idő, amíg saját munkájának termékét... *el* nem... *adta*".)

„Ezért kell hogy *fel legyen raktározva* valahol *különféle javaknak egy készlete*, amely elégséges ahhoz, hogy fenntartsa őt és ellássa legalábbis addig az ideig, amíg ezt a két dolgot el nem végzi munkájának anyagaival és szerszámaival. A takács *nem szentelheti magát teljesen* a maga sajátszerű foglalkozásának, ha nincs valahol – *akár az ő birtokában, akár valaki más személyében* – *egy* előzetesen felraktározott *készlet*, amely elégséges ahhoz, hogy fenntartsa őt és ellássa munkájának anyagaival és szerszámaival, amíg szövetét nemcsak el nem készítette, hanem el nem is adta. Nyilvánvaló, hogy ennek a *felhalmozásnak meg* kell *előznie* azt, hogy iparkodását egy ilyen sajátszerű foglalkozásnak szenteli ... a *tőke felhalmozásnak*

a dolgok természete szerint *meg kell előznie a munkamegosztást.*" (i. m. 192–193. old.)

(Másrészt abból, amit elöljáróban állított, úgy látszik, hogy a ‚munkamegosztás' *előtt* nincs semmiféle ‚tőkefelhalmozás', ugyanúgy, ahogy a ‚tőkefelhalmozás' előtt nincs semmiféle ‚munkamegosztás'.)

Smith így folytatja:

„A munkát csak abban az arányban lehet mindinkább megosztani, amelyben előzetesen mind több tőke halmozódott fel. Ahogy a munkát mindinkább megosztják, *az egyenlő számú ember által feldolgozható anyag mennyisége nagy arányban nő*; és ahogy minden munkás műveletét fokozatosan egyszerűsítik, sokféle új gépet találnak fel e műveletek megkönnyítésére és megrövidítésére. Ezért, ahogy a munkamegosztás előrehalad, ugyanolyan számú munkás állandó foglalkoztatásához a *létfenntartási eszközöknek ugyanolyan készletét, az anyagoknak és szerszámoknak* pedig *nagyobb készletét* kell *előzetesen felhalmozni*, mint amilyenre a dolgok nyersebb állapotában szükség volt." (i. m. 193–194. old.) „Ahogy az *előzetes tőkefelhalmozás szükséges* a munka termelőerőinek ehhez a nagy tökéletesedéséhez, úgy ez a felhalmozás természetszerűen elvezet ehhez a tökéletesedéshez. *Az, aki tőkéjét arra használja fel, hogy munkásokat tartson*, szükségképpen olyan módon igyekszik azt felhasználni, hogy a lehető legnagyobb mennyiségű munkát termelje. Ezért arra törekszik, hogy munkásai között a legmegfelelőbben ossza meg a munkát, és hogy a legjobb gépekkel lássa el őket, amelyeket csak fel tud találni vagy meg tud vásárolni. Képességei mindkét tekintetben rendszerint tőkéjének terjedelmével, illetve az e tőke által foglalkoztatható emberek számával arányosak. Ezért nemcsak hogy az iparkodás nő minden országban az őt foglalkoztató *tőke növekedésével*, hanem *e növekedés következtében* ugyanolyan *mennyiségű iparkodás sokkal nagyobb mennyiségű munkát termel.*" (i. m. 194–195. old.)

Olyan tárgyakat, melyek már a fogyasztási alapban vannak, A. Smith teljesen úgy kezel, mint ‚termelő és nem-termelő munkát'. Például:

„Egy lakóház mint ilyen semmivel nem járul hozzá lakójának jövedelméhez; és bár számára kétségtelenül rendkívül hasznos, ugyanolyan ez, mint hogy ruhái és bútorai hasznosak számára, de mégis a lakó költségének, nem pedig jövedelmének részei." (i. m. II. köt. 201–202. old.) Ezzel szemben az állótőkéhez tartoznak „mindazok a hasznothajtó épületek, amelyek jövedelemszerzés eszközei nemcsak tulajdonosuknak, aki

bérbe adja járadékért, hanem annak is, aki birtokolja őket és megfizeti ezt a járadékot értük; ilyenek a boltok, raktárak, műhelyek, tanyaházak valamennyi melléképületükkel, istállókkal, csűrökkel stb. Ezek az épületek nagyon különböznek a puszta lakóházaktól. Ezek egyfajta iparűzési szerszámok." (i. m. II. köt. 203–204. old.) (II. könyv I. fej.)

„Mindazokat a műszaki tökéletesítéseket, amelyek lehetővé teszik, hogy ugyanolyan számú munkás ugyanazt a munkamennyiséget a korábban szokásosnál olcsóbb és egyszerűbb gépi berendezéssel teljesíthesse, minden társadalomra mindenkor előnyöseknek tekintik. Bizonyos mennyiségű anyagot és bizonyos számú munkás munkáját, amelyet korábban a bonyolultabb és költségesebb gépi berendezés fenntartására használtak fel, ezentúl azon munkamennyiségnek a növelésére lehet felhasználni, amelynek teljesítése miatt ez vagy bármely más gépi berendezés egyedül hasznos." (i. m. II. köt. 216–217. old.) (II. könyv II. fej.)

„Az *állótőke* fenntartásának egész költsége... szükségképpen ki van rekesztve a társadalom nettójövedelméből." (i. m. II. köt. 218. old.) „Az *állótőke* fenntartásánál elért minden költségmegtakarításnak, amely nem csökkenti a munka termelőerőit, növelnie kell az iparkodást mozgásba hozó alapot, s következésképpen a föld és a munka évi termékét, minden társadalom valóságos jövedelmét." (i. m. II. köt. 226–227. old.)

A bankjegyek által, egyáltalában papírpénz által külföldre űzött fémpénz – ha arra adják ki, hogy „a hazai fogyasztás céljára külföldi árukat vegyenek" – vagy luxustermékeket vásárol, mint ‚külföldi borokat, selymeket' stb., egyszóval „olyan árukat..., amelyeket semmit sem termelő *henyélő emberek* fogyasztanak el..., vagy pedig... *pótlólagos készletet* vásárol *anyagokból, szerszámokból és létfenntartási eszközökből* avégett, *hogy pótlólagos számát tartsák fenn és alkalmazzák azoknak az iparkodó embereknek, akik évi fogyasztásuk értékét profittal együtt újratermelik.*" (i. m. II. köt. 231–232. old.)

A ‚felhasználás' első módja, mondja Smith, növeli a ‚tékozlást', „növeli a költséget és a fogyasztást anélkül, hogy növelné a termelést, illetve hogy állandó alapot létesítene e költség fedezésére, és minden tekintetben káros a társadalomra". (i. m. II. köt. 232. old.) Ezzel szemben „a második módon felhasználva ez a pénz előmozdítja az iparkodást; és bár növeli a társadalom fogyasztását, állandó alapról gondoskodik e fogyasztás fedezésére, *mivel azok, akik fogyasztják, évi fogyasztásuk teljes értékét profittal együtt újratermelik*". (i. m. II. köt. 232. old.)

„A valamely tőke által foglalkoztatható iparkodás mennyiségének

nyilvánvalóan egyenlőnek kell lennie azoknak a munkásoknak a számával, akiket el tud látni anyagokkal, szerszámokkal és a munka természetének megfelelő létfenntartási eszközökkel." (i. m. II. köt. 235. old.)

A *II. könyv III. fejezetében* (i. m. II. köt. 314. és kk. old.):

„A termelő és a nem-termelő munkásokat, és azokat, akik egyáltalán nem dolgoznak, egyaránt az ország földjének és munkájának évi terméke tartja fenn. Ennek a terméknek... szükségképpen bizonyos határai vannak. Ezért aszerint, hogy e termék kisebb vagy nagyobb részét fordítják egy-egy évben nem-termelő kezek eltartására, marad nagyobb vagy kisebb rész a termelőknek, és aszerint lesz nagyobb vagy kisebb a következő évi termék...

Bár egy ország földjének és munkájának évi össztermése... végső soron arra van rendeltetve, hogy ellássa lakosainak fogyasztását, és jövedelmet biztosítson nekik, *mégis, mihelyt* kikerül a földből vagy a termelő munkások kezéből, természetszerűen két részre oszlik. Az egyik – és gyakran a nagyobbik – rész rendeltetése elsősorban az, *hogy tőkét pótoljon, illetve felújítsa a létfenntartási eszközöknek, anyagoknak vagy kész munkának* a tőkéből elvont *részét*; a másik rész rendeltetése az, hogy jövedelem legyen vagy e tőke tulajdonosa számára, mint tőkéjének profitja, vagy valamely más személy számára, mint földjének járadéka...

Egy ország földje és munkája évi termékének azt a részét, amely tőkét pótol, sohasem használják fel közvetlenül másoknak, mint a termelő kezeknek a fenntartására. Ez csak a termelő munka bérét fizeti. Az a rész, amelynek közvetlenül az a rendeltetése, hogy jövedelem legyen ... egyaránt tarthat fenn termelő vagy nem-termelő kezeket ...

A nem-termelő munkásokat és azokat, akik egyáltalán nem dolgoznak, mind *jövedelem* tartja fenn; akár, először, az évi terméknek az a része, amelynek eredetileg az a rendeltetése, hogy egyes magánszemélyek jövedelme legyen, vagy mint földjáradék, vagy mint tőkeprofit; akár, másodszor, az a másik része, amely – jóllehet eredetileg az a rendeltetése, hogy tőkét pótoljon és csak termelő munkásokat tartson fenn – mégis, mihelyt ez utóbbiak kezébe került, a szükséges létfenntartásukat meghaladó részében egyaránt felhasználható termelő és nem-termelő kezek fenntartására. Így... a közönséges munkás, ha magas a bére, házicselédet tarthat, vagy elmehet néha színházba vagy bábszínházba, és ilymódon maga is hozzájárulhat a nem-termelő munkások egy rétegének fenntartásához, vagy fizethet valamilyen adót, s ezáltal hozzájárulhat egy

másik... ugyancsak nem-termelő réteg fenntartásához. De az évi terméknek eredetileg tőke pótlására rendeltetett egyetlen részét sem fordítják soha nem-termelő kezek fenntartására addig, amíg a neki megfelelő egész termelő munkát mozgásba nem hozta... A munkásnak előbb meg kellett keresnie bérét elvégzett munkájával, mielőtt bármely részét is ezen a módon használhatná... Mindenütt a földjáradék és a tőkeprofit... az a fő forrás, amelyből a nem-termelő kezek létfenntartásukat merítik... E jövedelmek mindegyike egyaránt fenntarthat termelő vagy nem-termelő kezeket. De úgy látszik, hogy bizonyos előszeretettel viseltetnek az utóbbiak iránt...

Ezért a termelő és nem-termelő kezek közti arány minden országban nagymértékben függ attól az aránytól, mely az évi terméknek ama része között, amelynek – mihelyt kikerül a földből vagy a termelő munkások kezéből – az a rendeltetése, hogy tőkét pótoljon, és ama másik része között van, melynek az a rendeltetése, hogy jövedelem legyen, akár mint járadék, akár mint profit. Ez az arány egészen más a gazdag országokban, mint a szegényekben."

Smith azután összehasonlítja, hogy „Európa gazdag országaiban a föld termékének igen nagy, sokszor legnagyobb része *a gazdag és független bérlő tőkéjének pótlására van rendeltetve*", ezzel szemben „a feudális rendszer uralma" alatt „a termék igen kis része elég volt a földművelésben alkalmazott tőke pótlására". Ugyanígy a ‚kereskedelemben' és az ‚iparban'. Most nagy tőkéket használnak fel ezekben, korábban ‚igen kicsi tőkéket', de ezek „igen nagy profitot hoztak. A kamatláb sehol sem volt 10%-nál kisebb, és a profitoknak elégségeseknek kellett lenniök, hogy győzzék ezt a magas kamatot. Most a kamatláb Európa haladottabb részeiben sehol sem magasabb 6%-nál, néhány leghaladottabban pedig 4, 3 és 2%. Bár a lakosság jövedelmének a tőkeprofitból származó része mindig sokkal nagyobb a gazdag országokban, mint a szegényekben, ez azért van, mert a tőke sokkal nagyobb; a tőkéhez viszonyítva a profit általában sokkal kisebb.

Ezért az évi terméknek az a része, amelynek, mihelyt kikerül a földből vagy a termelő munkások kezéből, az a rendeltetése, hogy tőkét pótoljon, nemcsak sokkal nagyobb a gazdag országokban, mint a szegényekben, hanem sokkal nagyobb ahhoz a részhez viszonyítva is, amelynek közvetlenül az a rendeltetése, hogy jövedelem legyen, akár mint járadék, akár mint profit. A termelő munka fenntartására rendeltetett alap nemcsak sokkal nagyobb az előbbi országokban, mint az utóbbiakban, hanem sokkal nagyobb ahhoz az alaphoz viszonyítva is, amely, bár egyaránt

felhasználható termelő és nem-termelő kezek fenntartására, mégis általában bizonyos előszeretettel viseltetik az utóbbiak iránt."

(Smith abba a tévedésbe esik, hogy azonosítja a termelő tőke nagyságát *e tőke azon részének nagyságával*, amely ‚a termelő munka fenntartására rendeltetett'. Dehát ő a nagyipart valójában csak kezdeteiben ismerte.)

„E két különböző alap közti arány szükségszerűen meghatározza minden országban a lakosok általános jellemét, azt, hogy iparkodóak-e vagy henyélők." Így például, mondja, „az [...] angol és [...] holland [...] ipari városokban, ahol az alsóbb néprétegeket főleg a tőke alkalmazása tartja fenn, ezek általában iparkodóak, mértékletesek és jól megy a soruk. De azokban a városokban, amelyek [...] udvari székhelyek, és amelyekben az alsóbb néprétegeket főleg a jövedelem elköltése tartja fenn, ezek általában henyélők, kicsapongóak és szegények, mint Rómában, Versailles-ban...

Tehát láthatólag a tőke és a jövedelem közti arány szabályozza mindenütt az iparkodás és a henyélés arányát. Ahol a tőke van túlsúlyban, ott az iparkodás uralkodik, ahol a jövedelem, ott a henyélés. Ezért *a tőke minden növekedése vagy csökkenése* természetszerűen oda hat, hogy növeli vagy csökkenti az iparkodás valóságos mennyiségét, a termelő kezek számát, s következésképpen az ország földje és munkája évi termékének csereértékét, összes lakosainak valóságos gazdagságát és jövedelmét...

Azt, amit évenként megtakarítanak, éppolyan rendszeresen elfogyasztják, mint amit évenként elköltenek, mégpedig csaknem ugyanabban az időben, de az embereknek egy másik rétege fogyasztja el." A jövedelem első „részét... mihaszna vendégek és házicselédek fogyasztják el, akik semmit sem hagynak maguk után fogyasztásuk fejében". A második részt „a munkások [...], akik évi fogyasztásuk értékét profittal együtt újratermelik... A fogyasztás ugyanaz, de a fogyasztók különbözők."

Ezért prédikál mármost Smith (tovább, i. m. II. könyv III. fej., II. köt. 328–329. és kk. old.) a ‚takarékos emberről', aki ‚évi megtakarításaival' mintegy ‚közműhelyt' képez a ‚termelő munkások egy pótlólagos számának',

„és mintegy örökös alapot létesít ugyanilyen számú termelő munkás fenntartására", a ‚tékozló' viszont „csökkenti a termelő munka alkalmazására rendeltetett alapokat... Ha azt az élelmiszer- és ruhamennyiséget, amelyet így" (a ‚tékozló tékozlása' következtében) „nem-termelők

fogyasztottak el, termelő kezek között osztották volna el, ez utóbbiak fogyasztásuk teljes értékét *újratermelték volna, profittal együtt.*"

Az erkölcsi tanulság ebből az, hogy ez (takarékosság és tékozlás) magánemberek között kiegyenlítődik, hogy a valóságban „az okosság" túlsúlyban van.

Nagy nemzetek „sohasem szegényednek el magánemberek tékozlása és oktalansága miatt, bár köztékozlás és közoktalanság miatt olykor elszegényednek. A legtöbb országban az egész vagy csaknem az egész közjövedelmet nem-termelő kezek fenntartására fordítják." [Ilyenek] az udvar emberei, az egyház, a hajóhad, a hadsereg, „amelyek béke idején nem termelnek semmit, és háború idején nem szereznek semmit, ami fenntartásuk költségét akár csak a háború tartamára is kiegyenlíthetné. *Az ilyen embereket,* minthogy *ők maguk semmit* nem termelnek, *mind mások munkájának a terméke tartja fenn.* Ezért ha szükségtelenül nagy számra sokasodnak, e terméknek oly nagy részét fogyaszthatják el egy év alatt, hogy nem marad elég a termelő munkások fenntartására, akiknek ezt a terméket a következő évben újra kellene termelniök." (336. old.)

II. könyv IV. fejezet: „Minthogy a termelő munka fenntartására rendeltetett alapok nőnek, az e munka iránti kereslet napról napra nagyobb lesz. A munkások könnyen találnak alkalmazást, de a tőketulajdonosok nehezen találnak alkalmazható munkásokat. A tőkések konkurrenciája emeli a munkabért és csökkenti a tőkeprofitot." (i. m. II. köt. 359. old.)

A *II. könyv V. fejezetében* (II. köt. 369. és kk. old.), *„A tőkék különféle felhasználása"*, Smith aszerint osztályozza őket, hogy több vagy kevesebb termelő munkát foglalkoztatnak, és következőleg többé vagy kevésbé növelik az évi termék „csereértékét". Először *mezőgazdaság.* Azután *ipar.* Azután *kereskedelem* — végül *kiskereskedelem.* Ez a rangsor, amelyben a tőkék különféle felhasználásai a ‚termelő munka mennyiségeit mozgásba hozzák'. Itt egyben egészen új meghatározását kapjuk a ‚termelő munkásoknak':

„Azok a személyek, akiknek tőkéit e négyféle mód valamelyikén használják fel, maguk is *termelő munkások.* Munkájuk, ha megfelelően irányítják, abban a dologban vagy eladható áruban rögzítődik és realizálódik, amelyre fordították, és ennek árához általában hozzáteszi legalábbis saját fenntartásuk és fogyasztásuk értékét." (i. m. 374. old.)

(Egészében Smith abban oldja fel e tőkések termelő voltát, hogy termelő munkát hoznak mozgásba.)

A *bérlőről* ezt mondja:

„Semelyik egyenlő tőke nem hoz mozgásba nagyobb mennyiségű *termelő munkát*, mint a bérlő tőkéje. Nemcsak dolgozó cselédei, hanem *dolgozó barmai is termelő munkások*." [i. m. 376. old.]

Tehát végül az ökör is termelő munkás.

[*12. Lauderdale. Ellensége Smith felhalmozási elméletének és a termelő és nem-termelő munkások megkülönböztetésének*]

Lauderdale (Earl of): „An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth etc.", [Edinburgh és] London 1804. (Francia fordítása: „Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique etc.", ford. Lagentie de Lavaïsse, Párizs 1808.)

Lauderdale apologetikus profit-indokolását csak később kell megvizsgálnunk; a III. szakaszban[13]. Eszerint a profit magukból a tőkékből ered, mert ezek munkát *„pótolnak"*. Azért fizetik meg a tőkéket, mert elvégzik azt, amit nélkülük különben az embernek kellene elvégeznie, illetve egyáltalában nem tudna elvégezni:

„Mármost érthető, hogy minden esetben, amikor tőkét profit termelésére alkalmaznak, ez a profit mindig vagy abból ered, hogy a tőke pótolja a munkának egy olyan részét, amelyet máskülönben emberkézzel kellene elvégezni; vagy abból, hogy elvégzi a munkának egy olyan részét, amely meghaladja az ember személyes teljesítőképességét." (francia fordítás, 119. old.)

A „gróf" úr nagy ellensége Smith felhalmozási és takarékossági tanának. Úgyszintén a *termelő* és *nem-termelő munkások* Smith-féle megkülönböztetésének; de szerinte az is, amit Smith „a munka termelőerőinek" nevez, csak „a tőke termelőereje". Kereken tagadja az értéktöbblet Smith-féle levezetését, mégpedig a következő okból:

„Ha azonban ez helyes és szabatos elgondolása a tőke profitjának, ebből az következnék, hogy a profit szükségképpen leszármazott, nem pedig eredeti forrása a jövedelemnek; és ezért a tőkét nem tekinthetnők gazdagság forrásának, mivel profitja csupán átvitel a munkás zsebéből a tőke tulajdonosának zsebébe." (i. m. 116—117. old.)

Ilyen feltevések mellett világos, hogy Smith elleni polémiájában is a leglaposabb dolgokba kapaszkodik bele. Így például ezt mondja:

„Ilymódon ugyanaz a munka mutatkozhatik termelőnek vagy nem-termelőnek, aszerint, hogyan használják fel később azt a jószágot, amelyre e munkát fordították. Például ha szakácsom süt egy tortát, amelyet azonnyomban elfogyasztok, a szakácsot nem-termelő munkásnak, a tortakészítés műveletét pedig nem-termelő munkának tekintik, mivel szolgálata a teljesítés pillanatában elenyészett; de ha ugyanazt a munkát egy cukrászdában végzik, termelő munkává válik." (i. m. 110. old.)

(A szabadalom itt *Garnier-é*, mivel az ő Smith kiadása és jegyzetei 1802-ben, tehát két évvel Lauderdale előtt jelentek meg.)

„Ez a furcsa megkülönböztetés, amely pusztán a teljesített szolgálatok tartósságán alapul, a nem-termelő munkások közé sorol sokakat azok közül, akik a társadalom legfontosabb szolgálatainak ellátásával vannak elfoglalva. Így az uralkodó és mindazok, akik a vallásnak, az igazságszolgáltatásnak vagy az állam védelmének fenntartásában vannak alkalmazva, valamint azok, akiknek ügyessége... a társadalom egészségének és nevelésének felügyeletével van elfoglalva, hasonlóképpen nem-termelő munkásoknak számítanak" (i. m. 110–111. old.) (vagy ahogy A. Smith, II. könyv III. fej., 313. old., közli ezt a csinos sorrendet: „papok, jogászok, orvosok, mindenfajta írástudók; színészek, bohócok, zenészek, operaénekesek és táncosok stb.").

„Ha azt állítják, hogy a csereérték a gazdagság alapja, szükségtelen hosszasan érvelni e tanítás hibáinak kimutatásához. Téves voltára elegendő bizonyság az emberiség gyakorlata e szolgálatok megbecsülésében, ha ítélhetünk abból, amit fizetnek értük." ([Lauderdale] i. m. 111. old.)

Továbbá: „A manufaktúramunkás munkája valamely eladható jószágban rögzítődik és realizálódik... Természetesen sem a *házicseléd által végzett munka*, sem az, amelynek szükségességét forgótőke" {ezen itt *pénzt* [*argent monnaie*] ért} „pótolja, nem halmozódik vagy raktározódik fel olyan módon, hogy meghatározott értékért át lehessen ruházni. Egyiknek is, másiknak is hasonlóképpen abból ered a profitja, hogy *munkát takarítanak meg munkáltatójuknak* illetve tulajdonosuknak. A hasonlóság valóban akkora, hogy természetes dolog feltételezni, hogy ugyanazok a körülmények, amelyek folytán az egyik nem-termelőnek számít, a másikat illetően természetszerűen ugyanazt a benyomást keltik"

{és ezután idézi Smith-t, II. könyv II. fej.[80]}. (Lauderdale, i. m. 144–145. old.)

*

Ez volna tehát a sor: Ferrier, Garnier, Lauderdale, Ganilh. Az utóbbi frázison a „*munkamegtakarítással*" különösen *Tocqueville* lovagolt.

[*13. Say a „nem-anyagi termékekről". A nem-termelő munka szüntelen növekedésének igazolása*]

Garnier után jelent meg az ízetlen J.-B. Say „Traité d'économie politique"-ja. Say azt veti Smith szemére, hogy „ez iparkodások *eredményeitől* megtagadja a *termék* nevet. Annak a munkának, amelynek ezek szentelik magukat, a *nem-termelő* nevet adja." (3. kiadás, I. köt. 117. old.) Smith egyáltalán nem tagadja, hogy ‚ez iparkodások' „eredményt", ‚valamiféle' „terméket" produkálnak. Sőt kifejezetten megemlíti „a közösség oltalmát, biztonságát és védelmét" mint (az ‚állam szolgái') „évi munkájának eredményét" (*Smith*, II. könyv III. fej., Garnier kiad. II. köt. 313. old.).

Say viszont Smithnek ahhoz a mellékmeghatározásához tartja magát, hogy ezek a „szolgálatok" és termékük „általában elvégzésük, megtermelésük pillanatában elenyésznek, semmivé lesznek" (Smith, i. m. [312. old.]). Say úr ezeket az elfogyasztott „szolgálatokat", illetve ‚termékeiket', ‚eredményeiket' – egyszóval használati értéküket – „nem-anyagi termékeknek, illetve olyan értékeknek" nevezi, „amelyeket megtermelésük pillanatában elfogyasztanak" [I. köt. 116. old.]. A „nem-termelő" elnevezés helyett „nem-anyagi termékeket termelőnek" nevezi őket. Más nevet ad. A továbbiakban azonban kijelenti,

> „hogy nem arra szolgálnak, hogy a nemzeti tőkét növeljék". (I. köt. 119. old.) „Egy nemzet, amelyben tömérdek zenész, pap, hivatalnok van, lehet kellemesen szórakozó, jól kioktatott és csodálatosan jól igazgatott nemzet, de ez minden. Tőkéje ez iparkodó emberek egész munkája által semennyire sem gyarapodik közvetlenül, mert termékeiket abban a mértékben, ahogy létrehozzák őket, elfogyasztják." (i. m. 119. old.)

Tehát Say úr ezeket a ‚munkákat' a legkorlátoltabb Smith-féle értelemben ‚*nem-termelőknek*' nyilvánítja. De ugyanakkor el akarja sajátítani Garnier „vívmányát". Kitalál hát egy új nevet a ‚nem-termelő munkákra'. Ez az ő eredetisége, termelékenysége és az ő felfedezősége. Méghozzá, szokott logikájával, magamagát cáfolja. Ezt mondja:

„Lehetetlen egyetértenünk Garnier úr nézetével, aki abból, hogy az orvosok, jogászok és más hasonló személyek munkája termelő, azt a következtetést vonja le, hogy éppen olyan előnyös egy nemzet számára ezt a munkát szaporítani, mint bármely másikat." (i. m. 120. old.)

És miért ne, ha az egyik munka ugyanolyan termelő, mint a másik, s ha egyáltalában a termelő munka szaporítása „előnyös egy nemzet számára"? Miért nem éppen olyan előnyös ezt a fajta munkát szaporítani, mint bármely másikat? Mert, válaszol Say a reá jellemző mélyértelműséggel, mert egyáltalában nem előnyös bármilyen fajta termelő munkát az e munka iránti szükségleten felül szaporítani. De hisz akkor Garnier-nak igaza van. Akkor éppen olyan előnyös – azaz éppen olyan előnytelen – az egyik ilyen fajta munkát bizonyos mértéken felül szaporítani, mint a másikat.

„Ugyanaz itt a helyzet" – folytatja Say –, „mint a kétkezi munkánál, ha többet fordítanak belőle egy termékre, mint amennyi szükséges az elkészítéséhez."

(Egy asztal elkészítésére nem szabad több asztalosmunkát felhasználni, mint amennyi az asztal termeléséhez szükséges. Éppígy egy beteg test megreparálására nem szabad több munkát, mint amennyi a helyreállításához szükséges. Tehát a jogászoknak és az orvosoknak csak a szükséges munkát szabad ‚nem-anyagi termékük' előállítására fordítaniok.)

„A nem-anyagi termékeket termelő munka, *mint minden más munka*, csak addig termelő, amíg növeli valamely termék hasznosságát és ezért értékét" (azaz használati értékét, de Say a ‚hasznosságot' összekeveri a csereértékkel); „e ponton túl teljességgel nem-termelő munka." (i. m. 120. old.)

Say logikája tehát ez:

A nemzet számára *nem olyan hasznos* a „nem-anyagi termékek termelőit" szaporítani, mint az anyagi termékek termelőit. *Bizonyítás*: Abszolúte haszontalan bármely – akár anyagi, akár nem-anyagi – termék termelőit a szükségleten felül szaporítani. *Tehát* hasznosabb az anyagi termékek, mint a nem-anyagi termékek haszontalan termelőit szaporítani. Mindkét esetben nem az a következtetés, hogy haszontalan e termelőket szaporítani, hanem csak az, hogy haszontalan egy meghatározott fajtájú termelőket szaporítani a maguk fajtájában.

Anyagi termékből szerinte soha nem lehet túl sokat termelni, éppúgy nem-anyagiból sem. De variatio delectat*. Ezért mindkét szakban különböző fajtákat kell termelni. Azonkívül Say úr azt tanítja:

* – a változatosság gyönyörködtet – *Szerk.*

„Némely termékek eladásának fennakadása némely más termékek ritkaságából ered." [i. m. 438. old.]

Tehát soha nem termelhetünk túl sok asztalt, hanem legfeljebb talán túl kevés tálat, melyet az asztalra tehetnénk. Ha az orvosok túlságosan elszaporodnak, nem az a hiba, hogy ‚szolgálataik' fölöslegben vannak meg, hanem talán az, hogy nem-anyagi termékek más termelőinek, például a kurtizánoknak (lásd i. m. 123. old., ahol Say egybeveti a teherhordók, a kurtizánok stb. iparát, és ahol azt az állítást kockáztatja meg, hogy a kurtizán „tanoncideje" „a nullára redukálódik") ‚szolgálataiból' túlságosan kevés van meg.

Eszerint a mérleg nyelve végül is a „nem-termelő munkások" oldalára hajlik. Pontosan tudjuk, adott termelési feltételek között, hány munkás szükséges egy asztal elkészítéséhez, milyen mennyiségű meghatározott fajta munka kell egy meghatározott termék előállításához. Nem ez az eset sok „nem-anyagi terméknél". A meghatározott eredmény eléréséhez szükséges munkamennyiség éppúgy hozzávetőleges, mint maga az eredmény. Húsz pap együtt talán előidézi azt a megtérést, amely egynek nem sikerül; hat orvos, együtt konzultálva, talán megleli azt a gyógyító szert, melyet egy egyedül nem talál meg. A bírák kollégiuma talán több igazságosságot termel, mint egy egyes, csak önmagát ellenőrző bíró. Mennyi katona szükséges az ország megvédéséhez, mennyi rendőr a rendbentartásához, mennyi hivatalnok a jó „kormányzásához" stb., mindezek a dolgok problematikusak és például az angol parlamentekben igen gyakran vitatják őket; noha Angliában azt igen pontosan tudják, mennyi fonómunka szükséges 1000 font cérna megfonásához. Más effajta „termelő" munkások esetében fogalmukban benne foglaltatik, hogy az általuk előidézett hasznosság éppen a számuktól függ csupán, magában a számosságukban van. Például a lakájok esetében, akik ‚gazdáik' gazdagságának és előkelőségének bizonyságai kell hogy legyenek. Minél nagyobb a mennyiségük, annál nagyobb a hatás, amelyet „termelniök" kell. Say úr tehát megmarad amellett: „Nem-termelő munkások" soha nem szaporíthatók eléggé.[67]

[*14. Destutt de Tracy. Vulgáris felfogás a profit eredetéről. Az ipari tőkésnek az egyetlen termelő munkássá nyilvánítása*]

Le comte Destutt de Tracy: „Eléments d'idéologie", IV. és V. rész, „Traité de la volonté et de ses effets", Párizs 1826 (első kiadás 1815).

„Minden hasznos munka valóban termelő, és [...] a társadalom egész dolgozó osztálya egyaránt megérdemli a *termelő* nevet." (87. old.)

De ebben a ‚termelő osztályban' megkülönbözteti „a dolgozó és egész gazdagságunkat *közvetlenül termelő* osztályt" (88. old.), tehát amit Smith ‚a termelő munkásoknak' nevez.

Ezzel szemben a *meddő* osztály azokból a gazdagokból áll, akik földjáradékukat illetve pénzjáradékukat fogyasztják. Ők a ‚*henyélő osztály*'.

„Az igazi *meddő* osztály a henyélők osztálya, akik semmit sem tesznek, csak úgynevezett *előkelő* életet élnek, előttük elvégzett munkák termékéből, akár földbirtokban realizálódnak ezek a termékek, amelyet árendába, azaz *bérbe adnak* egy munkásnak, akár pénzből vagy értékpapírokból állnak, melyeket fizetségért kölcsönadnak, ami szintén *bérbeadás*. Ezek valóban a méhkas heréi (fruges consumere nati*)" (87. old.), vagyis ezek a ‚henyélők' „nem költhetnek mást, mint *jövedelmüket*. Ha hozzányúlnak alapjukhoz, semmi sem pótolja azt; és pillanatnyilag túlságba vitt fogyasztásuk örökre megszűnik." (237. old.)

„Ez a *jövedelem* nem egyéb, mint ... levonás az iparkodó polgárok tevékenységének termékeiből." (236. old.)

Mi a helyzet mármost azokkal a munkásokkal, akiket ezek a henyélők közvetlenül alkalmaznak? Amikor a henyélők árukat fogyasztanak, nem közvetlenül munkát, hanem a termelő munkások termékeit fogyasztják. Itt tehát azokról a munkásokról van szó, akiknek munkájára a henyélők közvetlenül kiadják jövedelmüket; tehát olyan munkásokról, akik közvetlenül jövedelemből, nem tőkéből húzzák bérüket.

„Minthogy azok az emberek, akiké ez" (a jövedelem), „henyélők, nyilvánvaló, hogy *nem irányítanak semmiféle termelő munkát*. Az általuk fizetett munkások egyedüli rendeltetése az, hogy élvezeteket szerezzenek nekik. Ezek az élvezetek kétségtelenül különfélék... Az emberek ez egész osztályának kiadásai... nagyszámú népességet táplálnak, amelynek fenntartják létét, de e népesség munkája teljesen meddő... E kiadások némelyike többé-kevésbé gyümölcsöző lehet, mint például egy ház felépítése [...], egy talajjavítás. De ezek kivételek, melyek révén henyélők időlegesen termelő munka irányítóivá lesznek. E jelentéktelen kivételektől eltekintve az ilyenfajta tőkések egész fogyasztása az újratermelés szempont-

* – arra születtek, hogy a gyümölcsöket elfogyasszák[60] – *Szerk.*

jából feltétlenül tiszta veszteség és ugyanannyi levonás a szerzett gazdagságból." (236. old.)

{A tulajdonképpeni, Smith-féle gazdaságtan a tőkést csak megszemélyesített tőkének, *P–Á–P*-nek, a termelés szereplőjének tekinti. De ki fogyassza el a termékeket? A munkás? Quod non.* Maga a tőkés? Akkor ő mint nagy ‚fogyasztó' ‚henyélő', nem pedig tőkés. A földjáradék- és pénzjáradéktulajdonosok? Ezek nem termelik újra, amit elfogyasztanak, és ezzel megkárosítják a gazdagságot. De két helyes dolog is van ebben az ellentmondásos nézetben, amely a tőkésből csak reális kincsképzőt csinál, nem illuzórikusat, amilyen a tulajdonképpeni kincsképző: 1. a tőkét (ezért a tőkést, ennek megszemélyesítését) csak a termelőerők és a termelés fejlődése szereplőjének tekinti; 2. a felemelkedő tőkés társadalom álláspontjára helyezkedik, amely a csereértékkel, nem pedig a használati értékkel, s a gazdagsággal, nem pedig az élvezettel törődik. Az élvező gazdagság ‚túlbőség' e társadalom szemében, amíg ő maga meg nem tanulja a kizsákmányolást egybekötni a fogyasztással és alá nem vetette magának az élvező gazdagságot.}

„Hogy rájöjjünk, hogyan képződnek ezek a jövedelmek" (melyekből a henyélők élnek), „mindig vissza kell mennünk az *ipari tőkésekre*." (237. old. jegyz.)

Az *ipari tőkések* – a tőkések második fajtája –

„ez magában foglalja valamely ipar összes vállalkozóit, azaz mindazokat, akik *tőke birtokában* [...] tehetségüket és munkájukat úgy használják fel, hogy azt maguk értékesítik, ahelyett, hogy bérbeadnák másoknak, és akik ennélfogva nem munkabérből és nem jövedelemből, hanem *profitból* élnek". (237. old.)

Destuttnél jól kiviláglik – ami már A. Smithnél is –, hogy a termelő munkások látszólagos dicsőítése valójában csak az *ipari tőkések* dicsőítése a landlordokkal és az olyan pénztőkésekkel szemben, akik pusztán jövedelmükből élnek.

„Az ipari tőkéseknek... kezükben van a társadalom csaknem egész gazdagsága... Nemcsak a gazdagság járadékát adják ki évenként, hanem magát az alapot is, s olykor évenként többször, ha az üzletmenet elég gyors ahhoz, hogy ezt lehetővé tegye. Minthogy ugyanis, iparűző embe-

* – Azt nem. – *Szerk.*

rek lévén, csak olyan kiadásba bocsátkoznak, amely profittal együtt megtérül nekik, ezért minél többet adhatnak ki e feltétel teljesítésével, annál nagyobb a nyereségük." (237–238. old.)

Ami magánfogyasztásukat illeti, az ugyanolyan, mint a ‚henyélő tőkéseké'. De „egészében [...] mértékletes, mert az iparűző emberek rendszerint szerények". (238. old.) Más a helyzet ipari fogyasztásukkal, ez „minden, csak nem végleges elfogyasztás; profittal együtt megtérül nekik". (uo.) Profitjuknak elég nagynak kell lennie, nemcsak „személyi fogyasztásukra [...], hanem ... a henyélő tőkésektől bérelt föld és pénz járadékára is". (238. old.)

Ezt Destutt helyesen látja. A földjáradék és a pénzjáradék csak „*levonások*" az ipari profitból, annak részei, melyeket az ipari tőkés átenged bruttóprofitjából landlordoknak és pénztőkéseknek.

„A henyélő gazdagok jövedelme nem egyéb, mint az ipartól elvont járadék; az ipar egymaga a létrehozója." (248. old.) Az ‚ipari tőkések' „járadékért bérbeveszik azok" (tudniillik a ‚henyélő tőkések') „földjét, házát és pénzét, és úgy használják fel, hogy *nagyobb profitot húzzanak belőle a járadéknál*" (237. old.), tudniillik annál a járadéknál, amelyet a ‚henyélőknek' fizetnek, amely tehát csak része ennek a profitnak. Ez a járadék, melyet így a ‚henyélőknek' fizetnek, „e henyélők egyetlen jövedelme és évi kiadásaik egyetlen alapja". (238. old.)

Eddig minden rendben. De hogyan áll a dolog a ‚*bérmunkásokkal*' (azokkal a ‚termelő munkásokkal', akiket az ‚ipari tőkések' alkalmaznak)?

„Ezeknek nincs más kincsük, mint mindennapi munkájuk. Ez a munka szerzi meg nekik a bért... De miből fizetik ezt a bért? Nyilvánvaló, hogy azoknak a vagyonából, akiknek a bérmunkások *eladják munkájukat*, azaz abból az alapból, amely előzetesen ez előbbiek birtokában volt, és amely nem *egyéb, mint korábban elvégzett munkák felhalmozott terméke*. Ebből következik, hogy bár az e gazdagság által fizetett fogyasztás a bérmunkások fogyasztása abban az értelemben, hogy őket tartja fenn, de alapjában véve *nem ők fizetik ezt a fogyasztást*, vagy legalábbis csak *azzal az alappal* fizetik, *amely előzetesen alkalmazóik kezében létezett* [...]. Fogyasztásukat tehát szegődtetőik fogyasztásának kell tekintenünk [...]. A bérmunkások csak egyik kezükkel kapnak és a másikkal visszaadnak... Nemcsak azt, amit ezek" (a bérmunkások) „kiadnak, hanem mindazt is, amit kapnak, úgy kell tekintenünk, mint *azoknak* a valóságos kiadását és *saját fogyasztását, akik munkájukat megvásárolják*.

Ez annyira igaz, hogy annak megállapításához, vajon ez a fogyasztás többé vagy kevésbé ártalmas-e a szerzett gazdagságra, vagy éppenséggel oda hat, hogy gyarapítsa..., okvetlenül tudnunk kell, *hogyan használják fel a tőkések a munkát, amelyet megvásárolnak.*" (234–235. old.)

Nagyon jó. És honnan ered a ‚vállalkozók' profitja, amely lehetővé teszi nekik, hogy önmaguknak és a ‚henyélő tőkéseknek' jövedelmet stb. fizessenek?

„Megkérdik majd tőlem, hogyan juthatnak ezek az ipari vállalkozók ilyen nagy profitokhoz, és kitől szerzik őket? Azt válaszolom, *úgy szerzik, hogy mindazt, amit termelnek, drágábban adják el, mint amennyibe ezek termelése nekik került.*" (239. old.)

És kiknek adnak el mindent drágábban, mint amennyibe került?

„Eladják

1. egymásnak, fogyasztásuk azon egész része erejéig, amely szükségleteik kielégítésére van rendeltetve, s ezt profitjaik egy részével fizetik meg;

2. a bérmunkásoknak, mind azoknak, akiket ők fizetnek, mind azoknak, akiket a henyélő tőkések fizetnek; s *ezektől a bérmunkásoktól* ezen az úton *visszaszerzik egész bérüket*, esetleges kis megtakarításaik kivételével;

3. a henyélő tőkéseknek, *akik jövedelmüknek azzal a részével fizetnek érte*, amelyet már nem adtak oda az általuk közvetlenül foglalkoztatott bérmunkásoknak; úgyhogy az egész járadék, amelyet az ipari tőkések a henyélő tőkéseknek évente fizetnek, egyik vagy másik ilyen úton megint visszaáramlik hozzájuk." (i. m. 239. old.)

Vegyük mármost szemügyre az eladások e három rovatát.

1. Termékük (illetve profitjuk) *egy részét* az ‚ipari tőkések' maguk élik fel. Semmiképpen sem gazdagodhatnak azáltal, hogy önmagukat becsapják és *drágábban* adják el termékeiket maguknak, mint amennyit *fizettek* értük. Nem is tudja az egyik becsapni ezzel a másikat. Ha *A* túl drágán adja el termékét, amelyet *B* ipari tőkés él fel, akkor *B* túl drágán adja el a maga termékét, amelyet *A* ipari tőkés él fel. Ugyanaz a helyzet, mintha *A* és *B* a valóságos értéken adták volna el termékeiket egymásnak. Az 1. rovat azt mutatja meg, hogyan adják ki a tőkések profitjuk egy részét; nem mutatja meg, honnan szerzik. Mindenesetre azáltal nem jutnak profithoz, hogy „*egymásnak*" „mindazt, amit termelnek, *drágábban adják el*, mint amennyibe ezek termelése nekik került".

2. A terméknek abból a részéből, amelyet munkásaiknak adnak el *a termelési költségeket meghaladó* áron, szintén nem húzhatnak profitot. Az előfeltevés szerint a munkások egész fogyasztása valójában „azoknak saját fogyasztása, akik munkájukat megvásárolják". Azonkívül Destutt a tetejébe még megjegyzi, hogy a ‚tőkések', azáltal, hogy eladják termékeiket a ‚bérmunkásoknak' (a sajátjaiknak és a ‚henyélő tőkések' ‚bérmunkásainak'), csak „visszaszerzik egész bérüket". Mégpedig nem is egészben, hanem a munkások megtakarításának levonásával. Teljesen mindegy, hogy olcsón vagy drágán adják-e el a termékeket a munkásoknak, hiszen mindig csak ‚visszaszerzik azt, amit adtak nekik', és, mint fentebb mondta, a „bérmunkások csak egyik kezükkel kapnak és a másikkal visszaadnak". A tőkés először *pénzt* fizet a munkásnak mint munkabért. Azután „túl drágán" eladja neki termékét és ezzel ismét visszaveszi tőle a pénzt. Minthogy azonban a munkás nem fizethet vissza több pénzt a tőkésnek, mint amennyit kapott tőle, a tőkés *sohasem* adhatja el a munkásnak termékeit *drágábban*, mint amennyit munkájáért *fizetett* neki. A tőkés mindig csak annyi pénzt kaphat vissza a munkástól termékeinek eladása útján, amennyi pénzt munkájáért adott neki. Egy fityinggel sem többet. Hogyan szaporodnék hát pénze e „forgalom" révén?

Ezenfelül egy másik ostobaság Destuttnél. *T* tőkés 1 £ hetibért fizet *M* munkásnak, és azután az 1 £-et megint megszerzi magának azáltal, hogy árut ad el neki 1 £-ért. Ezen az úton, véli Tracy, megint megszerezte magának az ‚egész munkabért'. De a tőkés először 1 £-et ad a munkásnak. Azután árut ad neki 1 £-ért. Tehát amit valójában adott neki, az 2 £: 1 £ árukban és 1 £ pénzben. Ebből a 2 £-ből szerez vissza 1 £-et pénz formájában. Tehát az 1 £ munkabérből valójában egy farthingot sem szerzett vissza. És ha a munkabér effajta „visszaszerzése" révén kellene meggazdagodnia (nem pedig azáltal, hogy a munkás munkában visszaadta a tőkésnek azt, amit ez áruban előlegezett neki), akkor aztán hamarosan kátyúba kerülne.

A nemes Destutt tehát itt összekeveri a pénzforgalmat a valóságos áruforgalommal. Minthogy a tőkés ahelyett, hogy a munkásnak közvetlenül 1 £-nyi árut adna, 1 £-et ad neki, amivel a munkás most tetszése szerint meghatározhatja, milyen árut akar vásárolni, és ő, a munkás, miután a portéka őt illető hányadát elsajátította, pénz formájában visszaadja a tőkésnek az utalványt, amelyet az adott neki portékájára – ezért Destutt azt képzeli, hogy a tőkés „visszaszerzi" a ‚munkabért' azáltal, hogy ugyanaz a pénzdarab visszaáramlik hozzá. És ugyanezen az oldalon Destutt úr megjegyzi, hogy a forgalom jelenségét „rosszul értették meg" (239. old.).

Ő maga mindenesetre semmit sem értett belőle. Ha Destutt nem ilyen furcsa módszerrel magyarázta volna meg magának az „egész bér visszaszerzését", akkor ez az értelmetlenség legalább elgondolható volna egy mindjárt megemlítendő módon.

(De előbb bölcsességének illusztrálására még a következőt. Ha egy boltba megyek és a boltos 1 £-et ad nekem, mire én ezen az 1 £-en 1 £-nyi árut veszek a boltjában, akkor ő az 1 £-et megint visszaszerzi. Senki sem fogja azt állítani, hogy a boltos e művelet révén gazdagodott. 1 £ pénz és 1 £ áru helyett már csak 1 £ pénze van. Még ha áruja csak 10 sh.-et ért is és 1 £-ért adta el nekem, akkor is 10 sh.-gel szegényebb az eladás után, mint előtte volt, ‚noha visszaszerezte az egész egy font sterlinget'.)

Ha *T*, a tőkés, 1 £ munkabért ad a munkásnak és azután 10 sh. értékű árut 1 £-ért ad el neki, akkor persze szerzett 10 sh. profitot, mert 10 sh.-gel drágábban adta el a munkásnak az árut. De Destutt úr álláspontjáról még akkor sem látható be, hogyan származik ebből *T*-nek profitja. (A profit onnan származik, hogy csekélyebb munkabért fizet a munkásnak, valójában a termék csekélyebb hányadát adja neki cserében munkájáért, mint amekkorát *névleg* ad.) Ha 10 sh.-et adna a munkásnak és 10 sh.-ért adná el neki áruját, ugyanolyan gazdag lenne, mint amikor 1 £-et ad neki és 10 sh.-es áruját 1 £-ért adja el. Azonfelül Destutt a szükséges munkabér előfeltevéséből indul ki okoskodásában. Itt a legjobb akarattal is csak valami munkabérrel való becsapás derülne ki mint a profit magyarázata.

Ez a 2. eset tehát azt mutatja, hogy Destutt teljesen elfelejtette, mi a termelő munkás, és halvány fogalma sincs a profit forrásáról. Legfeljebb azt lehetne mondani, hogy a tőkés annyiban szerez profitot a termékeknek értékükön felüli megdrágítása révén, amennyiben a termékeket nem a saját ‚bérmunkásainak', hanem a ‚henyélő tőkések bérmunkásainak' adja el. Minthogy azonban a ‚nem-termelő munkások' fogyasztása valójában csupán a ‚henyélő tőkések' fogyasztásának része, most elérkezünk a 3. esethez.

3. Harmadszor az ‚ipari tőkés' „túl drágán", értékükön felül adja el termékeit

> „a henyélő tőkéseknek, akik jövedelmüknek azzal a részével fizetnek érte, amelyet már nem adtak oda az általuk közvetlenül foglalkoztatott bérmunkásoknak; úgyhogy az egész járadék, amelyet az ipari tőkések a henyélő tőkéseknek évente fizetnek, egyik vagy másik ilyen úton megint visszaáramlik hozzájuk" (az ipari tőkésekhez).

Itt ismét ez a gyermeteg szemlélet a ‚járadék visszaáramlásáról' stb., mint előbb az ‚egész munkabér visszaszerzéséről'. Például *T* 100 £-et fizet mint föld- és pénzjáradékot *H*-nak (a ‚henyélő tőkésnek'). A 100 £ *T* szempontjából fizetési eszköz. *H* szempontjából vásárlási eszköz, amellyel 100 £-nyi árut von el *T* raktárából. Ezzel a 100 £ visszatér *T*-hez mint árujának átváltozott formája. De 100 £-nyi áruval kevesebbje van, mint azelőtt. Ahelyett, hogy ezt közvetlenül adta volna oda *H*-nak, 100 £ pénzt adott neki, amivel ez 100 £-nyit vásárol *T* árujából. De ezt a 100 £-nyi árut *T* pénzével, nem saját alapjával vásárolja meg. És ezzel, képzeli Tracy, visszaáramlik *T*-hez az a járadék, amelyet *H*-nak fizetett. Micsoda hülyeség! Első ostobaság.

Másodszor Destutt maga mondta nekünk, hogy a földjáradék és a pénzjáradék csak ‚levonás' az ipari tőke profitjából, tehát csupán a profitnak a ‚henyélő' számára átengedett hányada. Ha mármost feltesszük, hogy *T* valamilyen bűvészfogással ezt az egész hányadot visszaszerzi magának — ha nem is a Tracy által leírt egyik vagy másik úton — más szóval feltesszük, hogy a *T* tőkés nem fizet semmiféle járadékot, sem a landlordnak, sem a pénztőkésnek, hogy *egész* profitját megtartja, akkor is éppen arról van szó, hogy megmagyarázzuk, *honnan* származtatta, hogyan szerezte, hogyan keletkezett. Mint ahogy ezt nem magyarázza meg az, hogy *T*-nek *van* a profitja, vagy hogy *megtartja* azt, anélkül, hogy egy hányadát átengedné a landlordnak és a pénztőkésnek, ugyanúgy nem lehet azzal megmagyarázni, hogy *T* a profitnak azt a hányadát, amelyet ilyen vagy olyan címen átengedett a ‚henyélőnek', az utóbbi kezéből ilyen vagy olyan módon egészen vagy részben visszakaparintja a sajátjába. Második ostobaság!

Eltekintve ezektől az idétlenségektől. *T*-nek 100 £ összegű járadékot kell fizetnie *H*-nak (a ‚henyélőnek') azért a földért vagy tőkéért, amelyet bérbe vett (loué) tőle. A 100 £-et profitjából fizeti ki (hogy ez honnan keletkezik, azt még nem tudjuk). Most eladja termékeit *H*-nak — mindegy, hogy *H* közvetlenül vagy cselédei (a ‚nem-termelő bérmunkások') útján eszi meg —, és *túl drágán* adja el, például 25%-kal értékük felett. 80 £ értékű termékeket 100 £-ért ad el neki. Itt *T* feltétlenül 20 £ profitot szerez. 100 £-nyi árura szóló utalványt adott *H*-nak. Amikor ez realizálja az utalványt, *T* csak 80 £-nyi árut szolgáltat ki neki azáltal, hogy áruinak névleges árát 25%-kal értékük fölé emeli. Ha mármost *H* beérné azzal, hogy 80 £-nyi árut fogyaszt és ezért 100 £-et fizet, akkor *T* profitja soha nem emelkedhetnék 25% fölé. Az árak, a becsapás, minden évben megismétlődnének. De *H* 100 £-nyit akar enni. Ha földbirtokos, mit tegyen? Jelzálogba ad

T-nek 25 £-nyi földet, amiért az 20 £-nyi árut szolgáltat neki; mivel az árut 25%-kal ($^1/_4$-del) értékén felül adja el. Ha pénzkölcsönző, akkor átenged tőkéjéből 25 £-et *T*-nek, amiért az 20 £-nyi árut szolgáltat neki.

Tegyük fel, hogy a tőkét (vagy a föld értékét) 5%-ra adták kölcsön. Ez esetben a tőke 2000 £ volt. Most már csak 1975 £. *H* járadéka most 98 $^3/_4$ £. És így menne ez tovább; *H* mindig 100 £-nyi valóságos áruértéket fogyaszt, járadéka azonban folyvást csökken, mert ahhoz, hogy 100 £-nyi árut kapjon, kénytelen magának a tőkéjének mind nagyobb részét felélni. Így *T* lassanként kezébe kerítené *H* egész tőkéjét, és a tőkével együtt járadékát is; azaz a profitnak ezt a részét, amelyet *H* a kölcsönadott tőke révén szerez, *T* magával a tőkével együtt elsajátítaná. Nyilvánvalóan ez a folyamat lebeg Destutt úr előtt, mert így folytatja:

„De — fogják mondani — ha így áll a dolog, és ha az ipari vállalkozók valóban *évenként többet* aratnak le, *mint amennyit vetettek*, akkor igen rövid idő alatt az *egész közvagyont* meg kellene szerezniök, és az államban hamarosan nem maradna más, mint vagyontalan bérmunkások és vállalkozó tőkések. *Ez igaz*, és a dolgok valóban így alakulnának, ha a vállalkozók vagy örököseik meggazdagodásuk mértékében nem választanák a pihenést és nem töltenék így fel folytonosan a henyélő tőkések osztályát; és mégis, e gyakori átvándorlás ellenére megtörténik, ha az ipar valamely országban egy ideig túl nagy zavarok nélkül működik, hogy tőkéi folyton gyarapodnak, nemcsak az összgazdagság növekedésének mértékében, hanem még sokkal nagyobb arányban ... Hozzáfűzhetnők, hogy ez a hatás még sokkal érezhetőbb lenne azon óriási levonások nélkül, amelyeket minden kormány évenként adók formájában kivet az ipari osztályra." (240—241. old.)

És Destutt úrnak teljesen igaza van bizonyos pontig, bár egyáltalán nem azt illetően, amit meg akar magyarázni. A középkor hanyatlása és a tőkés termelés felemelkedése idején az ipari tőkések gyors meggazdagodása részben a földesurak egyenes becsapásával magyarázható. Mikor a pénz értéke, az amerikai felfedezések következtében, csökkent, a bérlők a névleges, nem a reális régi járadékot fizették a földesuraknak, míg az iparosok az árukat nemcsak hogy megnövekedett pénzértékben, hanem értékükön felül adták el nekik. Ugyanígy mindazokban az országokban — mint például az ázsiaiakban —, ahol az ország fő jövedelme földjáradék formájában a földesurak, fejedelmek stb. kezében van, a *kevésszámú*, s ezért a konkurrenciától nem korlátozott iparos monopolárakon adja el áruit ezek-

nek, s ilymódon jövedelmük egy részét elsajátítja; nemcsak azáltal gazdagodik, hogy „meg nem fizetett" munkát ad el nekik, hanem azáltal is, hogy az árukat nagyobb munkamennyiségért adja el, mint amennyi bennük rejlik. Csakhogy Destutt úrnak megint nincs igaza, ha azt hiszi, hogy a pénzkölcsönzők hagyják magukat ugyanígy becsapni. Ellenkezőleg, az általuk szedett magas kamatok révén részesednek — közvetve és közvetlenül — ezekben a nagy profitokban, ebben a becsapásban.

Hogy Destutt úr szeme előtt ez a jelenség lebegett, mutatja a következő mondat:

„Csupán látnunk kell, mennyire gyengék voltak" (az ipari tőkések) „egész Európában három-négy évszázaddal ezelőtt az összes hatalmasok óriási gazdagságához képest, és mennyire megsokasodtak és megnőttek manapság, míg a többiek megfogyatkoztak." (i. m. 241. old.)

Destutt úr az ipari tőke *profitjait*, mégpedig *magas profitjait* akarta megmagyarázni nekünk. Kétféleképpen magyarázta. Először úgy, hogy az a *pénz*, amelyet ezek a tőkések munkabérek és járadékok formájában fizetnek, visszaáramlik hozzájuk azáltal, hogy ezek a munkabérek és járadékok termékeket vásárolnak tőlük. Ezzel valójában csak azt magyarázta meg, hogy miért nem *kétszer* fizetnek ezek a tőkések munkabért és járadékot, először pénz formájában, és másodszor ugyanezen pénzösszegnek megfelelő áru formájában. A második magyarázat az, hogy áruikat áron felül adják el, *túl drágán* adják el, először *önmaguknak*, tehát önmagukat csapják be; másodszor a munkásoknak, tehát megint önmagukat csapják be, hiszen Destutt úr azt mondta nekünk, hogy a ‚bérmunkások fogyasztását' „szegődtetőik fogyasztásának kell tekintenünk" (235. old.); végül harmadszor a *járadékosoknak*, és ezeket csapják be — s ez valóban megmagyarázná, miért tartják meg az ipari tőkések profitjuk mind nagyobb részét önmaguknak, ahelyett, hogy átengednék a ‚henyélőknek'. Ez megmutatná, miért történik *az összprofit elosztása* az ipari és nem-ipari tőkések között mindinkább az előbbiek javára, az utóbbiak rovására. Egy fikarcnyival sem járulna hozzá annak megértéséhez, *honnan* ered ez az *összprofit*. Ha feltesszük, hogy teljes egészében az ipari tőkések kerítették hatalmukba, akkor is megmarad a kérdés: Honnan van?

Destutt tehát nemcsak hogy semmire sem válaszolt, hanem csak azt árulta el, hogy a pénz visszaáramlása szerinte magának az árunak a visszaáramlása. Ez a *pénzvisszaáramlás* csupán azt jelenti, hogy a tőkések a munkabért és a járadékot először pénzben fizetik ahelyett, hogy áruban fizetnék;

hogy ezen a pénzen megveszik tőlük áruikat, tehát a tőkések ezen a kerülőúton áruban fizettek. Ez a pénz tehát folyvást visszaáramlik hozzájuk, de csak abban a terjedelemben, amelyben ugyanolyan pénzértékű árukat végleg elvontak tőlük és amelyben ezek az áruk belekerültek a bérmunkások és a járadékosok fogyasztásába.

Destutt úr (igazi francia módon, Proudhonnál találunk hasonló, önmagán ámuló felkiáltásokat) egészen meglepődik azon a

„világosságon", amelyet ez a „mód, ahogyan gazdagságunk fogyasztását vizsgáljuk . . . a társadalom egész mozgására áraszt. Miből fakad ez az összhang és ez a tisztánlátás? Abból, hogy megleltük az igazságot. Emlékeztet ez azoknak a tükröknek a hatására, amelyekben a tárgyak világosan és helyes arányaikban rajzolódnak le, ha a helyes nézőpontot foglaljuk el, s amelyekben minden zavarosan és eltorzultan látszik, ha túlságosan közel vagy túlságosan távol állunk." (242—243. old.)

Később Destutt úrnak egészen mellékesen eszébe jut A. Smithből a dolgok valóságos lefolyása, amelyet azonban voltaképpen csak szavakban ismételt, nem értett meg, hisz különben nem áraszthatta volna a fenti fényözönt (ő, a Francia Akadémia tagja).

„Honnan van e henyélők jövedelme? Vajon nem abból a járadékból-e, amelyet *profitjukból* fizetnek nekik azok, akik az *előbbiek tőkéit dolgoztatják*, vagyis azok, akik az előbbiek alapjával *olyan munkát fizetnek meg, amely többet termel, mint amennyibe kerül*, egyszóval az iparűzők?"

(Ahá! Tehát azok a járadékok, amelyeket az ipari tőkések a ‚henyélő tőkéseknek' fizetnek az ezektől kölcsönvett alapért (valamint a saját profitjaik is), onnan vannak, hogy az ipari tőkések ezzel az alappal olyan munkát fizetnek meg, „amely *többet termel, mint amennyibe kerül*", azaz amelynek terméke nagyobb értékkel bír, mint amennyit a munkásoknak fizetnek; vagyis a profit abból van, amit a bérmunkások költségeiken felül termelnek, egy többlettermék ez, amelyet az ipari tőkés sajátít el, és amelyből csak egy részt enged át a föld- és pénzjáradékosoknak.)

Destutt úr ebből ezt a következtetést vonja le: Nem ezekhez a termelő munkásokhoz, hanem az őket mozgásba hozó tőkésekhez kell visszanyúlni.

„Ők azok, akik valójában táplálják még az előbbiek által foglalkoztatott bérmunkásokat is." (246. old.)

Kétségtelenül. Amennyiben ezek közvetlenül zsákmányolják ki a munkát, a ‚henyélő tőkések' pedig csak az ő közvetítésükkel teszik ezt. És ebben az értelemben helyes az ipari tőkét ‚gazdagság forrásának' tekinteni.

„Ezekhez" (az ipari tőkésekhez) „kell tehát mindig visszanyúlni, hogy megtaláljuk minden gazdagság forrását." (246. old.)

„Idővel *többé-kevésbé nagy mennyiségben felhalmozódtak gazdagságok, mert a múltbeli munkák eredményét nem fogyasztották el teljes egészében rögtön, mihelyt megtermelték.* E gazdagságok birtokosai közül egyesek megelégszenek azzal, hogy járadékot húznak és ezt élik fel. Ezek azok, akiket mi henyélőknek neveztünk. A többiek, a tevékenyebbek dolgoztatják a saját alapjukat és a bérbe vettet. Arra használják fel, hogy *olyan munkát fizessenek, amely ezt profittal együtt termeli újra.*" {Tehát nemcsak ennek az alapnak az újratermelése, hanem az a többlet is, amely a *profitot* képezi.} „Ezzel a profittal fizetik ki saját fogyasztásukat és fedezik a többiekét. Magának ennek a fogyasztásnak a révén" (a saját fogyasztásuk és a henyélőké révén? Megint a régi ostobaság) „alapjaik kissé megnövekedve visszatérnek hozzájuk, s ők újrakezdik a dolgot. Íme ez a forgalom." (i. m. 246—247. old.)

A „termelő munkás" vizsgálata és az eredmény, mely szerint termelő munkás csak az, akit ipari tőkés vásárol meg, csak az a munkás, akinek munkája profitot termel közvetlen megvásárlójának, Destutt urat arra vezette, hogy valójában az *ipari tőkések* az *egyetlen termelő munkások* e szó magasabb értelmében.

„Azok" (az ipari tőkések), „akik profitból élnek, [. . .] táplálják az összes többieket, és [. . .] kizárólag ők gyarapítják a közvagyont és teremtik meg valamennyi élvezeti eszközünket. Ennek így kell lennie, *mivel a munka minden gazdagság forrása*, és mivel kizárólag ők adnak az *eleven munkának hasznos irányt* azáltal, hogy *hasznosan használják fel a felhalmozott munkát.*" (242. old.)

Hogy „az eleven munkának hasznos irányt" adnak, ez valójában csak azt jelenti, hogy hasznos munkát alkalmaznak, olyan munkát, mely használati értékeket eredményez. De hogy „hasznosan használják fel a felhalmozott munkát", ez — ha nem megint ugyanazt jelenti, vagyis azt, hogy felhalmozott gazdagságot iparilag, használati értékek termelésére használnak el — azt jelenti, hogy úgy „használják fel hasznosan a felhalmozott munkát", hogy több ‚eleven munkát' vásárolnak vele, mint amennyit magá-

ban foglal. Az imént idézett mondatban Destutt naivan összefoglalja azokat az ellentmondásokat, amelyek a tőkés termelés lényegét alkotják. Mivel a munka minden gazdagság forrása, ezért a tőke minden gazdagság forrása; a gazdagság tulajdonképpeni gyarapítója nem az, aki dolgozik, hanem aki mások munkájából profitot húz. A munka termelőerői a tőke termelőerői.

„Képességeink — ez a mi egyetlen eredeti gazdagságunk, munkánk [. . .] termel minden más gazdagságot, és minden jól irányított munka termelő." (243. old.) Ebből Destutt szerint magától következik, hogy az ipari tőkések „táplálják az összes többieket, [. . .] kizárólag ők gyarapítják a közvagyont és teremtik meg [. . .] valamennyi élvezeti eszközünket".

Képességeink (facultés) — ez a mi egyetlen eredeti gazdagságunk, ezért a munkaképesség nem gazdagság. A munka termel minden más gazdagságot, azaz gazdagságot termel mindenki másnak, kivéve önmagát, és nem ő maga gazdagság, hanem csak a terméke. Minden jól irányított munka termelő; azaz minden termelő munka, minden olyan munka, mely a tőkésnek profitot hoz, jól irányított.

Destutt itt következő megjegyzései, melyek nem a *fogyasztók különböző osztályaira*, hanem a *fogyasztási eszközök különböző természetére* vonatkoznak, igen jól írják körül A. Smithnek a II. könyv III. fejezetében kifejtett nézetét, ahol az a fejezet végén azt vizsgálja, hogy a (nemtermelő) ‚kiadásnak', azaz az egyéni fogyasztásnak, a jövedelem fogyasztásának melyik fajtája előnyösebb és melyik kevésbé előnyös. Smith ezt a vizsgálódást ott (Garnier, II. köt. 345. old.) ezekkel a szavakkal vezeti be:

„Mint ahogy a takarékosság növeli, a tékozlás csökkenti a köztőkét, úgy azoknak gazdálkodása, akik pontosan ugyanannyit költenek, amekkora a jövedelmük, anélkül, hogy akár felhalmoznák, akár csorbítanák, sem nem növeli, sem nem csökkenti azt. De a költés egyes módjai láthatólag jobban hozzájárulnak a közvagyon növekedéséhez, mint mások."

Destutt így foglalja össze Smith fejtegetését:

„A fogyasztás igen különböző a fogyasztó fajtája szerint, de változik az elfogyasztott dolgok természete szerint is. Bár valamennyien munkát képviselnek, de a munka értéke az egyik dologban tartósabban rögzí-

tődött, mint a másikban. Lehetséges, hogy egy tűzijáték elkészítése ugyanannyi fáradságba került, mint egy gyémánt megtalálása és csiszolása, következésképpen az egyiknek ugyanannyi lehet az értéke, mint a másiknak. De ha egyiket is, másikat is megveszem, kifizetem és felhasználom, az elsőből fél óra múlva nem marad semmim, a másik pedig egy évszázad múlva unokáimnak is segélyforrása lehet... Ugyanez a helyzet azzal, amit nem-anyagi termékeknek neveznek" (vagyis Sayus nevez). „*Egy felfedezés örök hasznosságú.* Egy szellemi termék, egy festmény szintén többé-kevésbé tartós hasznosságú, ezzel szemben egy bál, egy hangverseny, egy színielőadás hasznossága pillanatnyi és rögtön eltűnik. Ugyanezt elmondhatjuk az orvosok, az ügyvédek, a katonák, a házicselédek és általában mindazok *személyi szolgálatairól*, akiket *alkalmazottaknak* neveznek. Hasznosságuk a pillanat hasznossága, amelyben szükség van rájuk... A leggyorsabb fogyasztás egyszersmind a legpusztítóbb, mert ugyanannyi idő alatt a legtöbb munkát vagy rövidebb idő alatt egyenlő mennyiségű munkát semmisít meg; ezzel összehasonlítva a lassúbb fogyasztás egyfajta *kincsképzés*, mert eljövendő időkre hagyja a jelenlegi áldozatok egy részének élvezését... Mindenki tudja, hogy gazdaságosabb *ugyanazon az áron* az olyan ruha, amely három évig tart, mint egy hasonló, amely csak három hónapig." (243—244. old.)

[*15. A Smith-féle megkülönböztetés elleni polémia általános jellemzése*]

A legtöbb író, aki Smith termelő és nem-termelő munkáját támadja, a *fogyasztást* a termelés szükségszerű ösztönzőjének tekinti, és *ezért* szerintük azok a *‚bérmunkások'*, akik a jövedelemből élnek, a nem-termelő munkások, akiknek megvásárlása nem termel gazdagságot, hanem megvásárlásuk maga is újabb fogyasztása a gazdagságnak, *még az anyagi gazdagság szempontjából is* ugyanolyan termelőek, mint a termelő munkások, mivel bővítik az ‚anyagi fogyasztás mezejét' és ezzel a ‚termelés mezejét'. Ez tehát javarészt a polgári gazdaságtan álláspontjáról kiinduló apológia volt, részben a ‚henyélő gazdagoknak' és azoknak a „nem-termelő munkásoknak" a védelmében, akiknek *szolgálatait* ezek fogyasztják, részben „az erős kormányzatoknak" a védelmében, amelyek nagy kiadásokba verik magukat, az államadósságok növelése, az egyházi és állami javadalmasok,

a szinekuristák stb. védelmében. Hiszen mindezeknek a „nem-termelő munkásoknak" — akiknek szolgálatai a ‚henyélő gazdagok' kiadásai között szerepelnek — az a közös vonása van, hogy *„nem-anyagi termékeket" termelve „anyagi termékeket"* fogyasztanak, tehát a termelő munkások termékeit.

Más közgazdászok, mint például Malthus, elfogadják a ‚termelő' és a ‚nem-termelő munkások' közti megkülönböztetést, de azt bizonygatják az ‚ipari tőkésnek', hogy az utóbbiak ugyanolyan szükségesek számára, még az anyagi gazdagság termeléséhez is, mint az előbbiek.

Nem használ itt semmit sem az a frázis, hogy a termelés és a fogyasztás azonos, sem az, hogy a fogyasztás a célja minden termelésnek, sem az, hogy a termelés az előfeltétele minden fogyasztásnak. Az egész vita alapja — ha tendenciájától eltekintünk — inkább ez:

A munkás fogyasztása átlagban csak a munkás termelési költségeivel egyenlő, de nem egyenlő termelésével. Az egész többletet tehát mások számára termeli, s ennélfogva *termelésének* ez az egész része *mások számára való termelés*. Továbbá, az ipari tőkés — aki a munkást erre a *túltermelésre* (azaz saját életszükségletein túlmenő termelésre) hajszolja és minden eszközt megragad, hogy ezt lehetőleg fokozza, ezt a viszonylagos *túltermelést* a szükséges termeléssel szemben fokozza — közvetlenül elsajátítja a többletterméket. De ő mint megszemélyesített tőke a termelésért termel, a meggazdagodást a meggazdagodásért akarja. Amennyiben a tőke puszta funkcionáriusa, tehát a tőkés termelés hordozója, annyiban a csereértékkel és ennek gyarapításával törődik, nem a használati értékkel és annak nagyságbeli gyarapításával. Az elvont gazdagság gyarapításával, idegen munka fokozódó elsajátításával törődik. Ugyanaz az abszolút meggazdagodási törekvés uralkodik rajta, mint a kincsképzőn, csakhogy ő ezt nem arany- és ezüstkincsek képzésének illuzórikus formájában elégíti ki, hanem a tőkeképzésben, amely valóságos termelés. Ha a munkás túltermelése *mások számára való termelés*, akkor a normál-tőkés, az olyan-amilyennek-lennie-kell ipari tőkés termelése a termelés kedvéért való termelés. Igaz, ahogyan nő gazdagsága, mind távolabb kerül ettől az eszménytől és maga is tékozlóvá válik, már csak a gazdagság fitogtatása végett is. De ez mindig olyan élvező gazdagság, amelynek rossz a lelkiismerete, amelynek hátsógondolata a takarékosság és a számítás. Minden tékozlása ellenére lényegében fösvény marad, akárcsak a kincsképző.

Ha Sismondi azt mondja, hogy a munka termelőerőinek fejlődése mind nagyobb élvezetekre nyújt lehetőséget a munkásnak, de maguk ezek az élvezetek, ha osztályrészéül jutnának, alkalmatlanná tennék őt a

munkára (mint bérmunkást),* nem kevésbé helytálló az, hogy az ipari tőkés többé-kevésbé képtelenné válik funkciójára, mihelyt maga is az élvező gazdagságot képviseli, mihelyt a felhalmozás élvezete helyett az élvezetek halmozását akarja.

Az ipari tőkés tehát szintén termel *túltermelést, mások számára való termelést.* Ezzel az egyik oldalon történő túltermeléssel kell szembelépnie a másik oldalon történő túlfogyasztásnak, a termelésért való termeléssel a fogyasztásért való fogyasztásnak. Amit az ipari tőkés kénytelen átengedni a földjáradékosoknak, az államnak, az állam hitelezőinek, az egyháznak stb., akik pusztán jövedelmet fogyasztanak, az abszolúte csökkenti gazdagságát, de cseppfolyósan tartja meggazdagodási törekvését, és ezáltal fenntartja tőkés lelkét. Ha a földjáradékosok, pénzjáradékosok stb. jövedelmüket szintén termelő, nem pedig nem-termelő munkában fogyasztanák el, akkor egészen célját tévesztené a dolog. Ők maguk is ipari tőkésekké válnának, ahelyett hogy a fogyasztás mint fogyasztás funkcióját képviselnék. E pontra vonatkozóan később szemügyre vesszük majd egy ricardiánus és egy malthusiánus szerfelett komikus polémiáját.[81]

Minthogy termelés és fogyasztás *magán-valóan* elválaszthatatlanok, ebből következik, hogy mivel a tőkés termelés rendszerében ténylegesen el vannak választva, ezért egységük ellentétük révén áll helyre, hogy ha *A*-nak termelnie kell *B* számára, akkor *B*-nek fogyasztania kell *A* számára. Mint ahogy mindegyik egyes tőkésnél azt látjuk, hogy ő a maga részéről tékozlást kíván azoktól, akik már amúgyis részestársai jövedelmének, úgy az egész régebbi merkantilrendszer azon az eszmén nyugszik, hogy a nemzet önmaga legyen takarékos, de termelje a luxust idegen élvező nemzetek számára. Itt megint ez az eszme: termelés a termelés kedvéért az egyik oldalon, s ennélfogva idegen termelés fogyasztása a másikon. A merkantilrendszernek ez az eszméje fejeződik ki többek közt *Dr. Paley* „Moral Philosophy"-jában, II. köt., [VI. könyv] XI. fej.:

„Egy takarékos dolgos nép azon munkálkodik, hogy kielégítse valamely gazdag, fényűző nemzet keresletét."[82]

„Ezek" (‚politikusaink', Garnier stb.) — mondja Destutt — „általános elvül állították fel azt, hogy a fogyasztás az oka a termelésnek,

* *Sismondi* ezt mondja: „Az ipar és a tudomány haladása révén [. . .] minden munkás naponta [. . .] sokkal többet termelhet, mint amennyit szükséges fogyasztása megkövetel. De ugyanakkor, amikor munkája a gazdagságot termeli, a gazdagság, ha a munkás volna hivatott élvezni azt, kevéssé alkalmassá tenné őt a munkára." („Nouveaux principes . . .", I. köt. 85. old.) – *Marx jegyzete.*

[. . .] tehát hogy jó, ha a fogyasztás nagy. Azt állítják, hogy éppen ez hoz létre nagy különbséget a közgazdaság és a magángazdaság között." (i. m. 249—250. old.)

Jó mondat még ez:

„*A szegény nemzetek* azok, ahol a népnek jó sora van, és *a gazdag nemzetek* azok, ahol a nép rendszerint szegény." (i. m. 231. old.)

[16.] *Henri Storch*
[*Az anyagi és szellemi termelés közti kölcsönhatás problémájának történelmietlen megközelítése. Az uralkodó osztály által végzett „nem-anyagi munka"*]

Henri Storch: „Cours d'économie politique etc.", kiadta J.-B. Say, Párizs 1823 (Miklós nagyhercegnek tartott előadások, 1815-ben lezárva), *III. köt.*

Storch valójában az első — Garnier óta — a termelő és nem-termelő munka A. Smith-féle megkülönböztetése ellen polemizálók közül, aki új talajra helyezkedik.

Az anyagi javaktól, az anyagi termelés alkotórészeitől megkülönbözteti a „*benső javakat*, vagyis a civilizáció elemeit", amelyek termelésének törvényeivel a „civilizáció elméletének" kell foglalkoznia (i. m. III. köt. 217. old.).

(I. köt. 136. old.: „Nyilvánvaló, hogy az ember soha nem jut el odáig, hogy gazdagságot termeljen, ameddig nincs ellátva benső javakkal, azaz ameddig nem fejlesztette ki testi, szellemi és erkölcsi képességeit, ez pedig feltételezi kifejlesztésük eszközeit, mint például a *társadalmi intézményeket* stb. Tehát minél civilizáltabb egy nép, annál inkább növekedhetik nemzeti gazdagsága." Ugyanez a helyzet megfordítva is.)

Smith ellen:

„Smith. . . kirekeszti a *termelő munkák* sorából mindazokat, amelyek nem működnek közre *közvetlenül* a gazdagság termelésében; de csak a nemzeti *gazdagságot* veszi figyelembe." Hibája az, hogy „nem különböztette meg a *nem-anyagi* értékeket *a gazdagságtól*". (III. köt. 218. old.)

Ezzel tulajdonképpen vége is az ügynek. A ‚termelő munkáknak' a ‚nem-termelő munkáktól' való megkülönböztetése döntő fontosságú annak

szempontjából, amit Smith vizsgál: az anyagi gazdagság termelése, éspedig e termelés egy meghatározott formája, a tőkés termelési mód szempontjából. A szellemi termelésben másfajta munka jelenik meg termelőként. Ezt azonban Smith nem vizsgálja. Éppoly kevéssé tartozik végül vizsgálódási körébe a kétféle termelés kölcsönhatása és belső összefüggése; ezek vizsgálata egyébként csak akkor eredményezhet szólamoknál többet, ha az anyagi termelést sub sua propria specie* vizsgálják. Smith csak annyiban beszél nem közvetlen ‚termelő munkásokról', amennyiben azok *közvetlenül* részt vesznek az anyagi gazdagság fogyasztásában, de nem a termelésében.

Magánál Storchnál a *‚civilizáció elmélete'*, ha akadnak is szellemes észrevételei — például, hogy a munka anyagi megosztása az előfeltétele a szellemi munka megosztásának —, elcsépelt szólamokra szorítkozik. Hogy ennek mennyire így *kellett* lennie, hogy mily kevéssé jutott el akár csak addig is, hogy *megfogalmazza* a feladatot, megoldásáról nem is beszélve, az *egyetlen* körülményből kitűnik. A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem *meghatározott történelmi* formában fogjuk meg. Így például a tőkés termelési módnak a szellemi termelés más fajtája felel meg, mint a középkori termelési módnak. Ha magát az anyagi termelést nem *sajátos történelmi* formájában fogjuk meg, lehetetlen felfognunk azt, ami a neki megfelelő szellemi termelésben meghatározott, és a kettő kölcsönhatását. Akkor nem jutunk többre ízetlenségeknél. Ennyit a „civilizáció" frázisát illetően.

Továbbá: Az anyagi termelés meghatározott formájából adódik először is a társadalomnak egy meghatározott tagozódása, másodszor az embereknek egy meghatározott viszonya a természethez. Államiságukat és szellemi felfogásukat e kettő határozza meg. Tehát szellemi termelésük jellegét is.

Végül Storch szellemi termelésen egyúttal az uralkodó osztály mindazon fajtáinak hivatásos tevékenységeit is érti, amelyek foglalkozásszerűen látnak el társadalmi funkciókat. E rendek létezése, valamint funkciójuk csak termelési viszonyaik meghatározott történelmi tagozódásából érthető meg.

Azáltal, hogy Storch magát az anyagi termelést nem *történelmileg* fogja meg — egyáltalában anyagi javak termelésének, nem pedig e ter-

* — a saját nézőpontja alatt — *Szerk.*

melés egy meghatározott, történelmileg kialakult és sajátos formájának —, maga húzza ki lába alól azt a talajt, amelyen állva ragadhatók csakis meg részint az uralkodó osztály ideológiai alkotórészei, részint ennek az adott társadalomalakulatnak szabad szellemi termelése. Nem tud túljutni általános rossz szólamokon. A viszony ezért nem is olyan egyszerű, mint ahogy ő eleve gondolja. Például, a tőkés termelés ellenségesen áll szemben bizonyos szellemi termelési ágakkal, például a művészettel és a költészettel. Máskülönben a XVIII. századi franciák képzelgésébe esünk, amelyet Lessing oly szépen kigúnyolt.[83] Mivelhogy a mechanikában stb. előbbre vagyunk a régieknél, miért ne tudnánk eposzt is írni? S íme az Henriade[84] az Iliasz helyett!

Helyesen emeli ki viszont Storch — mégpedig külön polemikus éllel Garnier ellen, aki voltaképpen atyja *ennek* a Smith elleni polémiának —, hogy Smith ellenfelei nem jó végén fogják meg a dolgot.

„Mit tesznek Smith kritikusai? Ahelyett, hogy megtennék ezt a megkülönböztetést" (a ‚nem-anyagi értékek' és a ‚gazdagság' között), „végképp összezavarják az értékeknek ezt a két fajtáját, amelyek oly nyilvánvalóan különbözők." (Azt állítják, hogy a szellemi termékek termelése vagy a szolgálatok termelése *anyagi* termelés.) „Azáltal, hogy a nem-anyagi munkát *termelőnek* tekintik, feltételezik, hogy *gazdagságot termel*" (ti. közvetlenül), „azaz anyagi és kicserélhető értékeket: pedig csak nem-anyagi és közvetlen értékeket termel; felteszik, hogy a nem-anyagi munka termékei ugyanazoknak a törvényeknek vannak alávetve, mint az anyagi munka termékei: pedig az előbbieket más elvek szabályozzák, mint az utóbbiakat." (III. köt. 218. old.)

Említésreméltók Storch alábbi tételei, mint olyanok, amelyeket a későbbiek lemásoltak:

„Abból, hogy a benső javak részben szolgálatok termékei, arra következtettek, hogy nem tartanak tovább, mint maguk a szolgálatok, és hogy szükségképpen olyan mértékben, ahogy termelik, el is fogyasztják őket." (i. m. III. köt. 234. old.) „Az eredeti" [benső] „javakat korántsem pusztítja el használatuk, sőt gyakorlásuk által kiterjednek és gyarapodnak, úgyhogy maga *a fogyasztás* növeli értéküket." (i. m. 236. old.) „A benső javak felhalmozhatók, mint a gazdagság, és tőkéket képezhetnek, amelyek felhasználhatók újratermelésre" stb. (i. m. 236. old.) „Az iparkodást kell megosztani és termékeit felhalmozni, mielőtt a nem-anyagi munka megosztására lehet gondolni." (i. m. 241. old.)

Ezek azonban csupáncsak általános felszínes analógiák és összefüggések a szellemi és az anyagi gazdagság között. Ugyanígy például az is, hogy fejletlen nemzetek szellemi tőkéiket a külföldtől *kölcsönveszik*, akárcsak anyagilag fejletlen nemzetek az anyagi tőkéiket (i. m. 306. old.), hogy a nem-anyagi munka megosztása az iránta mutatkozó kereslettől, egyszóval a piactól függ stb. (246. old.)

A voltaképpen lemásolt tételek azonban a következők:

„A benső javak *termelése* korántsem csökkenti a nemzeti gazdagságot azzal, hogy az anyagi termékeket, amelyekre szüksége van, elfogyasztja, ellenkezőleg, hatalmas eszköz annak növelésére, mint ahogy megfordítva a gazdagság termelése ugyanilyen hatalmas eszköz a civilizáció növelésére." (i. m. 517. old.) „A termelés két fajtájának egyensúlya az, ami előmozdítja a nemzeti jólétet." (i. m. 521. old.)

Storch szerint az orvosok egészséget termelnek (de betegséget is), a professzorok és írók ‚felvilágosodást' (de obszkurantizmust is), a költők, festők stb. ‚ízlést' (de ízléstelenséget is), a moralisták stb. ‚erkölcsöket', a lelkészek istentiszteletet, az uralkodók munkája biztonságot stb. (347—350. old.) Ugyanolyan joggal mondhatjuk, hogy a betegség orvosokat, a butaság professzorokat és írókat, az izléstelenség költőket és festőket, az erkölcstelenség moralistákat, a babona lelkészeket és az általános bizonytalanság uralkodókat termel. Ezt a módszert, amellyel valójában azt mondják, hogy mindezek a tevékenységek, ezek a ‚szolgálatok' valóságos vagy képzelt használati értéket termelnek, a későbbiek megismétlik annak bizonyítására, hogy ők smithi értelemben vett ‚termelő munkások', azaz nem sui generis* termékeket, hanem anyagi munka termékeit termelik közvetlenül és ezért közvetlenül gazdagságot termelnek. Storchnál még nem találjuk meg ezt az ostobaságot, amely egyébként a következőkben oldódik fel:

1. hogy a polgári társadalomban a különböző funkciók kölcsönösen előfeltételezik egymást;

2. hogy az anyagi termelésben meglevő ellentétek ideológiai rendekből álló felépítményt tesznek szükségessé, melynek működése — akár jó ez, akár rossz — jó, mert szükséges;

3. hogy minden funkció a tőkés szolgálatában áll, az ő „javára" üt ki;

4. hogy a burzsoá még a legmagasabb rendű szellemi termelést is csak akkor ismeri el és *bocsátja meg*, ha úgy tüntetik fel és hamis okfejtéssel kimutatják róla, hogy anyagi gazdagság közvetlen termelője.

* — önnön nemükhöz tartozó — *Szerk.*

[17.] *Nassau Senior*
[*A burzsoáziának hasznos valamennyi funkció termelővé nyilvánítása. Szervilizmus a burzsoázia és a polgári állam iránt*]

Nassau W. Senior: „Principes fondamentaux de l'économie politique", fordította Jean Arrivabene, Párizs 1836.

Nassau Senior magas lóra ül fel:

„Smith szerint a héberek törvényhozója nem-termelő munkás volt." (i. m. 198. old.)

Az egyiptomi Mózesről van szó, vagy Moses Mendelssohnról? Mózes nagyon megköszönte volna Senior úrnak, hogy Smith-féle „termelő munkást" csinál belőle. Ezek az emberek annyira rabjai burzsoá rögeszméiknek, hogy azt hiszik, megsértenék Arisztotelészt vagy Julius Caesart, ha „nem-termelő munkásoknak" neveznék őket. Hiszen azok már magát a „munkás" címet sértésnek tekintették volna.

„Vajon az orvos, aki receptjével meggyógyít egy beteg gyermeket és az életét így hosszú évekre biztosítja, nem *termel* tartós eredményt?" (uo.)

Ízetlenség! Ha a gyermek meghal, az eredmény nem kevésbé ‚tartós'. És ha a gyermek állapota semmit sem változik, az orvos ‚*szolgálatát*' nem kevésbé kell megfizetni. Nassau szerint az orvosokat csak akkor kellene megfizetni, ha meggyógyítják betegüket; az ügyvédeket csak ha megnyerik a pert, és a katonákat csak ha győznek.

Most azonban igazán fennkölttévválik:

„Vajon a hollandok, amikor szembeszálltak a spanyolok zsarnokságával, vagy az angolok, amikor felkeltek egy olyan zsarnokság ellen, amely azzal fenyegetett, hogy még szörnyűbbé válik, vajon időleges eredményeket termeltek?" (i. m. 198. old.)

Szépirodalmár vacakság! A hollandok és az angolok a saját számlájukra keltek fel. Senki sem fizette őket azért, hogy „forradalomban" dolgoztak. A ‚termelő' illetve ‚nem-termelő munkásoknál' pedig mindig a munka megvásárlóiról és eladóiról van szó. Micsoda ostobaság hát ez!

A fickóknak ez az ízetlen szépirodalmárkodása, melybe beleesnek, mihelyt Smith ellen polemizálnak, csak azt mutatja, hogy ők a „művelt tőkést" képviselik, míg Smith a kertelés nélkül brutális ‚felkapaszkodott

burzsoát' *fejtegette*. A művelt burzsoá és szószólója — mindketten elég ostobák ahhoz, hogy minden tevékenység hatását a pénzes zacskóra tett hatásán mérjék le. Másrészt elég műveltek ahhoz, hogy *elismerjék* azokat a funkciókat és tevékenységeket is, amelyeknek semmi közük sincs a gazdagság termeléséhez, mégpedig annyiban ismerik el, amennyiben „közvetve" ezek is gyarapítják gazdagságukat stb., egyszóval a gazdagságra „hasznos" funkciót végeznek.

Maga az ember a bázisa az ember anyagi termelésének, mint minden másnak, amit végez. Minden körülmény tehát, amely érinti az embert, a termelés *szubjektumát*, többé-kevésbé módosítja összes funkcióit és tevékenységeit, tehát az anyagi gazdagság, az áruk létrehozójaként végzett funkcióit és tevékenységeit is. Ebben a tekintetben valójában ki lehet mutatni, hogy az *összes* emberi viszonyok és funkciók, bárhogy és bármiben jelentkeznek is, befolyásolják az anyagi termelést és többé-kevésbé meghatározó módon kihatnak rá.

„Vannak országok, ahol teljesen lehetetlen megművelni a földet, ha nem védik katonák. Nos hát, Smith osztályozása szerint a termés nem az eke szarvát fogó és a mellette fegyvert szorongató ember együttes munkájának terméke; szerinte csak a földműves termelő munkás, a katona tevékenysége pedig nem-termelő." (i. m. 202. old.)

Először is ez nem igaz. Smith azt mondaná, hogy a katona tevékenysége védelmet termel, de gabonát nem. Ha az országban helyreállna a rend, a földműves továbbra is termelné a gabonát, anélkül hogy kénytelen lenne ráadásul a katonák létfenntartását és ennélfogva életét megtermelni. A katona a termelés mellékköltségeihez tartozik, mint a nem-termelő munkások egy nagy része, akik maguk semmit sem termelnek, sem szellemileg, sem anyagilag, hanem csak a társadalmi viszonyok fogyatékossága miatt hasznosak, szükségesek — társadalmi bajoknak köszönhetik létezésüket.

De Nassau azt mondhatná, hogy ha feltalálunk egy gépet, amely által húsz munkásból tizenkilenc feleslegessé válik, akkor ez a tizenkilenc szintén a termelés mellékköltsége. De a katona mellőzhető, noha az *anyagi termelési feltételek*, a művelésnek mint olyannak a feltételei ugyanazok maradnak. A tizenkilenc munkás csak akkor mellőzhető, ha a megmaradó egy munkás munkája húsznak termelékenyebb lesz, tehát csak az adott anyagi termelési feltételekben lezajló forradalom révén. Egyébként már *Buchanan* megjegyzi:

„Ha például egy katonát termelő munkásnak kell neveznünk, mivel munkája segíti a termelést, akkor a termelő munkás ugyanolyan joggal

igényt tarthat katonai méltóságra; mert bizonyos, hogy segítsége nélkül semmiféle hadsereg nem szállhatna harcba, hogy csatákat vívjon vagy győzelmeket arasson." (*D. Buchanan:* „Observations on the Subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry etc.", Edinburgh 1814, 132. old.)

„Egy nemzet gazdagsága nem a *szolgálatokat* termelők és az *értékeket* termelők számszerű arányától függ, hanem attól az arányuktól, amely a legalkalmasabb arra, hogy mindegyikük munkáját a leghatékonyabbá tegye." (*Senior*, i. m. 204. old.)

Ezt Smith soha nem tagadta, mivel ő a „szükséges" ‚nem-termelő munkásokat', mint az államhivatalnokokat, a jogászokat, a papokat stb., arra a *mértékre* akarja redukálni, amelyben szolgálataik elkerülhetetlenek. És kétségkívül ez az az „arány", amelyben ‚a termelő munkások munkáját a leghatékonyabbá' teszik. Ami azonban a többi „nem-termelő munkást" illeti, akiknek munkáját ki-ki csak *önként* vásárolja meg, hogy ‚*szolgálataikat*' élvezze, tehát csak mint tetszésétől függő fogyasztási cikket, itt különbséget kell tenni. Ha ezeknek a jövedelemből élő munkásoknak a száma a „termelő" munkásokéhoz képest nagy, ez *vagy* azért van, mert egyáltalában a gazdagság kicsiny, illetve egyoldalú — például a középkori bárók a csatlósaikkal. A bárók ahelyett, hogy valamelyest jelentősebb mennyiségű ipari árut fogyasztottak volna, a csatlósokkal együtt felélték mezőgazdasági termékeiket. Mihelyt ehelyett ipari árukat fogyasztottak, a csatlósok kénytelenek voltak munkához fogni. A jövedelemből élők száma csak azért volt nagy, mert az évi termék nagy részét nem *újratermelő módon* fogyasztották el. Mindamellett az össznépesség kicsiny volt. *Vagy pedig* azért nagy a jövedelemből élők száma, mert nagy a ‚termelő munkások' termelékenysége, tehát a többlettermékük is, melyet a csatlósok felélnek. Ebben az esetben nem azért termelékeny a ‚termelő munkások' munkája, mert olyan sok a csatlós, hanem megfordítva, azért olyan sok a csatlós, mert a termelő munkások munkája olyan termelékeny.

Ha mármost két egyenlő népességű és a munka termelőerőinek egyenlő fejlettségi fokán álló országot veszünk, mindig helyes A. Smithszel azt mondani, hogy a két ország gazdagsága a termelő és nem-termelő munkások közti arányon mérhető. Mert ez nem jelent egyebet, mint hogy abban az országban, ahol viszonylag nagyobb számú a termelő munkás, ott az évi jövedelemnek viszonylag nagyobb mennyiségét fogyasztják el újratermelő módon, tehát nagyobb értéktömeget termelnek évenként. Tehát Senior úr átfogalmazza csak Adam tételét, ahelyett, hogy valami újat állítana szembe vele. Továbbá itt ő maga tesz különbséget a ‚szolgálatok termelői' és az

‚értékek termelői' között, s ilymódon úgy jár, mint a legtöbben ezek közül a Smith-féle megkülönböztetés ellen polemizálók közül, hogy elfogadja és maga is használja ezt a megkülönböztetést, miközben elveti.

Jellemző, hogy az összes „nem-termelő" ‚közgazdászok', akik semmit sem nyújtanak saját szakukban, ‚termelő munka és nem-termelő munka' megkülönböztetése ellen vannak. A burzsoá irányában azonban ez egyrészt a szervilizmust fejezi ki: minden funkciót mint a számára történő gazdagságtermelés szolgálatában állót feltüntetni; azután, másrészt, hogy a polgári világ minden világok legjobbika, minden hasznos benne, és maga a burzsoá olyan művelt, hogy átlátja ezt.

A munkások irányában ez azt fejezi ki, hogy teljesen rendjén való, hogy a nem-termelők nagy tömegű terméket esznek meg, mert ugyanannyival járulnak hozzá a gazdagság termeléséhez, mint a munkások, ha a maguk módján is.

Végül azonban kitör Nassau és megmutatja, hogy egy szót sem értett meg Smith lényegi megkülönböztetéséből. Ezt mondja:

„Valóban úgy látszik, hogy ebben az esetben Smith figyelmét teljesen a *nagybirtokosok* viszonyai kötik le, az egyedüliek, amelyekre a nem-termelő osztályokra vonatkozó megjegyzései általánosan alkalmazhatók. Másként nem magyarázhatom meg magamnak feltevését, *hogy a tőkét csak termelő munkások eltartására fordítják, a nem-termelők viszont a jövedelemből élnek.* A legnagyobb részét azoknak, akiket ő sajátképpen nem-termelőknek nevez – a tanítókat, az állam kormányzóit – *a tőke költségére* tartják el, azaz *abból, amit előre az újratermelésre költenek.*" (i. m. 204–205. old.)

Itt valóban megáll az ész. Nassau úrnak ahhoz a felfedezéséhez, hogy az állam és az iskolamester a tőke költségére és nem a jövedelem költségére élnek, nincs szükség további megjegyzésre. Ha Senior úr ezzel azt akarja mondani, hogy a tőke profitjából élnek, tehát ennyiben a ‚tőke költségére', akkor csak azt felejti el, hogy a tőke jövedelme nem maga a tőke, és hogy ezt a jövedelmet, a tőkés termelés eredményét, ‚nem költik előre az újratermelésre, amelynek, ellenkezőleg, eredménye'. Vagy azért gondolja ezt, mert bizonyos adók belekerülnek meghatározott áruk termelési költségeibe? Tehát meghatározott termelések ‚kiadásaiba'? Akkor tudja meg, hogy ez csak egy forma arra, hogy jövedelmi adót szedjenek.

Storchra vonatkozólag Nassau Senior, aki kanállal eszi a bölcsességet, még megjegyzi:

„Storch úr [...] kétségtelenül téved, amikor határozottan kijelenti, hogy ezek az *eredmények*" (egészség, ízlés stb.) „birtokosaik *jövedelmének* részei, akárcsak a többi dolog, melynek értéke van, és hogy éppen úgy kicserélhetők" (amennyiben ugyanis megvásárolhatók termelőiktől). „Ha ez így volna, ha az ízlés, az erkölcsösség, a vallás valóban *tárgyak* volnának, melyek *megvásárolhatók*, akkor a gazdagságnak egészen más jelentősége volna, mint amit a közgazdászok... tulajdonítanak neki. Amit megvásárolunk, az nem az egészség, a tudás vagy a jámborság. Az orvos, a pap, a tanító... csak az eszközöket termelhetik, melyekkel e későbbi eredményeket többé vagy kevésbé biztosan és tökéletesen elérik... Ha minden különös esetben a siker elérésére legmegfelelőbb eszközöket alkalmazzák, ez *eszközök* termelőjének joga van jutalomra még akkor is, ha nem járt sikerrel, vagy nem a várt eredményeket idézte elő. A csere végbement, mihelyt a tanácsadás vagy a leckeadás megtörtént és a fizetést megkapták érte." (i. m. 288–289. old.)

Végtére a nagy Nassau maga is újra elfogadja a Smith-féle megkülönböztetést. Megkülönböztet ugyanis – ‚termelő munka és nem-termelő munka' helyett – „termelő fogyasztást és nem-termelő fogyasztást" (206. old.). A fogyasztás tárgya pedig vagy áru – itt nem erről van szó – vagy közvetlenül munka.

Termelő szerinte a fogyasztás, ha olyan munkát alkalmaz, amely vagy magát a munkaképességet termeli újra (amit például az iskolamester vagy az orvos munkája tehet meg), vagy azoknak az áruknak értékét *termeli újra*, amelyekkel ezt a munkát megvásárolják. Nem-termelő az olyan munkának a fogyasztása, amely sem az egyiket, sem a másikat nem viszi véghez. Mármost Smith azt mondja: azt a munkát, amelyet csak termelő módon (azaz iparilag) lehet elfogyasztani, termelő munkának nevezem, azt pedig, amelyet nem-termelő módon lehet elfogyasztani, amelynek fogyasztása nem természete szerint ipari fogyasztás, nem-termelő munkának nevezem. Itt tehát Senior úr nova vocabula rerum* révén bizonyította be elméjét.

Egészben véve Nassau lemásolja Storchot.

* – a dolgok új elnevezése – *Szerk.*

[18.] P. Rossi
[A gazdasági jelenségek társadalmi formájának figyelmen kívül hagyása. A nem-termelő munkások révén való „munkamegtakarítás"]

P. Rossi: „Cours d'économie politique" (1836–1837-es tanév), brüszszeli kiadás 1843.

Itt aztán van bölcsesség!

„*Közvetett*" (termelési) „*eszköz* [...] mindaz, ami előmozdítja a termelést, mindaz, ami oda hat, hogy eltüntessen egy akadályt, hogy a termelést aktívabbá, gyorsabbá, könnyebbé tegye." (Előzőleg, a 268. oldalon ezt mondja: „Vannak közvetlen és közvetett termelési eszközök. Ez azt jelenti, hogy vannak olyan eszközök, amelyek *sine qua non** okai a szóbanforgó hatásnak, olyan erők, amelyek *végzik* ezt a termelést. Vannak más eszközök, amelyek hozzájárulnak a termeléshez, de nem végzik. Az előbbiek *egymagukban* is működhetnek, az utóbbiak csak támogathatják az előbbieket a termelésben.") „...Az egész kormányzati munka közvetett termelési eszköz... Annak, aki ezt a kalapot készítette, el kell ismernie, hogy a csendőr, aki az utcát járja, a bíró, aki törvényt ül, a börtönőr, aki a gonosztevőt átveszi és őrizetben tartja, a hadsereg, amely védi a határt az ellenség betörései ellen, hozzájárulnak a termeléshez." (272. old.)

Micsoda gyönyör a kalaposnak, hogy az egész világ megmozdul azért, hogy ő megtermelje és eladja ezt a kalapot! Rossi, amikor ezeket a börtönőröket stb. *közvetve*, nem *közvetlenül* járultatja hozzá az anyagi termeléshez, valójában ugyanazt a megkülönböztetést teszi, mint Adam. (XII. előadás.)

A következő, XIII. előadásban Rossi ex professo** nekiront Smithnek, valójában meglehetősen elődei módján.

Három okból, mondja, ered a ‚termelő munkások' és ‚nem-termelő munkások' közti hibás megkülönböztetés.

1. „*A vásárlók* közül egyesek azért vásárolnak termékeket vagy *munkát, hogy ők maguk közvetlenül elfogyasszák*; mások csak azért vásárolják ezeket, hogy eladják azokat az újabb termékeket, amelyeket a megszerzett termékek és munka segítségével kapnak."

---

* – *elengedhetetlen – Szerk.*

** – hivatásszerűleg – *Szerk.*

Az előbbiek szempontjából a ‚*használati érték*' a meghatározó, az utóbbiak szempontjából a ‚csereérték'. Az pedig, aki csak a ‚csereértékkel' törődik, Smith tévedésébe esik.

„Szolgám munkája – tegyük fel egy pillanatra – számomra nem-termelő; vajon nem-termelő-e az ő számára?" (i. m. 275–276. old.)

Minthogy az egész tőkés termelés azon nyugszik, hogy a munkát éppen azért vásárolják meg, hogy egy részét a termelési folyamatban *megvásárlás nélkül* elsajátítsák, de a termékben ezt a részt *eladják* – minthogy ez a tőke létezés-alapja, fogalma –, vajon nem a tőkét termelő munka és az ezt nem termelő munka közti megkülönböztetés a bázisa a tőkés termelési folyamat megértésének? Hogy a szolga munkája az *ő* számára termelő, azt Smith nem tagadja. Minden szolgálat termelő az eladója számára. A hamis esküvés termelő annak számára, aki készpénzért teszi. Az okmányhamisítás termelő annak számára, akit megfizetnek érte. A gyilkolás termelő annak számára, akit megfizetnek a gyilkosságért. A szikofanta, a besúgó, az élősködő, a parazita, a talpnyaló foglalatossága termelő az ő számára, ha ilyen „szolgálatokat" nem ingyen végez. Tehát ezek „termelő, munkások", nemcsak gazdagságnak, hanem tőkének is termelői. A gazfickó is, aki önmagát fizeti meg, az – ugyanúgy, ahogy a törvényszékek és az állam teszik –

„felhasznál egy erőt, [...] bizonyos módon alkalmazza, [...] s létrehoz egy eredményt, amely kielégíti az ember valamely szükségletét",

tudniillik a tolvajembernek és talán azonfelül még feleségének és gyermekeinek a szükségletét. Ennélfogva a gazfickó termelő munkás, ha ez csupán azon fordul meg, hogy létrehoz-e egy „eredményt", amely „szükségletet" elégít ki, vagy ha – mint a fenti esetekben – az, hogy „szolgálatai" „termelőek"-e, csak azon fordul meg, hogy eladja-e őket.

2. „A második [...] tévedés az volt, hogy nem különböztették meg a közvetlen termelést és a közvetett termelést." Ezért nem termelő A. Smith szerint a hivatalnok. De „ha a termelés szinte lehetetlen" (a hivatalnok munkája nélkül), „nem nyilvánvaló-e, hogy ez a munka hozzájárul, ha nem is közvetlen és anyagi közreműködéssel, de legalábbis közvetett tevékenységgel, amelyet nem lehet számításon kívül hagyni?" (i. m. 276. old.)

Ezt a termelésben közvetve részt vevő munkát (s ez csak egy része a nemtermelő munkának) nevezzük éppen nem-termelő munkának. Máskülön-

ben, mivel a hivatalnok abszolúte nem élhet meg a paraszt nélkül, azt kellene mondanunk, hogy a paraszt ‚közvetett termelője az igazságszolgáltatásnak' stb. Ízetlenség! Van még egy, a munka megosztására vonatkozó nézőpont, erről majd később.

[3.] „Nem különböztették meg gondosan a termelés tüneményének három fő tényét: az *erőt, vagyis a termelő eszközt*, ennek az erőnek az *alkalmazását*, az *eredményt*."

Órát veszünk az órásnál; csak a munka *eredménye* érdekel bennünket. Ugyanígy kabátot veszünk a szabónál; ugyanez a helyzet. De:

„Vannak még olyanok, régivágású emberek, akik nem így fogják fel a dolgokat. Ezek magukhoz hívnak egy munkást és megbízzák ennek vagy annak a ruhadarabnak az elkészítésével, ellátva őt az anyaggal és mindazzal, ami e munkához szükséges. Mit vásárolnak meg ezek? Egy erőt vásárolnak meg" {de hiszen ‚ennek az erőnek az alkalmazását' is}, „egy eszközt, amely az ő saját veszélyükre és kockázatukra termel majd valamiféle eredményeket... A szerződés tárgya egy erő megvásárlása."

(Csak az a vicc, hogy ezek a „régivágású emberek" olyan termelési módot alkalmaznak, amelynek semmi köze a tőkés termelési módhoz, és amelyben lehetetlen a munka termelőerőinek mindaz a fejlődése, amely a tőkés termeléssel vele jár. Jellemző, hogy az ilyen sajátos különbség Rossi és az összes hasonlók szemében lényegtelen.)

„Ha egy szolgát fogadok, [...] egy erőt vásárolok meg, [...] amely százféle szolgálatra használható, [...] s eredménye [...] attól függ, hogy hogyan használom." (276. old.)

Mindennek semmi köze a dologhoz.

„Megvásárolják vagy bérbeveszik... egy erő meghatározott alkalmazását... Nem egy terméket [...] vásárolok meg, nem a célul kitűzött eredményt." Az ügyvéd védőbeszéde lehet, hogy megnyeri számomra a pert, lehet, hogy nem. „A bizonyos az, hogy köztem és ügyvédem között ez történik: ő bizonyos érték fejében ezen és ezen a napon elmegy erre és erre a helyre, hogy mellettem beszéljen, érdekemben használja fel szellemi erőit." (276. old.)

{Ehhez még egy megjegyzést. A XII. előadásban, 273. old., ezt mondja Rossi:

„Semmiképpen sem csak azokat tekintem termelőknek, akik életüket karton- vagy cipőkészítéssel töltik. Tisztelem a munkát, bármilyen az... De ez a megbecsülés ne legyen kizárólag a *kétkezi munkás* kiváltsága."

Ezt A. Smith nem teszi. Aki valamilyen könyvet, festményt, zeneművet, szobrot készít, az szerinte „termelő munkás" a második értelemben véve, jóllehet az improvizátor, a szavaló, a virtuóz stb. nem az. És a ‚szolgálatokat', amennyiben közvetlenül belekerülnek a termelésbe, Smith úgy fogja fel, hogy a termékben anyagiasulnak, a kétkezi munkás munkáját éppúgy, mint az igazgató, az irodista, a mérnök vagy akár a tudós munkáját, amennyiben ez feltaláló, az üzem belső vagy külső munkása. A munkamegosztásnál kifejti, hogyan oszlanak el ezek a műveletek különböző személyek között, és hogy összeműködő munkájuk, nem pedig valamelyik egyesnek közülük a munkája az, amelynek eredménye a termék, az áru. De a Rossi-féle „szellemi" munkásoknak az a gondjuk, hogy igazolják azt a nagy részesedést, amelyet az anyagi termelésből húznak.}

Rossi ez után a fejtegetés után így folytatja:

„Így a cserékben a figyelem a termelés három fő ténye közül hol az egyikre, hol [...] a másikra irányul. *De a cserének ezek a különböző formái* megfosztanak-e bizonyos *termékeket gazdagság*-jellegüktől és megfoszthatják-e *a termelők egy osztályának erőfeszítéseit termelőmunka-minőségüktől*? Nyilvánvalóan ez eszmék között nincs semmilyen kapcsolat, amely hasonló következtetést igazolna. Vajon mert ahelyett, hogy az eredményt vásárolnám meg, az ennek megtermeléséhez szükséges erőt vásárolom meg, azért az *erő* [...] *működése nem lesz* [...] *termelő* és a *termék nem lesz gazdagság*? Vegyük megint a szabó példáját. Hogy ruhákat egy szabótól vásárolunk-e készen vagy egy szabómunkástól kapjuk meg őket, akit ellátunk anyaggal és munkabérrel, az eredményeket tekintve a két cselekedet mindig teljesen hasonló. Senki sem fogja azt mondani, hogy az első *termelő munka*, a második pedig *nem-termelő munka*; csak a második esetben az, *aki ruhát akart, önmaga vállalkozója* volt. Márpedig mi a különbség termelőerő tekintetében a között a szabómunkás között, akit házhoz hívok és a szolgám között? Semmi!" (i. m. 277. old.)

Itt a kvintesszenciája az egész álbölcsességnek és fontoskodó locsogásnak! Amennyiben A. Smith a második, sekélyesebb felfogásában aszerint különböztet meg termelő és nem-termelő munkát, hogy közvetlenül olyan áruban realizálódik-e, amelyet a munka megvásárolója eladhat vagy sem, annyiban a szabót mindkét esetben termelőnek nevezi. De mélyebb felfo-

gása szerint a [második esetben szereplő] szabó „nem-termelő" munkás. Rossi csak azt árulja el, hogy „nyilvánvalóan" nem érti meg A. Smitht.

Hogy a „*csere formái*" Rossi szemében közömböseknek látszanak, ez éppen olyan, mint ha a fiziológus azt mondaná, hogy az élet meghatározott formái közömbösek, mind csak a szerves anyag formái. Éppen ezeken a formákon fordul meg kizárólag a dolog, amikor arról van szó, hogy felfogjuk egy társadalmi termelési mód sajátos jellegét. Kabát az kabát. De ha a ‚csere' első formája szerint készíttetjük el, a tőkés termelés és a modern polgári társadalom áll előttünk; ha a második szerint, akkor a kézimunka egy formája áll előttünk, amely még ázsiai viszonyokkal is megfér, vagy középkoriakkal stb. S ezek a *formák* meghatározóak magát az anyagi gazdagságot illetően.

Kabát az kabát, ez Rossi bölcsessége. De az első esetben a szabómunkás nemcsak kabátot termel, hanem tőkét termel; tehát profitot is; termeli a munkáltatóját mint tőkést és önmagát mint bérmunkást. Ha otthon csináltatok magamnak kabátot egy szabómunkással, hogy hordjam, akkor éppúgy nem leszek ezáltal önmagam *vállalkozója* (kategorikus értelemben), mint ahogy a *szabó vállalkozó* nem vállalkozó, amikor a munkásai által készített kabátot maga hordja és fogyasztja el. Az egyik esetben a szabómunka vevője és a szabómunkás úgy állnak szemben egymással, mint puszta vevő és eladó. Az egyik pénzt fizet, a másik szállítja azt az árut, melynek használati értékévé pénzem átváltozott. Ez semmiben sem különbözik attól, amikor a kabátot a boltban veszem. Eladó és vevő itt egyszerűen mint ilyenek állnak szemben egymással. A másik esetben viszont úgy állnak szemben egymással, mint tőke és bérmunka. Ami a szolgát illeti, nála a II. számú szabómunkással, akit magát vásárolok meg munkájának használati értéke végett, közös ugyanaz a formameghatározottság. Mindkettő egyszerű vevő, illetve eladó. Csak itt a használati érték élvezésének módja folytán még egy patriarchális viszony, az uralkodás és szolgálás egy viszonya is beleszövődik, ami a viszonyt tartalmában – ha gazdasági formájában nem is – módosítja és undorítóvá teszi.

Egyébként Rossi csak más szólamokkal Garnier-t ismétli.

„Amikor Smith azt mondta, hogy a szolga munkájából nem marad meg semmi, akkor, mondjuk ki, nagyobbat tévedett, mint amekkorát Adam Smithnek tévednie szabad. Tegyük fel, hogy egy gyáros maga vezet egy hatalmas gyárat, amely igen aktív és igen szorgos felügyeletet kíván... Ugyanennek az embernek, minthogy nem tűr maga körül

nem-termelő munkásokat, nincsenek szolgái. Kénytelen tehát *önmagát kiszolgálni*... mi lesz a termelő munkájával az alatt az idő alatt, amelyet ennek az állítólag nem-termelő munkának kell áldoznia? Nem nyilvánvaló-e, hogy szolgáitok olyan munkát végeznek, amely lehetővé teszi nektek, hogy képességeiteknek jobban megfelelő munkának szenteljétek magatokat? Hogy lehet hát azt mondani, hogy nyoma sem marad szolgálatuknak? Megmarad mindaz, amit csináltok és amit nem csinálhatnátok, ha nem pótolnának benneteket személyetek és házatok szolgálatában." (i. m. 277. old.)

Ez megint a Garnier, Lauderdale és Ganilh *munkamegtakarítása.* Eszerint a ‚nem-termelő munkák' csak annyiban termelőek, amennyiben munkát takarítanak meg és több időt engednek saját munkájára akár az ‚ipari tőkésnek', akár a termelő munkásnak, aki értékesebb munkát tud végezni azáltal, hogy a kevésbé értékesben így pótolják. Ezzel ki van rekesztve a ‚nem-termelő munkások' egy nagy része, a házicselédek (amennyiben puszta luxuscikkek) és mindazok a ‚nem-termelő munkások', akik puszta élvezetet termelnek és akiknek munkáját csak úgy élvezhetem, ha *pontosan annyi időt fordítok az élvezésére,* mint amennyi *eladójának kell a megtermelésére,* szolgáltatására. E két esetben nem lehet szó munka „megtakarításáról". Végül még a valóban munkát megtakarító ‚egyéni szolgálatok' is csak annyiban volnának termelőek, amennyiben fogyasztójuk termelő. Ha ‚henyélő tőkés' a fogyasztó, akkor csak azt a munkát takarítják meg neki, hogy egyáltalában tegyen valamit: valami némber mással fésülteti magát vagy vágatja a körmét ahelyett, hogy maga tenné ezt, vagy egy rókavadászó uraság ahelyett, hogy önmaga lovásza volna, lovászt alkalmaz, vagy egy haspók ahelyett, hogy maga főzne, szakácsot tart.

Ezek közé a munkások közé tartoznának azután azok is, akik Storch kifejezésével (i. m.) a *„ráérést"* termelik, amelynek révén valaki szabad időt nyer élvezetre, szellemi munkára stb. A rendőr megtakarítja nekem azt az időt, hogy önmagam zsandárja legyek, a katona, hogy önmagamat védelmezzem, a kormányzati férfiú, hogy önmagamat kormányozzam, a cipőtisztító, hogy önmagam tisztítsam a cipőmet, a pap azt az időt, hogy gondolkozzam stb.

Ami helytálló ebben a dologban, az — *a munka megosztása.* Termelő munkáján, illetve a termelő munka kizsákmányolásán kívül mindenkinek egy sereg funkciót kellene még ellátnia, amelyek nem volnának termelőek és részben a fogyasztási költségekbe kerülnek bele. (A tulajdonképpeni termelő munkások kénytelenek maguk viselni ezeket a fogyasztási költsé-

geket és maguk elvégezni nem-termelő munkájukat.) Ha ezek a „szolgálatok" kellemesek, akkor néha az úr végzi el őket a szolga számára, amint bizonyítja a jus primae noctis*, bizonyítja a kormányzás fáradsága stb., amelyet az urak régidőktől fogva magukra vállaltak. Ezzel azonban korántsem szűnt meg a termelő és a nem-termelő munka közti különbség, hanem ez a különbség maga is a *munka megosztásának* eredményeként jelenik meg és ennyiben előmozdítja a munkások általános termelékenységét azáltal, hogy a nem-termelő munkát a munkások egyik részének *kizárólagos* funkciójává és a termelő munkát egy másik részének kizárólagos funkciójává teszi.

De, mondja Rossi, még a csupán fitogtatásra, a hiúság kielégítésére szolgáló házicselédek tömegének munkája „sem nem-termelő". Miért? Mert *valamit* termel, a hiúság kielégítését, a hivalkodást, a gazdagság fitogtatását (i. m. 277. old.). Itt ismét abba az ostobaságba ütközünk, hogy mindenfajta ‚szolgálat' termel valamit, a kurtizán kéjt, a gyilkos emberölést stb. Egyébként Smith megmondotta, hogy mindenfajta ilyen vacakságnak megvan az ‚*értéke*'. Az hiányozna még, hogy ezeket a ‚szolgálatokat' ingyen végezzék. Erről nincs szó. De még ha ingyen végzik is, egy fityinggel sem gyarapítják ezek az (anyagi) gazdagságot.

Most a szépirodalmár locsogás következik:

„Azt hangoztatják, hogy az énekes, mikor befejezte az éneklést, semmit nem hagy hátra nekünk. – Hátrahagy egy emléket!" (Nagygyon szép!) „Mikor a pezsgőt megittuk, mi marad belőle?... A gazdasági eredmények különbözők lehetnek aszerint, hogy a fogyasztás nyomban követi-e a termelés tényét, vagy sem, hogy gyorsabban vagy lassabban megy-e végbe – de a fogyasztás ténye, bármilyen is, nem foszthatja meg a terméket gazdagság-minőségétől. Vannak nem-anyagi termékek, melyek tartósabbak, mint bizonyos anyagi termékek. Egy palota sokáig fennmarad, de az *Iliasz* még tartósabb élvezetek forrása." (277–278. old.)

Micsoda badarság!

Abban az értelemben, amelyben Rossi itt a ‚gazdagságot' felfogja, ti. mint használati értéket, éppenséggel a ‚*fogyasztás*' teszi, akár lassan, akár gyorsan megy végbe (tartama a saját természetétől és a tárgy természetétől függ) – csakis a ‚fogyasztás' teszi e ‚terméket' ‚gazdagsággá'. A használati értéknek csak a használat számára van értéke, és a használat számára való létezése csak a ‚fogyasztás' tárgyaként való létezés, a ‚fogyasztásban'

* – az első éj joga – *Szerk.*

való létezése. Ahogyan a pezsgőivás nem termelő fogyasztás, jóllehet „macskajajt" termelhet, ugyanúgy a zenehallgatás sem az, jóllehet „emléket" hagy hátra. Ha a zene jó és a hallgató zeneértő, akkor a zenefogyasztás magasabbrendű a pezsgőfogyasztásnál, noha az utóbbinak a termelése „termelő munka", az előbbié pedig nem.

*

Ha összefoglaljuk a termelő és nem-termelő munka Smith-féle megkülönböztetése ellen irányuló egész zöldséget, azt mondhatjuk, hogy Garnier, és talán még Lauderdale és Ganilh (de ez nem adott semmi újat) az egészet kimerítette. A későbbiek (Storch balulsikerült kísérletét leszámítva) csak szépirodalmár kifejtést, művelt fecsegést nyújtanak. Garnier a direktórium és a konzulátus közgazdásza, Ferrier és Ganilh a császárság közgazdászai. Másfelől Lauderdale, a gróf úr, aki inkább azon igyekezett, hogy *„a nem-termelő munkának" a fogyasztóit, mintsem a termelőit apologizálja.* Mindezeknél a kutyáknál végigvonul a szolgaiságnak és lakájkodásnak, az adószedőknek, a parazitáknak a *dicsőítése.* Ezzel szemben a klasszikus gazdaságtan durván cinikus jellege fennálló állapotok kritikájaként jelenik meg.

[*19. Chalmers. A gazdagok, az állam és az egyház tékozlásának apológiája*]

A legfanatikusabb malthusiánusok egyike *Th. Chalmers tiszteletes,* aki szerint minden speciális baj egyetlen írja a munkásosztály vallásos nevelése (amin a kereszténvien felcicomázott, paposan épületes malthusi népesedéselmélet bemagoltatását érti); egyszersmind nagy védelmezője minden visszaélésnek, a pazarló állami költekezésnek, a busás papi javadalmaknak és a gazdagok veszett tékozlásának; aki siránkozik (260. és kk. old.) a kor szellemén, a „rideg és éhségmarta takarékosságon", és sok adót követel, sok falnivalót a „magasabb" és nem-termelő munkások, papok stb. számára (uo.); természetesen pattog a Smith-féle megkülönböztetés ellen. Egész fejezetet (XI. fej.) szánt rá, amely semmi újat sem tartalmaz, kivéve, hogy a takarékosság stb. „a termelő munkásoknak" csak árt, amelynek tendenciája azonban jellemző módon a következőkben összegeződik:

> ez a „megkülönböztetés haszontalannak [...], és azonkívül alkalmazásában ártalmasnak tűnik". (i. m. 344. old.)

És miben áll ez az ‚ártalom'?

„Azért bocsátkoztunk bele ilyen hosszasan ebbe az érvelésbe, mert úgy véljük, hogy *napjaink politikai gazdaságtana szigorúan és ellenségesen* tekint *egy egyházi intézményre*; és nem kételkedünk abban, hogy ehhez *Smith káros megkülönböztetése** nagyban [...] hozzájárult." (*Thomas Chalmers* (a hittudomány professzora): „On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society", 2. kiad., [Glasgow, Edinburgh, Dublin és] London 1832, 346. old.)

„Egyházi intézményen" papunk a saját egyházát érti, az angol állam-egyházat mint törvényileg „intézményesítettet". Azonkívül ő egyike volt azoknak a fickóknak, akik ezt az „intézményt" Írországban előmozdították. Ez a pap legalább őszinte.

[*20. Befejező megjegyzések Adam Smithről és a termelő és nem-termelő munkával kapcsolatos nézeteiről*]

Mielőtt végeznénk A. Smithszel, még idézünk két helyet; az elsőben a nem-termelő kormányzat elleni gyűlöletének enged folyást, a másodikban azt igyekszik kifejteni, miért előfeltételez az ipar haladása stb. szabad munkát. *Smithnek a papok elleni gyűlöletéről.*[85]

Az első hely így hangzik:

„Ezért királyok és miniszterek részéről a legnagyobb arcátlanság és önteltség, hogy ők akarjanak a magánemberek gazdálkodására felügyelni és kiadásaikat korlátozni, akár fényűzést szabályozó törvényekkel, akár külföldi luxuscikkek behozatalának megtiltásával. Ők maguk, mindig és kivétel nélkül, a társadalom legnagyobb tékozlói. Ügyeljenek ők saját kiadásaikra, a magánemberek kiadásait pedig nyugodtan rábízhatják azokra. Ha saját pazarlásuk nem teszi tönkre az államot, alattvalóiké sohasem fogja." (II. könyv III. fej., McCulloch kiad. II. köt. 122. old.)

És még egyszer a következő hely:

„A társadalom néhány igen tiszteletreméltó rendjének munkája, a *házicselédek* munkájához hasonlóan, *nem termel semmiféle értéket*" {van értéke, ezért kerül valamilyen egyenértékbe, de nem termel értéket} „és nem rögzítődik vagy realizálódik semmiféle tartós dologban vagy

* *Chalmersnál: meghatározása – Szerk.*

eladható jószágban... Az uralkodó például, az alatta szolgáló összes bírákkal és katonatisztekkel egyetemben, az egész hadsereg és hajóhad mind *nem-termelő munkások*. Ezek a köz *szolgái*, és a *más emberek iparkodása* által létrehozott évi termék egy része tartja el őket... *Ugyanebbe az osztályba* sorolandók... papok, jogászok, orvosok, mindenfajta írástudók; színészek, bohócok, zenészek, operaénekesek és táncosok stb." (i. m. 94–95. old.)

Ez a még forradalmi burzsoázia beszéde, azé, amely még nem vetette alá magának az egész társadalmat, az államot stb. Ezeket az – ősi, tisztelet övezte – transzcendens foglalkozásokat, uralkodót, bírákat, tiszteket, papokat stb., az általuk létrehozott régi ideológiai rendek összességét, tudósaikat, magistereiket és papjaikat *gazdaságilag* egyenlővé teszi saját lakájainak és mulattatóinak csapatával, mint ahogy ő és a ‚henyélő gazdagság' – a földbirtokos nemesség és a ‚henyélő tőkések' – tartják el őket. Ezek pusztán ‚a köz *szolgái*', mint ahogy a többiek a burzsoázia szolgái. ‚*Más* emberek *iparkodásának* termékéből' élnek, tehát az elkerülhetetlen mértékre kell őket redukálni. Az állam, az egyház stb. csak annyiban jogosultak, amennyiben a termelő burzsoák közös érdekeit igazgató vagy kezelő bizottságok; és költségeiket, minthogy önmagukban véve a termelés mellékköltségeihez tartoznak, a nélkülözhetetlen minimumra kell redukálni. Ez a nézet történelmileg érdekes abból a szempontból, hogy éles ellentétben áll részint az antik ókor nézetével, amelyben az anyagilag termelő munka a rabszolgaság bélyegét viseli és pusztán a ‚henyélő állampolgár' talapzatának tekintik, részint a középkor felbomlásából keletkező abszolút vagy arisztokratikus-alkotmányos monarchia nézetével, ahogy azt Montesquieu, aki még maga is foglya e nézetnek, oly naivul kimondja a következő tételben („Esprit des lois", VII. könyv IV. fej.):

„Ha a gazdagok nem költenek sokat, a szegények éhenhalnak."

Mihelyt ellenben a burzsoázia meghódította a terepet, részint maga kerítette hatalmába az államot, részint kompromisszumot kötött annak régi birtokosaival, továbbá mihelyt az ideológiai rendeket saját húsából való húsnak ismerte fel és mindenütt saját, neki megfelelő funkcionáriusaivá változtatta át; mihelyt ő maga nem áll többé szemben ezekkel a termelő munka képviselőjeként, hanem a tulajdonképpeni termelő munkások kelnek fel övele szemben és neki is azt mondják, hogy ‚más emberek iparkodásából' él; mihelyt eléggé művelt ahhoz, hogy ne oldódjék fel teljesen a termelésben, hanem „művelten" fogyasztani is akarjon; mihelyt maguk a szellemi

munkák mindinkább az ő *szolgálatában* mennek végbe, a tőkés termelés szolgálatába lépnek – megfordul a kocka, és a burzsoázia igyekszik „gazdaságilag" a saját álláspontjáról igazolni azt, ami ellen korábban kritikájával harcolt. Szóvivői és lelkiismeretnyugtatói ezen a téren a Garnier-k stb. Ehhez járul még e közgazdászok – maguk is papok, professzorok stb. – buzgalma, hogy „termelő" hasznosságukat bebizonyítsák, bérüket „gazdaságilag" igazolják.

A második, a rabszolgaságra vonatkozó hely így hangzik:

„Az ilyen foglalatosságokat" (a kézművesét és a manufaktúrásét) „csak rabszolgákhoz illőknek tartották" (több ókori államban), „és a szabad állampolgárokat eltiltották gyakorlásuktól. Még olyan államokban is, ahol nem állt fenn ilyen tilalom, mint Rómában és Athénban, a nép zöme ténylegesen ki volt zárva mindazokból a foglalkozásokból, amelyeket most a városok lakosságának alsóbb osztálya rendszerint gyakorol. Az ilyen foglalkozásokat Athénban és Rómában mind a gazdagok rabszolgái töltötték be, akik gazdáik hasznára gyakorolták őket, s az utóbbiak gazdagsága, hatalma és védelme a szegény szabademberek számára csaknem lehetetlenné tette, hogy munkájának piacot találjon, amikor ez konkurrált a gazdag rabszolgáinak munkájával. A rabszolgák azonban igen ritkán találékonyak; és a legfontosabb tökéletesítések, akár a gépi berendezésben, akár a munka elrendezésében és elosztásában, amelyek megkönnyítik és megrövidítik a munkát, mind szabademberek találmányai voltak. Még ha egy rabszolga javasolt volna is ilyenfajta tökéletesítést, gazdája [...] hajlamos lett volna úgy tekinteni a javaslatot, hogy a lustaság és az a vágy sugalmazza, hogy megtakarítsa saját fáradságát a gazdája költségére. A szegény rabszolga jutalom helyett alkalmasint jókora szidalmat, talán még fenyítést is kapott volna. Ezért a rabszolgákkal dolgozó manufaktúrákban ugyanannak a munkamennyiségnek az elvégzéséhez általában több munkát kellett alkalmazni, mint a szabademberekkel dolgozókban. Ez okból az előbbi manufaktúrák munkájának általában drágábbnak kellett lennie, mint az utóbbiakénak. Montesquieu úr megjegyzi,[86] hogy a magyar bányákat, bár nem gazdagabbak, mindig kisebb költséggel, s ennekfolytán nagyobb profittal aknázták ki, mint a szomszédságukban levő török bányákat. A török bányákat rabszolgákkal aknázzák ki; és e *rabszolgák karja az egyetlen gép*, amelynek alkalmazására *a törökök* valaha is gondoltak. A magyar bányákat szabademberek aknázzák ki, akik nagy mennyiségű gépet alkalmaznak saját munkájuk megkönnyítésére és megrövidítésére. Abból az igen kevésből, amit a görög

és római kor manufaktúratermékeinek áráról tudunk, úgy tűnik, hogy a finomabb fajtájúak szerfelett drágák voltak." (i. m. IV. könyv IX. fej., Garnier kiad. III. köt. 549–551. old.)

A. Smith maga mondja, i. m. IV. könyv I. fej., III. köt. 5. old.:

„Locke úr különbséget állapít meg a pénz és más ingó javak között.[87] Az összes többi ingó javak, mondja, *annyira felemészthető természetűek*, hogy az ezekből álló gazdagságban nemigen lehet bízni... A pénz ellenben állhatatos barát stb."

És tovább, i. m. 24–25. old.:

„Azt mondják, hogy a fogyasztási áruk hamarosan megsemmisülnek, míg az arany és az ezüst *tartósabb természetű*, és ha nem vinnék ki ezeket állandóan, akkor századokon át halmozódhatnának fel az ország valóságos gazdagságának hihetetlen megnövekedéséig."

A monetárrendszer embere azért rajong az aranyért, ezüstért, mert az *pénz*, a csereérték önálló létezése, kézzelfogható létezése, mégpedig elpusztíthatatlan, örökké tartó létezése, amennyiben nem engedik meg, hogy forgalmi eszközzé, az áruk csereértékének pusztán enyésző formájává váljék. Ezért szerinte a meggazdagodás módja az arany és ezüst felhalmozása, a felraktározás, a kincsképzés. És ahogy a Petty-idézetben[59] megmutattam, magát a többi árut is abban a mértékben becsülik, amelyben többé vagy kevésbé tartósak, tehát megmaradnak csereértéknek.

Mármost A. Smith *először* megismétli ugyanezt az elmélkedést az áruk viszonylag nagyobb vagy kisebb tartósságáról abban a szakaszban, ahol arról beszél, hogy a gazdagság képződése szempontjából a fogyasztás többé vagy kevésbé hasznos lehet aszerint, hogy a fogyasztási cikkek többé vagy kevésbé mulandóak.[88] Tehát itt kiütközik a monetárrendszer; és ez szükségszerű, hiszen még a közvetlen fogyasztásnál is megmarad az a hátsógondolat, hogy a fogyasztási cikk *gazdagság* marad, áru, tehát használati érték és csereérték egysége, ez pedig a használati érték tartósságának fokától függ, tehát attól, hogy a fogyasztás csak lassan szünteti-e meg azt a lehetőséget, hogy *áru*, vagyis csereérték hordozója legyen.

Másodszor. A termelő és nem-termelő munka közti második megkülönböztetésében Smith teljesen visszatér – tágabb formában – a monetárrendszer megkülönböztetéséhez.

A ‚termelő munka' „valamely különös dologban vagy eladható jószágban rögzítődik és realizálódik, *amely e munka befejeződése után legalábbis*

egy ideig megmarad. Olyan ez, mintha bizonyos mennyiségű munkát felraktároznának és felhalmoznának, hogy – szükség esetén – más alkalommal felhasználják." Ezzel szemben a ‚nem-termelő munka' eredményei vagy ‚szolgálatai' „általában elvégzésük pillanatában elenyésznek és ritkán hagynak maguk után valami nyomot vagy *értéket*, amelyért később ugyanolyan mennyiségű szolgálatot lehetne szerezni". (II. könyv III. fej., McCulloch kiad. II. köt. 94. old.)

Tehát ugyanazt a megkülönböztetést, amelyet a monetárrendszer az arany és ezüst és a többi áru között tesz, teszi Smith az áruk és a ‚szolgálatok' között. Itt is a felhalmozásról van szó, de már nem a kincsképzés formájában, hanem a reális formában, az újratermelésében. Az áru a fogyasztásban elmúlik, de azután magasabb értékű árut hoz újra létre, vagy, ha nem használják fel így, ő maga érték, amellyel más árut lehet vásárolni. A munka termékének az a tulajdonsága, hogy többé-kevésbé tartós és ezért újra elidegeníthető használati értékben létezik, olyan használati értékben, amelyben ‚eladható jószág', a csereérték hordozója, maga is *áru* – illetve valójában, amelyben *pénz*. A ‚nem-termelő munkások' ‚szolgálatai' nem válnak újra *pénzzé*. Sem adósságot nem fizethetek, sem árut nem vásárolhatok, sem értéktöbbletet létrehozó munkát nem vásárolhatok azokkal a szolgálatokkal, amelyeket én az ügyvédnek, az orvosnak, papnak, zenésznek stb., államférfinak, katonának stb. megfizetek. Ezek a szolgálatok elmúltak, mint mulandó fogyasztási cikkek.

Smith tehát alapjában ugyanazt mondja, mint a monetárrendszer. Az utóbbiak szerint csak az a munka termelő, amely *pénzt*, aranyat és ezüstöt hoz létre. Smith szerint csak az a munka termelő, amely megvásárlójának *pénzt* termel, csakhogy Smith minden áruban a burok ellenére észreveszi a pénzjelleget, míg a monetárrendszer csak abban az áruban veszi észre, amely a csereérték önálló létezése.

Ez a megkülönböztetés magának a polgári termelésnek a lényegén alapul, mivel a gazdagság nem egyenlő a használati értékkel, hanem csak az *áru* gazdagság, a használati érték mint a csereérték hordozója, mint pénz. A monetárrendszer azt nem fogta fel, hogy ezt a pénzt az áruk fogyasztása révén csinálják és gyarapítják, nem pedig arannyá és ezüstté való átváltoztatásuk révén, amelyekben mint önálló csereérték ki vannak kristályosodva, de amelyekben nemcsak hogy elvesztik használati értéküket, hanem *értéknagyságuk* sem változik.

[ÖTÖDIK FEJEZET]

Necker

[A kapitalizmusbeli osztályellentétnek a szegénység és gazdagság ellentéteként való ábrázolása]

Már fentebb néhány Linguet-idézet[89] mutatja, hogy ő világosan látja a tőkés termelés lényegét; s mégis Linguet-t itt Necker után lehet beilleszteni.

„Sur la législation et le commerce des grains" (első megjelenése 1775) és „De l'administration des finances de la France etc." [megjelent 1784] c. két írásában Necker kimutatja, hogy a munka termelőerőinek fejlődése csupán abban játszik közre, hogy a munkásnak *kevesebb idő* kell saját munkabére újratermeléséhez, tehát *több időt* dolgozik *megfizetetlenül* alkalmazójának. Eközben helyesen az *átlagmunkabérből*, a munkabér minimumából indul ki mint alapból. De lényegében nem magának a munkának tőkévé változása és a tőkének e folyamat általi felhalmozása foglalkoztatja őt, hanem a szegénység és gazdagság, a szegénység és luxus ellentétének általános fejlődése, amely azáltal megy végbe, hogy amilyen mértékben kisebb mennyiségű munka elegendő a szükséges létfenntartási eszközök előállításához, a munka egy része progresszíve feleslegessé válik és ezért luxuscikkek termelésére lehet felhasználni, egy másik termelési területen lehet alkalmazni. E luxuscikkek egy része tartós; ennélfogva a luxuscikkek évszázadról évszázadra felhalmozódnak azoknak a birtokában, akik a többletmunka felett rendelkeznek, s így az ellentét mind jelentősebbé válik.

A fontos az, hogy Necker egyáltalában a többletmunkából vezeti le a nem-dolgozó rendek gazdagságát – a profitot és a járadékot. Az értéktöbblet vizsgálatánál azonban a relatív értéktöbbletet tartja szem előtt, amely nem az összmunkanap meghosszabbításából, hanem a *szükséges munkaidő* megrövidítéséből ered. A munka termelőereje a munkafeltételek birtokosainak termelőerejévé válik. És maga a termelőerő egyenlő a valamely meghatározott eredmény megtermeléséhez szükséges munkaidő megrövidítésével. A fő helyek a következők:

Először: „De l'administration des finances de la France etc." (Oeuvres, II. köt., Lausanne és Párizs 1789):

„Látom a társadalom egyik osztályát, melynek vagyona mindig körülbelül ugyanaz kell hogy legyen; megpillantok egy másik osztályt, melynek gazdagsága szükségszerűen nő: így a luxusnak, amely viszonyból és összehasonlításból ered, követnie kell ez aránytalanságok menetét és az évek során mind feltűnőbbé kell válnia." (i. m. 285–286. old.) (Szép már a *két osztálynak* mint *osztálynak* az ellentéte.) „A társadalomnak az az osztálya, melynek sorsát mintegy *lerögzíti* a társadalmi törvények hatása, mindazokból áll, akik, *kezük munkájából élvén*, parancsolólag alá vannak vetve a *tulajdonosok*" (a termelési feltételek tulajdonosai) „törvényének, és kénytelenek olyan *munkabérrel* megelégedni, *amely csak a puszta életszükségleteknek felel meg*: konkurrenciájuk és *ínségüknek szorongató volta* szabja meg *függő helyzetüket*; ezek a körülmények változhatatlanok." (i. m. 286. old.)

„*A szerszámok folyamatos feltalálása*, amelyek *az összes kézművességeket leegyszerűsítették*, *megnövelte* tehát *a tulajdonosok gazdagságát és jólétét*; e szerszámok egy része, *minthogy csökkentette a föld kiaknázásának költségeit, tetemesebbé* tette azt a *jövedelmet*, amellyel e javak birtokosai rendelkezhetnek; a lángész felfedezéseinek egy másik része *annyira megkönnyítette* [...] az ipari munkákat, hogy a *létfenntartási eszközök szétosztóinak*" (azaz a tőkéseknek) „*szolgálatában álló emberek egyenlő időtartam alatt* és *ugyanannyi fizetésért* nagyobb mennyiségben tudtak készíteni mindenfajta termékeket." (i. m. 287. old.) „Tegyük fel, hogy az utolsó évszázadban százezer munkás kellett annak elvégzéséhez, amit ma nyolcvanezer véghezvisz; a többi húszezer kénytelen *más foglalkozásra* adni magát, hogy munkabérhez jusson; s az ebből származó új munkatermékek a gazdagok élvezeteit és fényűzését növelik." (i. m. 287–288. old.)

„Mert" – folytatja – „nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy mindazon mesterségekben, amelyek nem követelnek meg kiváló tehetséget, a megszabott fizetések mindig a minden egyes munkás számára *szükséges létfenntartási eszközök árának* felelnek meg; ennélfogva *az elvégzés gyorsasága*, mihelyt ismerete általánossá vált, *semmiben sem fordul a munka embereinek javára* és *csak azt eredményezi, hogy megszaporodnak azok az eszközök*, amelyek a föld termékeivel rendelkezők ízlését és hívságait elégítik ki." (i. m. 288. old.) „A különböző természeti javak között, amelyeket az emberek iparkodása megmunkál és módosít, nagyszámú

olyan van, melynek tartama jóval meghaladja az általános emberi élettartamot: minden nemzedék örökölte a megelőző nemzedék munkáinak egy részét" {Necker itt csak annak a felhalmozását vizsgálja, amit A. Smith ‚fogyasztási alapnak' nevez}, „és minden országban folyamatosan egyre nagyobb mennyiségű mesteri termék *halmozódott fel*; és minthogy ez a mennyiség mindig a tulajdonosok közt oszlik el, az ő élvezeteik és a polgárok nagyszámú osztályának élvezetei közötti aránytalanság szükségképpen egyre jelentékenyebbé és feltűnőbbé vált." (i. m. 289. old.) Tehát: „*Az ipari munka meggyorsítása*, amely megsokszorozta a földön a pompa és a fényűzés tárgyait, *az idő, amely alatt végbement felhalmozásuk*, és a *tulajdon törvényei, amelyek ezeket a javakat a társadalom egyetlen osztályának kezében gyűjtötték össze*... a luxus e nagy forrásai egyaránt léteznének, akármekkora lenne is a vertpénz összege." (i. m. 291. old.)

(Ez utóbbi polemizál azokkal, akik a luxust a pénz megnövekedett tömegéből vezetik le.)

Másodszor: „Sur la législation et le commerce des grains etc." (Oeuvres, IV. köt.):

„Mihelyt a kézművesnek vagy a földművesnek *nincs több tartaléka*, nem harcolhat többé; *dolgoznia* kell *ma, ha nem akar holnap éhenhalni*, és ebben a tulajdonos és a munkás között folyó érdekharcban az egyik a maga és családja életét teszi kockára, a másik pedig pusztán fényűzése növekedésének késedelmét." (i. m. 63. old.)

Ez az ellentéte a gazdagságnak, amely nem dolgozik, és a szegénységnek, amely dolgozik azért, hogy megéljen, éppígy előidézi a tudásnak egy ellentétét is. Tudás és munka szétválnak. Az előbbi maga is tőkeként vagy a gazdagok luxuscikkeként szembelép az utóbbival.

„A tudás és a megértés képessége a természet általános adománya, de csak a tanítás fejleszti ki; ha a tulajdon egyenlő volna, *mindenki mérsékelten dolgozna*" (tehát megint a munkaidő mennyisége a döntő) „és *mindenkinek volna némi tudása*, mert mindenkinek maradna *némi ideje*" (szabad ideje), „amelyet a tanulásnak és a gondolkodásnak szentelhetne; de a vagyonegyenlőtlenség mellett, amely a társadalmi rend következménye, a *tanítás el van zárva* mindazok elől, akik tulajdon nélkül születtek; mert az összes létfenntartási eszközök a nemzet azon részének kezében vannak, amely *a pénz vagy a föld* birtokosa, és semmiért senki nem ad semmit; az, aki úgy született, hogy nincs más segélyforrása, mint az ereje, kénytelen ezt az erőt kifejlődésének első pillanatától a tulajdonosok

szolgálatának áldozni és ezt egész életén át folytatni, napfelkeltétől addig a pillanatig, amikor ez az erő kimerül és megújításához alvásra van szüksége." (i. m. 112. old.) „Végül nem bizonyos-e, hogy az ismeretek-nek ez az egyenlőtlensége szükségessé vált mindazoknak a társadalmi egyenlőtlenségeknek a fenntartására, *amelyek szülték?*" (i. m. 113. old.) (v. ö. 118–119. old.)

Necker kigúnyolja azt a gazdasági összecserélést – jellegzetes ez a fiziokratákra ‚a földet' illetően, az összes későbbi közgazdászokra a tőke anyagi elemeit illetően –, amely magasztalja a termelési feltételek tulajdonosait, nem mert ők maguk, hanem mert ezek a feltételek szükségesek a munkához és a gazdagság termeléséhez.

„Azon kezdik, hogy összecserélik a tulajdonos (oly könnyen betölthető funkció) fontosságát a föld fontosságával." (i. m. 126. old.)[68]

[HATODIK FEJEZET]

Kitérő
A Gazdasági táblázat Quesnay szerint[90]

5 milliárd évi bruttótermék (tours-i livre-ekben)

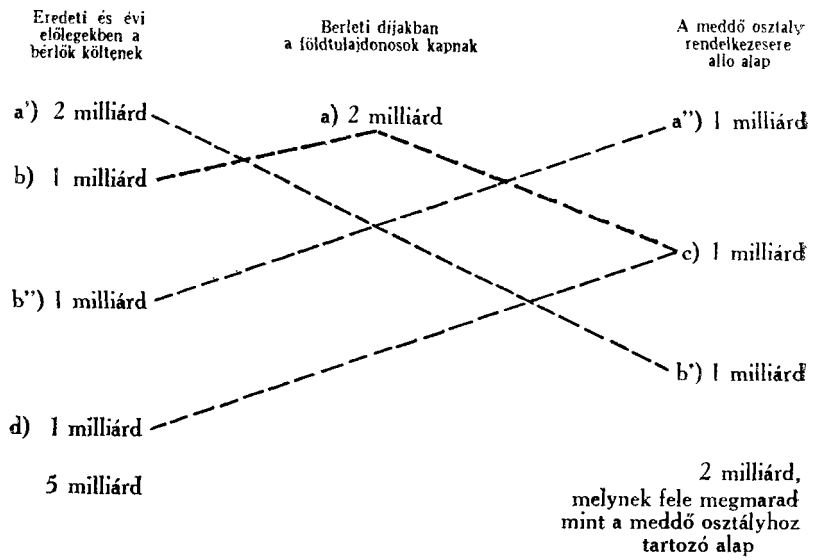

Hogy a táblázatot világosabbá tegyem, azt, amit Quesnay egy-egy esetben egy forgalom kiindulópontjának gondol, *a*, *a'*, *a"* betűvel, a forgalom következő tagját *b*, *c*, *d* és megfelelően *b'*, *b"* betűvel jelölöm meg.[91]

Ami ezen a táblázaton mindenekelőtt figyelemreméltó és aminek a kortársakra hatást kellett tennie, az a mód, ahogyan a pénzforgalom pusztán az áruforgalom és az áruújratermelés – ténylegesen a tőke forgalmi folyamata – által meghatározottnak jelenik meg benne.

[1. A bérlő és a földtulajdonos közti forgalom. A pénznek nem újratermelést kifejező visszaáramlása a bérlőhöz]

A bérlő először 2 milliárdnyi pénzt fizet a landlordnak, a ‚földtulajdonosnak'. Ez a pénzzel 1 milliárdért élelmiszert vásárol a bérlőtől. Tehát 1 milliárdnyi pénz visszaáramlik a bérlőhöz, amikor is el van intézve a bruttótermék $^1/_5$-e, amely a forgalomból véglegesen a fogyasztásba kerül.

Továbbá a landlord 1 milliárdnyi pénzért 1 milliárdnyi ipari árut, nem-mezőgazdasági terméket vásárol. Ezzel a (most megmunkált) termékek második $^1/_5$-e kerül a forgalomból a fogyasztásba. Ez az 1 milliárdnyi pénz most a ‚meddő osztály' kezében van, amely ezen 1 milliárdnyi élelmiszert vásárol a bérlőtől. Ezzel a második milliárd is, amelyet a bérlő a landlordnak fizetett járadék formájában, visszaáramlik a bérlőhöz. Másrészt termékének egy másik $^1/_5$-e a ‚meddő osztálynak' jutott, a forgalomból a fogyasztásba került. Ennek az első mozgásnak a végén tehát a 2 milliárdnyi pénz ismét a bérlő kezében van. Ez a pénz négyféle forgalmi folyamatot végzett el.

Először a járadék fizetési eszközéül szolgált. Ebben a funkcióban az évi termék semmilyen részét nem forgatja, hanem csak forgó utalvány a bruttóterméknek a járadékkal egyenlő részére.

Másodszor. A 2 milliárd egyik felén, 1 milliárdon a ‚földtulajdonos' élelmiszert vásárol a bérlőtől, tehát élelmiszerekben realizálja 1 milliárdját. A bérlő az 1 milliárdnyi pénzben ténylegesen csak visszakapja annak az utalványnak a felét, amelyet termékének $^2/_5$-ére a landlordnak adott. Ezúttal az 1 milliárd, minthogy vásárlóeszközül szolgál, olyan, összegének megfelelő árut forgat, amely a végleges fogyasztásba kerül. A landlordnak az 1 milliárd itt csak *vásárlóeszközül* szolgál; a pénzt visszaváltoztatja használati értékké (áruvá, amely azonban a végleges fogyasztásba kerül, amelyet mint használati értéket vásárolnak meg).

Ha pusztán az elszigetelt aktust tekintjük, a pénz a bérlő számára itt csak azt a szerepet játssza, amelyet mint vásárlóeszköz mindig játszik az eladó számára, tudniillik azt, hogy árujának átváltozott formája. A landlord az 1 milliárdját gabonává, a bérlő az 1 milliárd árú gabonát pénzzé változtatta, realizálta az árát. De ha ezt az aktust a megelőző forgalmi aktussal való összefüggésében tekintjük, akkor a pénz itt nem a bérlő árujának puszta átalakulásaként, nem árujának arany egyenértékeként jelenik meg. Hiszen ez az 1 milliárdnyi pénz csak egyik fele annak a 2 milliárdnyi pénznek, amelyet a bérlő a landlordnak fizetett járadék formájában. Igaz, hogy

1 milliárdnyi áruért 1 milliárdnyi pénzt kap, de *valójában ezzel csak visszavásárolja azt a pénzt, amelyben a landlordnak a járadékot fizette, vagyis a landlord a bérlőtől kapott 1 milliárdon 1 milliárdnyi árut vásárol a bérlőtől. A landlord a bérlőnek a bérlőtől egyenérték nélkül* kapott pénzzel *fizet.*

A pénznek ez a bérlőhöz való visszaáramlása a pénzt először, az első aktussal összefüggésben, nem egyszerű forgalmi eszköznek tünteti fel a bérlő számára. Azután pedig ez a visszaáramlás lényegileg különbözik a pénznek a kiindulópontjára való olyan visszaáramlásától, amikor ez a mozgás újratermelési folyamatot fejez ki.

Például: a tőkés vagy, hogy a tőkés újratermelésre jellemző mozzanatot teljesen elhagyjuk, egy termelő 100 £-et ad ki nyersanyagban, munkaszerszámban és létfenntartási eszközben arra az időre, amely alatt dolgozik. Előfeltételezzük, hogy a termelési eszközökhöz nem tesz hozzá több munkát, mint amennyit a létfenntartási eszközökben, önmagának fizetett munkabérében kiadott. Ha a nyersanyag stb. 80 £-gel, az elfogyasztott létfenntartási eszköz 20 £-gel – és a hozzátett munka szintén 20 £-gel – volt egyenlő, akkor a termék egyenlő 100 £-gel. Ha a termelő ezt a terméket eladja, a 100 £ visszaáramlik hozzá pénzben s í. t. A pénznek ez a kiindulópontjára való visszaáramlása itt nem fejez ki egyebet, mint az állandó újratermelést. A puszta átalakulás itt *P–Á–P*, pénz átváltozása áruvá és áru visszaváltozása pénzzé – az áru-forma és a pénz-forma e puszta váltakozása itt egyszersmind az újratermelési folyamatot képviseli. A pénz átváltozik árukká – *termelési eszközökké* és létfenntartási eszközökké; azután ezek az áruk mint elemek belekerülnek a munkafolyamatba, kikerülnek belőle mint termék; így ismét áru jelentkezik mint a folyamat eredménye, mihelyt ugyanis a kész termék ismét belekerül a forgalmi folyamatba és ezáltal ismét szembelép a pénzzel mint áru; és végül az áru visszaváltozik pénzzé, mivel a kész áru csak azután cserélhető ki ismét termelési elemeire, hogy előtte átváltozott pénzzé.

A pénznek kiindulópontjára való állandó visszaáramlása itt nemcsak a pénznek áruvá és az árunak pénzzé való formai átváltozását fejezi ki – ahogy ez az egyszerű forgalmi folyamatban vagy a puszta árucserében jelentkezik –, *hanem egyszersmind az árunak ugyanazon termelő által való állandó újratermelését is.* A csereértéket (pénzt) olyan árukká változtatják át, amelyek belekerülnek a fogyasztásba, amelyeket mint használati értékeket elhasználnak, de az újratermelő vagy ipari fogyasztásba kerülnek bele, ezért az eredeti értéket újra előállítják, és ezért *ugyanabban a* pénzösszegben jelentkeznek újra (a fenti példában, amelyben a termelő csak létfenntartásáért dolgozik). *P–Á–P* itt azt jelzi, hogy *P* nemcsak formailag változott

át *Á*-vá, hanem *Á*-t valóban elfogyasztják mint használati értéket, a forgalomból a fogyasztásba kerül, de az ipari fogyasztásba, úgyhogy értéke a fogyasztásban fennmarad és újratermelődik, ezért *P* a folyamat végén ismét előtűnik, fennmarad a *P–Á–P* mozgásban.

Ezzel szemben a pénznek fenti, a landlordtól a bérlőhöz való visszaáramlásában nem megy végbe újratermelési folyamat. Olyan ez, mintha a bérlő a landlordnak 1 milliárdnyi termékre szóló jegyeket vagy ticketeket adott volna. Mihelyt a landlord kiváltja ezeket a ticketeket, visszaáramlanak a bérlőhöz, ez ismét beváltja őket. Ha a landlord a járadék felét mindjárt in natura fizettette volna magának, akkor semmiféle pénzforgalom nem ment volna végbe. Az egész forgalom egyszerű gazdacserére korlátozódott volna, arra, hogy a termék a bérlő kezéből átmegy a landlord kezébe. Először a bérlő az áru helyett pénzt ad a landlordnak, azután pedig a landlord visszaadja a pénzt a bérlőnek, hogy elvegye magát az árut. A pénz a bérlőnek *fizetési eszközül* szolgál a landlorddal szemben; a landlordnak *vásárlóeszközül* szolgál a bérlővel szemben. Az első funkcióban eltávolodik a bérlőtől, a másodikban visszatér hozzá.

A pénznek a termelőhöz való effajta visszaáramlása kell hogy végbemenjen minden alkalommal, amikor ahelyett, hogy terméke egy részét fizetné hitelezőjének, e termék értékét fizeti neki pénzben; és hitelezőként jelenik meg itt mindenki, aki többletének társtulajdonosa. Például: a termelők minden adót pénzben fizetnek. A pénz itt az ő számukra fizetési eszköz az állammal szemben. Az állam ezen árukat vásárol a termelőktől. A pénz az állam kezében vásárlóeszközzé válik, és ennélfogva visszaáramlik a termelőkhöz, abban a mértékben, amelyben áruik eltávoznak tőlük.

A visszaáramlás e mozzanatának — a pénz e sajátságos, nem az újratermelés által meghatározott visszaáramlásának — kell végbemennie mindenütt a jövedelemnek tőkére való cseréjében. A pénzt itt nem az újratermelés, hanem a fogyasztás készteti visszaáramlásra. A jövedelmet pénzben fizetik, de csak árukban fogyasztható el. A termelőktől jövedelemként kapott pénzt tehát vissza kell fizetni nekik, hogy megkapjuk ugyanazt az értékösszeget árukban, tehát, hogy a jövedelmet elfogyasszuk. Az a pénz, amelyben jövedelmet fizetnek, tehát például járadékot vagy kamatot vagy adókat {az ipari tőkés önmagának a termékben fizeti ki jövedelmét, vagy pedig, ha a terméket eladta, ennek a jövedelmét alkotó részét fizeti ki önmagának}, a fizetési eszköz általános formáját ölti. Feltételezzük, hogy az, aki a jövedelmet fizeti, a hitelezőjétől kapta saját termékének egy részét, például a bérlő a terméknek azt a $^2/_5$-ét, amely Quesnay szerint a járadékot alkotja. A bérlő csak névleges vagy de facto birtokosa ennek.

A bérlő termékéből azon résznek tehát, amely a járadékot alkotja, a bérlő és a landlord közti forgalmához csak a termék értékével egyenlő pénzösszegre van szüksége, noha ez az érték kétszer forog. Először a bérlő megfizeti a járadékot pénzben; azután a landlord ugyanezen a pénzen megvásárolja a terméket. Az első egyszerű pénzátvitel, mivel a pénz csak mint *fizetési eszköz* funkcionál, tehát előfeltételeztük, hogy az áru, amelyért fizetik, már a fizető birtokában van és nem vásárlóeszközül szolgál neki, egyenértéket nem kap érte, hanem ez az egyenérték már előzetesen az övé. Másodszor ellenben mint áru vásárlóeszköze, forgalmi eszköze működik. Olyan ez, mintha a bérlő a pénzen, amelyben a járadékát fizeti a landlordnak, megvásárolta volna ennek a termékben való részesedését. A landlord ugyanezen a pénzen, amelyet így kapott a bérlőtől (aki azonban valójában egyenérték nélkül adta oda), ismét visszavásárolja a bérlőtől a terméket.

Ugyanaz a pénzösszeg tehát, amelyet a termelők a jövedelem birtokosainak fizetési eszköz formájában adnak át, a jövedelem birtokosai számára a termelők áruinak vásárlóeszközéül szolgál. A pénznek ez a kétszeri helycseréje — a termelő kezéből a jövedelem birtokosának kezébe és az utóbbi kezéből vissza a termelő kezébe — így csak az áru egyszeri helycseréjét fejezi ki, tudniillik a termelő kezéből a jövedelem birtokosának kezébe. Minthogy a termelőről feltételeztük, hogy termékének egy részével tartozik a jövedelem birtokosának, ezért a pénzjáradékban valójában csak utólag megfizeti a már birtokába átment áru értékét. Az áru az ő kezében van. De nem az övé. Tehát azon a pénzen, amelyet a jövedelem formájában fizet, megvásárolja a maga tulajdonának. Az áru ezért nem cserél gazdát. Ha a pénz gazdát cserél, ez csak azt fejezi ki, hogy *cserélődik a tulajdoni jogcím* az árura, amely továbbra is a termelő kezében marad. Innen ered a pénz e kétszeri helycseréje, miközben az áru csupán egyszer cserél gazdát. A pénz kétszer forog, hogy az árut egyszer megforgassa. De ez is csak egyszer forog forgalmi eszközként (vásárlóeszközként), a másik alkalommal pedig fizetési eszközként forgott, melynek forgásakor, mint korábban kifejtettem, nem megy végbe árunak és pénznek egyidejű helycseréje.

Valóban, ha a bérlőnek nincs pénze, csupán a terméke, akkor termékét csak azután fizetheti meg, hogy előzőleg eladta áruját, tehát az áru már végigment első átalakulásán, mielőtt a bérlő mint pénzt kifizetheti a landlordnak. Ezt is beleszámítva, a pénz többször cserél helyet, mint az áru. Először $Á—P$; az áru $^2/_5$-ét eladják és pénzzé változtatják át. Itt egyidejűleg cserél helyet áru és pénz. De azután ugyanez a pénz, anélkül, hogy az áru helyet cserélne, a bérlő kezéből a landlord kezébe megy át. Itt a pénz

helycseréjét látjuk az áru helycseréje nélkül. Ez ugyanaz, mintha a bérlőnek egy részestársa lenne. Ő vette át a pénzt, de meg kell osztania részestársával. Vagy helyesebben a $^2/_5$ szempontjából ugyanaz a helyzet, mintha a bérlőnek egy szolgája vette volna át a pénzt. Ez a szolga köteles átadni a pénzt a bérlőnek, nem tarthatja meg a saját zsebében. A pénznek az egyik kézből a másikba való átmenése itt semmiféle áruátalakulást nem fejez ki, hanem pusztán a pénz átvitelét közvetlen birtokosának kezéből tulajdonosának kezébe. Ez az eset állhat fenn tehát akkor, amikor a pénz első átvevője pusztán továbbadja a pénzt alkalmazójának. Akkor a pénz nem is fizetési eszköz, egyszerű átmenetről van szó az átvevő kezéből, akinek nem tulajdona, a tulajdonos kezébe.

A pénz effajta helycseréjének éppúgy abszolúte semmi köze nincs az áru átalakulásához, mint annak a helycserének, amely egyik pénzfajtának a másikra való átcseréléséből ered. De a fizetési eszköz esetében mindig feltesszük, hogy a fizető árut kapott, amelyért utólag fizet. Ami a bérlőt stb. illeti, ő ezt az árut nem *kapta;* az áru az ő kezében van, még mielőtt a landlord kezében lenne, és az *ő* termékének része. De *jogilag* a bérlő csak akkor kapja meg az áru tulajdonát, amikor az érte kapott pénzt átadja a landlordnak. Az árura való jogcíme megváltozik; az áru maga előtte is, utána is a kezében van. De először úgy volt a kezében, mint *birtok*, melynek a landlord a tulajdonosa. Most úgy van a kezében, mint saját tulajdona. Azért, mert megváltozik a jogi forma, amelyben az áru ugyanabban a kézben van, magának az árunak természetesen nem kell gazdát változtatnia.

2. A tőkés és munkás közti pénzforgalomról]

[*a) Polgári elképzelés a profitról mint a munkabérelőlegezés és a vállalt kockázat jutalmáról*]

[Ebből egyszersmind látható, milyen idétlen az a frázis, amely a tőkés profitját abból „magyarázza", hogy a munkásnak pénzt előlegez, mielőtt az árut pénzzé változtatta.

Először: Ha a magam fogyasztására vásárolok árut, akkor nem kapok semmiféle „profitot" azért, mert én a vevő vagyok, az áru birtokosa pedig az „eladó", mert az én árumnak pénzformája van, az övének pedig még át kell változnia pénzzé. A tőkés a munkát csak azután fizeti meg, hogy elfogyasztotta, más árukat viszont azelőtt fizetnek meg, hogy elfogyasztják. Ez annak az árunak a sajátságos természetéből fakad, amelyet a tőkés meg-

vásárol, és amely valójában csak azután kerül át a kezébe, hogy elfogyasztották. A pénz itt fizetési eszközként lép fel. A tőkés mindig *azelőtt* sajátította el a „munka" árut, hogy megfizette. De az, hogy csak azért vásárolja meg ezt az árut, hogy termékének újraeladásából profitot szerezzen, nem *okalapja* annak, hogy ezt a profitot szerzi. Ez egy indíték. S nem jelentene egyebet, mint: A bérmunka megvásárlásával azért szerez profitot, *mert* újraeladásából profitot akar szerezni.

Másodszor: De a tőkés mégis előlegezi a munkásnak pénz formájában a terméknek azt a részét, amely mint munkabér neki jut, és ilymódon megtakarítja neki a fáradságot, a kockázatot és az időt, amelybe a munkásnak magának kerülne az áru őt munkabérként megillető részének pénzzé változtatása. Nem kell-e a munkásnak ezért a fáradságért, ezért a kockázatért és ezért az időért a tőkést megfizetnie, nem kell-e tehát a termékből kevesebbet kapnia, mint amennyi különben járna neki?

Ezzel halomra döntik az egész bérmunka-tőke viszonyt, és megsemmisítik az értéktöbblet közgazdasági igazolását. A folyamat eredménye valójában az, hogy az az alap, amelyből a tőkés a bérmunkást fizeti, valójában nem egyéb, mint ennek saját terméke, és hogy ennélfogva a tőkés és a munkás *ténylegesen* osztozkodik, megfelelő hányadban, a terméken. De ennek a tényleges eredménynek abszolúte semmi köze a tőke és a bér közti ügylethez (amelyen a többlet közgazdasági jogosultsága, magának az árucserének a törvényeiből fakadó jogosultsága nyugszik). Amit a tőkés megvásárol, az a munkaképesség feletti időleges rendelkezés; csak akkor fizeti meg, amikor ez a munkaképesség már működött, termékben tárgyiasult. Mint mindenütt, ahol a pénz fizetési eszközként működik, a vétel és az eladás itt is megelőzi a pénznek a vevő részéről történő reális elidegenítését. De a munka a tőkés *birtokában van* ez után az ügylet után, amely befejeződött, mielőtt a valóságos termelési folyamat megkezdődik. Az *áru*, amely termékként e folyamatból kikerül, egészen az övé. Ő termelte birtokában levő termelési eszközökkel és általa megvásárolt — bár még meg nem fizetett —, tehát birtokában levő munkával. A helyzet ugyanaz, mintha egyáltalán nem fogyasztott volna el idegen munkát az áru termeléséhez.

A nyereség, amelyre a tőkés szert tesz, a többletérték, amelyet realizál, éppen onnan származik, hogy a munkás nem áruban realizált munkát, hanem magát a munkaképességét adta el neki mint árut. Ha a munkás az első formában lépett volna vele szembe mint árutulajdonos, akkor a tőkés nem tehetett volna szert nyereségre, nem realizálhatott volna többletértéket, minthogy az értékek törvénye szerint egyenértékek cserélődnek ki, egyenlő mennyiségű munka egyenlő mennyiségű munkára.

A tőkés többlete éppen onnan származik, hogy a munkástól nem árut, hanem magát a munkaképességét vásárolja meg, és ennek kisebb az értéke, mint e munkaképesség termékének, vagy ami ugyanaz, több tárgyiasult munkában realizálódik, mint amennyi benne magában realizálódott. De most a profit igazolása kedvéért betemetik magát a profit forrását és lemondanak az egész ügyletről, amelyből fakad. Minthogy ténylegesen — mihelyt a folyamat folytonos — a tőkés a munkást csak ennek saját termékéből fizeti, minthogy a munkást csak saját termékének egy részével fizetik meg, az előleg tehát puszta látszat, most ezt mondják: a munkás eladta a termékben való részesedését a tőkésnek, *mielőtt a terméket pénzzé változtatták*. (Talán mielőtt a termék alkalmas volt arra, hogy pénzzé változtassák — hiszen, ámbár a munkás munkája termékben anyagiasult, az ‚eladható jószágnak' talán még csak egy része realizálódott, például egy háznak egy része.) Ilymódon a tőkés nem tulajdonosa többé a terméknek, és ezzel megszűnik az egész folyamat, melynek révén idegen munkát *ingyen* sajátított el. Most tehát árutulajdonosok állnak szemben egymással. A tőkésé a pénz, a munkás pedig nem munkaképességét adja el neki, hanem árut, tudniillik a terméknek azt a részét, melyben saját munkája realizálódott.

A munkás akkor ezt fogja mondani a tőkésnek: „Ebből az 5 font fonalból például $^3/_5$ rész állandó tőkét képvisel. Ez a tiéd. $^2/_5$ rész, tehát 2 font az én újonnan hozzátett munkámat képviseli. Tehát 2 fontot kell fizetned nekem. Fizesd hát meg nekem 2 font értékét." S ezzel nemcsak a munkabért vágná zsebre, hanem a profitot is, egyszóval az általa 2 font formájában újonnan hozzátett, anyagiasult munka mennyiségével egyenlő pénzösszeget.

„De", mondja a tőkés, „nem előlegeztem-e én az állandó tőkét?"

„Well", mondja a munkás, „ezért vonsz le 3 fontot és fizetsz nekem csak 2-t."

„De", makacskodik a tőkés, „nem adhatnál a munkádnak anyagi alakot, nem fonhatnál az én gyapotom és orsóim nélkül! Ezért külön kell fizetned."

„Well", mondja a munkás, „a gyapot elrohadt volna és az orsókat megette volna a rozsda, ha én nem használtam volna fel őket a fonáshoz. Igaz, az a 3 font fonal, amelyet levonsz, csupán gyapotodnak és az 5 font fonalban elfogyasztott, tehát benne foglalt orsóknak az értékét képviseli. De csakis az én munkám — azáltal, hogy ezeket a termelési eszközöket mint termelési eszközöket elhasználta — tartotta fenn a gyapot és az orsók értékét. Munkámnak ezért az értéket fenntartó erejéért semmit sem számítok fel neked, mert magán a fonáson kívül, amiért a 2 fontot kapom, nem került külön munkaidőmbe. Ez munkám természeti adománya, amely

nekem semmibe sem kerül, de fenntartja az állandó tőke értékét. Ahogy én nem számítok fel ezért neked semmit, éppúgy te sem számíthatsz fel nekem azért, mert én orsók és gyapot *nélkül* nem fonhattam volna. Fonás nélkül pedig a te orsóid és gyapotod fabatkát sem érnének."

A sarokba szorított tőkés: „A 2 font fonal valóban 2 sh.-et ér. Ennyi munkaidődet képviseli. De megfizessem neked, még mielőtt eladtam? Talán el sem adom. Ez az I. számú kockázat. Másodszor, talán árán alul adom el. Ez a II. számú kockázat. És harmadszor, minden körülmények között időbe kerül még az eladása. *Ingyen* vállaljam a kedvedért a két kockázatot és ráadásul az időveszteséget? Csak a halált adják ingyen."

„Várjunk egy cseppet", feleli a munkás, „milyen viszonyban is vagyunk egymással? *Mint árutulajdonosok* állunk szemben egymással, te *mint vevő*, mi *mint eladók*, hiszen meg akarod venni tőlünk a termékben való részesedésünket, a 2 fontot, az pedig valójában nem tartalmaz egyebet, mint saját tárgyiasult munkaidőnket. Mármost azt állítod, hogy árunkat értéken *alul* kell eladnunk neked, úgyhogy eredményként több értéket kapsz áruban, mint amennyid van most pénzben. Árunk értéke egyenlő 2 sh. Te csak 1 sh.-et akarsz érte adni, ami által — minthogy 1 sh. annyi munkaidőt tartalmaz, mint 1 font fonal — még egyszer annyi értéket kapnál cserébe, mint amennyit adsz. Mi viszont egyenérték helyett az egyenérték felét kapnánk, 2 font fonal egyenértéke helyett csak 1 font egyenértékét. És mire alapozod ezt a követelést, amely ellentmondásban van az értékeknek és az áruk értékük arányában való cseréjének törvényével? Mire? Arra, hogy te vevő vagy, mi pedig eladók vagyunk, hogy a mi értékünk fonal, áru formájában, a te értéked pedig pénz formájában van meg, hogy a fonal formájában levő ugyanakkora érték a pénz formájában levő ugyanakkora értékkel áll szemben. De kedves barátom! Hiszen ez puszta formacsere, amely az érték *megjelenítését* érinti, de az *értéknagyságot* változatlanul hagyja. Vagy azt a gyerekes nézetet vallod, hogy minden árut árán *alul*, azaz az értékét képviselő pénzösszegen alul kell eladni azért, mert pénz formájában *nagyobb* értéket kap? De nem, kedvesem, nem kap nagyobb értéket; értéknagysága nem változik, csak most tisztán csereértékként jelentkezik.

Gondold meg egyébként, kedvesem, milyen kellemetlenségekbe sodrod önmagadat. Állításod ugyanis arra lyukad ki, hogy az eladó az árut mindig értékén *alul* kell hogy eladja a vevőnek. Nálad csakugyan ez történt korábban, amikor még nem az árunkat, hanem magát a munkaképességünket adtuk el neked. Igaz, a munkaképességünket értékén vetted meg, de a munkánkat azon az értéken *alul* vetted meg, amelyben megtestesül.

No de hagyjuk ezt a kellemetlen emléket. Hála istennek ebből a helyzetből kikerültünk, amióta — saját elhatározásod következtében — már nem a munkaképességünket kell áruként eladnunk neked, hanem magát az árut, amely munkánk terméke. Térjünk vissza a kellemetlenségekre, amelyekbe sodrod magadat. Az általad újonnan felállított törvénynek, hogy árujának pénzzé változtatásáért az eladó nem árujával, árujának pénzre való kicserélésével fizet, hanem azzal fizet érte, hogy az árut árán *alul* adja el — ennek a törvénynek, mely szerint a vevő mindig becsapja, rászedi az eladót, minden vevőnél és eladónál ugyanolyan mértékben kell érvényesülnie. Tegyük fel, hogy elfogadjuk javaslatodat, de azzal a feltétellel, hogy önmagad is engedelmeskedel az általad újonnan kreált törvénynek, tudniillik annak a törvénynek, hogy az eladónak áruja egy részét *ingyen* kell odaadnia a vevőnek azért, mert ez az árut pénzzé változtatja neki. Te tehát a mi 2 sh. értékű 2 fontunkat 1 sh.-ért veszed meg, és így 1 sh.-et vagyis 100%-ot nyersz. De most, miután a bennünket illető 2 fontot megvásároltad tőlünk, most 5 sh. értékű 5 font fonal van a kezedben. Most, gondolod, jó üzletet fogsz csinálni. Az 5 font csak 4 sh.-edbe kerül, és te 5 sh.-ért akarod eladni. »Megállj!«, mondja a *te vevőd*. »Az 5 font fonalad áru, te eladó vagy. Nekem ugyanekkora értékem van pénzben, én vevő vagyok. Tehát az általad elismert törvény szerint 100%-ot kell rajtad nyernem. Az 5 font fonalat tehát 50%-kal értékén alul, 2 1/2 sh.-ért kell nekem eladnod. Akkor 2 1/2 sh.-et adok neked és 5 sh. értékű árut kapok érte, s ilymódon 100%-ot nyerek rajtad, mert ami az egyiknek jogos, a másiknak méltányos.«

Látod hát, kedves barátom, mire vezet a te új törvényed; csak önmagadat csaptad volna be, hiszen ha egy pillanatra vevő vagy is, de utána megint eladó vagy. Az adott esetben eladóként többet veszítenél, mint amennyit vevőként nyertél. És gondold csak meg jól! Vajon mielőtt megvolt a 2 font fonal, amelyet most tőlünk meg akarsz venni, nem voltak-e korábban más vásárlásaid, melyek nélkül az 5 font fonal egyáltalában létre sem jött volna? Nem vettél-e előzőleg gyapotot és orsót, amelyeket most 3 font fonal képvisel? Akkor a liverpooli gyapotkereskedő és az oldhami fonógépgyáros mint *eladók* léptek szembe veled, s te velük mint *vevő*; ők árut képviseltek, te pénzt — pontosan ugyanaz a viszony, mint amelyben pillanatnyilag, szerencsénkre vagy bosszúságunkra, mi állunk szemben egymással. Vajon az agyafúrt gyapotkereskedő és kedélyes oldhami cimborád nem nevettek volna ki, ha azt követeled, hogy a gyapot és az orsók egy részét *ingyen* engedjék át, vagy, ami ugyanaz, ezeket az árukat árukon (és értékükön) alul adják el neked azért, mert te nekik árut pénzzé, ők azonban neked pénzt áruvá változtatnak, mert ők eladók, te

pedig vevő vagy? Ők semmit sem kockáztatnak, hiszen készpénzt kapnak, a tiszta, önálló formában levő csereértéket. Ezzel szemben te, micsoda kockázat! Először orsóból és gyapotból fonalat készíteni, a termelési folyamat minden kockázatán átmenni, és végül még a fonal újra eladásának, pénzzé való visszaváltoztatásának kockázata! A kockázat, hogy vajon értékén, értékén felül vagy alul kel el? A kockázat, hogy egyáltalán nem kel el, egyáltalán nem változtatod vissza pénzzé; fonal minőségében pedig édeskeveset érdekel téged. Sem nem eszed, sem nem iszod a fonalat, nem használod semmire, kivéve eladásra! És mindenesetre az időveszteség, amibe a fonal pénzzé való visszaváltoztatása, tehát belefoglalva az orsóké és a gyapoté is kerül! »Öreg fiú«, felelnének neked cimboráid, »ne űzz bolondot magadból. Ne beszélj badarságot. Mi az ördögöt törődünk mi azzal, hogy mivé szándékozol változtatni a mi gyapotunkat és orsóinkat? Hogy mire akarod felhasználni! Égesd el, akaszd fel, ha kedved van rá, dobd oda a kutyáknak, de fizesd ki! Mi jut eszedbe! Adjuk ajándékba neked áruinkat, mert te pamutfonó gyárat nyitottál és úgy látszik nem érzed magad teljesen jól ebben az üzletágban, így hát felnagyítod kockázatát és veszélyeit! Hagyd abba a pamutfonást, vagy ne gyere a piacra ilyen idétlen ötletekkel!«"

A munkások e neki címzett szavaira a tőkés előkelően mosolyogva így válaszol: „Látszik, emberek, hogy hallottatok valamit harangozni, de nem tudjátok, hol a harang. Olyan dolgokról beszéltek, amikhez nem értetek. Azt hiszitek, hogy a liverpooli zsiványnak és az oldhami fickónak készpénzt fizettem? Ördögöt. Váltókkal fizettem nekik, és a liverpooli zsivány gyapotja valójában már meg volt fonva és el volt adva, mielőtt váltója lejárt. Veletek egészen más az eset. Ti készpénzt akartok."

„Rendben van", mondják a munkások, „és mit csinált a liverpooli zsivány és az oldhami fickó a váltóiddal?"

„Mit csináltak velük", mondja a tőkés. „Ostoba kérdés! Benyújtották bankárjuknak és az leszámította nekik."

„Mennyit fizettek ők a bankárnak?"

„Lássuk csak! A pénz most igen olcsó. Azt hiszen, hogy úgy 3% leszámítolási kamatot fizettek; azaz, hogy nem az összeg 3%-át, hanem annyit fizettek a váltó lejárati idejére, amennyi egy éves lejárati idő esetén az összeg 3%-ának felelne meg."

„Annál jobb", mondják a munkások. „Fizess nekünk 2 sh.-et, árunk értékét — vagy mondjuk 12 sh.-et, mivel most egy napra számoltunk, de egy hétre akarunk számolni. De vond le ebből az összegből a két hétre jutó évi 3%-ot."

„De ez a váltó túlságosan kicsiny ahhoz", mondja a tőkés, „hogy bármelyik bankár leszámítolja."

„Jó", válaszolnak a munkások, „mi 100-an vagyunk. Így hát 1200 sh.-et kell fizetned nekünk. Adj nekünk erről egy váltót. Ez 60 £-re rúg, és nem túlságosan kicsiny összeg ahhoz, hogy leszámítolják; azonkívül pedig, minthogy te leszámítolod magadnak, ez az összeg neked nem lehet túlságosan kicsiny, hiszen ez ugyanaz az összeg, amelyből állításod szerint a rajtunk szerzett profitod származik. A levonás szóra se lenne érdemes. És minthogy így termékünk legnagyobb részét teljesen megkapnók, hamarosan ott tartanánk, hogy nem szorulunk többé a leszámítolásodra. Természetesen csak annyi hitelt fogunk adni neked, amennyit a tőzsdés ad, kéthetit."

Ha a munkabért (a viszony teljes feje tetejére állításával) az összetermék munkásokat illető értékrészének leszámítolásából vezetik le — abból, hogy a tőkés ezt a részt *pénzben* előre kifizeti nekik —, akkor igen rövid lejáratú váltókat kellene nekik adnia, amilyenekkel ő maga például a gyapotkereskedőnek stb. fizet. A munkás megkapná termékének legnagyobb részét, és a tőkés hamarosan megszűnnék tőkés lenni. A termék tulajdonosából csak bankárrá válnék a munkásokkal szemben.

Egyébként ahogy a tőkésnek megvan az a kockázata, hogy az árut értékén alul adja el, ugyanúgy megvan az az esélye is, hogy értékén felül adja el. Ha a termék eladhatatlan, a munkást az utcára dobják. Ha a termék ára hosszabb időre a piaci ár alá süllyed, a munkás munkabérét az átlag alá csökkentik és ‚rövid időt' dolgoznak. A munkás viseli tehát a legnagyobb kockázatot.

Harmadszor: Senkinek sem jut az eszébe olyasmi, hogy a bérlő, minthogy a járadékot pénzben kell fizetnie, vagy az ipari tőkés, minthogy a kamatot pénzben kell fizetnie — tehát ahhoz, hogy kifizethesse, termékét előzőleg pénzzé kell változtatnia —, emiatt a járadék vagy a kamat egy részét levonhatja.}

[*b*) *A munkás által a tőkéstől vásárolt áruk. Nem újratermelést kifejező pénzvisszaáramlás*]

A tőkének abban a részében, amely az ipari tőkés és a munkás között forog (tehát a forgótőkének a változó tőkével egyenlő részében), szintén végbemegy a pénznek kiindulópontjára való visszaáramlása. A tőkés a munkásnak a munkabért pénzben fizeti; a munkás ezen árut vásárol

a tőkéstől, és így a pénz visszaáramlik a tőkéshez. (A gyakorlatban a tőkés bankárjához. De valójában a bankárok az össztőkét képviselik az egyes tőkésekkel szemben, az össztőkét, amennyiben mint *pénz* testesül meg.) Ez a visszaáramlás önmagában nem fejez ki újratermelést. A tőkés pénzen munkát vásárol a munkástól, a munkás ugyanezen a pénzen árut vásárol a tőkéstől. Ugyanaz a pénz először mint a munka vásárlóeszköze, később mint az áru vásárlóeszköze jelenik meg. Hogy visszaáramlik a tőkéshez, ez azért van, hogy a tőkés először mint vevő, azután pedig ugyanazokkal a felekkel szemben mint eladó jelenik meg. A pénz eltávolodik tőle mint vevőtől és visszatér hozzá mint eladóhoz. A munkás viszont először mint eladó és azután mint vevő jelenik meg, tehát először kapja a pénzt és azután kiadja, míg a tőkés vele szemben először kiadja és azután bevételezi.

A tőkésnél itt a $P—Á—P$ mozgás megy végbe. A pénzen árut (munkaképesség) vesz; e munkaképesség termékén (áru) pénzt vásárol, vagyis e terméket ismét eladja annak, aki előbb eladott neki, a munkásnak. Ezzel szemben a munkás az $Á—P—Á$ forgást képviseli. Eladja áruját (munkaképesség), és a pénzen, amelyért eladta, ismét visszavásárolja saját termékének (áru) egy részét. Lehetne ugyan ezt mondani: a munkás árut (munkaképesség) ad el pénzért, ezt a pénzt árura adja ki, és azután ismét eladja munkaképességét, úgyhogy szintén a $P—Á—P$ mozgást képviseli; és minthogy a pénz állandóan ide-oda áramlik közte és a tőkés közt, ugyanúgy azt is lehetne mondani, aszerint, hogy az egyiknek vagy a másiknak az oldaláról tekintjük: a munkás, akárcsak a tőkés, a $P—Á—P$ mozgást képviseli. Ámde a tőkés a vevő. A folyamat megújulása tőle, nem a munkástól indul ki, a pénz visszaáramlása viszont szükségszerű, mert a munkás kénytelen létfenntartási eszközöket vásárolni. Ebben — mint minden mozgásban, amelyben $P—Á—P$ a forgás formája az egyik oldalon és $Á—P—Á$ a *formája a másik oldalon* — megmutatkozik, hogy a cserefolyamat célja az egyik oldalon csereérték, pénz, és ezért ennek gyarapítása, a másik oldalon használati érték, fogyasztás. Ez történik a pénznek az először említett esetben való visszaáramlásakor is, amikor $P—Á—P$ a bérlő oldalán van, $Á—P—Á$ a landlord oldalán, tekintve, hogy a P, amellyel a bérlőtől vásárol, a földjáradék pénzformája, tehát már $Á—P$ eredménye, a landlordot alapjában in natura megillető termékrész átváltozott formája.

Ez a $P—Á—P$, amikor munkás és tőkés között pusztán a tőkés által munkabérre kiadott pénz visszaáramlásának kifejezése, önmagában véve nem fejez ki újratermelési folyamatot, hanem csak azt, hogy a vevő ugyanazokkal a felekkel szemben ismét eladóvá válik. Ugyancsak nem fejezi ki a pénzt mint tőkét, úgy tudniillik, hogy, mint $P—Á—P'$ esetében, a má-

sodik *P'* nagyobb pénzösszeg volna az első *P*-nél, tehát *P* magát értékesítő értéket (tőkét) képviselne. Ellenkezőleg, ez csupán *ugyanazon* pénzösszeg (gyakran még kevesebb) kiindulópontjára való formai visszaáramlásának kifejezése. (Tőkésen itt természetesen a tőkésosztály értendő.) Tehát helytelen volt az első részben[92] azt mondanom, hogy a *P—Á—P* formának mindenképpen *P—Á—P'*-nek kell lennie. Lehet, hogy pusztán a pénz visszaáramlásának formáját fejezi ki, ahogy ugyanott már jeleztem, amikor a pénznek ugyanazon kiindulópontra visszatérő körforgását abból magyaráztam, hogy a vevő ismét eladóvá válik.[93]

Nem *ez* által a visszaáramlás által gazdagodik a tőkés. Például 10 sh.-et fizetett munkabérre. Ezen a 10 sh.-en a munkás árut vásárol tőle. A tőkés a munkásnak a munkaképességéért kapott 10 sh.-ért árut adott. Ha in natura adott volna neki 10 sh. áru létfenntartási eszközt, akkor egyáltalán nem menne végbe pénzforgalom, tehát pénz visszaáramlása sem. A visszaáramlás eme jelenségének tehát semmi köze a tőkés gazdagodásához, amely csakis abból ered, hogy magában a termelési folyamatban a tőkés több munkát sajátít el, mint amennyit munkabérre kiadott, és hogy ezért terméke nagyobb, mint termékének termelési költségei — ezzel szemben az a pénz, amelyet a tőkés a munkásnak fizet, semmi esetre sem lehet kevesebb annál a pénznél, amelyen a munkás árut vásárol tőle. Ennek a formai visszaáramlásnak itt éppúgy nincs semmi köze a gazdagodáshoz, tehát éppúgy nem fejezi ki *P*-t tőkeként, mint ahogy a járadékra, kamatra és adóra kiadott pénznek a földjáradék, kamat, adó fizetőjéhez való visszaáramlása nem foglalja magában az érték gyarapítását vagy pótlását.

P—Á—P, amennyiben a pénznek a tőkéshez való formai visszaáramlását képviseli, csak azt fejezi ki, hogy a tőkés pénzben kiállított utalványa a saját árujában realizálódott.

E pénzáramlásnak — a pénz e kiindulópontjára való visszatérésének — téves értelmezésére példaként lásd fent Destutt de Tracyt.[94] Második példaként azután, különösen a munkás és tőkés közti pénzforgalmat illetően, Brayt kell idézni.[95] Végül a pénzkölcsönző tőkésre vonatkozóan *Proudhont*.[96]

A *P—Á—P* visszaáramlásnak ez a formája mindenütt megvan, ahol a vevő ismét eladó, tehát az egész kereskedelmi tőkénél, ahol az összes kereskedők vásárolnak egymástól, hogy eladjanak, és eladnak, hogy vegyenek. Előfordulhat, hogy a vevő — *P* — az árut, például rizst, nem tudja drágábban eladni, mint ahogy vette; talán árán alul kell eladnia. Akkor itt csak a pénz egyszerű visszatérése menne végbe, mert a vétel eladásba csap át anélkül, hogy a *P* értékesülő értéknek, tőkének bizonyult volna.

Ugyanez a helyzet például az állandó tőke cseréjében. A gépgyáros vasat vesz a vas termelőjétől és gépet ad el neki. Ebben az esetben a pénz visszaáramlik. Mint vas vásárlóeszközét adták ki. Azután a vastermelőnek gép vásárlóeszközéül szolgál, és ilymódon visszaáramlik a gépgyároshoz. A gépgyáros a kiadott pénzért megkapta a vasat, a bevett pénzért kiadta a gépet. Ugyanaz a pénz itt értékének kétszeresét forgatta meg. Például a gépgyáros 1000 £-en vett vasat; ugyanezen az 1000 £-en a vastermelő gépi berendezést vesz. A vas és a gépi berendezés értéke összesen = 2000 £. De ilymódon 3000 £-nek kell mozgásban lennie: 1000 £-nek pénzben, 1000 £-nek gépben és 1000 £-nek vasban. Ha a tőkések in natura cserélnének, akkor az áruk gazdát változtatnának anélkül, hogy egy fillér is forgott volna.

Ugyanez a helyzet, ha elszámolásban vannak egymással és a pénz fizetési eszközül szolgál nekik. Ha papírpénz vagy hitelpénz (bankjegy) forog, ez egyvalamit változtat a dolgon. Akkor létezik még 1000 £ bankjegyekben, de ennek nincs ‚benső értéke'. Mindenesetre itt is háromszor 1000 £ létezik: 1000 £ vas, 1000 £ gép, 1000 £ bankjegyekben. De ez a háromszor 1000 £ csak azért létezik, akárcsak az első esetben, mert a gépgyárosnak kétszer 1000 £-je volt, 1000 £-nyi gépe és 1000 £-nyi pénze — aranyban és ezüstben vagy bankjegyekben. Mindkét esetben a vastermelő csak visszaadja neki a második számút (a pénzt), mert egyáltalában csak azért kapta, mert a gépgyáros mint vevő nem vált közvetlenül megint eladóvá, az első árut, a vasat nem áruban fizette meg, s ezért pénzben fizette. Mihelyt áruban fizeti, azaz árut ad el a vastermelőnek, ez visszaadja neki a pénzt, mert nem fizetnek kétszer, egyszer pénzben és másodszor áruban.

Mindkét esetben az arany vagy a bankjegy az átváltozott formáját képviseli valamely korábban a gépgyáros által vásárolt árunak, vagy a másik fél által vásárolt árunak, vagy akár olyan árunak, amelyet ha nem is vásároltak, de pénzzé változtattak (mint a jövedelemnél), amilyent a landlord képvisel (ősei stb.[97]). Itt a pénz visszaáramlása tehát csak azt fejezi ki, hogy az, aki a pénzt árura kiadta, a forgalomba dobta, egy másik árunak az eladásával, amelyet ő dob a forgalomba, a pénzt megint kivonja abból.

Ugyanaz az imént említett 1000 £ egy nap alatt negyven-ötven kézen mehetne át tőkések között, és csak tőkét ruháznának át egyikről a másikra. Gép kerülne a vastermelőhöz, vas a paraszthoz, gabona a keményítő- vagy szeszgyároshoz stb. Végül az 1000 £ ismét a gépgyáros kezébe juthatna, tőle a vastermelőhöz stb. és így több mint 40 000 £ tőkét forgathatna meg, és mindig visszaáramolhatnék ahhoz, aki kiadta. Proudhon úr ebből azt

következteti, hogy az e 40 000 £-gel szerzett profitnak azt a részét, amely pénzkamattá oldódik fel, tehát amelyet a különböző tőkések kifizetnek — például a gépgyáros annak, aki neki 1000 £-et kölcsönzött, a vastermelő annak, aki neki 1000 £-et kölcsönzött, amelyet már rég kiadott szénre stb. vagy munkabérre stb. —, hogy a 40 000 £ által hozott *egész kamatot* ez az 1000 £ jövedelmezi. Tehát ha ez 5%, akkor a kamat 2000 £. Amiből csakugyan azt kapja eredményül, hogy az 1000 £ 200%-ot hozott. És ez a gazdaságtan par excellence* kritikusa!**

De noha *P—Á—P*, ahogyan a tőkés és munkás közti pénzforgalmat képviseli, önmagában véve nem jelez újratermelési aktust, mégis ennek az aktusnak állandó ismétlődése, a visszaáramlás folytonossága arra mutat. Egyáltalában egyetlen vevő sem léphet fel állandóan eladóként, ha nem termelik újra az árukat, amelyeket elad. Ez ugyan mindazokra érvényes, akik nem járadékból vagy kamatból vagy adókból élnek. De az egyik résznél, hogy az aktus befejezett legyen, mindig a *P—Á—P* visszaáramlás megy végbe, ahogy a tőkésnél a munkáshoz vagy a landlordhoz vagy a járadékoshoz való viszonyában (ebben az irányban a puszta visszaáramlás). A másik résznél az aktus akkor befejezett, amikor árut vásárolt, tehát *Á—P—Á*-n ment át, ahogy a munkásnál történik. Ezt az aktust újítja meg a munkás állandóan. A munkás mindig mint eladó, nem mint vevő kezdeményez. Ugyanez vonatkozik a csupán jövedelem kiadását jelző egész pénzforgalomra. Például maga a tőkés megeszik évenként bizonyos mennyiséget. Áruját pénzzé változtatta, hogy ezt a pénzt olyan árukra adja ki, amelyeket végleg el akar fogyasztani. Itt *Á—P—Á* van,

---

* — kiváltképpeni, sajátképpeni — *Szerk.*

** Proudhonnak az a passzusa, amelyre korábban utaltam, így hangzik:

„A jelzálogos követelések összege a legtájékozottabb szerzők szerint 12 milliárd, mások szerint 16 milliárd [...]. Az adóslevelek összege legalább 6. A csendestársak betétei körülbelül 2, [...] az államadósság 8 milliárd. Összesen 28 milliárd [...]. Mindez az adósság, jegyezzük meg, abból a pénzből ered, amelyet 4, [...] 5, [...] 6, [...] 8, [...] 12, sőt 15%-ra kölcsönadtak, vagy kölcsönadottnak tekintenek. Az első három kategóriára vonatkozóan a kamat átlagának 6%-ot vesznek; azaz 20 milliárdra 1200 milliót. — Adjuk hozzá az államadósság kamatát, körülbelül 400 milliót: összesen 1600 millió évi kamat 1 milliárd tőkéért." [152. old.] Tehát 160%. Mert „annak a készpénznek az összege, amely nem mondom, hogy létezik, de forog Franciaországban, a Bank pénztári készletét beleértve, a legelterjedtebb becslés szerint nem haladja meg az 1 milliárdot" (151. old.). „Ha a csere befejeződött, a pénz ismét rendelkezésre áll, következésképpen újra kölcsönadható... Abból, hogy a pénztőke cseréről cserére mindig visszatér forrásához, következik, hogy a kölcsönnyújtás megismétlése, amelyet mindig ugyanaz a kéz végez, mindig ugyanannak a személynek hoz nyereséget." (153–154. old.) „Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon", Párizs 1850.[98] — *Marx jegyzete.*

és nem hozzá áramlik vissza a pénz, hanem ahhoz az eladóhoz (például a boltoshoz), akinek tőkéjét a jövedelem kiadása pótolja.

Láttuk hát, hogy van jövedelemnek jövedelemre való cseréje, forgalma. A mészáros kenyeret vesz a péktől; a pék húst a mészárostól; mindkettő elfogyasztja jövedelmét. Azt a húst, amelyet maga a mészáros, és azt a kenyeret, amelyet maga a pék eszik meg, nem fizetik meg. A jövedelem e részét mindegyikük in natura fogyasztja el. Lehetséges azonban, hogy az a hús, amelyet a pék a mészárostól vesz, az utóbbinak nem tőkét, hanem jövedelmet pótol, az általa eladott húsnak azt a részét, amely nem pusztán profitját képviseli, hanem profitjának azt a részét, amelyet jövedelemként ő maga akar felélni. A kenyér, amelyet a mészáros a péktől vesz, szintén a mészáros jövedelmének kiadása. Ha elszámolásban vannak egymással, akkor csak az egyenleget kell kifizetnie az egyiknek vagy a másiknak. Kölcsönös vételeik és eladásaik egyensúlyban levő része fejében nem forog pénz. De tegyük fel, hogy a péknek kell fizetnie az egyenleget és ez az egyenleg a mészáros számára jövedelmet képvisel. Akkor a mészáros a pék pénzét más fogyasztási cikkekre adja ki. Tegyük fel, hogy ez a pénz 10 £, s ezt a szabónál adja ki. Ha ez a 10 £ a szabó számára jövedelmet képvisel, akkor ő is hasonló módon adja ki. Szintén kenyeret vesz rajta stb. Ezáltal a pénz visszaáramlik a pékhez, de már nem jövedelem, hanem tőke pótlásaként.

Felvethető még a következő kérdés: Abban a *P—Á—P*-ben, amelyet a tőkés végez, amely magát értékesítő értéket képvisel, a tőkés több pénzt von ki a forgalomból, mint amennyit beledob. (Tulajdonképpen ezt akarta a kincsképző, de neki nem sikerült. Hiszen ő nem több értéket von ki arany és ezüst formájában a forgalomból, mint amennyit áruk formájában beledobott. Több értéke van pénz formájában, míg korábban több értéke volt áru formájában.) Árujának összes termelési költségei 1000 £-gel egyenlők. Eladni 1200 £-ért adja el, mert most 20% azaz $^1/_5$ rész meg nem fizetett munka rejlik benne, amelyet nem fizetett ugyan meg, de elad. Hogyan lehetséges mármost, hogy az összes tőkések, az ipari tőkésosztály állandóan több pénzt von ki a forgalomból, mint amennyit beledob? Először is, a másik oldalon azt lehet mondani, hogy a tőkés állandóan többet dob bele, mint amennyit kivon belőle. Állótőkéjét meg kell fizetnie. De eladni csak elfogyasztásának mértékében, csak részletenként adja el. Az állótőke egészében belekerül az áru termelési folyamatába, ezzel szemben mindig csak sokkal kisebb részében kerül bele az áru *értékébe*. Ha 10 évig forog, akkor évenként csak $^1/_{10}$-e kerül bele az áruba, a többi $^9/_{10}$ fejében pedig nem forog pénz, mert ez a $^9/_{10}$ egyáltalán nem lép áru formájában a forgalomba. Ez az egyik dolog.

Ezt a problémát később vesszük szemügyre,[99] egyelőre pedig visszatérünk Quesnayhez.

Előbb azonban még egyet. A bankjegyek visszaáramlása egy bankhoz, amely leszámítol vagy kölcsönöket is folyósít bankjegyekben, egészen más jelenség, mint a pénz eddig vizsgált visszatérései. Ebben az esetben az áru pénzzé változását anticipálják. Az áru pénzformát ölt, még mielőtt eladták, talán még mielőtt megtermelték. Talán el is adták már (váltóért). *Mindenesetre* még nem *fizették meg*, még nem változtatták vissza pénzzé. Ezt az átváltozást tehát minden esetben anticipálják. Mihelyt az árut eladták (vagy el *kellett* hogy adják), a pénz visszaáramlik a bankhoz, vagy ennek saját jegyeiben, amelyek akkor visszatérnek a forgalomból, vagy idegen bankjegyekben, amelyeket akkor kicserélnek (a bankárok között) a sajátjaikra, úgyhogy akkor mind a két fajta bankjegy kivonódik a forgalomból, visszatér kiindulópontjára, vagy pedig aranyban és ezüstben. Ha ezt az aranyat és ezüstöt cserébe kívánják a bank harmadik személyek kezében levő jegyeiért, akkor a bankjegyek visszatérnek. Ha a bankjegyeket nem váltják át, akkor annyival kevesebb arany és ezüst forog, amennyi most a bankjegyek helyett a bank tárházában fekszik.

Mindezekben az esetekben a folyamat a következő: A pénz létezése (az áru pénzzé változása) anticipálva volt. Amikor az áru mármost valóban átváltozik pénzzé, másodszor változik át pénzzé. De ez a második pénzlétezése visszatér, kiváltja, helyettesíti első pénz-létezését, visszatér a forgalomból a bankba. A második pénz-létezés talán *egy és ugyanazon* bankjegytömeget fejezi ki, amelyet az első kifejezett. A váltót például egy fonalgyárosnak számították le. A fonalgyáros a váltót a szövőgyárostól kapta. A kapott 1000 £-gel szenet, gyapotot stb. fizetett meg. A különböző személyek, akiknek kezén e bankjegyek áruik megfizetésére átmennek, végül vászonra adják ki ezeket, és ilymódon a bankjegyek a szövőgyároshoz kerülnek, aki a lejárat napján ugyanezekkel a bankjegyekkel fizeti ki a fonógyárost, az pedig visszaviszi őket a bankba. Egyáltalán nem szükséges, hogy az áru második (posthumus) pénzzé változása — anticipált átváltozása után — más pénzben történjék, mint az első. És így az a látszat, hogy a fonógyáros valójában semmit sem kapott, hiszen bankjegyeket vett kölcsön, s a folyamat azzal végződik, hogy visszakapja a bankjegyeket és visszaszármaztatja a kibocsátóhoz. Valójában azonban egy és ugyanaz a bankjegy ez idő alatt forgalmi eszközül és fizetési eszközül szolgált, és a fonógyáros részben adósságait fizette meg vele, részben a fonal újratermeléséhez szükséges árukat vásárolta meg rajta és ilymódon egy többletet realizált (a munkás kizsákmányolása révén), amelyből most egy részt visszafizet-

het a banknak. Pénzben is, mivel több pénz áramlott vissza hozzá, mint amennyit kiadott, előlegezett, költött. Hogyan? Ez megint az egyelőre függőben hagyott kérdéshez tartozik.

[3. *A bérlő és az iparos közti forgalom a Gazdasági táblázat szerint*]

Visszatérünk tehát Quesnayhez. Most a harmadik és a negyedik forgalmi aktushoz érkezünk.

F (a landlord) 1 milliárdért ipari árukat vesz *M*-től (meddő osztály, ‚iparos') (*a*—c vonal a táblázatban). Itt a pénz, 1 milliárd, ugyanilyen összegű árut forgat. {Mivel egyszeri csere történik. Ha *F* apránként vásárolna *M*-től és ugyanilyen apránként kapná járadékát *B*-től (a ‚bérlőtől'), akkor az 1 milliárdnyi ipari árut meg lehetne vásárolni például 100 millióval. Hiszen *F* 100 millióért ipari árut vásárol *M*-től, *M* 100 millióért élelmiszert *B*-től, *B* 100 milliónyi járadékot fizet *F*-nek; és ha ez tízszer megtörténnék, akkor tízszer 100 milliónyi áru menne át *M*-től *F*-hez, *B*-től *M*-hez és tízszer 100 milliónyi *B*-től *F*-hez. Akkor az egész forgalom 100 millióval bonyolódnék le. Ha pedig *B* egyszerre fizeti ki a járadékot, akkor a most *M* birtokában levő 1 milliárdnak és a megint *B* birtokában levő 1 milliárdnak egy része a ládában pihenhetne és egy része foroghatna.} 1 milliárdnyi áru most *M*-től átkerült *F*-hez, ezzel szemben 1 milliárdnyi pénz *F*-től *M*-hez. Ez egyszerű forgalom. A pénz és az áru csak gazdát cserélnek egymással ellenkező irányban. De azon az 1 milliárdnyi élelmiszeren kívül, amelyet a bérlő eladott *F*-nek, és amely így a fogyasztásba került, a fogyasztásba került 1 milliárdnyi gyári áru, amelyet *M* adott el *F*-nek. Jegyezzük meg, hogy ezek már az új termés előtt léteztek. (Különben *F* nem vásárolhatná meg őket az új termésből származó termékkel.)

M a maga részéről most az 1 milliárdon élelmiszert vesz *B*-től [c—*d*]. Most a *bruttótermék második* $^1/_5$-*e* került a forgalomból a fogyasztásba. *M* és *B* között az 1 milliárd mint forgalmi eszköz működik. De ugyanakkor itt két olyan jelenség lép fel, amely az *M* és *F* közti folyamatban nem működik. Ez utóbbi folyamatban *M* a termékének egy részét, 1 milliárdnyi ipari árut, ismét pénzzé változtatta át. A *B*-vel való cserében azonban a pénzt ismét átváltoztatja élelmiszerré — Quesnaynél ez egyenlő a munkabérrel —, tehát pótolja vele munkabérre kiadott és elfogyasztott tőkéjét. Az 1 milliárd e visszaváltoztatása élelmiszerré *F*-nél csupán fogyasztást fejez ki, *M*-nél meg ipari fogyasztást, újratermelést, hiszen árujának egy részét ismét egyik termelési elemévé — élelmiszerré változtatja át. Az áru

egyik átalakulása, pénzből áruvá való visszaváltoztatása tehát itt egyszersmind az áru *valóságos*, nemcsak *formai* átalakulásának kezdetét fejezi ki, újratermelésének kezdetét, saját termelési elemeivé való visszaváltoztatásának kezdetét. Ez itt egyszersmind a tőke átalakulása. Ezzel szemben *F* számára csak átváltoztatják a jövedelmet pénzformából áruformába. Ez puszta fogyasztást fejez ki.

Másodszor pedig, azáltal, hogy *M* 1 milliárdért élelmiszert vásárol *B*-től, visszatért *B*-hez a második 1 milliárd, amelyet *F*-nek fizetett pénzjáradékként. De csak azért tér vissza hozzá, mert 1 milliárdnyi áruegyenértékkel ismét kivonja a forgalomból, visszavásárolja. A helyzet ugyanaz, mintha a landlord 1 milliárdért (az első 1 milliárdon kívül) élelmiszert vásárolt volna *B*-től, azaz pénzjáradékának második részét áruban vette volna át a bérlőtől és ezt az árut most kicserélte *M* árujára. *M* csupán felveszi *F* számára áruban annak a 2 milliárdnak második részét, amelyet *B* *F*-nek fizetett pénzben. Ha természetben fizetnének, akkor *B* 2 milliárdnyi élelmiszert adott volna *F*-nek; ebből 1 milliárdot *F* maga fogyasztott volna el, a másik 1 milliárdnyi élelmiszert pedig kicserélte volna *M* ipari áruira. Ebben az esetben csak ez történt volna: 1. a 2 milliárdnyi élelmiszer átvitele *B*-ről *F*-re; 2. *F* és *M* közti cserekereskedelem, amelyben az egyik 1 milliárdnyi élelmiszert cserél ki 1 milliárdnyi ipari árura és megfordítva.

Ehelyett négy aktus történt: 1. 2 milliárdnyi pénz átvitele *B*-ről *F*-re; 2. *F* 1 milliárdnyi élelmiszert vesz *B*-től; a pénz visszaáramlik *B*-hez, forgalmi eszközül szolgál; 3. *F* 1 milliárdnyi pénzen ipari árut vesz *M*-től; a pénz forgalmi eszközként működik, gazdát cserél az áruval ellenkező irányban; 4. *M* az 1 milliárdnyi pénzen élelmiszert vesz *B*-től; a pénz forgalmi eszközként működik. *M* számára egyszersmind tőkeként forog. A pénz visszaáramlik *B*-hez, mert most felveszik tőle a második 1 milliárdnyi élelmiszert, amelyre a landlordnak utalványa volt tőle. A pénz azonban nem közvetlenül a landlordtól áramlik vissza hozzá, hanem csak miután *F* és *M* között forgalmi eszközül szolgált és előzőleg, az 1 milliárdnyi élelmiszer felvétele előtt, útja során felvett 1 milliárdnyi ipari árut és átruházta az iparosról a landlordra. Ennek az árunak pénzzé változtatása (a landlorddal való cserében), valamint a pénznek ezt követő élelmiszerré változtatása (a bérlővel való cserében) — ez *M* részéről tőkéjének átalakulása, először pénzformába, másodszor pedig a tőke újratermeléséhez szükséges alkotóelemek formájába.

Az eddigi négy forgalmi aktus eredménye tehát: A landlord elköltötte a jövedelmét, felerészt élelmiszerekre, felerészt ipari árukra. Ezzel elköltötte a 2 milliárdot, amelyet mint pénzjáradékot kap. Az összeg fele köz-

vetlenül áramlott vissza tőle a bérlőhöz, fele közvetve, *M*-en át. *M* azonban megszabadult kész áruja egy részétől és ezt élelmiszerrel, tehát az újratermelés egyik elemével pótolta. Ezekkel a folyamatokkal véget ér az a forgalom, amelyben a landlord szerepel. De a forgalomból a fogyasztásba – részint nem-termelő, részint ipari fogyasztásba (a landlord a jövedelmével részben pótolta *M* tőkéjét) – került: 1. 1 milliárdnyi élelmiszer (az új termésből származó termék); 2. 1 milliárdnyi ipari áru (az előző évi termésből származó termék); 3. 1 milliárdnyi élelmiszer, amely belekerül az újratermelésbe, tehát azoknak az áruknak a termelésébe, amelyeket *M*-nek a következő évben ki kell majd cserélnie a landlord járadékának felére.

A 2 milliárdnyi pénz ismét a bérlő kezében van. Ez utóbbi most ‚évi és eredeti előlegeinek' pótlására – amennyiben ezek részben szerszámokból stb., részben olyan ipari árukból állnak, amelyeket a termelés folyamán fogyaszt el – 1 milliárdért árut vásárol *M*-től. Ez egyszerű forgalmi folyamat. Ezzel 1 milliárd *M* kezébe megy át, áruként létező termékének második része pedig pénzzé változik. Mindkét oldalon tőkeátalakulás történik. A bérlő 1 milliárdja visszaváltozik az újratermeléshez szükséges termelési elemekké. *M* kész áruja visszaváltozik pénzzé, átmegy az árunak pénzzé való *formai* átalakulásán, amely nélkül a tőke nem változhatik vissza a maga termelési elemeivé, tehát nem termelődhetik újra. Ez az ötödik forgalmi folyamat. A forgalomból az újratermelő fogyasztásba kerül 1 *milliárdnyi ipari áru* (az előző évi termésből származó termék) (*a'–b'*).

Végül *M* az 1 milliárdnyi pénzt, amelyben árujának fele most létezik, visszaváltoztatja termelési feltételeinek másik felévé, nyersanyagokká stb. (*a''–b''*). Ez egyszerű forgalom. Egyúttal *M* számára tőkéjének a maga újratermelésre alkalmas formájába való átalakulása, *B* számára termékének pénzzé való visszaváltozása. Most a forgalomból a fogyasztásba kerül a bruttótermék utolsó $^1/_5$-e.

Tudniillik: $^1/_5$ belekerül a bérlő újratermelésébe, nem kerül forgalomba, $^1/_5$-öt megeszik a landlord (ez egyenlő $^2/_5$-del); $^2/_5$-öt kap *M*; összesen $^4/_5$.[100]

Itt szemmelláthatólag megakad a számítás. Quesnay úgy látszik így számol: 1 milliárdot ($^1/_5$) ad *B* élelmiszerben *F*-nek (*a–b* vonal). 1 milliárdnyi nyersanyaggal pótolja *M* alapját (*a''–b''*). És 1 milliárdnyi élelmiszer az *M* munkabére, amelyet az áruhoz értékben hozzátesz és e hozzátevés folyamán élelmiszerben elfogyaszt (*c–d*). És 1 milliárd az újratermelésben marad (*a'*), nem kerül forgalomba. Végül 1 milliárdnyi termék előlegeket pótol (*a'–b'*). Csakhogy nem veszi észre, hogy *M* ezen az 1 milliárdnyi

ipari árun nem vásárol a bérlőtől sem élelmiszert, sem nyersanyagot, hanem visszafizeti neki saját pénzét.

Quesnay ugyanis eleve abból az előfeltevésből indul ki, hogy a bérlőnek bruttótermékén kívül még 2 milliárdja van pénzben és egyáltalában ez az az alap, amelyből a forgó pénzt merítik. Azonkívül elfelejti, hogy az 5 milliárdnyi bruttóterméken kívül létezik még 2 milliárdnyi bruttótermék ipari árukban, amelyeket az új termés előtt készítettek. Mert az 5 milliárd ‚csak a bérlők által betakarított évi termelés összességét, a termés összességét képviseli', de semmiképpen sem az ipar bruttótermékét, melynek újratermelési elemeit ebből a termésből kell pótolni.

Van tehát: 1. 2 milliárdnyi pénz a bérlő oldalán; 2. 5 milliárdnyi mezőgazdasági bruttótermék; 3. 2 milliárdnyi érték ipari áruban. Tehát 2 milliárdnyi pénz és 7 milliárdnyi termék (‚mezőgazdasági és ipari'). A forgalmi folyamat, röviden összefoglalva, a következőképpen megy végbe (*B* = bérlő, *F* = landlord, *M* = ‚iparos', ‚meddő'):

B 2 milliárdnyi pénzt fizet *F*-nek mint járadékot, *F* 1 milliárdért élelmiszert vesz *B*-től. Ezzel el van intézve a bérlő bruttótermékének $^1/_5$-e. Egyszersmind 1 milliárdnyi pénz visszaáramlik a bérlőhöz. *F* továbbá 1 milliárdért árut vesz *M*-től. Ezzel el van intézve *M* bruttótermékének egyik fele. Ennek fejében *M*-nek 1 milliárdnyi pénze van. Ezen a pénzen 1 milliárdnyi élelmiszert vesz *B*-től. *M* ezzel pótolja tőkéje újratermelési elemeinek egyik felét. Ezzel el van intézve a bérlő bruttótermékének egy másik $^1/_5$-e. Egyszersmind a bérlő ismét birtokában van a 2 milliárdnyi pénznek, ama 2 milliárdnyi élelmiszer árának, amelyet eladott *F*-nek és *M*-nek. *B* most 1 milliárdért árut vesz *M*-től, hogy pótolja ‚előlegeinek' felét. Ezzel el van intézve az ‚iparos' bruttótermékének másik fele. Végül ez az *M* az utolsó 1 milliárdnyi pénzen nyersanyagot vesz a bérlőtől; ezzel el van intézve a bérlő bruttótermékének egy harmadik $^1/_5$-e, pótolva van *M* tőkéje újratermelési elemeinek második fele, egyben pedig 1 milliárd visszaáramlott a bérlőhöz. Ez utóbbi tehát ismét birtokában van a 2 milliárdnak, ami rendjén való, mert Quesnay őt a tőkésnek fogja fel, akihez *F* csupán mint jövedelemfelvevő és *M* csupán mint ‚bérezett' viszonyul. Ha a bérlő közvetlenül termékében fizetné ezeket, akkor nem adna ki semmi pénzt. Tehát ha pénzt ad ki, ezen a pénzen *F* és *M* megveszik az ő termékét, és a pénz visszaáramlik hozzá. Ez a pénz formai visszaáramlása az ipari tőkéshez, aki mint vevő az egész vállalkozást megkezdi és véghezviszi. Továbbá az az $^1/_5$, amely az előlegeket pótolja, az újratermeléshez tartozik. De hátravan még a forgalomba egyáltalán nem került élelmiszerekből álló $^1/_5$ elintézése.

[4. Áruforgalom és pénzforgalom a Gazdasági táblázatban. A pénz kiindulópontjára való visszaáramlásának különböző esetei]

M a bérlőtől 1 milliárdért élelmiszert és 1 milliárdért nyersanyagot vásárol, *B* viszont tőle csak 1 milliárdnyi árut vásárol előlegeinek pótlására. Tehát *M*-nek 1 milliárdnyi egyenleget kell fizetnie, s ezt végső fokon azzal az 1 milliárddal fizeti meg, amelyet *F*-től kapott. Quesnay, úgy látszik, ezt, hogy *B*-nek *fizetnek* 1 milliárdot, összecseréli azzal, hogy *B* termékét *megveszik* 1 milliárdnyi összegben. Erre vonatkozóan – hogy hogyan áll ez – meg kell nézni Baudeau abbé „Explication"-jait.

Valójában (számításunk szerint) a 2 milliárd csak erre szolgált: 1. 2 milliárd összegű járadék pénzben való megfizetésére; 2. a bérlő 3 milliárdnyi bruttótermékének forgatására (ebből 1 milliárdnyi élelmiszer *F*-nek, 2 milliárdnyi élelmiszer és nyersanyag *M*-nek) és *M* 2 milliárdnyi bruttótermékének forgatására (ebből 1 milliárd *F*-nek, aki elfogyasztja, és 1 milliárd *B*-nek, aki újratermelő módon fogyasztja el).

M az utóbbi vételnél (*a*"–*b*"), amikor nyersanyagot vesz *B*-től, pénzben fizet neki.

Tehát még egyszer:

M 1 milliárdnyi pénzt kapott *F*-től. Ezen az 1 milliárdnyi pénzen 1 milliárdnyi élelmiszert vesz *B*-től. Ugyanezen az 1 milliárdnyi pénzen *B* árut vesz *M*-től. Ugyanezen az 1 milliárdnyi pénzen *M* nyersterméket vesz *B*-től.

Vagy pedig *M B*-től 1 milliárdnyi pénzért nyersanyagot és 1 milliárdnyi pénzért élelmiszert vesz. *B* 1 milliárdért árut vesz *M*-től. Ebben az esetben 1 milliárd visszaáramlanék *M*-hez, de csak azért, mert feltevés szerint *M*-nek azon az 1 milliárdnyi pénzen kívül, amelyet a landlordtól kap, és azon az 1 milliárdnyi árun kívül, amelyet még el kell adnia, még ráadásul 1 milliárdnyi pénze volt, amelyet ő maga dobott a forgalomba. Ahelyett, hogy 1 milliárd forgatná az árut közte és a bérlő között, e szerint az előfeltevés szerint 2 milliárd kellene ehhez. Akkor 1 milliárd visszatérne *M*-hez. Hiszen 2 milliárdnyi pénzért vásárol a bérlőtől. Ez utóbbi azért az 1 milliárdért vásárol *M*-től, amelyet mint a tőle kapott pénz felét vissza kellene fizetnie neki.

Az első esetben *M* két szakaszban vásárol. Először kiad 1 milliárdot; ez *B*-től visszaáramlik hozzá; azután pedig még egyszer, véglegesen kiadja, kifizeti *B*-nek, és így semmi sem áramlik vissza.

A második esetben ellenben *M* egyszerre vásárol 2 milliárdért. Ha mármost *B* 1 milliárdért viszontvásárol, akkor ez az 1 milliárd *M*-nél

marad. A forgalomnak 2 milliárdra van szüksége 1 milliárd helyett, mert az első esetben az 1 milliárd két forgással 2 milliárdnyi árut realizált. A második esetben 2 milliárd egy forgással szintén 2 milliárdnyi árut realizált. Ha mármost a bérlő 1 milliárdot *M*-nek visszafizet, *M*-nek nincs többje, mint az első esetben. Hiszen 1 milliárdnyi árun kívül a forgalomba dobott 1 milliárdnyi pénzt a saját, még a forgalmi folyamat előtt létezett alapjából. Ezt a forgalomért adta ki, ezért visszaáramlik hozzá.

Az első esetben: *M* 1 milliárdnyi pénzért 1 milliárdnyi árut vesz *B*-től; *B* 1 milliárdnyi pénzért 1 milliárdnyi árut vesz *M*-től; *M* 1 milliárdnyi pénzért 1 milliárdnyi árut *B*-től, úgyhogy *B* megtart 1 milliárdot.

A második esetben: *M* 2 milliárdnyi pénzért 2 milliárdnyi árut vesz *B*-től; *B* 1 milliárdnyi pénzért 1 milliárdnyi árut vesz *M*-től. A bérlő most is 1 milliárdot visszatart. *M* azonban visszakapja azt az 1 milliárdot, amely az ő részéről a forgalomnak előlegezett tőke volt, s amelyet a forgalom visszadob neki. *M* 2 milliárdért árut vesz *B*-től; *B* 1 milliárdért árut vesz *M*-től. Tehát *M*-nek minden körülmények között meg kell fizetnie 1 milliárdnyi egyenleget, de nem többet. Mivel *M*, hogy ezt az egyenleget megfizesse, a forgalom módja miatt 2 milliárdot fizetett *B*-nek, ez 1 milliárdot visszafizet neki, míg máskülönben nem fizet neki vissza pénzt.

Az első esetben ugyanis *M* 2 milliárdért vásárol *B*-től és *B* 1 milliárdért *M*-től. Tehát most is az egyenleg 1 milliárd *B* javára. De ezt az egyenleget úgy fizetik ki neki, hogy saját pénze visszaáramlik hozzá, mert *M* először 1 milliárdért vásárol *B*-től, azután *B* 1 milliárdért vásárol *M*-től, és végül *M* 1 milliárdért vásárol *B*-től. 1 milliárd forgatott itt 3 milliárdot. Egészében véve azonban 4 milliárdnyi érték volt a forgalomban (ha a pénz reális pénz): 3 milliárd áruban és 1 milliárd pénzben. A forgó és eredetileg (a *B*-vel szemben) forgalomba dobott pénzösszeg soha nem volt több 1 milliárdnál, azaz soha nem volt több annál az egyenlegnél, amelyet *M* kellett hogy fizessen *B*-nek. Azáltal, hogy *B* 1 milliárdért vásárolt tőle, mielőtt ő másodszor vásárol 1 milliárdért *B*-től, *M* ezzel az 1 milliárddal kifizetheti egyenlegét.

A második esetben *M* 2 milliárdot dob forgalomba. Igaz, hogy ezzel 2 milliárdnyi árut vásárol *B*-től. Erre a 2 milliárdra itt mint forgalmi eszközre van szükség, és áru-egyenértékért adják ki. De *B* 1 milliárdért viszontvásárol *M*-től. Tehát 1 milliárd visszatér *M*-hez, mert az egyenleg, amelyet fizetnie kell *B*-nek, csak 1 milliárd, nem pedig 2 milliárd. *M* most 1 milliárdot pótolt *B*-nek áruban, tehát *B* vissza kell hogy fizesse neki az 1 milliárdot, amelyet *M most* ingyen fizetett volna neki pénzben. Ez az eset elég figyelemreméltó ahhoz, hogy egy pillanatra megálljunk itt.

A fent előfeltételezett forgalomnál – 3 milliárdnyi áru forgalma, amelyből 2 milliárdnyi élelmiszer és 1 milliárdnyi ipari áru – különböző esetek lehetségesek; de itt megfontolandó: *először*, hogy Quesnay előfeltevése szerint az *M* és *B* közti forgalom megkezdésének pillanatában 1 milliárdnyi pénz van *M* kezében és 1 milliárdnyi pénz van *B* kezében; *másodszor*, az illusztráció kedvéért tételezzük fel, hogy *M*-nek azon az 1 milliárdon kívül, amelyet *F*-től kap, még 1 milliárdnyi pénze van a pénztárban.

I. *Először*: a Quesnaynél szereplő eset. *M* 1 milliárdnyi pénzen 1 milliárdnyi árut vesz *B*-től; *B* az így *M*-től kapott 1 milliárdnyi pénzen 1 milliárdnyi árut vesz *M*-től; végül *M* az így visszakapott 1 milliárdnyi pénzen 1 milliárdnyi árut vesz *B*-től. *B*-nél marad tehát az az 1 milliárdnyi pénz, amely számára tőkét képvisel (valójában az *F*-től visszakapott másik 1 milliárdnyi pénzzel együtt azt a jövedelmet alkotja, amellyel a következő évben újból megfizeti a pénzjáradékot, tudniillik 2 milliárdnyi pénzt). Itt 1 milliárdnyi pénz forgott háromszor – *M*-től *B*-ig, *B*-től *M*-ig, *M*-től *B*-ig –, és mindannyiszor 1 milliárdnyi áru, tehát összesen 3 milliárdnyi áru fejében. Ha magának a pénznek értéke van, 4 milliárdnyi érték van forgalomban. A pénz itt csak mint forgalmi eszköz funkcionál, de *B* számára, akinek kezében utoljára marad, pénzzé és esetleg tőkévé változik.

II. *Másodszor*: A pénz csak mint fizetési eszköz funkcionál. Ebben az esetben *M*, aki 2 milliárdért vásárol árut *B*-től, és *B*, aki 1 milliárdért vásárol árut *M*-től, elszámol egymással. *M*-nek az ügylet végén 1 milliárdnyi egyenleget kell kifizetnie pénzben. Most is 1 milliárdnyi pénz folyik be *B* pénztárába, de anélkül, hogy forgalmi eszközül szolgált volna. *B* számára ez a pénz tőkeátvitel, mivel neki 1 milliárdnyi áruból álló tőkét pótol csupán. Ilymódon 4 milliárdnyi érték lépett forgalomba, mint az előbb. De 1 milliárdnyi pénz három mozgása helyett csak egy ment végbe, és a pénz csak vele magával egyenlő összegű áruértéket fizetett meg. Korábban háromszor annyit. A megtakarítás az I. esethez képest a két fölös forgalmi aktus volna.

III. *Harmadszor*: B az 1 milliárdnyi pénzzel (amelyet *F*-től kapott) először mint vevő lép fel, 1 milliárdnyi árut vesz *M*-től. Az 1 milliárd most forog ahelyett, hogy kincsként parlagon heverne nála a következő évi járadék fizetéséig. *M*-nek most 2 milliárdnyi pénze van (1 milliárdnyi pénz *F*-től és 1 milliárdnyi pénz *B*-től). Ezen a 2 milliárdnyi pénzen 2 milliárdnyi árut vesz *B*-től. Most 5 milliárdnyi érték volt forgalomban (3 milliárdnyi áru és 2 milliárdnyi pénz). 1 milliárdnyi pénz és 1 milliárdnyi áru forgalma, valamint 2 milliárdnyi pénz és 2 milliárdnyi áru forgalma ment végbe. Ebből a 2 milliárdnyi pénzből a bérlőtől származó milliárd kétszer, az *M*-től származó csak egyszer forog. Most 2 milliárdnyi pénz

visszatér *B*-hez. ebből azonban csak 1 milliárdnyi pénz fizeti ki az egyenlegét, a másik 1 milliárdnyi pénz, amelyet ő maga – mert ő ragadta meg a kezdeményezést mint vevő – dobott a forgalomba, a forgalom révén visszaáramlik hozzá.

IV. *Negyedszer*: *M* 2 milliárdnyi pénzen (1 milliárdnyi pénz *F*-től, és 1 milliárdnyi, amelyet *M* maga dob pénztárából a forgalomba) egyszerre 2 milliárdnyi árut vesz *B*-től. *B* 1 milliárdnyi árut viszontvásárol *M*-től, 1 milliárdnyi pénzt tehát visszatérít *M*-nek; 1 milliárdnyi pénzt most is megtart a közte és *M* között mutatkozó egyenleg kifizetésére. 5 milliárdnyi érték forgott. Két forgalmi aktus ment végbe.

A 2 milliárdnyi pénzből, amelyet *M* visszatérít *B*-nek, 1 milliárdnyi azt a pénzt képviseli, amelyet *B* maga dobott forgalomba, és csak 1 milliárdnyi azt a pénzt, amelyet *M* dobott forgalomba. Itt *B*-hez 2 milliárdnyi pénz tér vissza 1 milliárdnyi pénz helyett, de valójában csak 1 milliárdot kap, mivel a másik 1 milliárdot ő maga dobta forgalomba. Ez van a III. esetben. A IV. esetben 1 milliárdnyi pénz tér vissza *M*-hez, de ez az az 1 milliárdnyi pénz, amelyet ő a pénztárából, nem pedig árui *F*-nek való eladásából, maga dobott forgalomba.

Ha az I. esetben, éppúgy mint a II. esetben, soha nem forog is több mint 1 milliárdnyi pénz, de az háromszor, míg a II. esetben csak egyszer forog, cserél gazdát, ennek csak az a magyarázata, hogy a II. esetben fejlett hitelt, tehát a fizetésekben való gazdaságosságot tételezünk fel, míg az I. esetben gyors a mozgás, de mégis a pénz minden alkalommal forgalmi eszközként lép fel, tehát az értéknek minden alkalommal mindkét póluson kétszeresen kell megjelennie, egyszer pénzben és egyszer áruban. Ha a III. és IV. esetben 2 milliárd forog – nem 1 milliárd, mint az I. és II. esetben –, ez azért van, mert mindkét esetben egyszerre 2 milliárdnyi pénznek megfelelő áruérték, röviden egyszerre 2 milliárdnyi áru lép forgalomba (a III. esetben *M* mint a forgalmi folyamatot lezáró vevő, a IV. esetben *M* mint a forgalmi folyamatot megnyitó vevő részéről), mégpedig azzal az előfeltétellel, hogy nem egyenleg szerint kell őket kifizetni, hanem azonnal meg kell venni.

A mozgásban a legérdekesebb mindenesetre az az 1 milliárdnyi pénz, amelyet a III. esetben a bérlő, a IV. esetben az ‚iparos' hagy hátra, noha az 1 milliárdnyi pénz-egyenleget mindkét esetben a bérlőnek fizetik, s ez a III. esetben egy fillérrel sem kap többet, a IV. esetben egy fillérrel sem kap kevesebbet. Természetesen itt mindig egyenértékeket cserélnek, és ha egyenlegről beszélünk, ezen semmi egyebet nem kell érteni, mint azt az értékegyenértéket, amelyet áru helyett pénzben fizetnek meg.

A III. esetben *B* 1 milliárdnyi pénzt dob a forgalomba, és *M*-től áru-egyenértéket, vagyis 1 milliárdnyi árut kap érte. De *M* most 2 milliárdnyi pénzért árut vesz tőle. Az első 1 milliárdnyi pénz, amelyet *B* forgalomba dobott, visszatér tehát hozzá, mert 1 milliárdnyi árut elvonnak tőle érte. Ezt az 1 milliárdnyi árut az általa kiadott pénzzel fizetik meg neki. A második 1 milliárdnyi pénzt a második 1 milliárdnyi áru fizetségeképpen kapja meg. Ez a pénzegyenleg azért jár neki, mert egyáltalában ő csak 1 milliárdnyi pénzért vesz árut, tőle pedig 2 milliárdnyi értékű árut vesznek.

A IV. esetben *M* egyszerre 2 milliárdnyi pénzt dob a forgalomba, s 2 milliárdnyi árut von el érte *B*-től. *B* viszont a magától *M*-től kiadott pénzen 1 milliárdnyi árut vesz tőle, s így 1 milliárdnyi pénz visszatér *M*-hez.

A IV. esetben: *M* valójában áruban 1 milliárdnyi árut (egyenlő 1 milliárdnyi pénzzel) és pénzben 2 milliárdnyi pénzt, tehát 3 milliárdnyi pénzt ad *B*-nek; de csak 2 milliárdnyi árut kap tőle. Ezért *B* 1 milliárdnyi pénzt vissza kell hogy térítsen neki.

A III. esetben: *B* áruban 2 milliárdnyi árut (egyenlő 2 milliárdnyi pénzzel) és pénzben 1 milliárdnyi pénzt ad *M*-nek. Tehát 3 milliárdnyi pénzt; de csak 1 milliárdnyi árut – egyenlő 1 milliárdnyi pénzzel – kap tőle. Ezért *M* 2 milliárdnyi pénzt vissza kell hogy térítsen neki; 1 milliárdot azzal a pénzzel fizet vissza, amelyet *B* maga dobott forgalomba, 1 milliárdot pedig ő maga dob forgalomba. *B* 1 milliárdnyi pénzt megtart az egyenlegben, 2 milliárdnyi pénzt azonban nem tarthat meg.

Mindkét esetben *M* 2 milliárdnyi árut kap, *B* pedig 1 milliárdnyi árut plusz 1 milliárdnyi pénzt, azaz a pénzegyenleget. Ha a III. esetben *B*-hez ezenkívül még 1 milliárdnyi pénz is áramlik, ez csak az a pénz, amennyivel ő többet dobott forgalomba, mint amennyit áruban kivon a forgalomból. Ugyanez a helyzet *M*-mel a IV. esetben.

Mindkét esetben *M*-nek 1 milliárdnyi pénz-egyenleget kell fizetnie pénzben, mert 2 milliárdnyi árut von ki a forgalomból és csak 1 milliárdnyi árut dob bele. Mindkét esetben *B*-nek 1 milliárdnyi pénz-egyenleget kell kapnia pénzben, mert 2 milliárdnyi árut dob bele a forgalomba és csak 1 milliárdnyi árut von ki belőle, a második 1 milliárdnyi árut tehát pénzben kell hogy kifizessék neki. Végül mindkét esetben csak ez az 1 milliárdnyi pénz cserélhet gazdát. Minthogy azonban 2 milliárdnyi pénz van forgalomban, az 1 milliárdnak vissza kell áramlania ahhoz, aki forgalomba dobta; akár úgy áll a dolog, hogy *B*, aki 1 milliárdnyi pénz-egyenleget kapott a forgalomból, azonkívül még egy másik milliárdnyi pénzt dobott bele, akár úgy, hogy *M*, akinek csak 1 milliárdnyi pénzt kell fizetnie mint egyenleget, azonkívül még 1 milliárdnyi pénzt dobott forgalomba.

A III. esetben 1 milliárddal több pénz kerül forgalomba, mint az árutömeg megforgatásához más körülmények között szükséges pénztömeg, mert *B* először vevőként lép fel, tehát, bárhogy alakul is végül viszonya, pénzt kell forgalomba dobnia. A IV. esetben szintén 2 milliárdnyi pénz kerül forgalomba – nem csak 1 milliárdnyi, mint a II. esetben –, mert 1. *M* először vevőként lép fel és 2. a 2 milliárdnyi árut egyszerre veszi meg. Végül mindkét esetben lehetséges, hogy az e vevők és eladók közt *forgó* pénz csupán egyenlő az egyenleggel, amelyet egyiküknek fizetnie kell. Hiszen azt a pénzt, amelyet *M* vagy *B* ezen az összegen felül adott ki, visszafizetik neki.

Tegyük fel, hogy *B* 2 milliárdért vásárol árut *M*-től. Az eset tehát így alakulna: *B* 1 milliárdnyi pénzt ad *M*-nek áruért. *M* 2 milliárdnyi pénzért árut vesz *B*-től, ezáltal *B*-hez visszatér az előbbi 1 milliárd és ráadásul még 1 milliárd. *B* megint 1 milliárdnyi pénzért vásárol *M*-től, ezáltal ez a pénz visszatér *M*-hez. A folyamat végén *B*-nek van 2 milliárdnyi pénzért áruja és az az 1 milliárdja, amely eredetileg, a forgalmi folyamat kezdete előtt volt neki; *M*-nek pedig 2 milliárdnyi áruja és 1 milliárdnyi pénze, amely ugyancsak eredetileg volt neki. *B* 1 milliárdnyi pénze és *M* 1 milliárdnyi pénze csak mint forgalmi eszköz szerepelt, hogy azután mint pénz, vagy ebben az esetben mint tőke is, visszaáramoljék két kiadójához. Ha mindketten fizetési eszközként alkalmaztak volna pénzt, akkor 2 milliárdnyi árut számolnának el 2 milliárdnyi áru ellenében; számláik kiegyenlítették egymást; egy farthing sem forgott kettejük között.

Az a pénz tehát, amely egymással kétoldalúan, vevőként és eladóként szembenálló két fél között forgalmi eszközként forog, visszatér; ez a pénz három esetben foroghat.

[*Először*:] A szolgáltatott áruértékek kiegyenlítődnek. Ebben az esetben a pénz visszatér ahhoz, aki a forgalomhoz előlegezte és ilymódon tőkéjével fedezte a forgalmi költségeket. Például ha *B* és *M* kölcsönösen 2 milliárdnyi árut vásárol egymástól és *M* nyitja meg a táncot, akkor 2 milliárdnyi pénzért árut vásárol *B*-től. *B* visszatéríti neki a 2 milliárdnyi pénzt és 2 milliárdnyi árut vesz tőle ezen. Így *M*-nek az ügylet után, mint előtte, 2 milliárdnyi áruja és 2 milliárdnyi pénze van. Vagy ha mint a fent említett esetben – a kettő egyenlő mértékben előlegezi a forgalmi eszközöket, akkor mindkét félhez visszatér az, amit ő dobott előre a forgalomba; ahogy fent 1 milliárdnyi pénz *B*-hez és 1 milliárdnyi *M*-hez.

Másodszor: A két oldalról kicserélt áruértékek nem egyenlítődnek ki. Pénzben fizetendő egyenleg áll fenn. Ha mármost az áruforgalom, mint fent az I. esetben, úgy ment végbe, hogy csak annyi pénz lépett *forgalomba*,

amennyi ennek az egyenlegnek a kifizetéséhez szükséges, azáltal, hogy mindig csak ez az összeg mozgott ide-oda a két fél között, akkor végül is az utolsó eladó kezébe kerül, akinek javára mutatkozik az egyenleg.

Harmadszor: A két oldalról kicserélt áruértékek nem egyenlítődnek ki; egyenleget kell fizetni; de az áruforgalom olyan formában megy végbe, hogy több pénz forog, mint amennyi az egyenleg kifizetéséhez szükséges; ebben az esetben az a pénz, amely meghaladja ezt az egyenleget, visszatér ahhoz az oldalhoz, amely előlegezte. A III. esetben ahhoz, aki az egyenleget kapja, a IV. esetben ahhoz, akinek az egyenleget fizetnie kell.

A „másodszor" esetben a pénz csak akkor *tér vissza*, ha az egyenleget kapó személy az első vevő, mint a munkás és a tőkés példájában. A pénz gazdát cserél, mint a II. esetben, ha a másik lép fel először vevőként.

{Mindez természetesen csak azzal az előfeltétellel történik, hogy a meghatározott áruösszeg vétele és eladása ugyanazon személyek között ment végbe, úgyhogy mindegyik felváltva vevőként és eladóként jelenik meg a másik féllel szemben. Ezzel szemben tegyük fel, hogy a 3 milliárdnyi áru egyenlően oszlik el *A*, *A'*, *A"* árutulajdonosok, az eladók között, és hogy *B*, *B'*, *B"* vevők állnak velük szemben. Ha a három vétel itt egyidejűleg, tehát térben egymás mellett megy végbe, akkor 3000 pénznek kell forognia, úgyhogy mindegyik *A*-nak 1000 pénze és mindegyik *B*-nek 1000 áruja van. Ha a vételek egymást követik, időbeli egymásutánban, ezt csak akkor viheti véghez ugyanannak az 1000 pénznek a forgása, ha az áruátalakulások összefonódnak, tehát ha a személyek egy része vevőként és eladóként is megjelenik, bár nem – mint a fenti esetben – ugyanazokkal a személyekkel szemben, hanem egyesekkel szemben vevőként, másokkal szemben eladóként. Tehát például: 1. *A* elad *B*-nek 1000 pénzért; 2. *A* az 1000 pénzen vásárol *B'*-től; 3. *B'* az 1000 pénzen vásárol *A'*-től; 4. *A'* az 1000 pénzen *B"*-től; 5. *B"* az 1000 pénzen *A"*-től. A pénz ötször cserélt gazdát hat személy között, de 5000 pénznek megfelelő árut is forgattak. Ha csak 3000-nyi árut kell forgatni, akkor: 1. *A* 1000 pénzért vásárol *B*-től; 2. *B* 1000 pénzért *A'*-től; 3. *A'* 1000 pénzért *B'*-től. Három helycsere négy személy között. Ez *P–Á*.}

A fent kifejtett esetek nem mondanak ellent annak a korábban kifejtett törvénynek, „hogy a pénz adott forgási sebessége és az áruk adott árösszege mellett a forgalomban levő közeg mennyisége meg van határozva" (I., 85. old.[101]). A fenti I. példában 1000 pénz háromszor forog, mégpedig 3000 pénznek megfelelő árut forgat meg. A forgó pénz tömege tehát

$$= \frac{3000 \text{ (árösszeg)}}{3 \text{ (sebesség)}} \quad \text{vagy} \quad \frac{3000 \text{ (árösszeg)}}{3 \text{ forgás}} = 1000 \text{ pénz.}$$

A III. vagy a IV. esetben a forgalomban levő áruk árösszege, igaz, ugyanaz, 3000 pénz; de a forgási sebesség különböző. 2000 pénz forog egyszer, vagyis 1000 pénz plusz 1000 pénz. Ebből a 2000 pénzből azonban 1000 még egyszer forog. 2000 pénz a 3000 áru kétharmadát forgatja, és a fele 1000 árut fog forgatni, egy újabb harmadot; az egyik 1000 pénz kétszer forog, a másik 1000 pénz azonban csak egyszer. Az 1000 pénz kétszeri forgása 2000 pénzzel egyenlő áruárat realizál, az 1000 pénz egyszeri forgása pedig 1000 pénzzel egyenlő áruárat, a kettő együtt egyenlő 3000 áruval. Mi tehát a pénz forgási sebessége azokra az árukra vonatkozóan, amelyeket itt forgat? A 2000 pénz $1\ ^1/_2$ forgást végez (ez egyet jelent azzal, hogy *először* az egész összeg forog egyszer és azután a fele még egy forgást végez) $= {}^3/_2$. És valóban:

$$\frac{3000\ \text{(árösszeg)}}{{}^3/_2\ \text{forgás}} = 2000\ \text{pénz.}$$

De mi határozza meg itt a pénz forgásának *különböző sebességét*?

Mind a III., mind a IV. esetben a különbséget az I. esettel szemben az idézi elő, hogy az I. esetben a mindenkor forgalomban levő áru árösszege soha nem nagyobb és soha nem kisebb az egyáltalában forgalomban levő árutömeg árösszegének $^1/_3$-ánál. Mindig csak 1000 pénznek megfelelő áru forog. A III. és a IV. esetben viszont egyszer 2000 pénznek megfelelő és egyszer 1000 pénznek megfelelő áru forog, tehát egyszer a meglevő árutömeg $^2/_3$-a és egyszer $^1/_3$-a. Ugyanebből az okból kell a nagykereskedelemben nagyobb érmefajtáknak forogniok, mint a kiskereskedelemben.

Mint már megjegyeztem (I., „*A pénz forgása*"[102]), a pénz visszaáramlása mindenekelőtt azt jelzi, hogy a *vevő ismét eladóvá* vált, amikor is valójában közömbös, hogy ugyanazoknak a személyeknek ad-e el, akiktől vásárolt, vagy sem. De ha ez ugyanazon személyek között megy végbe, fellépnek azok a jelenségek, amelyek annyi tévedést okoztak (Destutt de Tracy[94]). A vevő eladóvá válása azt jelzi, hogy új áru kerül eladásra. Az áruforgalom folytonossága – ami egyértelmű állandó megújulásával (I., 78. old.[103]) – tehát újratermelés. A vevő ismét eladóvá válhatik – mint a gyáros a munkással szemben – anélkül, hogy ez újratermelési aktust fejezne ki. Csak e visszaáramlás folytonosságára, ismétlődésére vonatkozóan mondható, hogy ezt fejezi ki.

A pénznek az a visszaáramlása, amely a tőkének pénzformájába való visszaváltozását képviseli, szükségképpen egy megtérülés végét és új újratermelés megkezdését jelzi, ha a tőke mint olyan tovább végzi folyamatát. Itt is, mint valamennyi többi esetben, a tőkés eladó volt, $\acute{A}$–P, azután vevő lesz, P–$\acute{A}$, de csak P-ben van meg tőkéjének ismét az a formája, amelyben

kicserélhető újratermelési elemeire, és az *Á* itt ezeket az újratermelési elemeket képviseli. *P–Á* itt a pénztőkének termelő illetve ipari tőkévé való átváltozását képviseli.

Továbbá, mint láttuk, a pénznek kiindulópontjára való visszaáramlása jelezheti azt, hogy vételek és eladások egy sorában a pénzegyenleg az e folyamatok sorát megnyitó vevő oldalán van. *B* 1000 pénzért vásárol *M*-től. *M* 2000 pénzért vásárol *B*-től. Itt 1000 pénz visszaáramlik *B*-hez. A másik 1000 pénzt illetően csak a pénz egyszerű helycseréje megy végbe *M* és *B* között.

Végül pedig a pénznek kiindulópontjára való visszaáramlása végbemehet anélkül, hogy egyenleg fizetését képviselné, mind 1. akkor, amikor a fizetések egyenlege kiegyenlítődik, tehát nem kell pénzbeli egyenleget fizetni, mind 2. akkor, amikor *nem* történik kiegyenlítődés, tehát pénzegyenleget kell fizetni. Lásd a fent fejtegetett eseteket. Mindezekben az esetekben közömbös, hogy például *B*-vel ugyanaz *M* lép-e szembe; hanem itt *M B*-vel szemben és *B M*-mel szemben a neki eladók és tőle vásárlók teljes számát képviseli (éppúgy, mint abban a példában, amelyben egyenleg megfizetése mutatkozik a pénz visszaáramlásában). Mindezekben az esetekben a pénz ahhoz áramlik vissza, aki azt úgyszólván előlegezte a forgalomnak. A pénz, bankjegyek módjára, elvégezte dolgát a forgalomban és *visszatér* ahhoz, aki kiadta. *Itt csak forgalmi eszköz. Az utolsóként fellépő tőkések kifizetik egymást, és így a pénz visszatér ahhoz, aki kiadta.*

Későbbre marad tehát még a függőben hagyott kérdés: a tőkés több pénzt von ki a forgalomból, mint amennyit beledobott.[99]

[*5. A Gazdasági táblázat jelentősége a politikai gazdaságtan történetében*]

Térjünk vissza Quesnayhez:

A. Smith némi iróniával idézi Mirabeau márki hiperbolikus állítását:

„A világ keletkezése óta három nagy felfedezést tettek... Az első az *írás* feltalálása... A második a *pénz feltalálása*" (!) „...A harmadik a *Gazdasági táblázat*, a két másik találmány eredménye, amely kiteljesíti ezeket." (IV. könyv IX. fej., *Garnier* ford. III. köt. 540. old.[104])

Valójában azonban ez a kísérlet: a tőke egész termelési folyamatát *újratermelési folyamatként*, a forgalmat pusztán ennek az újratermelési folyamatnak a formájaként, a pénzforgalmat csak a tőke forgásának egyik mozza-

nataként ábrázolni, egyúttal ebbe az újratermelési folyamatba belefoglalni a jövedelem eredetét, a tőke és jövedelem közti cserét, az újratermelő fogyasztásnak a végleges fogyasztáshoz való viszonyát, továbbá a tőke forgásába belefoglalni a fogyasztók és termelők közti (valójában a tőke és a jövedelem közti) forgalmat, végül ennek az újratermelési folyamatnak a mozzanataiként ábrázolni a termelő munka két nagy osztálya — a nyerstermelés és az ipar — közti forgalmat, s mindezt egy olyan *táblázatban*, amely valójában mindössze csak öt vonalból áll, amelyek hat kiindulópontot illetve visszatérési pontot kötnek össze — ez a kísérlet a XVIII. század második harmadában, a politikai gazdaságtan gyermekkorában felettébb zseniális ötlet volt, vitathatatlanul a legzseniálisabb, amely eleddig a politikai gazdaságtan számlájára írható.

Ami a tőke forgását, újratermelési folyamatát, a különböző formákat, amelyeket a tőke ebben az újratermelési folyamatban magára ölt, a tőke forgásának az általános forgalommal való összefüggését — tehát nemcsak tőkének tőkére való cseréjét, hanem tőke és jövedelem cseréjét is — illeti, Smith valójában csak átvette a fiziokraták hagyatékát és szabatosabban rovatolta és részletezte a leltár egyes cikkeit, de aligha fejtette ki és magyarázta oly helyesen a mozgás teljességét, ahogyan az a Gazdasági táblázatban — Quesnay téves előfeltevései ellenére is — alapjában jelezve volt.

Ha Smith továbbá azt mondja a fiziokratákról:

„Munkáik bizonyosan tettek némi szolgálatot hazájuknak (i. m. 538. old.),

ez szerénytelenül szerény kifejezés például egy *Turgot* működésére, aki egyik közvetlen előkészítője volt a francia forradalomnak.[98]

[HETEDIK FEJEZET]

Linguet

[A munkás „szabadságát" hirdető polgári liberális nézet elleni polémia]

Linguet: „Théorie des lois civiles etc.", London 1767.

Munkám tervének megfelelően a szocialista és kommunista írókat egészben véve kirekesztem a történelmi áttekintésekből. Az utóbbiak feladata csak az, hogy megmutassák, egyrészt milyen formában kritizálják a közgazdászok önmagukat, másrészt melyek azok a történelmileg döntő formák, melyekben a politikai gazdaságtan törvényeit először kimondották és továbbfejlesztették. Ezért az értéktöbblet vizsgálatánál kirekesztem a XVIII. század olyan íróit, mint Brissot, Godwin stb., akárcsak a XIX. század szocialistáit és kommunistáit. Az a néhány szocialista író, akikről ebben az áttekintésben beszélni fogok,[105] vagy maguk is a polgári gazdaságtan álláspontjára helyezkednek, vagy ennek saját álláspontjáról harcolnak ellene.

Linguet azonban nem szocialista. ⟨Inkább reakciós volt.⟩ Felvilágosító kortársainak polgári liberális eszményei elleni, a burzsoázia kezdődő uralma elleni polémiája félig komolyan, félig ironikusan reakciós látszatba burkolózik. Védelmezi az ázsiai despotizmust a despotizmus civilizált európai formáival szemben; ugyanígy a rabszolgaságot a bérmunkával szemben.

I. köt. Már egyetlen mondata Montesquieu ellen: ‚a törvények szelleme a tulajdon',[106] mutatja szemléletének mélységét.

Az egyetlen közgazdászok, akikkel Linguet szembentalálta magát, a fiziokraták voltak.

A gazdagok hatalmukba kerítették az összes termelési feltételeket; ez a *termelési feltételek elidegenedése*, amelyek legegyszerűbb formájukban maguk a természeti elemek.

„Civilizált országainkban minden elem rabszolga." (188. old.)

Hogy ezeknek a gazdagok által elsajátított kincseknek egy részét elsajátítsák, kemény munkával kell őket megvásárolni, amely e gazdagok gazdagságát gyarapítja.

„Ilymódon az egész foglyulejtett természet már nem nyújt gyermekeinek könnyen elérhető forrásokat életük fenntartására. Jótéteményeit szorgos fáradozással, ajándékait pedig kitartó munkával kell megfizetni."

(Itt – a ‚természet adományaiban' – a fiziokrata nézet csillan át.)

„A gazdag, *aki kizárólagos birtoklásukat magának követelte*, csak ezen az áron egyezik bele, hogy egy igen kis részt újra közösbe vegyenek. *Ahhoz, hogy a kincseiben való osztozást megengedje, gyarapításukon kell fáradozni.*" (189. old.) „Le kell hát mondani a szabadság ez agyrémeiről." (190. old.) A törvények azért vannak, hogy „szentesítsenek egy első bitorlást" (a magántulajdonét), „megakadályozandó az újabbakat". (192. old.) „A törvények egyfajta összeesküvés az emberi nem legnépesebb része ellen" (tudniillik a vagyontalanok ellen). (195. old.) „A társadalom hozta létre a törvényeket, nem pedig a törvények hozták létre a társadalmat." (230. old.) „A tulajdon korábbi a törvényeknél." (236. old.)

Maga a ‚társadalom' – az, hogy az ember ‚társadalomban' él, nem pedig mint független, önálló egyén – a gyökere a ‚tulajdonnak', az erre alapozott törvényeknek és a szükségszerű rabszolgaságnak.

Az egyik oldalon ‚földművelők' és ‚pásztorok' éltek békésen és elszigetelten. A másik oldalon „vadászok, akik hozzászoktak ahhoz, hogy vérből éljenek, hordákban egyesüljenek – hogy könnyebben csapdába ejthessék és leteríthessék a vadállatokat, amelyekből táplálkoztak – és megállapodjanak a zsákmány szétosztásában". (279. old.) „A vadászoknál kellett mutatkoznia a társadalom első nyomának." (278. old.) „*Az igazi társadalom kialakulása a pásztorok illetve földművelők rovására történt, és alapja az ő leigázásuk volt*" az ‚egyesült vadászok' hordája által. (289. old.) Minden társadalmi kötelesség ‚parancsolásban' és ‚engedelmeskedésben' oldódik fel. „Az emberi nem egy részének ez a lealázása, miután előidézte a társadalmat, szülte meg a törvényeket." (294. old.)

Minthogy meg vannak fosztva a termelési feltételektől, az ínség arra kényszeríti a munkásokat, hogy az idegen gazdagság gyarapításán dolgozzanak azért, hogy megéljenek.

„Annak lehetetlensége, hogy másképpen megéljenek, kényszeríti napszámosainkat, hogy túrják a földet, amelynek gyümölcsét ők nem fogják

enni, és kőműveseinket, hogy házakat építsenek, amelyekben ők nem fognak lakni. A nyomor hurcolja őket azokra a piacokra, ahol gazdára várnak, aki kegyeskedik megvásárolni őket. *A nyomor kényszeríti őket, hogy térdreboruljanak a gazdag előtt engedelemért, hogy gazdagíthassák őt.*" (274. old.)

„Az erőszak volt tehát a társadalom első indítóoka, és az erő az első köteléke." (302. old.) „Első gondjuk" (az embereké) „kétségtelenül az volt, hogy táplálékot szerezzenek maguknak... a második okvetlenül annak kutatása volt, hogyan *szerezhetnék meg ezt munka nélkül.*" (307–308. old.) „Márpedig ezt csak úgy érhették el, hogy *idegen munka gyümölcsét sajátították el.*" (308. old.) „Az első hódítók [...] csak azért váltak despotákká, hogy büntetlenül lustálkodhassanak, csak azért királyokká, hogy legyen miből élniök: ez pedig meglehetősen leszűkíti és egyszerűsíti... az uralkodás eszméjét." (309. old.) „A társadalom az erőszakból született, a tulajdon pedig a bitorlásból." (347. old.) „Mihelyt urak és rabszolgák voltak, kialakult a társadalom." (343. old.) „Kezdettől fogva a polgári egyesülés két pillére egyrészt a férfiak legnagyobb részének, másrészt az összes nőknek a rabszolgasága volt... Tagjai háromnegyed részének rovására biztosította a társadalom ama kisszámú tulajdonosnak a boldogságát, a vagyonosságát, a szabad idejét, akiket egyedül fontosaknak tekintett." (365. old.)

II. köt.: „Tehát nem annak megvizsgálásáról van szó, hogy a rabszolgaság az önmagában vett természet ellen való-e, hanem, hogy a társadalom természete ellen való-e..., elválaszthatatlan tőle." (256. old.) „A társadalom és a polgári szolgaság egyszerre születtek." (257. old.) „A tartós rabszolgaság... a társadalmak elpusztíthatatlan alapzata." (347. old.)

„Csak akkor lettek olyan emberek, akik kénytelenek másnak a bőkezűségéből elfogadni létfenntartási eszközeiket, *amikor ez a másik ember a tőlük prédált javakból eléggé meggazdagodott* ahhoz, hogy egy kis részt *visszaadhasson* nekik. Állítólagos nagylelkűsége nem lehet egyéb, mint az, hogy *munkájuk általa elsajátított gyümölcseinek bizonyos részét visszaszolgáltatja.*" (242. old.) „Vetni anélkül, hogy magadnak aratnál, feláldozni jól-létedet más jól-létéért, dolgozni remény nélkül – nem ebből a kötelezettségből *áll a szolgaság*? Nem kezdődik-e igazi korszaka abban a pillanatban, amikor vannak emberek, akiket ostorcsapásokkal lehet munkára kényszeríteni, néhány mérce zabot adva nekik, mikor visszaviszik őket az istállóba? Csak egy kiteljesedett társadalomban tűnik úgy az *éhes* szegénynek, hogy a táplálás elegendő *egyenértéke* szabadságának; de egy kezdet kezdetén levő társadalomban ez az egyenlőtlen csere

irtózatot keltene szabad emberekben. Csak *foglyoknak* lehet ezt javasolni. Csak miután megfosztották őket minden tehetősségük élvezetétől, lehet szükségszerűvé tenni számukra az ilyen cserét." (244–245. old.)

„A *társadalom lényege... az, hogy a gazdagot mentesíti a munka alól*; hogy új szerveket ad neki, fáradhatatlan tagokat, amelyek minden vesződséges műveletet magukra vállalnak, *ennek gyümölcsét pedig a gazdag kell hogy elsajátítsa.* Íme a terv, melynek zavartalan végrehajtását a rabszolgaság lehetővé tette neki. Megvásárolta az embereket, akik kötelesek voltak szolgálni neki." (461. old.) „A rabszolgaság eltörlésével nem kívánták eltörölni sem a vagyonosságot, sem annak előnyeit... Mindennek, az elnevezést kivéve, változatlanul kellett maradnia. Az emberek legnagyobb részének mindig *az összes javakat elsajátító* legkisebb rész zsoldjában és tőle való függésben kellett élnie. A rabszolgaság tehát örökössé vált a földön, csak szelídebb néven. Nálunk a »cselédség« címével ékesítette fel magát." (462. old.)

E ‚cselédeken', mondja Linguet, nem a lakájokat stb. érti:
„A városokat és a falvakat a cselédek egy másik, elterjedtebb, hasznosabb, dolgosabb fajtája lakja, amelyet *napszámosok, kétkezi munkások* stb. néven ismernek. Ezeket nem csúfolták meg a fényűzés ragyogó színeivel; az ínség *libériájában* – undorító rongyokban nyögnek. *Soha nincs részük abban a bőségben, melynek az ő munkájuk a forrása.* Úgy tűnik fel, mintha a gazdagság kegyet gyakorolna velük, amikor szíveskedik elfogadni az *ajándékokat, amelyeket ők adnak neki.* Nekik kell hálásaknak lenniök *a szolgálatokért, amelyeket neki tesznek.* A gazdagság a legsértőbb megvetést zúdítja rájuk, miközben ők térdeit átölelve könyörögnek *engedelemért, hogy hasznosak lehessenek neki.* Az kéreti magát a beleegyezésért, s *egy valóságos pazarlás és egy képzelt jótétemény e páratlan cseréjében* a büszkeség, a gőg *annak oldalán* van, *aki kap*, az alantasság, a szorongás, a serénykedés pedig *annak oldalán, aki ad.* Ezek azok a cselédek, akik a rabszolgákat valójában felváltották nálunk." (463–464. old.)

„Meg kell vizsgálni, milyen tényleges nyereséget biztosított nekik a *rabszolgaság eltörlése.* Éppoly fájdalommal, mint amilyen őszintén mondom: mindössze annyit nyertek, hogy minden pillanatban gyötri őket az éhhaláltól való félelem, míg elődeik az embervolt e legalsó fokán legalább ettől a szerencsétlenségtől mentek voltak." (464. old.) „Ő [a munkás] szabad, mondjátok. Ó, éppen ez a szerencsétlensége. Nem törődik senkivel: de vele sem törődik senki. Ha szükség van rá, *bérbeveszik, amilyen olcsón* csak tudják. A csekély *fizetség*, amit ígérnek neki, alig egyenlő *a cserébe adott munkanapra eső létfenntartási eszközeinek árával. Felügyelő-*

ket" (overlookers) „helyeznek fölé, akik *kényszerítik, hogy szaporán teljesítse feladatát*; hajtják; ösztökélik, rettegve, nehogy valami ügyes és menthető lustaság eltitkoltassa vele erejének felét; félnek, hogy a remény, hogy *hosszabb ideig foglalkozhatik ugyanazzal a munkával*, megakasztja karját és eltompítja szerszámait. A *piszkos ökonómia, amely nyugtalanul szemmel követi őt, szemrehányásokkal halmozza el, ha a legcsekélyebb megszakítást engedi magának*, és ha a munkás egy pillanatnyi pihenőt tart, *azt állítja, hogy meglopja őt.* A munka befejeztével elbocsátja a munkást úgy, ahogy felvette, a legridegebb közönyösséggel, s mit sem törődve azzal, hogy az a húsz vagy harminc sou, amelyet egy napi keserves munkával keresett, elegendő lesz-e létfenntartására, *ha másnap nem talál munkát.*" (466–467. old.)

„Ő szabad! Éppen emiatt szánom. Ezért sokkal kevésbé kímélik azoknál a munkáknál, amelyekhez alkalmazzák. Ezért merészebben pazarolják az életét. A rabszolga értékes volt urának a pénz miatt, amibe került neki. De a munkás semmibe sem kerül az élvezetnek élő gazdagnak, aki foglalkoztatja. A rabszolgaság idején az embervérnek volt némi ára. Az embereknek legalább akkora értékük volt, mint az az összeg, amelyért a piacon eladták őket. Amióta nem adják már el őket, valójában nincs semmi benső értékük. A hadseregben az árkászt sokkal kevesebbre becsülik a málháslónál, mert a ló igen drága, az árkász pedig ingyen van. A rabszolgaság eltörlésével ez a számítás a háborúskodásból átment a köznapi életbe; *és az idő óta nincs jómódú polgár*, aki *ezen a téren ne úgy számolna, mint a hősök.*" (467. old.)

„A napszámosok a vagyonosság szolgálatára születnek, nőnek és nevelődnek" (idomítódnak), „anélkül, hogy a legcsekélyebb költséget okoznák neki, akárcsak a vad, amelyet birtokán leöl. Úgy látszik, mintha valóban birtokában lenne az a titok, amellyel a szerencsétlen Pompejus alaptalanul dicsekedett.[107] Ha egyet dobbant lábával, dolgos emberek légiói bújnak ki a földből, akik versengenek azért a tisztességért, hogy rendelkezésére állhassanak: ha eltűnik valaki a zsoldosok e tömegéből, akik házait építik vagy kertjeit telepítik, a helyet, amelyet üresen hagyott, észre sem lehet venni; azonnyomban be van töltve anélkül, hogy bárki törődnék vele. Nem sajnálkozunk, ha elvész egy csepp egy nagy folyó vizéből, mert szakadatlanul tódul az újabb áradat. Ugyanígy van a kétkezi munkásokkal is; az, hogy könnyűszerrel lehet pótolni őket, táplálja a *gazdag*" (Linguet-nél ez a forma; még nem tőkés) „érzéstelenségét velük szemben." (468. old.)

„Ezeknek, mondják, nincsen uruk..., merő kiforgatása a szónak.

Mit jelentsen ez: Nincsen uruk? Van egy uruk, mégpedig minden urak legrettenetesebbje, legparancsolóbbja, a *szükség*. Ez a legkegyetlenebb függőségbe igázza őket. *Nem egy embernek különösen állnak rendelkezésére, hanem valamennyinek általánosan.* Nem egyetlen zsarnok szeszélyeinek kell hízelegniök és kegyét keresniök – ez korlátozná és elviselhetővé tenné a szolgaságot. Ők *bárkinek, akinek pénze van, a cselédei lesznek* – ez végtelen kiterjedést és végtelen szigort ad rabszolgaságuknak. Azt mondják: ha nem érzik jól magukat egy úrnál, legalább megvan a vigaszuk, hogy megmondhatják neki, és a módjuk, hogy gazdát cseréljenek: a rabszolgák sem az egyiket, sem a másikat nem tehetik. A rabszolgák tehát szerencsétlenebbek. Micsoda szofizma! gondoljuk csak meg, hogy a *munkáltatók* száma igen kicsiny, a munkások száma ellenben óriási." (470–471. old.) „Mivé zsugorodik számukra ez a látszat-szabadság, amellyel felruháztátok őket? *Csak úgy élhetnek meg, ha bérbe adják karjukat. Találniok kell hát valakit, aki bérbeveszi, vagy éhen kell halniok. Ezt nevezik szabadságnak?*" (472. old.)

„A legszörnyűbb az, hogy e fizetség csekély volta még egy ok a csökkentésére. Minél inkább szorítja a napszámost a szükség, annál olcsóbban adja el magát. Minél égetőbb az ínsége, annál kevésbé jövedelmez neki a munkája. A perc-zsarnokok, akiknek sírva könyörög, hogy fogadják el szolgálatait, nem restellik úgyszólván kitapogatni az érverését, hogy megbizonyosodjanak arról, maradt-e még ereje; elgyengülésének fokához szabják a fizetést, amelyet felajánlanak neki. Minél közelebb látják a munkást az éhenveszéshez, annál inkább megnyirbálják azt, ami megóvhatná ettől; s amit ezek a barbárok adnak neki, nem annyira arra való, hogy életét meghosszabbítsa, mint arra, hogy halálát késleltesse." (482–483. old.) (A napszámos) „függetlensége... a legvégzetesebb csapások egyike, amelyeket a modern idők ravaszsága kitermelt. Ez a függetlenség növeli a gazdag vagyonosságát és a szegény ínségét. Az egyik megtakarítja mindazt, amit a másik kiad. Az utóbbi kénytelen nem a felesleggel, hanem a legszükségesebbel takarékoskodni." (483. old.)

„Ha manapság olyan könnyű e roppant hadseregeket fenntartani, amelyek társulnak a fényűzéssel az emberi faj kiirtásának teljessé tételére, ez csak a rabszolgaság eltörlésének köszönhető... Csak mióta nincsenek már rabszolgák, teremt a dőzsölés és a koldusság öt sou napidíjas hősöket." (484–485. old.)

„Ezt" (az ázsiai rabszolgaságot) „százszor különbnek tartom minden más létezési módnál olyan emberek számára, akik napszámosmunkával kénytelenek tengetni életüket." (496. old.)

„Láncaik" (a rabszolgáké és a napszámosoké) „ugyanabból az anyagból készültek, csak a színük különböző. Itt feketék és tömöreknek látszanak; ott kevésbé komor a színük és üresebbeknek tűnnek; de ha pártatlanul lemérjük őket, nem találunk semmi különbséget; mindkettőt egyaránt a szükség kovácsolta. Pontosan ugyanaz a súlyuk, sőt ha az egyik valamivel többet nyom a latban, akkor az, amelyik külsőleg könnyebbnek ígérkezik." (510. old.)

A munkásokkal kapcsolatban Linguet így kiált a francia felvilágosítókhoz:

„Nem látjátok, hogy a nyáj e nagyszámú részének engedelmessége, elpusztítása – mert ezt kell mondanom – teremti meg a pásztorok vagyonosságát?... Higgyetek nekem, hagyjátok meg őket" (a juhokat) „az ő" (a pásztor) „és a magatok érdekében, sőt a saját érdekükben is, abban a meggyőződésben, amelyben élnek, hogy a pulinak, amelyik őket megugatja, egymagában több ereje van, mint nekik együttvéve. Hagyjátok, hogy bután elfussanak, ha csak az árnyékát is megpillantják. Mindenki nyer ezzel. Nektek könnyebb összeterelni őket, hogy lenyírjátok gyapjukat. Ők jobban biztosítva vannak azellen, hogy felfalják őket a farkasok. Igaz, csak azért, hogy az emberek egyék meg őket. De végtére is ez a sorsuk attól a pillanattól kezdve, hogy az akolba léptek. Mielőtt arról beszélnétek, hogy kihozzátok őket onnan, kezdjétek azzal, hogy ledöntitek az aklot, azaz a társadalmat." (512–513. old.)

Kiegészítések[108]

[1. Hobbes a tudomány gazdasági szerepéről, a munkáról és az értékről]

Hobbes szerint a művészetek anyja a *tudomány*, nem pedig a *kivitelező munka*.

„A közhasznú művészetek, mint az erődépítés, gépek és más hadiszerkezetek készítése, erőt képviselnek, mert előmozdítják a védelmet és a győzelmet; és bár igazi anyjuk a *tudomány, nevezetesen a matematika*, mégis, minthogy a kézműves keze hozta őket a világra, a köznép módjára, a bábát az anyának gondolva, az ő ivadékának tartják őket." („Leviathan", English Works of Th. Hobbes, Molesworth kiad. London 1839–44, III. köt. 75. old.)

A szellemi munka termékét – a tudományt – mindig mélyen értékén alul becsülik, mert az újratermeléséhez szükséges munkaidő egyáltalán nincs arányban azzal a munkaidővel, melyet eredeti termelése megkövetelt. Például a binomiális tételt egy iskolásfiú egy óra alatt megtanulhatja.

Munkaképesség:

„*Egy ember értéke* vagy *értékessége*, mint minden más dologé, az ára; vagyis annyi, amennyit *ereje használatáért* adnak." (i. m. 76. old.) „Egy *ember munkája*" (tehát ‚munkaerejének használata') „szintén, akárcsak minden más dolog, *áru*, amely haszonnal kicserélhető." (i. m. 233. old.)

Termelő és nem-termelő munka:

„Nem elég, *hogy az ember dolgozik* élete fenntartásáért; *harcolnia* is kell, ha szükséges, *munkája biztosításáért*. Vagy azt kell tenniök, amit a zsidók tettek a fogságból való visszatérésük után, a templom újjáépítésekor, hogy egyik kezükkel építenek, a másikban meg kardot tartanak, vagy pedig fel kell fogadniok másokat, hogy harcoljanak értük." (i. m. 333. old.)

[2.] A történet területéről: Petty

[a) *Népesedési elmélet — A nem-termelő foglalkozások kritikája*]

Petty: „A Treatise of Taxes and Contributions", London 1667.

Petty barátunknak egészen más „népesedési elmélete" van, mint Malthusnak. Szerinte gátat kellene vetni a papok „nemző" képességeinek, és újra be kellene vezetni rájuk a „cölibátust".

Ez mind a „*Termelő és nem-termelő munka*" c. szakaszhoz tartozik.[109]

a) *Papok*:

„Minthogy Angliában több a férfi, mint a nő,... jó lenne, ha a lelkészek *visszatérnének cölibátusukhoz*; vagy ha senki sem lehetne lelkész, amíg házasember... És akkor *nőtlen papunk* ugyanolyan jól megélhetne *fele* javadalmából, mint most az egészből." (7–8. old.)

b) *Kereskedők és szatócsok*:

„Ezeknek szintén le lehet nyesni egy nagy részét, amely *tulajdonképpen és eredetileg semmit sem* érdemel *a közösségtől*, hiszen csak egyfajta *játékosok, akik a szegények munkáját akarják elnyerni egymástól*; ők maguk nem hoznak semmiféle gyümölcsöt, csak úgy, hogy mint gyűjtő- és verőerek *elosztják* különböző irányokba a társadalmi test vérét és tápláló nedveit, tudniillik a mezőgazdaság és az ipar termékét." (10. old.)

c) *Ügyvédek, orvosok, hivatalnokok stb.*:

„Ha csökkentenék a *kormányzással, törvénykezéssel* és *egyházzal* kapcsolatos nagyszámú tisztséget és illetéket, úgyszintén a papok, jogászok, orvosok, kereskedők és szatócsok számát, akik mind *nagy fizetést* kapnak a közösségnek *végzett kevés munkáért* — mennyivel lenne könnyebb a közösségi kiadások viselése?" (11. old.)

d) *Pauperek; fölösszámúak*:

„Ki fizesse ezeket az embereket? Azt felelem, hogy mindenki... Úgy vélem, világos, hogy sem éhhalálra nem szánhatjuk, sem fel nem akaszthatjuk, sem el nem ajándékozhatjuk őket stb." (12. old.) Vagy adjuk nekik ‚a felesleget', vagy ha ilyen nincs, „abban az esetben, ha *nincs többlet*..., célszerű a többiek finom táplálékából mennyiségileg vagy minőségileg *egy kicsit lenyesni*". (12–13. old.) Hogy milyen munkát rónak rájuk (a fölösszámúakra), az közömbös; csak „külföldi áruk ráfordítása nélkül" történjék; a fődolog az, hogy lelküket fegyelemhez és engedelmességhez, testüket pedig kitartáshoz szoktassa, arra az esetre, ha majd a szükség hasznosabb munkákat kíván". (13. old.) Legjobb „utak, hidak építésére, bányamunkára stb. felhasználni őket". (11–12. old.)

Népesség, a gazdagság:

„*A népesség kis száma valóságos szegénység*; és egy nemzet, amelynek nyolcmillió a népessége, több mint kétszer olyan gazdag, mint az ugyanakkora földterület, amelynek csak négymillió lakosa van." (16. old.)

A fenti a) ponthoz (papok). A papokat Petty válogatott iróniával kezeli:

„A vallás akkor virágzik a legjobban, amikor a papokat a leginkább sanyargatják, mint ahogy ... a jog ... ott virágzik a legjobban, ahol az ügyvédek éhenhalnak." (57. old.) Mindenképpen – tanácsolja a papoknak – „*ne nemzzenek több papot, mint amennyit* a meglevő *egyházi javadalmak* fel tudnak szívni". Például Angliában és Walesben 12 000 javadalom van. Akkor „nem bölcs dolog 24 000 papot nemzeni". Hiszen akkor a 12 000 ellátatlan konkurrenciát támaszt, „és hogyan tehetnék ezt könnyebben, mint hogyha a nép közé mennek és elhitetik vele, hogy a 12 000 javadalmas pap megmérgezi a lelkeket, kiéhezteti e lelkeket" (célzás az angol vallásháborúra) „és rossz utat mutat nekik az ég felé". (57. old.)

[*b) Az érték meghatározása a munkaidő által*]

Az értéktöbblet eredete és becslése. Ezt kissé tarka összevisszaságban tárgyalja; de mindebben a gondolati küszködésben a szétszórt találó megállapítások összekerekednek.

Petty megkülönböztet *‚természetes árat'*, *‚társadalmi árat'*, *‚igazi folyóárat'* (67. old.). *‚Természetes áron'* valójában az *‚értéket'* érti, és bennünket itt csakis ez foglalkoztat, mivel az *értékmeghatározástól függ* az értéktöbblet meghatározása.

Ebben az írásában Petty az *áruk értékét* valójában a bennük foglalt viszonylagos *munkamennyiséggel* határozza meg.

„De mielőtt túl sokat beszélnénk *járadékokról*, igyekeznünk kell megfejteni titokzatos természetüket, mind a *pénzzel* kapcsolatban, *amelynek járadékát kamatnak nevezzük*, mind a *földek és házak* járadékával kapcsolatban." (23. old.)

α) Mindenekelőtt az a kérdés, mi egy áru, közelebbről a gabona *értéke*?

„Ha valaki egy uncia ezüstöt a perui föld mélyéből *ugyanannyi idő alatt* tud Londonba hozni, mint amennyi alatt egy bushel gabonát termelhetne, akkor az egyik a másiknak természetes ára; ha mármost új és gazdagabb bányák feltárásával 2 uncia ezüstöt termelhet ki ugyanannyi fáradsággal, mint azelőtt egyet, a gabona, caeteris paribus*, bushelenként 10 shillinges áron ugyanolyan olcsó lesz, mint azelőtt 5 shillinges áron volt." (31. old.) „Tegyük fel, hogy egy bushel [...] gabona termelése és *egy uncia* ezüst *megtermelése egyenlő munkába* kerül." (66. old.) Mindenekelőtt ez a „reális és nem képzelt útja az áruárak kiszámításának". (66. old.)

β) A második pont, amelyet most meg kell vizsgálnunk, a *munka értéke*.

„A törvény... *éppen csak annyit hagyjon a munkásnak, amennyiből megélhet*; mert ha kétszer annyit hagynak neki, akkor csak feleannyit dolgozik, mint amennyit dolgozhatnék és különben dolgoznék is; *ez ennyi munka gyümölcsének elvesztését jelenti a közösségnek*." (64. old.)

A munka értékét tehát a szükséges létfenntartási eszközök határozzák meg. A munkás csak azáltal van többlettermelésre és többletmunkára rendeltetve, hogy rákényszerítik egész rendelkezésre álló munkaerejének felhasználására ahhoz, hogy ő maga annyit kapjon, amennyire *megélhetéséhez éppen szüksége van*. Munkájának olcsóságát vagy drágaságát azonban két körülmény határozza meg: a természetes termékenység és a kiadásoknak (szükségleteknek) az éghajlat meghatározta mértéke:

* – egyébként egyenlő körülmények között – *Szerk.*

„A *természetes drágaság és olcsóság* attól függ, hogy *kevesebb vagy több kéz kell-e a természeti szükségletek kielégítéséhez*; mint ahogy a gabona olcsóbb ott, ahol *egy ember* tíznek termel gabonát, mint ott, ahol csak hatnak tud termelni; és azonkívül attól, hogy az éghajlat több vagy kevesebb kiadásra készteti-e az embereket." (67. old.)

γ) Petty szemében az *értéktöbblet* csak két formában létezik: *‚földjáradék'* vagy *‚pénzjáradék'* (‚kamat'). Az utóbbit az előbbiből vezeti le. Az előbbi az ő szemében, mint később a fiziokraták szemében, az értéktöbblet *tulajdonképpeni formája* (de egyszersmind kijelenti, hogy gabonán valamennyi ‚létfenntartási eszköz' értendő, mint a „Lord's Prayer"-ben (Miatyánk) a „mindennapi *kenyerünk*" szón).

Fejtegetésében a járadékot (az értéktöbbletet) nemcsak olyan többletként ábrázolja, amelyet a ‚munkáltató' a ‚szükséges munkaidőn' felül húz, hanem olyan többletként, amely magának a termelőnek munkabérén és saját tőkéje pótlásán felül végzett többletmunkájából származik.

„Tegyük fel, hogy valaki sajátkezűleg művel bizonyos földterületen gabonát, azaz felássa vagy felszántja a földet, boronál, gyomlál, kaszál, betakarít, csépel és rostál, ahogy ezt ennek az országnak a mezőgazdasága megköveteli, és ezenkívül van *vetőmagja*, amivel bevesse ezt a földet. Azt állítom, hogy ha ez az ember *terméshozamából levonta a vetőmagját*" (vagyis először levonta a termékből az állandó tőke egyenértékét), „valamint azt, amit ő maga megevett és amit ruhákért és más természetes szükségleti tárgyakért cserébe másoknak adott, akkor a *maradék gabona* a *földnek azévi természetes és igazi járadéka*; *hét évnek az átlaga* pedig, vagy jobbanmondva annyi évé, amennyin belül *a rossz és jó termések körforgása végbemegy*, megadja a szokásos földjáradékot gabonában." (23–24. old.)

Pettynél tehát – minthogy a gabona értékét a benne foglalt munkaidő határozza meg, a járadék pedig egyenlő az össztermék mínusz a munkabér és vetőmag – a járadék valójában egyenlő a többlettermékkel, amelyben a többletmunka tárgyiasul. A járadék itt magában foglalja a profitot; a profit még nincs elválasztva a járadéktól.

Ugyanilyen éleselméjűen kérdez *Petty* tovább:

„További, bár mellékes kérdés lehet azonban az, *mennyi angol pénzt ér* ez a *gabona illetve járadék*; azt felelem, *annyi pénzt*, amennyit egy másik egyes ember *ugyanannyi idő alatt* kiadásán kívül és felül megtakaríthat, ha teljesen e pénz termelésének és létrehozásának szenteli

magát. Ugyanis. Tegyük fel, hogy egy másik ember elutazik egy olyan országba, ahol ezüst van, ott kibányássza, megtisztítja, elviszi arra a helyre, ahol a másik a gabonáját művelte, pénzzé veri stb., és ugyanez a személy az egész idő alatt, amíg az ezüstért dolgozik, összeszedi a megélhetéséhez szükséges élelmet is és gondoskodik ruházkodásáról stb. Azt mondom, hogy akkor az egyik ezüstjét *egyenlő értékűnek kell tekinteni a másik gabonájával*; az egyik talán húsz uncia, a másik pedig húsz bushel. Ebből az következik, hogy e gabona egy busheljének ára egy uncia ezüst." (24. old.)

Emellett Petty kifejezetten megjegyzi, hogy a munka különbözősége itt teljesen közömbös; csak a *munkaidőn* fordul meg a dolog.

„És ámbár meglehet, hogy az ezüsttel való munkában esetleg több művészet és kockázat van, mint a gabonával való munkában, az eredmény mégis ugyanaz; mert tegyük fel, hogy száz ember *tíz éven át* gabonát *termel és ugyanannyi ember ugyanannyi időn át* ezüstöt; azt mondom, hogy az ezüst nettóhozadéka az *ára a gabona egész nettóhozadékának*, és az egyik ugyanolyan hányada az ára a másik ugyanolyan hányadának." (24. old.)

[c) *A föld árának, a járadéknak és a kamatnak a meghatározása*]

Miután ilymódon megállapította, mi a *járadék* – amely itt egyenlő az egész *értéktöbblettel*, a profitot is beleértve – és ennek pénzkifejezése, most hozzálát a *föld pénzértékének* meghatározásához, ami megint igen zseniális.

„Ezért örvendetes volna, ha meg tudnók állapítani a *szabad* föld *természetes értékét*, ha nem is jobban, mint amikor a fent említett *usus-fructus** értékét állapítottuk meg... Miután megállapítottuk a *járadékot, vagyis az évi ususfructus értékét*, az a kérdés, *hány évi hozam* (ahogy rendszerint mondjuk) a *szabad föld* természetes értéke? Ha azt mondjuk, hogy végtelen számú, akkor egy acre föld egyenlő értékű volna ugyanezen föld ezer acre-jével, ami képtelenség, mivel az egyesek végtelensége egyenlő az ezresek végtelenségével; ezért valamilyen *véges számot* kell találnunk, és véleményem szerint ez [...] az éveknek az a száma, amennyit, úgy képzelem, olyan emberek, akik mind egyidejűleg életben vannak – az egyik ötvenéves, a másik huszonnyolc, a harmadik hétéves, azaz nagyapa, apa és gyermek –, úgy gondolhatják, hogy élnek; kevés ember-

* – *haszonélvezet* – *Szerk.*

nek van oka arra, hogy távolabbi utódairól is gondoskodjék... Ezért én az *évi hozamoknak azt a számát, amely valamely föld természetes értéke*, úgy találom meg, hogy az három ilyen személy életének szokásos tartama. Mármost Angliában ezt a tartamot huszonegy évre becsüljük, s következésképpen a *föld értéke* körülbelül *ugyanennyi évi hozammal* egyenlő." (25–26. old.)

Miután a járadékot *többletmunkává* és ennélfogva *többletértékké* oldotta fel, kijelenti, hogy a föld nem egyéb, mint tőkésített járadék, azaz *évi járadékok* meghatározott *összege*, illetve meghatározott számú év alatti járadékok összege.

Valójában a járadék *tőkésítése*, illetve a *föld értékének* kiszámítása *ilymódon* történik:

Tegyük fel, hogy egy acre évente 10 £ járadékot hoz. Ha a kamatláb 5%, akkor 10 £ egy 200 £-nyi tőke kamatát képviseli, és minthogy 5% esetén a kamat 20 év alatt pótolja a tőkét, az acre értéke 200 £-gel (20×10£) egyenlő. A járadék tőkésítése tehát a kamatlábtól függ. Ha a kamatláb 10% lenne, akkor a 10 £ egy 100 £-nyi tőkének, illetve 10 évi hozamnak a kamatát képviselné.

Minthogy azonban *Petty* a *'földjáradékból'* indul ki mint az értéktöbbletnek a profitot magában foglaló általános formájából, nem előfeltételezheti a tőkekamatot adottnak, hanem kénytelen a járadékból levezetni mint *különös formát* (ahogy ezt Turgot is teszi, az ő álláspontjáról következetesen). Milyen módon határozza meg hát, hogy hány év, hány évi járadék a *föld értéke*? Az embernek csak annyi évi járadékot áll érdekében megvenni, ahány évre „gondoskodnia" kell magáról és legközelebbi utódairól; tehát ameddig egy *átlagember* – nagyapa, apa és gyermek – él, ez pedig „angol" becslés szerint huszonegy év. Tehát annak, ami a huszonegyévi „ususfructus"-on túl van, nincs értéke az ő szemében. Ezért megfizeti a huszonegyévi ususfructust, és ez a *föld értéke*.

Ezen a szellemes módon evickél ki a zavarból; de a fontos itt az,

hogy először, a *járadékot* mint a teljes *mezőgazdasági értéktöbblet* kifejezését nem a földből, hanem a munkából vezeti le, mint a munkának a munkás létfenntartásához szükségesen felüli többletét;

hogy másodszor, a *föld értéke* nem egyéb, mint meghatározott számú évre előre megvett járadék, magának a járadéknak *átváltozott* formája, amelyben például huszonegyévi többletérték (vagy többletmunka) jelenik meg a *föld értékeként*; röviden, a *föld értéke* nem egyéb, mint *tőkésített járadék*.

Ilyen mélyen behatol *Petty* a dologba. A járadék (azaz a föld) *megvásáro-*

lója álláspontjáról a *járadék* így pusztán *mint tőkéjének* – amellyel megvásárolta – *kamata* jelenik meg, és ebben a formában a járadék teljesen felismerhetetlenné vált és mint *tőkekamat* jelenik meg.

Miután *Petty* ilymódon meghatározta a *föld értékét* és az *évi járadék értékét*, megteheti azt, hogy a ‚pénzjáradékot' vagy ‚kamatot' másodlagos formaként vezesse le.

„Ami a *kamatot* illeti, legalábbis egyenlőnek kell lennie *annyi földnek a járadékával, amennyit a kölcsönadott pénz megvásárolhat*, amikor is a pénz biztonsága kétségtelen." (28. old.)

Itt úgy jelenik meg a dolog, hogy a kamatot a *járadék ára* határozza meg, holott fordítva, a *járadék árát*, vagyis *a föld vásárlóértékét* határozza meg a kamat. De ez igen következetes, mivel Petty a *járadékot* az értéktöbblet általános formájának ábrázolja, a *pénz kamatát* tehát mint másodlagos formát belőle kell levezetnie.

Különbözeti járadék. Erről is *Pettynek* van először fogalma. Ő nem egyenlő terjedelmű földek *különböző* termékenységéből vezeti le, hanem *egyenlő termékenységű földek különböző fekvéséből*, a piactól való különböző távolságából, ami tudvalevően a különbözeti járadék egyik eleme. Ezt mondja:

„Mint ahogy az erős pénzkereslet emeli a pénz árfolyamát, úgy az erős gabonakereslet hasonlóképpen *emeli* ennek *árát*, s *következésképpen a gabonát termő föld járadékának árát*" (itt tehát egyenesen kimondja, hogy a gabona *ára* határozza meg a járadékot, mint ahogy már a korábbi fejtegetésben benne rejlik, hogy a járadék nem határozza meg a gabona *értékét*), *„végül pedig magának a földnek az árát*; ha például a Londont vagy egy hadsereget tápláló gabonát negyven mérföldnyiről kell odaszállítani, akkor a *Londontól* vagy az illető hadsereg szállásától *egy mérföldnyire növő gabona* annyit *tesz hozzá a maga természetes árához*, amennyibe harminckilenc mérföldön való szállítása kerül... Ebből következik, hogy *bensőleg hasonló földek* közül az, amelyik nagykiterjedésű terület által táplált népes hely közelében van, ez okokból nemcsak *több járadékot hoz*, hanem több évi hozamba is kerül, mint a távoli helyen levő" stb. (29. old.)

A különbözeti járadék második okát, a föld *különböző termékenységét* és az egyenlő mennyiségű földeken végzett munka ebből következő *különböző termelékenységét* szintén megemlítette Petty:

„A föld *jósága*, *vagy hitványsága*, vagyis értéke *attól függ, hogy a termék nagyobb vagy kisebb részét adják érte a mondott termék elő-*

állítására felhasznált egyszerű munkához viszonyítva." (67. old.)

Petty tehát *jobban* fejtette ki a különbözeti járadékot, *mint A. Smith.*

*

{*„A Treatise of Taxes and Contributions", London 1667. Kiegészítések.*

1. *Milyen tömegű forgópénzre* van szüksége egy nemzetnek, 16–17. old.

Az *össztermelésre* vonatkozó nézete megmutatkozik ebben a mondatban:

„Ha valamely területen 1000 ember él és közülük 100 elő tudja állítani a szükséges élelmet és ruházatot mind az 1000 számára, ha további 200 annyi árut készít, amennyiért más nemzetek hajlandók vagy a maguk áruját vagy pénzt adni, és ha további 400 díszről, élvezetről és pompáról gondoskodik az összesség számára, ha van 200 kormányzó, pap, jogász, orvos, kereskedő és boltos – ez összesen 900 –, felvetődik a kérdés" stb. mi lesz a pauperekkel („fölösszámúakkal"). (12. old.)

A járadéknak és pénzbeli becslésének kifejtésénél, ahol *‚egyenlő munkákat'* (‚munkamennyiségeket') tételez fel, Petty megjegyzi:

„Azt állítom, hogy ez az *értékek kiegyenlítésének és lemérésének az alapzata*; felépítményeiben és gyakorlati alkalmazásaiban azonban, megvallom, sok különféleség és bonyolultság van." (25. old.)

2. Nagyon foglalkoztatta Pettyt a *„föld és munka közötti* természetes egyenlőségi viszony". (25. old.)

„Ezüstünket és aranyunkat különböző neveken *nevezzük*, például Angliában fontnak, shillingnek és pennynek; valamennyi megnevezhető és érthető a három név bármelyikén. De amit mondani akarok erről, az az, hogy minden dolgot *két természetes nevező szerint* kell *értékelni, s ezek a föld és a munka*; vagyis azt kell mondanunk, hogy egy hajó vagy egy ruha ennyi meg ennyi földet, valamint annyi meg annyi munkát ér; mivel a hajó is, a ruha is a *földnek* és a *rajta végzett emberi munkának a teremtménye*: Ha pedig ez igaz, akkor örvendetes lenne találnunk egy *természetes egyenlőségi viszonyt föld és munka között*, úgyhogy az értéket bármelyikükben külön-külön éppúgy vagy még jobban kifejezhessük, mint a kettőben együtt, és hogy az egyiket ugyanolyan könnyen és bizto-

san visszavezethessük a másikra, ahogy a pennyket visszavezetjük a fontokra." (25. old.)

Ezért keresi a „*szabad* föld *természetes értékét*", miután megtalálta a járadék pénzkifejezését.

Petty hármas meghatározást használ, amely összekuszálódik:

a) Az *értéknagyság*, amely egyenlő munkaidővel van meghatározva, és egyben a *munka az érték forrásaként.*

b) Az *érték* mint a társadalmi munka formája. Ezért a pénz mint az *érték igazi alakja* jelenik meg, noha más helyeken Petty megdönti a monetárrendszer összes illúzióit. Tehát a *fogalmi meghatározás* jelentkezik nála.

c) Összecseréli a munkát mint a csereérték forrását és mint a használati érték forrását, amikor is a munka előfeltételezi a természeti anyagot (a földet). Valójában Petty „megsérti" a ‚munka és föld' közötti „egyenlőségi viszonyt", amikor az utóbbiból a ‚*szabad földet*' mint *tőkésített járadékot* ábrázolja, tehát a földről nem mint a reális munka természeti anyagáról beszél.

3. A kamatlábat illetően ezt mondja:

„Arról, hogy mily hiábavaló és meddő dolog *polgári, tételes törvényeket* hozni a *természet törvényei*" (azaz a polgári termelés természetéből fakadó törvények) „ellen, arról másutt már beszéltem." (i. m. 29. old.)

4. *A járadékot illetően*: *Értéktöbblet a munka nagyobb termelékenysége* következtében:

„Ha az említett grófságokat több munkával, mint amennyit most felhasználnak (például avval, hogy felássák a földet ahelyett, hogy felszántanák, beültetik ahelyett, hogy bevetnék, kiválogatják a magokat ahelyett, hogy különbség nélkül alkalmaznák, csávázzák őket ahelyett, hogy minden előkészítés nélkül használnák fel, és a földet sókkal trágyázzák, nem pedig rothadt szalmával stb.), termékenyebbé lehetne tenni, akkor *a járadék* annál inkább fog emelkedni, minél inkább *meghaladja a termés többlete a munka többletét.*" (32. old.) (Ezen itt a ‚*munka árát*' illetve ‚*bért*' érti.)

5. ‚*A pénzérték emelése*' (XIV. fejezet).

6. A korábban idézett hely „ha kétszer annyit hagynak neki, akkor csak fele annyit dolgozik stb.", így értendő: ha a munkás hat óráért hat óra értékét kapná, akkor ‚*kétszer annyit*' kapna, mint most, amikor hat óra

értékét tizenkét óráért kapja. Akkor csak hatot dolgoznék, és „ez veszteséget jelent a közösségnek" stb.

*

Petty: „An Essay concerning the Multiplication of Mankind" (1682). A munka megosztása (35–36. old.).

*

„Political Anatomy of Ireland" és „Verbum Sapienti" (1672) (London 1691-es kiadás).

1. „Ez a *politikai gazdaságtan* legfontosabb meggondolásához vezet, tudniillik, hogyan lehet *egyenlőségi viszonyt* és *egyenlősítést* létrehozni föld és munka között, úgyhogy bármelyikük külön-külön kifejezze valamely dolog értékét." (63–64. old.)

Valójában ennek alapja csak az a feladat, hogy magának a *földnek az értékét* is *munkában* oldja fel.

2. Ezt a művét később írta, mint azt, amelyet korábban fejtegettünk.

„Egy *felnőtt férfi* átlagos *napi tápláléka, nem* pedig *napi munkája a közös értékmérő*, és ugyanolyan szabályosnak és állandónak látszik, mint a színezüst értéke... Ezért egy ír kunyhó *értékét* aszerint *határoztam meg*, hogy *készítője hány napi élelmet költött el építése közben*." (65. old.)

Ez utóbbi egészen fiziokrata csengésű.

„Hogy egyes emberek többet esznek, mint mások, nem tesz számot, mivel egynapi élelmen $^1/_{100}$ részét értjük annak, amit 100 mindenféle fajtájú és nagyságú ember megeszik avégett, hogy éljen, dolgozzék és nemzzen." (64. old.)

De Petty itt Írország statisztikájában nem a közös értékmérőt keresi, hanem *az érték* mértékét abban az értelemben, ahogyan a *pénz* értékmérő.

3. *A pénz tömege és a nemzet gazdagsága* (〈„Verbum Sapienti"〉, 13. old.).

4. *Tőke.*

„Amit mi *a nemzet gazdagságának, tőkéjének vagy készletének* nevezünk, s ami a *korábbi vagy múltbeli munka* hatása, nem fogható fel *az eleven hatóerőktől különböző valaminek*." (9. old.)

5. *A munka termelőereje.*

„Azt mondtuk, hogy a nép fele igen csekély munkával jelentősen gazdagíthatná a királyságot... Mivel kellene foglalkozniok? Erre általánosságban ezt felelem: termeljenek élelmiszert és létfenntartási eszközöket az ország egész népe számára *kevés kézzel*; vagy úgy, hogy *keményebben dolgoznak*, vagy úgy, hogy *a készítésben rövidebbséget és könnyítéseket vezetnek be*, ami egyenértékű azzal, amit hiába remélnek a *többnejűségtől*. Mert ha valaki egymaga el tudja végezni öt ember munkáját, ugyanazt a hatást éri el, mint ha négy felnőtt munkást nemzett volna." (22. old.) „*A legolcsóbb* akkor lesz az *élelem*..., ha az élelmet is *kevesebb kézzel termelik, mint másutt.*" (23. old.)

6. Az emberek célja és rendeltetésük (24. old.).

7. *A pénzről lásd* még „Quantulumcunque" (1682).}

[3.] Petty, Sir Dudley North, Locke

Ha összehasonlítjuk North és Locke írásait Petty „Quantulumcunque" (1682), „A Treatise of Taxes and Contributions" (1662) és „Anatomy of Ireland" (1672) című munkáival, látjuk, mennyire függenek Pettytől a következő kérdésekben: 1. ‚*a kamat csökkentése*'; 2. ‚a pénzérték emelése és leszállítása'; 3. hogy *North* a ‚kamatot' ‚a pénz járadékának' nevezi stb.

North és Locke műveiket[110] egyidejűleg és ugyanabból az alkalomból írták: a ‚*kamat csökkentése*' és a ‚*pénzérték emelése*' kapcsán. De a legellenkezőbb nézeteket képviselik. Locke szerint a „*pénzszűke*" az oka a magas kamatlábnak, és egyáltalában annak, ‚hogy a dolgok nem hozzák meg reális árukat és azt a jövedelmet, amelyet belőlük fizetni kellene'. North ellenben megmutatja, hogy az ok nem a ‚pénzszűke', hanem a ‚tőke- illetve jövedelemszűke'. Nála találkozunk először határozott fogalommal a *stockról vagy capitalról* [*tőkéről*], vagy jobbanmondva a *pénzről* mint a *tőkének* egy puszta *formájáról*, amennyiben ez a pénz nem forgalmi eszköz. *Sir Dudley Northnak* van először helyes fogalma a kamatról, szemben a Locke-féle elképzeléssel.

[4.] Locke
[A járadéknak és a kamatnak a természetjog polgári elmélete álláspontjáról való tárgyalása]

Ha Locke-nak egyáltalában a ‚munkáról' szóló tanítását egybevetjük a *kamat* és a *járadék eredetéről* szóló tanításával – mert nála csak ezekben a meghatározott formákban jelenik meg az értéktöbblet –, akkor az értéktöbblet nem egyéb, mint *idegen munka*, többletmunka, melynek elsajátítására a föld és a tőke – a munka feltételei – teszik képessé tulajdonosaikat. Az pedig, hogy valakinek nagyobb terjedelmű munkafeltétel van a tulajdonában, mint amennyit egy személy a munkájával maga értékesíthet, Locke szerint *politikai* találmány, amely ellentmondásban van a magántulajdon természetjogi bázisával.

{*Hobbesnál* szintén a munka az egyetlen forrása minden gazdagságnak, kivéve a természet azon adományait, amelyek mindjárt elfogyasztható állapotban vannak meg. Isten (a természet) „vagy *ingyen ad*, vagy *munkáért elad* az emberiségnek". („Leviathan" [232. old.]) De Hobbesnál az uralkodó osztja el, tetszése szerint, a föld tulajdonát.}

A vonatkozó helyek Locke-nál a következők:

„Ámbár a *föld* és minden alsóbbrendű teremtmény valamennyi emberé közösen, mégis minden embernek saját személyében van valamely tulajdona, amelyre senkinek sincs joga, csak neki magának. Teste munkája és keze műve, azt mondhatjuk, igazán az övé. Ha bármit kimozdít abból az állapotából, amelyben a természet adta és hagyta, akkor munkáját elegyítette vele, hozzáadott valamit, ami a sajátja, és ezáltal tulajdonává teszi." („Of Government", II. könyv 5. fej., Works, 7. kiad. 1768, II. köt. 229. old.)

„Munkája kivette azt a természet kezéből – amelyben közös volt és egyenlően volt a természet valamennyi gyermekéé –, és ezáltal elsajátította magának." (i. m. 230. old.)

„Ugyanaz a természeti törvény, amely ilyen módon tulajdont ad nekünk, korlátozza is ezt a tulajdont... Mindenki annyit rögzíthet

munkájával tulajdonává, amennyit életének valamilyen előnyére felhasználhat, mielőtt a dolog tönkremegy; ami ezen túlmegy, az több az ő osztályrészénél, és másoké." (uo.)

„De a tulajdon fő tárgya most nem a *föld gyümölcse*" stb., „hanem maga a *föld*... Amennyi földet egy ember felszánt, bevet, megjavít, megmunkál és amennyinek a termékét fel tudja használni, annyi az ő tulajdona. Munkájával mintegy elkeríti ezt a közöstől." (uo.)

„A föld feltörése illetve megművelése és az uralkodás rajta láthatólag együtt jár. Az egyik jogcímet adott a másikra." (i. m. 231. old.)

„A tulajdon mértékét a természet helyesen szabta meg az *emberi munka terjedelmében* és az élet kényelmességeiben: senkinek a munkája nem vethetne maga alá vagy sajátíthatna el mindent, sem élvezése nem fogyaszthatna el egy kis résznél többet; úgyhogy ilymódon lehetetlen volt bárki számára is, hogy megértse másnak a jogát, vagy tulajdont szerezzen embertársa rovására... Ez a mérték a világ kezdetén mindenki birtokát egy igen mérsékelt részre korlátozta, annyira, amennyit bárkinek a megkárosítása nélkül elsajátíthatott... És ugyanez a mérték *még most is megengedhető*, anélkül, hogy valakit is hátrány érne, bármennyire úgy látszik is, hogy tele van a világ." (231–232. old.)

A munka adja a dolgoknak csaknem egész értéküket {‚*érték*' itt egyenlő használati értékkel, és a munka konkrét munkának van véve, nem mennyiségnek; de a csereérték munkával való mérése valójában azon nyugszik, hogy a munkás használati értéket hoz létre}. A használati érték munkában fel nem oldható maradéka a természet adománya, ennélfogva magán- és magáért-valóan *közösségi tulajdon*. Ezért *Locke* nem azt az ellentétet igyekszik bizonyítani, hogy tulajdont még más eljárásokkal is lehet szerezni, mint munkával, hanem hogy hogyan hozható létre az egyéni munkával – a természet ‚közös tulajdon' volta ellenére – egyéni tulajdon.

„*Valójában a munka hozza létre minden dolog értékbeli különbözőségét*... A földnek az emberi élet számára hasznos termékei közül... kilencvenkilenc századrész teljesen a munka számlájára írható." (i. m. 234. old.)

„Tehát a munka hozza létre a föld értékének legnagyobb részét." (235. old.)

„Ámbár a természeti tárgyakat közös tulajdonba adták, mégis az ember, minthogy *ura önmagának* és *tulajdonosa saját személyének* s személye cselekedeteinek illetve munkájának, már magában hordozza a tulajdon nagy alapzatát." (235. old.)

A tulajdon egyik ‚határa' tehát a *személyes munka korlátja*; a másik az, hogy az ember nem halmoz fel több dolgot, mint amennyit felhasználhat. Ez utóbbi határt kitágítja a múlékony termékeknek *pénzre* való kicserélése (az egyéb cserétől eltekintve):

„Ezekből a *tartós* dolgokból annyit halmozhat fel, amennyit akar; mivel jogos tulajdonának korlátait" {személyes munkájának ‚*határától*' eltekintve} „nem azzal hágja át, hogy sok van a birtokában, hanem azzal, hogy ebből valami haszontalanul pusztul el. Így került használatba a pénz, ez a maradandó dolog, amely megőrizhető anélkül, hogy tönkremenne, és amelyet az emberek kölcsönös megegyezéssel elfogadnak cserébe a valóban hasznos, de romlandó létfenntartási eszközökért." (236. old.)

Így létrejön az egyéni tulajdon egyenlőtlensége, de a *személyes munka* megmarad *mértéknek*.

„A dolgoknak ezt az egyenlőtlen magánbirtokokra osztását az emberek a társadalom kötelékein kívül és megállapodás nélkül vitték véghez; csak azáltal, hogy az aranynak és az ezüstnek értéket tulajdonítottak és hallgatólagosan megállapodtak a pénz használatában." (237. old.)

Ezzel egybe kell vetnünk Locke kamatról szóló írásának következő helyét, és nem szabad elfelejtenünk, hogy szerinte a természetjog a *személyes munkát* teszi a ‚tulajdon' határává:

„Nézzük meg mármost, hogyan válik ez" (a pénz) „ugyanolyan természetűvé, mint a föld, bizonyos évi jövedelmet hozván, amelyet mi haszonnak vagy kamatnak nevezünk. Mert a föld természetszerűen termel valami újat és hasznothajtót, az emberiség számára értékeset; a pénz azonban terméketlen dolog, és nem termel semmit, hanem, megállapodás révén, *átviszi azt a profitot, amely egy ember munkájának jutalma volt, egy másik ember zsebébe*. Ezt a pénz egyenlőtlen elosztása okozza; ez az egyenlőtlenség ugyanolyan hatással van a földre is, mint a pénzre... Mert a föld egyenlőtlen elosztása (hogy neked többed van, mint amennyit meg tudsz vagy akarsz művelni, másnak meg kevesebb) bérlőt szerez a földedre; és a pénz ugyanilyen egyenlőtlen elosztása... bérlőt szerez a pénzemre: ilymódon *az én pénzem az üzleti életben, a kölcsönvevő iparkodása révén, képes* többet hozni a kölcsönvevőnek 6 százaléknál, mint ahogy a te földed, *a bérlő munkája révén*, képes több gyümölcsöt hozni annál, amennyire a járadéka rúg." ([Some Considerations,] Locke's Works, folio kiadás, 1740, II. köt. [19. old.][111])

Locke ezen a helyen részint a földtulajdon elleni polémia miatt is érdekelve van abban, hogy kimutassa ennek: a földtulajdon járadéka semmiben sem különbözik az uzsorától, hanem a termelési feltételek egyenlőtlen elosztása következtében mindkettő „átviszi azt a profitot, amely egy ember munkájának jutalma volt, egy másik ember zsebébe".

Locke felfogása annál is fontosabb, mert ez a polgári társadalom jogi elképzeléseinek klasszikus kifejezése a feudális társadalommal szemben, és azonfelül filozófiája az egész későbbi angol gazdaságtan összes elképzeléseinek alapjául szolgált.

[5.] North
[A pénz mint tőke. A kereskedelem növekedése mint a kamatláb csökkenésének oka]

Sir Dudley North: „Discourses upon Trade etc.", London 1691. (*C pótfüzet*)[112]

Ez a munka, akárcsak Locke közgazdasági dolgai, közvetlen összefüggésben van Petty munkáival és közvetlenül azokon alapul.

A munka főleg a *kereskedelmi tőkével* foglalkozik, s ennyiben nem tartozik ide. Azon a területen belül, amelyet feldolgoz, mesteri készséget mutat.

Igen figyelemreméltó, hogy a II. Károly-féle restauráció idejétől a XVIII. század közepéig a landlordok állandóan arról panaszkodnak, hogy a járadékok csökkennek (mint ahogy a gabonaárak is, kivált ? óta[113] állandóan lefelé mozognak). Jóllehet a kamatláb erőszakos leszállításában (Culpeper és Sir J. Child óta) az ipari tőkések osztálya jelentékeny részt vett, e rendszabály voltaképpeni szószólói mégis a *‚földbirtokosok'* voltak. A *„föld értékét"* és „ennek ‚emelését'" mint nemzeti érdeket juttatták kifejezésre. (Éppúgy, ahogyan körülbelül 1760 óta megfordítva, a járadékoknak, a ‚föld értékének' és a ‚gabona'- meg ‚élelmiszeráraknak' az emelkedése és a ‚manufaktúratulajdonosok' emiatti panaszai voltak az e tárgyról folytatott gazdaságtani vizsgálódások bázisa.)

Az 1650-től 1750-ig terjedő évszázadot, kevés kivételtől eltekintve, a pénzemberek [moneyed interest] és földbirtokosok [landed interest] közti harc tölti meg, mert a nemesség, amely vígan élt, ellenszenvvel nézte, hogy az uzsorások kezükbe kaparintják őt, és hogy a modern hitelrendszer és államadósság-rendszer kialakulásával, a XVII. század vége óta a törvényhozásban stb. túlerőben vannak vele szemben.

Már *Petty* beszél a landlordoknak a járadék csökkenése miatti panaszairól és a ‚mezőgazdasági javításokkal' való szembenállásukról (megnézni a helyet[114]). Petty védelmébe veszi az uzsorát a landlorddal szemben, és a ‚pénzjáradékot' meg a ‚földjáradékot' egy szintre helyezi.

Locke mindkettőt a munka kizsákmányolására vezeti vissza. Ugyanarra az álláspontra helyezkedik, mint Petty. Mind a kettő ellene van a kamat

erőszakos szabályozásának. A földbirtokosság észrevette, hogy amikor a kamat csökkent, a *‚föld értéke'* emelkedett. Ha a járadék nagysága adva van, *tőkésített kifejezése*, azaz a ‚föld értéke' a kamatlábbal fordított arányban csökken vagy nő.

Sir Dudley North a fentebb idézett művében a harmadik ezen a Petty által megkezdett vonalon.

Ez az első forma, amelyben a *tőke* felágaskodik a *földtulajdonnal* szemben, mint ahogy az *‚uzsora'* valójában a tőkefelhalmozás egyik fő eszköze volt, ti. ezáltal a tőke társtulajdonosává vált a landlord jövedelmének. De az ipari és a kereskedelmi tőke többé-kevésbé vállvetve lép fel a landlordokkal a tőkének ez ellen a régimódi formája ellen.

„Ahogy a földbirtokos bérbeadja a földjét, úgy ezek" (akiknek van *„tőkéjük* az üzlethez, s [...] vagy nincs meg a jártasságuk, vagy nem szeretik a tőke üzleti alkalmazásával járó gondokat") „bérbeadják *tőkéjüket*; ezt az utóbbit *kamatnak* nevezik, de csak a tőke *járadéka*" (itt, mint Pettynél, azt látjuk, hogy a középkorból éppen kikerülő emberek szemében a járadék jelenik meg az értéktöbblet eredeti formájaként), „ahogy a másik a föld járadéka. És különböző nyelveken a ‚pénz bérlése' és a ‚föld bérlése' egyaránt közhasználatú kifejezés, és így van ez Anglia egyes vidékein is. Ilymódon *földesúrnak* vagy *tőkés-úrnak* lenni ugyanaz; a földesúrnak csak az az előnye van, hogy az ő bérlője nem viheti el a földet, ahogy a másiknak a bérlője elviheti a tőkét; és ezért a földnek *kevesebb profitot* kell hoznia, mint a tőkének, amelyet nagyobb kockázattal adnak kölcsön." (4. old.)

Kamat. Úgy látszik, North fogta fel először helyesen a kamatot, mert a *stock* szón, mint az alább idézett részből látható, nemcsak pénzt, hanem tőkét ért (mint ahogy Petty is *megkülönbözteti a stockot és a pénzt*. Lockenál a kamatot kizárólag a pénz tömege határozza meg, ugyanígy Pettynél. *Lásd az erre vonatkozó helyeket Massie-nél*).

„Ha több a kölcsönadó, mint a kölcsönvevő, a kamat... csökken; ...nem az alacsony kamat élénkíti meg az üzletet, hanem *amikor az üzlet fellendül, a nemzet tőkéje* [*stock*] teszi alacsonnyá a kamatot." (4. old.)

„Az arany meg az ezüst és a belőlük készült pénz nem egyéb, mint súly és mérték, amelyekkel a forgalom kényelmesebben bonyolítható le, mint nélkülük; úgyszintén megfelelő alap, *melyben a tőketöbblet lerakható*." (16. old.)

Ár és pénz. Minthogy az ár nem egyéb, mint az áru *pénzben* kifejezett és, ha *eladásról* van szó, pénzben realizált egyenértéke – tehát az *áru*

csereértékként való ábrázolása avégett, hogy utána ismét használati értékekké lehessen változtatni –, ezért az egyik első felismerése az, hogy aranyról és ezüstről itt csak mint maguk az áruk *csereértékének létezési formájáról*, mint *átalakulásuk* egyik *mozzanatáról* van szó, nem pedig az aranyról és ezüstről mint olyanról. North ezt a maga korában igen szépen fejezi ki:

„Minthogy a pénz... a vétel és eladás közös mértéke, mindenki, akinek eladnivalója van és nem talál rá vevőt, azonnal hajlik arra a gondolatra, hogy *pénz*hiány van *a királyságban* vagy az országban és javai ez okból nem kelnek el; ennélfogva mindenki pénzhiányról kiáltozik; ez pedig nagy tévedés...

Mi hiányzik ezeknek az embereknek, akik arról kiáltoznak, hogy nincs pénz? Kezdem a kolduson... Nem pénzben, hanem kenyérben és más létfenntartási eszközökben szenved hiányt... A bérlő panaszkodik a pénzhiány miatt... azt hiszi, ha több pénz volna az országban, jó árat kapna javaiért. Így hát láthatólag nem pénz hiányzik neki, hanem az, hogy jó árat kapjon gabonájáért és állataiért, melyeket eladna, de nem tud eladni... Miért nem tud jó árat elérni?... 1. Vagy túlságosan sok a gabona és az állat az országban, úgyhogy a legtöbb embernek, aki a piacra megy, arra van szüksége, hogy eladjon, akárcsak neki, és kevésnek arra, hogy vásároljon; vagy 2. hiányzik az a kelendőség, melyet a kivitel biztosítani szokott, például háború idején, amikor a kereskedelem nem biztonságos, vagy nincs megengedve; vagy 3. a fogyasztás pang, például amikor az emberek szegénység miatt nem költenek már annyit háztartásukra, mint azelőtt; amiért is nem a voltaképpeni pénz gyarapítása az, ami egyáltalán előmozdítaná a bérlő javainak eladását, hanem a piacra valóban ránehezedő három ok valamelyikének a kiküszöbölése.

A kereskedőnek és a boltosnak ugyanilyen módon hiányzik a pénz – vagyis az, hogy eladja azokat a javakat, melyekkel kereskedik – amiatt, hogy a piac pang." (11–12. old.)[115]

Továbbá: *A tőke* magát *értékesítő érték, míg a kincsképzésnél a csereérték kikristályosodott formája* mint olyan a cél. Ezért a klasszikus közgazdászok egyik első felismerése a *kincsképzés* és a *pénz értékesítése* közti ellentét, azaz ők a *pénzt mint tőkét* ábrázolják.

„Senki sem gazdagabb azért, mert egész vagyonát pénzbe, nemesfém evőeszközökbe stb. fektette, ellenkezőleg, ez okból szegényebb. Az a leggazdagabb, akinek vagyona *növekvés állapotában* van, akár bérbeadott föld, kamatra kölcsönadott pénz, akár kereskedelembe bocsátott áru alakjában." (11. old.)

(Így *John Bellers* azt mondja, „Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality etc.", London 1699:

„A pénz csak akkor *gyarapodik* vagy akkor hasznos, ha megválnak tőle, és ahogy a pénz a magánembernek csak akkor hasznothajtó, ha kiadja valami értékesebbre, úgy az a pénz, amely meghaladja a honi kereskedelemhez feltétlenül szükséges mennyiséget, holt tőke egy királyságnak vagy nemzetnek, s nem hoz profitot annak az országnak, amely visszatartja." (13. old.))

„Ámbár mindenki vágyódik arra, hogy legyen neki" (pénze), „mégis senki, vagy igen kevesen szeretik megtartani, hanem igyekeznek azonnal kiadni; tudják, hogy mindabból a pénzből, amely holtan hever, semmi haszon nem várható, hanem biztos veszteség." ([North] 21. old.)

A pénz mint világpénz.

„Egy nemzet a világban – ami az üzletet illeti – minden tekintetben olyan, mint egy város az államban vagy egy család a városban." (14. old.) „Ebben az üzleti forgalomban az arany és az ezüst semmiképpen sem különbözik más *áruktól*, hanem elvétetik azoktól, akiknek bőségben van, és azokhoz vitetik, akiknek hiányzik vagy óhajtják." (13. old.)

Azt a *pénzmennyiséget, amely forgalomban lehet, az árucsere határozza meg.*

„Bármennyit hoznak be külföldről vagy bármennyit vernek érmévé belföldön, mindaz a pénz, amely meghaladja a nemzet kereskedelmének szükségletét, *nemesfémrúd csupán*, és mint ilyet kezelik; s a vert pénzt, akárcsak a használt nemesfém evőeszközöket, csak fémtartalma szerint adják el." (17–18. old.)

A pénz átváltozása nemesfémrúddá és megfordítva (18. old.). (*C* pótfüzet, 13. old.) A pénz *becslése és mérése.* Ingamozgás. (*C* pótfüzet, 14. old.[116])

Az uzsora meg a ‚földbirtokosok' és az *‚üzlet'.*

„Nemzetünkben a kamatra kiadott pénzeknek még csak a tizedrészét sem *üzletembereknek adják kölcsön* üzleteik vitelére; hanem a pénzek legnagyobb részét luxus kielégítésére s olyan személyek kiadásának fedezésére kölcsönzik, akik ámbár hatalmas földek birtokosai, gyorsabban költik el a pénzt, mint ahogy azt földbirtokuk meghozza; s minthogy birtokaikat eladni viszolyognak, inkább jelzáloggal terhelik meg őket." (North, i. m. 6–7. old.)

[6. Berkeley az iparkodásról mint a gazdagság forrásáról]

„Vajon nem volna-e helytelen azt feltételezni, hogy a *föld maga gazdagság*? És vajon nem úgy kell-e tekintenünk, hogy elsősorban a nép iparkodása alkotja a gazdagságot, teszi gazdagsággá még a földet és az ezüstöt is, amelyeknek semmi értékük nem volna, csak mint az iparkodás *eszközeinek és indítékainak*?" (*Dr. G. Berk*[*e*]*ley*: „The Querist", London 1750, 38. kérdés.)

[7.] Hume és Massie

[*a*) *A kamat Massie-nél és Hume-nál*]

Massie névtelen munkája, „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest", 1750-ben jelent meg, Hume „Essays"-jének második része, amelyben az „Of Interest" található, 1752-ben, tehát két évvel később. *Massie-é tehát az elsőbbség.* Massie műve Petty és Locke ellen, Hume-é Locke ellen irányul, akiknek még az az elképzelésük, hogy a kamatláb magassága a pénz tömegétől függ, és hogy valójában a kölcsön tulajdonképpeni tárgya a pénz (nem a tőke).

Massie határozottabban szögezi le, hogy a *‚kamat'* pusztán a profit része, mint Hume, aki főleg azt mutatja ki, hogy a pénz értéke a kamatláb szempontjából közömbös, mivel a kamat és a pénztőke közti arány adott — például 6%, tehát 6 £ értéke növekszik vagy csökken 100 £ (tehát egy £) értékének növekedésével vagy csökkenésével, de a hatos arányt ez nem érinti.

[*b*) *Hume. A profit és a kamat csökkenése a kereskedelem és az ipar növekedéséből eredően*]

Kezdjük *Hume-mal.*

„Mindent a világon munkával vásárolnak meg." („Essays", I. köt. II. rész, London 1764, 289. old.)

A kamatláb magassága függ a kölcsönvevők keresletétől, a kölcsönadók kínálatától, tehát a kereslettől és kínálattól, de azután lényegében „a kereskedelemből származó profitok" magasságától. (i. m. 329. old.) „Nagy befolyással kell hogy legyen" (a kamatra) „a nagyobb vagy kisebb munka- és árukészlet, mivel valóságosan és ténylegesen ezeket vesszük kölcsön, amikor pénzt veszünk kölcsön kamatra." (i. m. 337. old.) „Senki sem fog elfogadni alacsony profitot ott, ahol magas kamatot kaphat; és senki sem fog elfogadni alacsony kamatot ott, ahol magas profitot kaphat." (i. m. 335. old.)

Magas kamat és magas profit, mindkettő „a kereskedelem és az ipar csekély haladásának, nem pedig az arany és ezüst szűkösségének" a kifejezője. (i. m. 329. old.) Az „alacsony kamat" pedig megfordítva.

„Ezért olyan államban, ahol csak földbirtokosok vannak" (vagy ahogy később mondja, „földbirtokos nemesség és parasztok"), „szükségképpen sok a kölcsönvevő és magas a kamat" (330. old.), mivel a csak élvező gazdagság unalmában a gyönyört hajhássza, másrészt a termelés, a mezőgazdaság kivételével, igen korlátozott. Fordított a helyzet, mihelyt a kereskedelem kifejlődött. A nyerészkedés szenvedélye teljesen hatalmába keríti a kereskedőt. *„Nem ismer nagyobb élvezetet, mint látni, hogy napról napra növekszik a vagyona."* (A csereértéknek, az elvont gazdagságnak a hajszolása itt jóval túlszárnyalja a használati érték hajszolását.) „És ez az oka annak, hogy az üzlet növeli a takarékosságot, és hogy a kereskedők között ugyanúgy túlsúlyban vannak a fösvények a tékozlókkal szemben, mint ahogy a földbirtokosok között fordított a helyzet." (333. old.)

Nem-termelő munka:

„Az ügyvédek és az orvosok semmiféle iparkodást nem hoznak létre, és gazdagságukat éppen mások rovására szerzik, úgyhogy minden bizonnyal ugyanolyan gyorsan csökkentik egyes polgártársaik vagyonát, mint ahogy a sajátjukat növelik." (333–334. old.)

„Ilymódon a kereskedelem növekedése [...] nagyszámú kölcsönadót hoz létre, és ezáltal *alacsony kamatot idéz elő*." (334. old.)

„Alacsony kamat és alacsony kereskedelmi profit két egymást kölcsönösen előmozdító eset, és *mindkettő eredetileg* abból a kiterjedt kereskedelemből *származik*, amely gazdag kereskedőket termel és a pénztőkét jelentékennyé teszi. Ahol a kereskedőknek nagy tőkéik vannak, akár kevés, akár sok fémdarab képviseli ezeket, gyakran elő kell fordulnia annak, hogy – mikor beleuntak az üzletbe, vagy olyan örökösökre hagyják, akiknek nincs kedvük vagy nem alkalmasak a kereskedésre – e vagyonok egy része természetszerűen évi és biztos jövedelmet keres. A bőség csökkenti az árat, és alacsony kamat elfogadására készteti a kölcsönadókat. Ez a meggondolás sokakat arra szorít, hogy hagyják tőkéjüket az üzletben, és inkább elégedjenek meg alacsony profittal, mintsem hogy értékén alul adják kölcsön pénzüket. Másrészt, amikor a kereskedelem igen kiterjedtté vált és nagy tőkéket alkalmaz, szükségképpen *versengés keletkezik a kereskedők között*, amely *az üzleti profitot csökkenti*, ugyanakkor,

amikor magát az üzletet növeli. Az alacsony kereskedelmi profit hajlandóbbá teszi a kereskedőket alacsony kamat elfogadására, amikor abbahagyják az üzletet és átengedik magukat a kényelemnek és a semmittevésnek. Ezért *felesleges* kutatni, hogy e körülmények közül melyik – tudniillik az *alacsony kamat vagy az alacsony profit – az ok* és melyik *az okozat*. Mind a kettő a kiterjedt kereskedelemből ered és kölcsönösen előmozdítják egymást... A kiterjedt kereskedelem azáltal, hogy nagy tőkéket hoz létre, csökkenti mind a kamatot, mind a profitot; s az egyiknek a csökkentésében mindig segíti a másik megfelelő süllyedése. Hozzátehetem, hogy amiként az alacsony profit a *kereskedelem és az ipar növekedéséből* ered, úgy a maga részéről elősegíti a kereskedelem további növekedését azáltal, hogy olcsóbbá teszi az árukat, serkenti a fogyasztást és fellendíti az ipart. És ezért... a *kamat az állam igazi barométere*, s a *kamat alacsonysága* csaknem csalhatatlan jele egy nép virágzásának." (i. m. 334–336. old.)

[c) *Massie. A kamat mint a profit része. A kamat nagyságának a profitrátából való magyarázása*]

(J. Massie:) „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered", London 1750.

„Ezekből a különböző kivonatokból[117] látható, hogy Locke úr felfogása szerint a természetes *kamatrátát* az szabja meg, hogy milyen arányban áll egy ország pénzmennyisége lakosainak egymás közti adósságaihoz és az ország kereskedelméhez; és hogy Sir William Petty kizárólag a pénzmennyiségtől teszi függővé; úgyhogy csak az adósságokra vonatkozóan tér el a nézetük." (14–15. old.)

Gazdag emberek, „ahelyett, hogy maguk használnák fel pénzüket, [...] kölcsönadják másoknak, hogy ezek profitot szerezzenek vele és *az így szerzett profit egy részét* a pénz tulajdonosainak tartsák fenn: De ha az ország gazdagsága oly sok kézben van szétszórva és oly egyenlően van elosztva, hogy nem sok embernek marad elég két család eltartására azáltal, hogy az üzletben használja fel a pénzt, akkor *kevés kölcsönzés* lehetséges; hiszen 20 000 £, ha egy emberé, kölcsönadható, mert a kamata eltarthat egy családot, de ha tíz emberé, nem adható kölcsön, mert a kamat [...] nem tarthat el tíz családot." (23–24. old.)

„Minden olyan okoskodás, amely *abból a rátából, amelyet a kormány fizet a pénzért*, következtet a természetes kamatra, téves, és elkerülhetetlenül annak kell lennie; a tapasztalat megmutatta nekünk, hogy a kettő között sem egyezés, sem megfelelőség nem állt fenn, és az értelem azt mondja, hogy soha nem is állhat; mert *a természetes kamat alapja a profit, az államkölcsön rátájának alapja* pedig *a szükség*; az előbbinek vannak korlátai, az utóbbinak azonban nincsenek: A nemesember előtt, aki azért vesz kölcsön pénzt, hogy földjét megjavítsa, és a kereskedő vagy az iparos előtt, aki üzletének viteléhez vesz fel kölcsönt, határok vannak, amelyeken túl nem megy; ha 10%-ot szerezhet a pénzzel, akkor lehet, hogy ad érte 5%-ot; de nem ad 10-et; aki ellenben szükségből vesz fel kölcsönt, annak számára nincs más meghatározó, a szükség pedig törvényt bont." (31–32. old.)

„A kamatszedés jogosultsága nem attól függ, hogy valaki azzal, amit kölcsönvesz, szert tesz-e *profitra* vagy sem, hanem" (a kölcsönvett dolog) „képességétől, hogy profitot hozzon létre, ha helyesen használják fel." (49. old.) „Minthogy *az, amit kamatként fizetnek* a kölcsönvett dolog használatáért, *része annak a profitnak, amelyet a kölcsönvett dolog létrehozni képes*, ezért ezt a *kamatot* szükségképpen mindig az említett *profit* szabályozza." (49. old.)

„E profitokból mekkora hányad illeti jogosan a kölcsönvevőt és mekkora a kölcsönadót? S ennek a hányadnak meghatározására nincs más módszer, mint a kölcsönvevők és kölcsönadók véleménye általában, mert e tekintetben csak az a jogos vagy jogtalan, amit a közmegegyezés annak minősít." (49. old.)

„*A profit megosztásának* e szabályát azonban nem lehet minden kölcsönadóra és kölcsönvevőre külön-külön alkalmazni, hanem csak a kölcsönadókra és kölcsönvevőkre általában... A feltűnően nagy vagy kis nyereség az ügyességnek, illetve a hozzáértés hiányának a fizetsége, s *a kölcsönadóknak ehhez egyáltalán semmi közük*; mivel az egyikből nincs káruk, a másikból nem kell hasznot húzniok. Amit *egyazon üzletág különféle embereiről* mondottunk, *különféle üzletágakra* is érvényes." (50. old.)

„A *természetes kamatrátát* az egyes vállalkozók *üzleti profitjai* szabják meg." (51. old.)

Miért 4% most a kamat Angliában a korábbi 8% helyett?

Mert akkor az angol kereskedők „kétszer annyi profitra tettek szert, mint amennyit most szereznek".

Miért 3% Hollandiában, 5 és 6% Franciaországban, Németországban, Portugáliában, 9% Nyugat- és Kelet-Indiában, 12% Törökországban?

„Minderre elég egyetlen általános válasz, az, hogy ezekben a különböző országokban az üzleti profitok eltérnek az itteni üzleti profitoktól, olyannyira, hogy mindezeket a különböző kamatrátákat hozzák létre." (51. old.)

De mitől van a profit csökkenése?

A – kül- és belföldi – konkurrenciától, „a külkereskedelem csökkenésétől" (külföldi konkurrencia következtében), „vagy *attól, hogy az üzletemberek kölcsönösen lenyomják egymás áruinak árát*... szükségből, hogy valami üzletet kössenek, vagy kapzsiságból, hogy a legtöbbet kössenek". (52–53. old.)

„Az üzleti profitot általában *az üzletemberek száma* és az *üzlet mennyisége közti* arány szabja meg." (55. old.) „Hollandiában, ahol az üzlettel foglalkozók száma és a lakosság összlétszáma közti arány a legnagyobb, ...*a kamat a legalacsonyabb*"; Törökországban, ahol az aránytalanság a legnagyobb, a kamat a legmagasabb. (55–56. old.)

„Mi szabja meg az *üzlet és az üzletemberek közti arányt*?" (57. old.) Az „üzleti indítékok": „[I.] természetes szükség, [II.] szabadság, [III.] az emberek egyéni jogainak megtartása, [IV.] közbiztonság." (57–58. old.)

„Nincs két ország, amely egyenlő számú létfenntartási eszközt egyenlő bőségben és *ugyanazzal a munkamennyiséggel* szolgáltat; [...] az emberek szükségletei nőnek vagy csökkennek az éghajlatnak a szigorával vagy mérsékeltségével, amely alatt élnek; [...] következésképpen *az ipar aránya*, amelynek űzésére a különböző országok lakóit a szükség kötelezi, nem lehet ugyanaz, sem az nem vihető keresztül, hogy a változat fokát másképp állapítsák meg, mint a meleg és a hideg fokai által; amiből az az általános következtetés vonható le, hogy a bizonyos számú ember fenntartásához szükséges *munkamennyiség* hideg éghajlatok alatt a legnagyobb és melegek alatt a legkisebb; mert az előbbiek alatt nemcsak az embereknek van szükségük több ruhára, hanem a földnek is több művelésre, mint az utóbbiak alatt." (59. old.) „Egyfajta szükség, amely Hollandia sajátszerűsége... abból fakad, hogy az ország túlnépesedett, ami *a gátépítéshez és a föld víztelenítéséhez megkívánt nagy munkával* együtt nagyobb szükséggé teszi itt az üzletet, mint a lakott világ bármely más részén." (60. old.)

Massie a kamatot még Hume-nál is határozottabban pusztán a *profit részének* ábrázolja; mind a kettő a kamat csökkenését a tőkék felhalmozódásából (Massie sajátképpen a konkurrenciáról beszél) és a profit ennek folytán bekövetkező csökkenéséből magyarázza. Mind a kettő egyaránt keveset beszél magának az *‚üzleti profitnak'* az *eredetéről.*

[8. Kiegészítés a fiziokratákról szóló fejezethez]

[*a) Kiegészítő megjegyzés a Gazdasági táblázatról*]

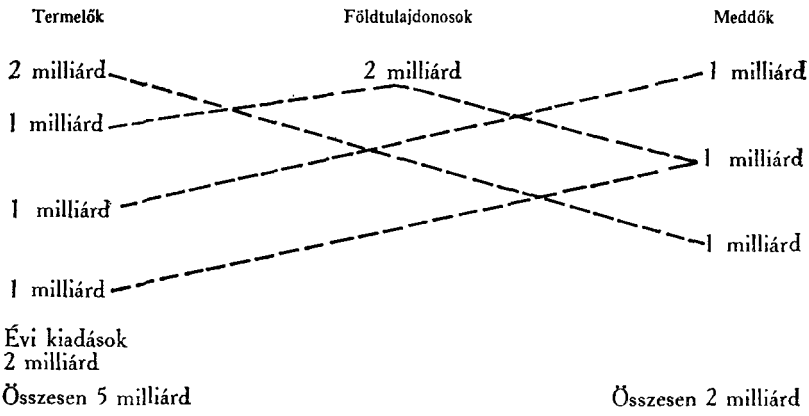

Ez a *Gazdasági táblázat* legegyszerűbb formája.[118]

1. *Pénzforgalom* (előfeltételezve, hogy csak évenként fizetnek). A pénzforgalom a ‚költekező osztálytól', a ‚földtulajdonosoktól' indul ki, akiknek nincs semmi eladó *árujuk*, akik vesznek anélkül, hogy eladnának.

A ‚földtulajdonosok' 1 milliárdért vásárolnak a ‚termelőktől', akikhez visszajuttatják a járadék fizetésére szolgáló egy milliárdnyi pénzt. (Ezzel egyszersmind el van intézve a mezőgazdasági termék $^1/_5$-e.) 1 milliárdért vásárolnak a ‚meddőktől', akikhez tehát 1 milliárdnyi pénz áramlik oda. (Ezzel el van intézve az ipari termék fele.) A ‚meddők' az 1 milliárdon élelmiszert vesznek a ‚termelőktől', akikhez ezáltal megint visszaáramlik 1 milliárdnyi pénz. (Ezzel el van intézve a mezőgazdasági termék második $^1/_5$-e.) A ‚termelők' ugyanezen a milliárd pénzen 1 milliárdnyi ipari terméket vesznek, amellyel ‚előlegeik' felét pótolják. (Ezzel el van intézve az ipari termék másik fele.) A ‚meddők' ugyanezen a milliárd pénzen nyersanyagot vesznek. (Ezzel el van intézve a mezőgazdasági termék újabb $^1/_5$-e.) A 2 milliárd pénz ilymódon visszaáramlott a ‚termelőkhöz'.

Marad hát $^2/_5$ rész mezőgazdasági termékre. $^1/_5$-öt in natura elfogyasztanak, de a másik $^1/_5$, ez miben halmozódik fel? Ezt később kell előadni.[100]

2. Még *Quesnay* álláspontjáról is, amely szerint valójában az egész ‚meddő' osztály csak bérmunkásokból áll, a *Táblázatból* látható már az előfeltevések hibás volta.

A ‚termelőknél' előfeltételezi, hogy az ‚*eredeti előlegek*' (állótőke) ötször akkorák, mint az ‚évi előlegek' összege. A ‚meddőknél' ezt a tételt egyáltalán nem említi, ami természetesen nem akadályozza meg ezt abban, hogy létezzék.

Továbbá hibás az, hogy az újratermelés egyenlő 5 milliárddal. Maga a Táblázat szerint 7 milliárddal egyenlő; 5 a ‚termelők' oldalán és 2 a ‚meddők' oldalán.

[b) A fiziokraták visszaesése a merkantilrendszerbe. A szabad konkurrencia követelése]

A ‚meddők' terméke egyenlő 2 milliárddal. Ez a termék 1 milliárdnyi nyersanyagból (amely tehát részben belekerül a termékbe, részben a termék értékébe belekerült gépi berendezés kopását pótolja) és a nyersanyag feldolgozása közben elfogyasztott 1 milliárdnyi élelmiszerből tevődik össze.

Ezt az egész terméket a ‚meddők' eladják a ‚földtulajdonosoknak' és a ‚termelőknek', hogy *először*, pótolják az ‚előleget' (nyersanyagokban), *másodszor*, mezőgazdasági létfenntartási eszközöket kapjanak. Tehát *egy fillérnyi ipari termék sem* marad a ‚meddők' saját fogyasztására, kamatról vagy profitról nem is beszélve. Baudeau (illetve Le Trosne), igaz, belátja ezt, és azzal magyarázza a dolgot, hogy a ‚meddők' *értéken felül* adják el terméküket, tehát amit 2 milliárdért adnak el, az 2 milliárd mínusz x-szel egyenlő. Tehát a profitot, sőt azt az ipari árut is, amit mint szükséges létfenntartási eszközt ők *maguk* fogyasztanak el, csak azzal magyarázza, hogy az *áruk árát értékük fölé emelik*.[119] És ilymódon a fiziokraták itt szükségszerűen visszaesnek a merkantilrendszerbe, az ‚*elidegenítésből eredő profitba*'.

Ezért szükséges olyan nagyon az ‚iparosok' közötti szabad konkurrencia, hogy ne túlságosan csapják be a ‚termelőket', a ‚mezőgazdákat'. Másrészt azért szükséges ez a szabad konkurrencia, hogy a ‚mezőgazdasági termék' „*jó* áron" keljen el, azaz hogy ára külföldre való eladás révén ‚hazai ára' *fölé* emelkedjék, mivel búzát stb. exportáló országot előfeltételeznek.

[c) *Quesnay az értéknek a cserétől való függetlenségéről és a tőkefelhalmozás szerepéről*]

„Minden vétel eladás és [...] minden eladás vétel." (*Quesnay*: „Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans etc.", Daire kiad.[120] 170. old.) „Venni annyi, mint eladni, és eladni annyi, mint venni." (*Quesnay*, *Dupont de Nemours* „Origine etc."-jában,[121] 1767, 392. old.)

„*Az ár mindig megelőzi a vételeket és az eladásokat.* Ha az eladók és vevők konkurrenciája nem idéz elő változást, az ár úgy létezik, ahogyan más, a kereskedelemtől *független* okokból léttel bír." („Dialogues", 148. old.)

„Mindig előfeltételeznünk kell, hogy" (a csere) „mind a kettőnek" (a szerződő feleknek) „hasznot hajtó; hiszen kölcsönösen olyan gazdagság élvezetét biztosítják egymásnak, amelyet csak a csere útján érhetnek el. De mindig csak *meghatározott értékű* gazdagságnak *egyenlő értékű* más gazdagságra való cseréjéről van szó, s következésképpen *nem a gazdagság valóságos növeléséről*" (jobbanmondva: ‚nem az érték valóságos növeléséről'). (i. m. 197. old.)

Az ‚előlegek' és a tőke kifejezetten mint azonosak szerepelnek. *A tőkék felhalmozása* mint fő feltétel.

„*A tőkék növelése* tehát *fő eszköze* a munka *gyarapításának és legnagyobb érdeke a társadalomnak*" stb. (*Quesnay*, Dupont de Nemours-ban, i. m. 391. old.)

[9. Buat]
[A földbirtokos arisztokrácia felmagasztalása]

Buat (comte du): „Eléments de la politique, ou recherche des vrais principes de l'économie sociale" (6 köt.), London 1773.

Ezt a gyenge és szétfolyó írót, aki a fiziokratizmus látszatát fogadja el a fiziokratizmus lényegének, a földbirtokos arisztokrácia felmagasztalását – és a fiziokratizmust valójában csak annyiban fogadja el, amennyiben megfelel ennek a célnak –, meg sem kellene említenünk, ha nem ütköznék ki nála nyersen a durván polgári jelleg; éppolyan élesen, mint később mondjuk Ricardónál. Az a tévedése, hogy a ‚nettótermeket' a járadékra korlátozza, mit sem változtat a dolgon.

Ugyanezt a dolgot Ricardo megismétli egyáltalában a ‚nettótermékre' vonatkozóan.[122] A munkások a *mellékköltségekhez* tartoznak és csak azért léteznek, hogy a ‚nettótermék' birtokosai „a társadalmat alkossák". (Lásd az idevágó helyeket.[123]) A szabad munkások sorsát csak a rabszolgaság megváltozott formájának fogja fel; ez azonban szükséges ahhoz, hogy a felsőbb rétegek „a társadalmat" alkossák. {*Arthur Youngnál* is a ‚nettótermék', az értéktöbblet a termelés célja.[124]}

Emlékszünk Ricardónak arra a helyére, ahol A. Smithszel vitázik, aki szerint az a tőke a legtermelékenyebb, amely a legtöbb munkást alkalmazza.[122] V. ö. erről *Buat*: VI. köt. 51–52., 68–70. old. Továbbá a munkásosztályról és a rabszolgaságról: II. köt. 288., 297., 309. old.: III. köt. 74., 95–96., 103. old.; VI. köt. 43., 51. old.; annak szükségességéről, hogy ezek a munkások többletidőt dolgozzanak és arról, hogy mit ért az ‚okvetlenül szükségesen': VI. köt. 52–53. old.

Az egyetlen hely, amelyet itt idéznünk kell, mert jól vág a fecsegésre, hogy a tőkés egyáltalán *kockázatot* vállal:

„Sokat kockáztattak, hogy sokat nyerjenek? De embereket kockáztattak, meg árut vagy pénzt. Ami az embereket illeti, [...] ha nyilvánvaló veszélynek tették ki őket a maguk nyeresége kedvéért, igen hitványul cselekedtek. Ami az árukat illeti, ha érdem ezek termelése, [...] nem lehet érdem kockára tenni őket egyetlen ember profitjáért" stb. (II. köt. 297. old.)

[10. Fiziokrata álláspontról való polémia a földjáradékosok ellen (egy névtelen angol szerző)[125]]

„The Essential Principles of the Wealth of Nations, illustrated, in Opposition to some False Doctrines of Dr. Adam Smith and others", London 1797.

Ez az ember ismerte Andersont, mert függelékében részeket vesz át Andersonnak Aberdeen grófságra vonatkozó mezőgazdasági jelentéséből.

Ez az *egyetlen jelentős* angol munka, amely közvetlenül a fiziokrata tanhoz kapcsolódik. *W. Spence* „Britain independent of Commerce"-je, 1807, puszta karikatúra. Ugyanez a fickó 1814–15-ben a *földbirtokosság* egyik legfanatikusabb védelmezője a fiziokratizmus alapján – amely szabadkereskedelmet hirdet. A fickó nem tévesztendő össze Th. Spence-szel, a *földmagántulajdon* halálos ellenségével.

A munka először is a fiziokrata tan igen kiváló és tömör összefoglalását tartalmazza.

A nézet eredetét helyesen *Locke-ra* és *Vanderlintre* vezeti vissza, úgy ábrázolja a fiziokratákat, mint akik a tant „igen rendszeresen, *bár nem kifogástalanul*, világítják meg". (4. old.) (Lásd erről még 6. old.; *H füzet*, 32–33. old.[126])

Az általa adott összefoglalásból nagyon szépen kitűnik, hogy az *önmegtartóztatási elmélet*, amelyet a későbbi apologéták, részben már Smith, a tőkeképződés alapjává tesznek, egyenesen a fiziokratáknak abból a nézetéből származott, hogy az iparban stb. *‚nem* hoznak létre *semmiféle értéktöbbletet'*:

„Az ezek *alkalmazására és eltartására fordított kiadás* mindössze *meghosszabbítja saját értékének létezését*, és ezért nem-termelő." {Mivel ‚értéktöbbletet nem termelő'.} „A társadalom gazdagságát kézművesek, iparosok vagy kereskedők soha a legkisebb mértékben sem *gyarapíthatják* másképp, mint úgy, hogy *megtakarítják és felhalmozzák egy részét annak, ami napi létfenntartásukra volt szánva*; következésképpen *csakis önmegtartóztatás vagy takarékosság révén* tehetnek hozzá valamit az általános tőkéhez" (Senior önmegtartóztatási elmélete és Adam Smith

takarékossági elmélete). „Ezzel szemben a földművelők egész jövedelmüket felélhetik és ugyanakkor mégis [...] gazdagíthatják az államot; mert iparkodásuk egy többletterméket nyújt, amelyet járadéknak nevez-nek." (6. old.)

„Az embereknek az az osztálya, melynek munkája (ámbár termel valamit) nem termel többet, mint amennyit e munka létrehozására fordítottak, a legteljesebb joggal nevezhető *nem-termelő osztálynak*." (10. old.)

Az értéktöbblet termelését erősen meg kell különböztetni átruházásától.

„A jövedelem *gyarapítása*" {azaz *felhalmozás*} „csakis közvetve tárgya a közgazdászoknak[18]... Az ő tárgyuk a [...] *jövedelem termelése és újratermelése*." (18. old.)

És ebben van a fiziokratizmus nagysága. Azt kérdezi, hogyan termelik és termelik újra az *értéktöbbletet* (szerzőnknél ez egyenlő a jövedelemmel). Az a kérdés, hogyan *termelik újra* nagyobb szinten, azaz hogyan gyarapítják, másodsorban következik. Az értéktöbblet *kategóriáját*, termelésének titkát kell előbb felfedni.

Értéktöbblet és kereskedelmi tőke.

„Ha a jövedelem *termeléséről* van szó, teljesen logikátlan ezt [...] a *jövedelem átruházásával* helyettesíteni, márpedig *minden kereskedelmi ügylet* [...] erre oldható fel." (22. old.) „Mi egyebet foglal magában a *commerce** szó, mint azt, hogy *commutatio mercium***..., amely néha előnyösebb az egyiknek, mint a másiknak; de amit az egyik nyer, azt a másik elveszti, és adásvételük valójában *nem idéz elő növekedést*." (23. old.) „Ha egy zsidó egy egykoronást 10 shillingért, vagy egy Anna királynő farthingot[127] egy guineaért adna el, ezzel kétségtelenül gyarapítaná saját jövedelmét, de nem gyarapítaná a *nemesfémek mennyiségét*; és az adásvétel természete ugyanaz lenne, akár egy utcában lakik vele ritkasággyűjtő vevője, akár Franciaországban vagy Kínában." (23. old.)

A fiziokraták az ipari profitot ‚elidegenítésből eredő profitnak' (tehát merkantilista módon) *magyarázzák. Ezért ez az angol helyesen vonja le azt a következtetést, hogy ez a profit csupán akkor nyereség, ha az ipari árukat*

* – *kereskedelem – Szerk.*
** – *áruk cseréje – Szerk.*

külföldre adják el. A merkantilista premisszából a helyes merkantilista következtetést vonja le.

„Mint iparos senki nem tesz hozzá semmit a nemzeti jövedelemhez – bárha nyer is ő maga –, ha áruját belföldön veszik meg és fogyasztják el; mert *a vevő pontosan annyit veszít... amennyit az iparos nyer...* Az eladó és a vevő között *csere* megy végbe, de nem növekedés." (26. old.) „Hogy a *többlet hiányát pótolja...* a munkáltató-gazda 50%-os profitot csap hozzá ahhoz, amit munkabérre ad ki, illetve hat pennyt az iparosnak kifizetett minden shillinghez;... és ha a készítményt külföldre adják el... ez a *nemzeti profit* lesz" (27. old.), amelyet ennyi meg ennyi „kézműves" hoz.

Igen jól ábrázolja Hollandia gazdagságának okait. Halászat. (Az állattenyésztést is meg kellett volna említenie.) A keleti fűszerek monopóliuma. Közvetítő kereskedelem. Pénzkölcsönzés külföldre. (*H pótfüzet*, 36–37. old.[128])

Az „iparosok [...] *szükséges* osztály", de nem *„termelő osztály"*. (35. old.) Ők „a földművelő által előzetesen már elért jövedelem *cseréjét* vagy *átruházását* idézik elő azáltal, hogy e jövedelemnek új formában *tartósságot* adnak". (38. old.)

Csak négy ‚lényeges osztály' van. ‚Termelő osztály vagyis földművelők'. ‚Iparosok'. ‚Az ország védelmezői'. A *‚tanítók osztálya'*, akikkel a fiziokratáknál szereplő dézsmabirtokosokat vagyis papokat helyettesíti, „mert minden polgári társadalmat táplálni, [...] ruházni, védelmezni és tanítani kell". (51. old.)

A *‚közgazdászok'* hibája abban van, hogy ők „a *földjáradék élvezőit*, mint *puszta járadékélvezőket*, a társadalom *egyik termelő osztályának* tartották... tévedésüket bizonyos fokig helyrehozták, utalván arra, hogy az egyházat és a királyt ezekből a járadékokból kell ellátni. Dr. Smith... aki tűri, hogy ez" (a ‚közgazdászok' e ‚tévedése') „áthassa *egész vizsgálódását*" (ez helyes), „a közgazdászok rendszerének helytálló részét cáfolja." (8. old.)

A landlordok mint olyanok nemcsak hogy nem *termelő* osztály, hanem még nem is *‚lényeges osztálya a társadalomnak'*.

„A *földtulajdonosok* mint puszta földjáradék-élvezők *nem lényeges osztálya a társadalomnak... Azáltal, hogy elválasztják a földjáradékot rendeltetésszerű céljától, az állam védelmétől*, e járadékok élvezői ahelyett, hogy

lényeges osztály lennének, a társadalom egyik leglényegtelenebb és legterhesebb osztályává változnak." (51. old.)

Lásd erről a továbbit, ami igen jó, a *H pótfüzetben* 38–39. old.[129] – és ez a fiziokrata álláspontról való polémia a földjáradékosok ellen *igen fontos mint a fiziokraták tanának lezárása.*

Kimutatja, hogy a valóságos *földadó* török jellegű (i. m. 59. old.).

A *landlord* nemcsak a ‚talajjavításokat' *adóztatja meg*, hanem a ‚feltehető jövőbeli javításokat' is (63–64. old.). A járadék megadóztatása (65. old.).

A fiziokrata tant *‚régen* valóra váltották' Angliában, Írországban, a feudális Európában, a mogul birodalmában (93–94. old.).

A landlord mint ‚adókivető' (118. old.).

A fiziokrata korlátoltság a következőkben tör elő (a *munkamegosztás megértésének* hiánya): Tegyük fel, hogy egy órás vagy egy kartongyáros nem tudja eladni az óráját vagy kartonját {de tegyük fel, hogy egy szén-, vas-, len-, indigó- stb. termelő nem tudja eladni termékeit, vagy éppenséggel egy gabonatermelő nem tudja eladni gabonáját. Erről igen jól ír az előbb idézett *Béardé de l'Abbaye.*[130] Szerzőnknek a *közvetlen* fogyasztásra irányuló termelést kell érvényre juttatnia az *árutermeléssel* szemben, éles ellentmondásban azzal, hogy a fiziokratáknál megintcsak a ‚*csereérték*' a fő dolog. De ez végigvonul a fickónál. A *polgári* szemlélet a polgárság előtti *elképzelésmód* keretében}; ez azt mutatja,

„hogy egy iparos csak azáltal gazdagodik, hogy *eladó*"

(ez csak azt mutatja, hogy termékét mint *árut* termeli),

„és hogy ha megszűnik *eladó* lenni, *profitja* nyomban elmarad"

(és hol marad annak a ‚bérlőnek' a profitja, ‚aki nem *eladó*'?),

„mert ez nem természetes, hanem mesterséges profit. A földművelő... *létezhetik*, boldogulhat és sokasodhatik anélkül, hogy bármit is *eladna.*" (38–39. old.)

(De akkor egyszersmind iparosnak is kell lennie.)

Szerzőnk fellép *A. Young* ellen, aki szerint a ‚*magas ár*' *fontos a ‚földművelés virágzásához'*; *de ez Youngnál egyszersmind polémia a fiziokratizmus ellen.* (i. m. 65–78. és 118. old.)

Az árnak az eladó részéről való névleges emeléséből az értéktöbblet nem vezethető le.

„A *termék névleges értékének* növelése által... *az eladók nem* lesznek *gazdagabbak*..., mert amit eladókként nyernek, pontosan ugyanazt kiadják mint vásárlók." (66. old.)

Vanderlintes csengésű:

„Amíg minden munkanélküli számára akad megművelhető föld, egyetlen munkanélküli se maradjon föld nélkül. A munkaház jó dolog; de a munkaföld sokkal jobb." (47. old.)

Szerzőnk ellenzi a ‚farm-rendszert', ‚hosszúlejáratú haszonbérletekért' száll síkra, mert különben a földtulajdon csak gátolja a termelést és a ‚talajjavításokat' (118–123. old.). („*Irish Right of Tenantry*"[131].)

[11.] Kitérő (a termelő munkáról)

A filozófus eszméket termel, a költő költeményeket, a lelkész prédikációkat, a professzor kézikönyveket stb. A bűnöző bűntettet termel. Ha közelebbről szemügyre vesszük ez utóbbi termelési ág összefüggését a társadalom egészével, sok előítélettel szakítunk. A bűnöző nemcsak bűntettet termel, hanem a büntetőjogot is, és ezáltal a professzort is, aki előadásokat tart a büntetőjogról, és azonfelül az elmaradhatatlan kézikönyvet, amelyben ugyanez a professzor előadásait mint „árut" az általános piacra dobja. Ezzel gyarapodik a nemzeti gazdagság, nem is beszélve arról a magánélvezetről, amelyet – mint egy szavahihető tanú, Roscher professzor úr mondja nekünk – a kézikönyv kézirata magának a szerzőjének nyújt.

A bűnöző termeli továbbá az egész rendőrséget és büntetőbíróságot, fogdmegeket, bírákat, hóhérokat, esküdteket stb.; és mindezek a különböző iparágak, amelyek a társadalmi munkamegosztás megannyi kategóriái, kifejlesztik az emberi szellem különféle képességeit, új szükségleteket hoznak létre és kielégítésük új módjait. A kínvallatás egymaga is a legelmésebb mechanikai találmányokra adott indítékot, és szerszámainak termelésében tisztes kézművesek tömegét foglalkoztatta.

A bűnöző benyomást termel, részben erkölcsi, részben tragikus benyomást, mikor hogy, és ilymódon „szolgálatot" tesz a közönség erkölcsi és esztétikai érzései mozgásának. Nemcsak büntetőjogi kézikönyveket termel, nemcsak büntetőtörvénykönyveket és ezzel büntetőtörvényhozókat, hanem művészetet is, szépirodalmat, regényeket, sőt tragédiákat, ahogy ezt nemcsak Müllner „Bűn"-je és Schiller „Haramiák"-ja, hanem még az „Oidipusz" és a „III. Richárd" is bizonyítja. A bűnöző megtöri a polgári élet egyhangúságát és köznapi biztonságát. Ezzel megóvja a pangástól, és előidézi azt a nyugtalan feszültséget és mozgalmasságot, amely nélkül még a konkurrencia ösztökéje is eltompulna. Így megsarkantyúzza a termelőerőket. A bűnözés a fölös számú népesség egy részét elvonja a munkapiacról és ezzel csökkenti a munkások közti konkurrenciát, bizonyos fokig megakadályozza a munkabérnek a minimum alá süllyedését, a bűnözés elleni harc viszont ugyanezen népesség egy másik részét szívja fel. Ilymódon a bűnöző

úgy jelenik meg, mint egyike azon természetes „kiegyenlítéseknek", amelyek *létrehozzák* a helyes színvonalat és „hasznos" *foglalkozási ágak* egész távlatát tárják fel.

A részletekig kimutatható a bűnöző kihatása a termelőerő fejlődésére. Vajon a zárak elérték volna mai tökéletességüket, ha nincsenek tolvajok? Vajon a bankjegygyártás elérte volna mostani tökélyét, ha nincsenek pénzhamisítók? Vajon a mikroszkóp utat talált volna a mindennapi kereskedelem területére (lásd Babbage), ha nincsenek kereskedelmi csalások? Vajon a gyakorlati kémia nem köszönhet-e ugyanannyit az áruhamisításnak és a felfedezésére irányuló törekvésnek, mint a tisztes termelői buzgalomnak? A bűnözés a tulajdon elleni támadás új meg új eszközeivel a védelem új meg új eszközeit hívja életre és ezáltal ugyanolyan termelően hat, mint a gépek feltalálására a sztrájkok. És, ha elhagyjuk a magánbűnözés területét: vajon nemzeti bűnözés nélkül létrejött volna valaha a világpiac? Sőt, akár csak maguk a nemzetek is? És vajon a bűn fája nem egyszersmind a tudás fája is Ádám napjaitól fogva? Mandeville a „Fable of the Bees"-ben (1705) már kimutatta minden lehető foglalkozás stb. termelő voltát és egyáltalában ennek az egész érvelésnek a tendenciáját:

„Amit mi ezen a világon rossznak nevezünk, akár erkölcsi, akár természeti rossznak, az ama nagy elv, amely bennünket társadalmi lényekké tesz, az kivétel nélkül *minden szakma és foglalkozás* szilárd alapja, *élete és támasza* [...]; itt kell keresnünk minden művészet és tudomány igazi eredetét; és [...] abban a pillanatban, amelyben a rossz megszűnnék, a társadalomnak romlásba kellene dőlnie, ha ugyan fel nem bomlanék teljesen."[132]

Csak Mandeville természetesen végtelenül bátrabb és becsületesebb volt, mint a polgári társadalom filiszterlelkű apologétái.

[12.] A tőke termelékenysége. Termelő és nem-termelő munka

[a) *A tőke termelékenysége mint tőkés kifejezés a társadalmi munka termelőerejére*]

Láttuk nemcsak azt, hogyan termel a tőke, hanem azt is, hogyan termelik őt magát, és hogyan kerül ki lényegesen megváltozott viszonyként a termelési folyamatból, hogyan fejlődik ki benne.[133] Egyrészt a tőke átalakítja a termelési módot, másrészt a termelési módnak ez a megváltozott alakja és az anyagi termelőerők fejlődésének egy különös foka az alapzata és feltétele – az előfeltétele a saját kialakulásának.

Minthogy az eleven munka – a tőke és a munkás közti csere révén – be van kebelezve a tőkébe, a tőkéhez tartozó tevékenységként jelenik meg mihelyt a munkafolyamat megkezdődik, ezért a társadalmi munka összes termelőerői a tőke termelőerőiként mutatkoznak, ugyanúgy, ahogy a munka általános társadalmi formája a pénzben egy dolog tulajdonságaként jelenik meg. Így most a társadalmi munka termelőereje és a társadalmi munka különös formái a tőkének, a *tárgyiasult* munkának, az ⟨objektív⟩ dologi munkafeltételeknek – amelyek mint ilyen önállósult alak az eleven munkával szemben a tőkésben személyesülnek meg – a termelőerőiként és formáiként mutatkoznak meg. Ez megint az a visszájára fordítása a viszonynak, amelynek kifejezéseként jellemeztük a *fetisizmust* már a pénz vizsgálatakor.[134]

Magának a tőkésnek csak mint a *tőke megszemélyesülésének* van hatalma. (Az olasz könyvelésben ezt a *tőkésként*, megszemélyesített tőkeként betöltött szerepét állandóan szembe is állítják vele mint puszta személlyel, aki csak mint magánfogyasztó és saját tőkéjének adósa jelenik meg.)

A tőke *termelékenysége* mindenekelőtt – még ha pusztán a munka tőkének való *formai* alávetését vizsgáljuk is – a *többletmunkára*, a közvetlen szükségleten felül dolgozásra való *kényszerben* áll, olyan kényszerben, amelyben a tőkés termelési mód osztozik korábbi termelési módokkal, de amelyet a termelésre kedvezőbb módon gyakorol, visz véghez.

Még ezt a pusztán formai viszonyt vizsgálva is – a tőkés termelés *általános* formáját, amely a termelés kevésbé fejlett és a fejlettebb módjában közös –, nem a *termelési eszközök*, a munka dologi feltételei – munkaanyag, munkaeszköz (és létfenntartási eszköz) – jelennek meg a munkásnak alávetetten, hanem a munkás jelenik meg ezeknek alávetetten. Nem ő alkalmazza őket, hanem ők alkalmazzák őt. S ez teszi őket tőkévé. A tőke *alkalmazza* a munkát. Nem a termelési eszközök eszközök a munkás számára ahhoz, hogy termékeket termeljen, akár közvetlen létfenntartási eszközök formájában, akár csereeszközökként, árukként. Hanem ő eszköz ezek számára, részint ahhoz, hogy értéküket fenntartsa, részint hogy azt értékesítse, azaz növelje, ahhoz, hogy többletmunkát szívjanak fel.

Már ez a viszony a maga egyszerűségében visszájára fordítás, a dolog megszemélyesítése és a személy eldologiasítása; mert ezt a formát az különbözteti meg minden korábbitól, hogy a tőkés nem valamely személyi tulajdonsága révén uralkodik a munkás felett, hanem csak amennyiben ő „tőke"; uralma csak a tárgyiasult munka uralma az eleven munkán, a munkás termékének uralma magán a munkáson.

Még bonyolultabbá és látszólag misztikusabbá válik azonban a viszony azáltal, hogy a sajátságosan tőkés termelési mód kifejlődésével nemcsak ezek a közvetlenül anyagi dolgok – valamennyi a munka terméke; használati értékük szerint tekintve mint munkatermékek a munka dologi feltételei, csereértékük szerint tekintve tárgyiasult általános munkaidő vagy pénz – ágaskodnak fel a munkással szemben és lépnek szembe vele mint „tőke", hanem a társadalmilag kifejlett munka formái is – kooperáció, manufaktúra (mint a munka megosztásának formája), gyár (mint a gépi berendezésen mint anyagi bázison megszervezett társadalmi munka formája) – a *tőke fejlődési formáiként* jelentkeznek, és ezért a munkának a társadalmi munka e formáiból kifejlődött termelőerői, tehát a tudomány és a természeti erők is, a *tőke termelőerőiként* jelentkeznek. Valóban, a kooperációbeli egyesítés, a munka megosztásabeli kombináció, a természeti erőknek és a tudománynak, valamint a munka termékeinek a gépi berendezésbeli felhasználása a termelésre – mindez magukkal az egyes munkásokkal oly *idegenül* és *dologi módon* lép szembe, puszta létezési formájaként a tőlük független és felettük uralkodó munkaeszközöknek, ahogyan maguk ezek a munkaeszközök egyszerű látható anyag-, szerszám- stb. alakjukban a *tőke* és ezért a *tőkés* funkcióiként lépnek szembe velük.

Saját munkájuk társadalmi formái vagyis saját társadalmi munkájuk formái az egyes munkásoktól egészen függetlenül képződött viszonyok; a munkások, a tőkének alávetve, e társadalmi képződmények elemeivé válnak,

de ezek a társadalmi képződmények nem az övéik. Ezért úgy lépnek szembe a munkásokkal, mint magának a tőkének az *alakjai*, mint elszigetelt munkaképességüktől különbözően a tőkéhez tartozó, a tőkéből fakadó és a tőkébe bekebelezett kombinációk. S ez annál reálisabb formát ölt, minél inkább egyrészt maga a munkaképességük úgy módosul ezektől a formáktól, hogy önállóságában, tehát e tőkés összefüggésen *kívül* tehetetlenné válik, önálló termelőképessége megtörik, másrészt a gépi berendezés fejlődésével a munka feltételei technológiailag is úgy jelennek meg, mint amik uralkodnak a munka felett, és egyszersmind pótolják, elnyomják, feleslegessé teszik önálló formáiban.

Ebben a folyamatban, amelyben munkájuk *társadalmi* jellemvonásai mintegy *tőkésítve* szembelépnek a munkásokkal – ahogy például a gépi berendezésben a munka látható termékei a munka uraiként jelennek meg –, természetesen ugyanez történik a természeti erőket és a tudományt, az általános történelmi fejlődésnek e fejlődés elvont kvintesszenciájában jelentkező termékét illetően – a tőke *hatalmaiként* lépnek szembe a munkásokkal. Ezek valójában elválnak az egyes munkás ügyességétől és ismeretétől, és – ámbár, forrásukat tekintve, megintcsak a munka termékei – mindenütt, ahol belépnek a munkafolyamatba, úgy jelennek meg, mint ami *be van kebelezve* a tőkébe. A tőkésnek, aki egy gépet alkalmaz, nem kell azt értenie. (Lásd Ure.[135]) De a *gépben* a realizált tudomány mint *tőke* jelenik meg a munkásokkal szemben. És valóban, a tudománynak, a természeti erőnek és a munkatermékeknek mindezek a *társadalmi munkára* alapozott nagy tömegű alkalmazásai maguk is csak úgy jelennek meg, mint a munka *kizsákmányolásának eszközei*, mint többletmunka elsajátításának eszközei, tehát mint a tőkéhez tartozó *erők* a munkával szemben. A tőke természetesen mindezeket az eszközöket csak azért alkalmazza, hogy a munkát kizsákmányolja, de hogy ezt kizsákmányolja, termelésre kell alkalmaznia őket. S ilymódon a munka *társadalmi* termelőerőinek fejlődése és e fejlődés feltételei a *tőke cselekedeteként* jelennek meg, amelyhez az egyes munkás nemcsak passzívan viszonyul, hanem amely vele ellentétben megy végbe.

A tőke maga is kettős, mivel árukból áll:

[1.] *Csereérték* (pénz); de *magát értékesítő érték*, olyan érték, amely azáltal, hogy *érték*, értéket hoz létre, mint *érték növekszik*, növekményre tesz szert. Ez a növekedés adott mennyiségű tárgyiasult munkának nagyobb mennyiségű eleven munkára való cseréjére redukálódik.

[2.] *Használati érték*; és itt a tőke a munkafolyamatbeli meghatározott viszonyai szerint jelenik meg. De éppen itt a tőke nem csupán ⟨nyersanyag⟩ munkaanyag, munkaeszköz, amelyé a *munka*, amely a munkát bekebelezte

magába, hanem a munkával együtt annak *társadalmi kombinációit* és a munkaeszközök e társadalmi kombinációknak megfelelő fejlődését is bekebelezte. A tőkés termelés fejleszti ki először nagyban – szakítja el az egyes önálló munkástól – a munkafolyamat feltételeit, mind tárgyi, mind szubjektív feltételeit, de mint az *egyes munkáson* uralkodó és tőle *idegen* hatalmakat fejleszti ki.

Ilymódon a tőke igen titokzatos lénnyé válik.[136]

A tőke tehát termelő: 1. mint többletmunkára való *kényszer*; 2. mint a társadalmi munka termelőerőinek és az általános társadalmi termelőerőknek, például a tudománynak, magába szívója és elsajátítója (megszemélyesítése).

Felmerül a kérdés, hogyan vagy mitől jelenik meg a munka a tőkével szemben termelően, vagyis mint *termelő munka*, hiszen a munka termelőerői áttevődtek a tőkére, és ugyanezt a termelőerőt nem lehet kétszer számításba venni, egyszer mint a munka termelőerejét és másszor mint a tőke termelőerejét. {A munka termelőereje – a tőke termelőereje. De a *munkaképesség* termelő az *értéke* és *értékesítése* közti *különbség* révén.}

[*b) A termelő munka a tőkés termelés rendszerében*]

Csakis a polgári korlátoltság, amely a termelés tőkés formáit a termelés abszolút formáinak – tehát örök természeti formáinak – tartja, cserélheti össze azt a kérdést, hogy mi *termelő munka* a tőke álláspontjáról, azzal a kérdéssel, hogy melyik munka egyáltalában-valóan termelő, vagyis mi a termelő munka egyáltalában, és vélheti magát ezért nagyon bölcsnek, azt válaszolván, hogy minden munka, amely egyáltalában termel valamit, amelynek valami eredménye van, eo ipso* termelő munka.

[*Először*:] Csak az a munka *termelő, amely közvetlenül tőkévé változik*; tehát csak az a munka, amely a változó tőkét változóvá, tehát a C össztőkét $C+\Delta$-val[137] egyenlővé teszi. Ha a változó tőke a munkával való cseréje előtt x-szel egyenlő, úgyhogy egyenletünk $y = x$, akkor az a munka, amely x-et $x+h$-vá változtatja, tehát $y = x$-ből $y' = x+h$-t csinál, termelő munka. Ez az egyik pont, amelyet taglalni kell. Olyan munkáról van szó, amely értéktöbbletet hoz létre, vagyis amely a tőkének hatóerőként szolgál, hogy értéktöbbletet létrehozzon, tehát hogy magát mint tőkét, mint magát értékesítő értéket létrehozza.

* – már ezáltal, éppen ezért – *Szerk.*

Másodszor: A munka társadalmi és általános termelőerői a tőke termelőerői; de ezek a termelőerők csak a munkafolyamatra vonatkoznak, vagyis csak a használati értéket érintik. A tőkét mint dolgot megillető tulajdonságokként, a tőke használati értékeként jelentkeznek. Nem érintik közvetlenül a *csereértéket*. Akár százan együtt dolgoznak, akár a száz mindegyike külön-külön, termékük értéke száz munkanappal egyenlő, akár sok, akár kevés termékben testesül ez meg, azaz termékük értéke közömbös a munka termelékenységével szemben.

Csak egy módon érinti a munka különböző termelékenysége a csereértéket.

Ha a munka termelékenysége például valamely egyes iparágban fejlődik – ha például már nem kivételképpen szőnek kézi szövőszékek helyett mechanikai szövőszékekkel, és egy rőf megszövése a mechanikai szövőszékkel csak feleannyi munkaidőt vesz igénybe, mint a kézi szövőszékkel –, akkor a kéziszövő 12 órája már nem 12 óra értékében testesül meg, hanem 6 óráéban, mert a *szükséges* munkaidő most 6 óra lett. A kéziszövő 12 órája már csak 6 óra társadalmi munkaidővel egyenlő, noha továbbra is 12 órát dolgozik.

De itt nem erről van szó. Vegyünk ezzel szemben egy másik termelési ágat, például a betűszedést, amelyben még nem alkalmaznak gépi berendezést, akkor 12 óra ebben az ágban pontosan annyi *értéket* termel, mint 12 óra azokban a termelési ágakban, amelyekben a gépi berendezés stb. a leginkább fejlett. Mint *érték*termelő a munka ezért mindig az *egyes munkás* munkája marad, csak *általánosan* kifejezve. Ezért a termelő munka – mint értéktermelő munka – mindig mint az egyes munkaképességnek, az *elszigetelt munkásnak* a munkája áll szemben a tőkével, akármilyen társadalmi kombinációba lépnek is ezek a munkások a termelési folyamatban. Míg hát a tőke a munkással szemben a munka társadalmi termelőerejét, addig a munkás termelő munkája a tőkével szemben mindig csak az *elszigetelt munkás* munkáját képviseli.

Harmadszor: Ha a tőke természeti tulajdonságaként – tehát használati értékéből sarjadó tulajdonságként – jelenik meg az, hogy többletmunkát kényszerít ki és a munka társadalmi termelőerőit magának vindikálja, akkor megfordítva, a munka természeti tulajdonságaként* jelenik meg az, hogy saját társadalmi termelőerőit mint a tőke termelőerőit, saját többletét pedig mint többletértéket, mint a tőke önértékesítését hozza létre.

Ezt a három pontot most ki kell fejteni és ebből levezetni a termelő és nem-termelő munka közti különbséget.

---

* *Marxnál*: a munka termelékenységeként – *Szerk.*

Az 1. ponthoz. A tőke termelékenysége abban áll, hogy a munkát mint bérmunkát, a munka termelékenysége pedig abban, hogy a munkaeszközöket mint tőkét állítja szembe magával.

Láttuk, hogy pénzt úgy változtatnak tőkévé – azaz meghatározott csereértéket magát értékesítő csereértékké, értékké plusz értéktöbbletté –, hogy egy részét olyan árukká változtatják, amelyek munkaeszközül szolgálnak a munkának (nyersanyag, szerszám, egyszóval a dologi munkafeltételek), egy másik részét munkaképesség megvásárlására használják fel. De nem a pénznek és a munkaképességnek ez az első cseréje, vagyis a munkaképesség puszta megvétele az, ami a pénzt tőkévé változtatja. Ez a vétel a munkaképesség meghatározott időre való használatát bekebelezi a tőkébe, vagyis meghatározott mennyiségű eleven munkát magának a tőkének egyik létezési módjává, mondhatni entelecheiájává tesz.

A valóságos termelési folyamatban az eleven munka úgy változik tőkévé, hogy egyrészt újratermeli a munkabért – tehát a változó tőke értékét –, másrészt többletértéket hoz létre; és ez által az átváltozási folyamat által az egész pénzösszeg tőkévé változik, noha csak a munkabérre kiadott része az, amely közvetlenül változik. Ha az érték egyenlő volt $c+v$, akkor most egyenlő $c+(v+x)$, ami ugyanaz, mint $(c+v)+x$, vagyis: az eredeti pénzösszeg, értéknagyság értékesült, egyszersmind mint magát megtartó és gyarapító érték van tételezve.

(Jól megjegyzendő: Az a körülmény, hogy a tőkének csak a *változó része* hozza létre a tőke növekményét, abszolúte semmit sem változtat azon, hogy e folyamat közvetítésével a teljes eredeti érték értékesült, értéktöbblettel nagyobbodott, hogy tehát a teljes eredeti pénzösszeg tőkévé változott. Hiszen az eredeti érték egyenlő $c+v$ (állandó és változó tőke). A folyamatban $c+(v+x)$ lesz; a $v+x$ az az újratermelt rész, amely az eleven munkának tárgyiasult munkává való átváltoztatása révén keletkezett – ezt az átváltoztatást v-nek munkaképességre való cseréje vagyis munkabérré való átváltoztatása feltételezi és vezeti be. De $c+(v+x) = c+v$ (az eredeti tőke)$+x$. Azonkívül v átváltozása $v+x$-szé, tehát $(c+v)$ átváltozása $(c+v)+x$-szé csak úgy mehetett végbe, hogy a pénz egy része c-vé változik át. Az egyik rész csak úgy változhatik át *változó* tőkévé, hogy a másik állandó tőkévé változik át.)

A valóságos termelési folyamatban a munka *realiter** átváltozik tőkévé, de ezt az átváltozást a pénz és a munkaképesség közti eredeti csere feltételezi.

* – *valóságosan – Szerk.*

A munkának ez a *közvetlen* átváltoztatása olyan *tárgyiasult* munkává, amely nem a munkásé, hanem a tőkésé, ez változtatja csak a pénzt tőkévé, a pénznek azt a részét is, amely termelési eszközök, munkafeltételek formáját öltötte. Ezelőtt a pénz – akár saját formájában létezik, akár olyan alakban levő áruk (termékek) formájában, amelyben új áruk termelési eszközeiül szolgálhatnak – csak *magán-valóan* tőke.

Csak ez a munkához való meghatározott *viszony* változtatja a pénzt vagy az árut tőkévé, és az a munka, amely ez által a termelési feltételekhez való viszonya által – amelynek megfelel egy meghatározott viszonyulás a valóságos termelési folyamatban – pénzt vagy árut tőkévé változtat, azaz a munkaképességgel szemben önállósult *tárgyi* munka értékét fenntartja és gyarapítja, ez a munka *termelő munka*. A termelő munka csak rövidített kifejezés az egész viszonyra és arra a módra, ahogyan a munkaképesség a tőkés termelési folyamatban szerepel. A munka *más* fajaitól való megkülönböztetés azonban igen nagy fontosságú, mivel a munkának éppen azt a formameghatározottságát fejezi ki, amelyen az egész tőkés termelési mód és maga a tőke nyugszik.

A *termelő munka* tehát olyan munka – a tőkés termelés rendszerében –, amely alkalmazójának *értéktöbbletet* termel, illetve amely az objektív munkafeltételeket tőkévé, birtokosukat pedig tőkéssé változtatja, tehát olyan munka, amely saját termékét mint tőkét termeli.

Amikor tehát *termelő munkáról* beszélünk, akkor *társadalmilag meghatározott* munkáról beszélünk, olyan munkáról, amely egészen meghatározott viszonyt foglal magában a munka vevője és eladója között.

Jóllehet mármost a munkaképesség vevőjének birtokában levő pénz (vagy mint áru: termelési eszközök és létfenntartási eszközök a munkás számára) tőkévé csak a folyamat által válik – csak benne változtatják tőkévé –, és ezért ezek a dolgok a folyamatba való bekerülésük előtt nem tőkék, hanem csak lenniök kell tőkévé, mégis *magán-valóan* tőkék: azok annál az önálló alaknál fogva, amelyben szembenállnak a munkaképességgel és a munkaképesség velük – olyan viszony ez, amely feltételezi és biztosítja a munkaképességgel való cserét és a munka tőkévé történő valóságos átváltozásának rá következő folyamatát. Már eleve megvan a munkásokkal szemben az a *társadalmi meghatározottságuk*, amely tőkévé teszi őket, és parancsnokságot ad nekik a munka felett. Ezért ezek a munkával szemben *előfeltételezve* vannak tőkeként.

A *termelő munka* ezért úgy jellemezhető, mint olyan munka, amely egyenesen *pénzre mint tőkére* cserélődik, vagy, ami csak rövidített kifejezése ennek, amely közvetlenül *tőkére* cserélődik, azaz olyan pénzre, amely ma-

gán-valóan tőke, amelynek az a rendeltetése, hogy mint tőke funkcionáljon, vagyis amely a munkaképességgel mint *tőke* lép szembe. Abban a kifejezésben, hogy munka, amely *közvetlenül tőkére* cserélődik, benne foglaltatik az, hogy a munka a pénzre mint *tőkére* cserélődik és a pénz actu* tőkévé változik. Ami a *közvetlenség* meghatározását illeti, ez mindjárt világosabban kitűnik.

A termelő munka tehát olyan munka, amely a munkás számára csak munkaképességének előre meghatározott értékét termeli újra, ezzel szemben mint értékalkotó tevékenység értékesíti a tőkét, illetve az általa alkotott értékeket mint tőkét szembeállítja magával a munkással.

[c) *Két lényegileg különböző mozzanat a tőke és munka közti cserében*]

A tőke és munka közti cserében, ahogy a termelési folyamat szemügyrevételekor láttuk,[138] meg kell különböztetnünk két lényegileg különböző, bár egymást feltételező mozzanatot.

Először: A munka és tőke közti első csere *formai folyamat*, melyben a tőke mint *pénz* és a munkaképesség mint *áru* szerepel. A munkaképesség eladása eszmeileg vagy jogilag ebben az első folyamatban megy végbe, noha a munkát csak elvégzése után, a nap, a hét stb. végén *fizetik meg*. Ez mit sem változtat ezen az ügyleten, amelyben a munkaképességet *eladják*. Amit itt *közvetlenül* eladnak, nem egy áru, amelyben a munka már realizálódott, hanem magának a *munkaképességnek a használata*, tehát ténylegesen *maga a munka*, mivel a munkaképesség használata a tevékenysége – munka. Ez tehát nem munkának árucsere által közvetített cseréje. Ha *A* csizmát ad el *B*-nek, akkor mind a kettő munkát cserél ki, az egyik a csizmában, a másik a pénzben realizált munkát. Itt azonban az egyik oldalon *tárgyiasult munkát* általános társadalmi formájában – azaz mint *pénzt* – cserélnek ki a még csak *képességként létező munkára*; s amit megvesznek és eladnak, az ennek a képességnek a használata, tehát maga a munka, noha az eladott áru *értéke* nem a munka értéke (ami irracionális kifejezés), hanem a munkaképesség *értéke*. Közvetlen csere megy tehát végbe *tárgyiasult* munka és *munkaképesség* között, amely *de facto* eleven munkává oldódik fel; tehát tárgyiasult munka és eleven munka között. A munkabér – a munkaképesség értéke – ezért, mint korábban kifejtettük,[139] közvetlen vételárként, a *munka áraként* jelentkezik.

* – ténylegesen – *Szerk.*

Ebben az első mozzanatban a munkás és tőkés viszonya az áruelaadó és vevő viszonya. A tőkés megfizeti a munkaképesség *értékét*, tehát annak az árunak az *értékét*, amelyet megvesz.

Ugyanakkor azonban a munkaképességet csak azért veszik meg, mert a munka, amelyet végezhet és amelynek végzésére kötelezi magát, nagyobb a munkaképessége újratermeléséhez szükséges munkánál és ezért nagyobb értékben testesül meg, mint a munkaképesség értéke.

Másodszor: A tőke és munka közti *csere* második mozzanatának valójában semmi köze az elsőhöz, szigorúan véve nem is *csere*.

Az első mozzanatban pénz és áru – egyenértékek – cseréje megy végbe, s munkás és tőkés csak mint árutulajdonos áll szemben egymással. Egyenértékeket cserélnek. (Azaz mit sem változtat a viszonyon az, hogy *mikor* cserélik ki őket; és az, hogy a munka ára a munkaképesség *értéke felett* vagy *alatt* van vagy *egyenlő* vele, mit sem változtat az ügyleten. Az ügylet tehát végbemehet az árucsere általános törvénye szerint.)

A második mozzanatban egyáltalán nem megy végbe csere. A pénztulajdonos már nem áruvásárló, s a munkás már nem áruelaadó. A pénztulajdonos most mint tőkés funkcionál. Elfogyasztja az árut, amelyet megvásárolt, a munkás pedig szolgáltatja, mert munkaképességének használata – maga a munkája. A korábbi ügylet révén a *munka* maga a tárgyi gazdagság részévé vált. A munkás végzi a munkát, de az a tőkéé és már csak a tőke egyik funkciója. Ezért közvetlenül ennek ellenőrzése és igazgatása alatt történik; a termék pedig – amelyben tárgyiasul – az az új alak, amelyben a tőke megjelenik, vagy jobbanmondva, amelyben actu *megvalósítja* magát mint tőkét. Ebben a folyamatban ezért a munka egyenesen *tárgyiasul*, *közvetlenül* átváltozik tőkévé, miután az első ügylet *formailag* már bekebelezte a tőkébe. Mégpedig itt *több* munka változik át tőkévé, mint amennyi tőkét korábban a munkaképesség megvásárlására kiadtak. Ebben a folyamatban egy rész meg nem fizetett munkát sajátítanak el, és csak ezáltal változik át a pénz tőkévé.

Ámbár itt valójában nem megy végbe csere, az eredmény, ha a közvetítésektől eltekintünk, az, hogy a folyamatban – mindkét mozzanatot egybefogva – meghatározott mennyiségű tárgyiasult munka nagyobb mennyiségű eleven munkára cserélődött ki, ami a folyamat eredményében úgy fejeződik ki, hogy a folyamat termékében tárgyiasult munka nagyobb a munkaképességben tárgyiasult munkánál, és ezért nagyobb a munkásnak fizetett tárgyiasult munkánál, vagyis hogy a valóságos folyamatban a tőkés nemcsak a tőkének munkabérre kiadott részét kapja vissza, azaz kapja meg, hanem egy többletértéket is, amely neki semmibe sem kerül. A munkának tőkére

való *közvetlen* cseréje itt jelenti: 1. a munka közvetlen átváltozását tőkévé, a tőke egyik tárgyi alkotórészévé a termelési folyamatban; 2. meghatározott mennyiségű tárgyiasult munka cseréjét ugyanolyan mennyiségű eleven munkára plusz pótlólagos mennyiségű eleven munkára, amelyet *csere nélkül* sajátítanak el. Az a kifejezés, hogy a *termelő munka* olyan munka, amely *közvetlenül tőkére* cserélődik ki, mindezeket a mozzanatokat átfogja, és csupán levezetett formula arra, hogy olyan *munka*, amely a pénzt tőkévé változtatja, amely a termelési feltételekre mint *tőkére* cserélődik ki – tehát semmiképpen sem mint egyszerű termelési feltételekhez viszonyul hozzájuk –, amely a termelési feltételekhez nem mint egyáltalán-való, minden sajátos társadalmi meghatározottság nélküli *munka* viszonyul.

Ez magában foglalja, hogy: 1. a pénz és a munkaképesség mint áruk viszonyulnak egymáshoz, a pénz tulajdonosa és a munkaképesség tulajdonosa között vétel és eladás megy végbe; 2. a munkát egyenesen alávetik a tőkének; 3. a munka a termelési folyamatban reálisan átváltozik tőkévé, vagy, ami ugyanaz, értéktöbblet teremtődik a tőke számára. *Kétféle csere* megy végbe *munka és tőke között*. Az első csupán a munkaképességnek, és ezért actu a munkának, és ezért termékének megvásárlását fejezi ki, a második *eleven* munkának tőkévé való egyenes átváltoztatását, illetve a tőke megvalósulásaként való tárgyiasulását.

[*d) A tőkés termelési folyamat célja. A termelő munka sajátos használati értéke a tőke számára*]

A tőkés termelési folyamat eredménye sem nem puszta termék (használati érték), sem nem *áru*, azaz olyan használati érték, amelynek meghatározott csereértéke van. E folyamat eredménye, terméke az *értéktöbblet* megteremtése a tőke számára és ezért a pénz vagy áru tényleges *átváltoztatása* tőkévé, mert a termelési folyamat előtt a pénz vagy áru csupán szándék szerint, magán-valóan, rendeltetése szerint tőke. A termelési folyamatban több munkát szívnak fel, mint amennyit megvásároltak, és idegen meg nem fizetett munkának ez a felszívása, *elsajátítása*, amelyet a termelési folyamatban visznek végbe, ez a tőkés termelési folyamat *közvetlen célja*; mert amit a tőke mint tőke (tehát a tőkés mint tőkés) termelni akar, az sem nem közvetlenül használati érték saját fogyasztására, sem nem áru avégből, hogy előbb pénzzé, később pedig használati értékké változtassák. Célja a *gazdagodás*, az *érték értékesítése*, *növelése*, tehát a régi érték fenntartása és értéktöbblet létrehozása. És a tőkés termelési folyamatnak ezt a *sajátos termékét*

a tőke csak a munkával való cserében éri el, amelyet ezért *termelő munkának* neveznek.

A munkának, hogy *árut* termeljen, hasznos munkának kell lennie, *használati értéket* kell termelnie, *használati értékben* kell megtestesülnie. És ezért csak az a munka, amely *áruban*, tehát használati értékekben testesül meg, olyan munka, amelyre a tőke kicserélődik. Ez magától értetődő előfeltétel. De a munkának nem ez a konkrét jellege, a használati értéke mint olyan – tehát hogy például szabómunka, cipészmunka, fonás, szövés stb. – az, ami sajátos használati értékét alkotja a tőke számára, ami ezért a tőkés termelés rendszerében *termelő munkává* bélyegzi. Ami *sajátos használati értékét* alkotja a tőke számára, az nem a meghatározott hasznos jellege, aminthogy nem is annak a terméknek a különös hasznos tulajdonságai, amelyben tárgyiasul. Hanem az a jellege, hogy csereértéket teremtő elem, elvont munka, mégpedig nem az, hogy egyáltalában ennek az általános munkának egy meghatározott mennyiségét képviseli, hanem az, hogy *nagyobb* mennyiséget képvisel, mint amennyit ára, azaz a *munkaképesség értéke magában foglal.*

A munkaképesség használati értéke a tőke számára éppen az a többlet, amellyel az általa szolgáltatott munkamennyiség meghaladja a benne magában tárgyiasult és ezért újratermeléséhez szükséges munkamennyiséget. Ezt a mennyiséget természetesen *abban a meghatározott formában* szolgáltatja, amely őt mint különös hasznos munkát, mint fonómunkát, szövőmunkát stb. megilleti. De nem ez a konkrét jellege, amely egyáltalában képessé teszi arra, hogy áruban testesüljön meg, a *sajátos használati értéke* a tőke számára. A tőke számára ez a sajátos használati érték a munkának mint egyáltalában-való munkának a mennyiségében áll, és azon munkamennyiségnek, amelyet a munka szolgáltat, azon munkamennyiség *feletti* különbségében, amelybe a munka kerül.

Egy meghatározott x pénzösszeg azáltal válik tőkévé, hogy termékében mint $x+h$ jelentkezik; azaz, hogy a benne mint termékben foglalt munkamennyiség nagyobb a benne eredetileg foglalt munkamennyiségnél. S ez a pénz és a termelő munka közti csere eredménye, vagyis: csak az a munka *termelő*, amely tárgyiasult munkát képessé tesz arra, hogy vele kicserélődve mint megnagyobbodott mennyiségű tárgyiasult munka jelentkezzék.

A tőkés termelési folyamat ezért nem is pusztán áruk termelése. Olyan folyamat, amely meg nem fizetett munkát szív fel, amely az anyagokat és a munkaeszközöket – a termelési eszközöket – meg nem fizetett munka felszívásának eszközeivé teszi.

Az eddigiekből kitűnik, hogy *termelő munka* – ez a munkának olyan meghatározása, amelynek első fokon abszolúte semmi köze sincs a munka *meghatározott tartalmához*, különös hasznosságához vagy a sajátságos használati értékhez, amelyben megtestesül.

Ugyanaz a fajta munka lehet *termelő* vagy *nem-termelő*.

Például Milton, aki az „Elveszett paradicsom"-ot öt £-ért írta, *nem-termelő munkás* volt. Ezzel szemben az az író, aki gyárimunkát szállít kiadójának, *termelő munkás*. Milton ugyanazon okból termelte az „Elveszett paradicsom"-ot, amelyből a selyemhernyó selymet termel. Az *ő* természetéből folyó tevékenység volt ez. A terméket később eladta öt £-ért. De a lipcsei irodalmi proletár, aki kiadójának irányítása alatt könyveket (például gazdaságtani kézikönyveket) gyárt, *termelő munkás*; mert termelése eleve alá van vetve a tőkének és csak annak értékesítése végett történik. Egy énekesnő, aki saját számlájára adja el énekét, *nem-termelő munkás*. De ugyanaz az énekesnő, ha egy vállalkozó szerződteti és pénzszerzés végett énekelteti, *termelő munkás*; mert tőkét termel.

[e) Nem-termelő munka mint szolgálatokat teljesítő munka; szolgálatok megvásárlása a kapitalizmus feltételei között. A tőke és munka közti viszonynak szolgálatok kicseréléseként való vulgáris felfogása]

Itt meg kell különböztetnünk különböző kérdéseket.

Hogy egy nadrágot veszek-e, vagy szövetet veszek és egy szabósegédet fogadok a házba, akinek megfizetem a *szolgálatát* (azaz szabómunkáját), hogy ezt a szövetet nadrággá változtatja – ez nekem, amennyiben csak a nadrággal törődöm, teljesen mindegy. Ahelyett, hogy az utóbbi módon járnék el, a boltos-szabótól veszem a nadrágot, mert az utóbbi mód drága, és a nadrág kevesebb munkába kerül, tehát olcsóbb, ha a tőkés-szabó termeli, mint ha én termeltetem az utóbbi úton. De én mindkét esetben a pénzt, amelyen a nadrágot veszem, nem tőkévé, hanem nadrággá változtatom, és számomra mindkét esetben arról van szó, hogy a pénzt puszta forgalmi eszközként használjam, azaz ezzé a meghatározott használati értékké változtassam. Itt a pénz tehát nem mint tőke funkcionál, noha az egyik esetben *árura* cserélődik ki, a másikban magát a *munkát* veszi meg mint *árut*. Csak mint pénz, és jobban meghatározva mint forgalmi eszköz funkcionál.

Másrészt a nálam dolgozó szabósegéd *nem termelő munkás*, noha munkája nekem a terméket, a nadrágot, neki pedig munkája árát, a pénzt szol-

gáltatja. Lehetséges, hogy a szabósegéd által szolgáltatott munkamennyiség nagyobb, mint amekkorát a tőlem kapott ár magában foglal. Sőt ez valószínű, mivel munkájának árát az az ár határozza meg, amelyet a *termelő* szabósegédek kapnak. De nekem ez teljesen mindegy. Miután az árat már megszabtuk, egészen közömbös nekem, hogy nyolc vagy tíz órát dolgozik-e. Itt csak *a használati értékről*, a nadrágról van szó, amikor is természetesen az az érdekem, akár az egyik, akár a másik módon vásárolok, hogy lehetőleg keveset fizessek érte, de az egyik esetben ne többet vagy kevesebbet, mint a másikban, vagyis csak a *normális árat fizessem érte*. Ez fogyasztásomra fordított *kiadás*, pénzemnek nem gyarapodása, hanem csökkenése. Semmiképpen nem a meggazdagodás eszköze, ugyanúgy, ahogy a *személyes fogyasztásomra* fordított pénzkiadás bármely más módja sem a meggazdagodás eszköze.

Paul de Kock ‚*tudósainak*' egyike azt mondhatja nekem, hogy e nélkül a vétel nélkül, mint ahogy kenyér vétele nélkül, nem élhetek, tehát nem is *gazdagodhatom*, hogy tehát ez közvetett eszköze vagy legalábbis feltétele gazdagodásomnak – ugyanúgy, ahogy vérkeringésem, légzési folyamatom feltétele gazdagodásomnak. De azért önmagában véve sem a vérkeringésem, sem a légzési folyamatom nem gazdagít, sőt, mind a kettő egy költséges anyagcserét előfeltételez, amelyre ha nem volna szükség, nem volna szegény ördög a világon. Pusztán a pénznek munkára való *közvetlen* cseréje tehát nem változtatja a pénzt tőkévé, illetve a munkát termelő munkává.

Mi hát a jellegzetes ebben a cserében? Miben különbözik a pénznek termelő munkára való cseréjétől? Egyrészt abban, hogy a *pénzt mint pénzt*, mint a *használati értékké*, létfenntartási eszközzé, a személyes fogyasztás tárgyává változtatandó csereérték önálló formáját adják ki. A pénz tehát nem válik tőkévé, hanem megfordítva, elveszti csereértékként való létezését, hogy mint használati értéket elfogyasszák, feleméssszék. Másrészt a munka engem csak mint használati érték érdekel, mint *szolgálat*, amely a szövetet nadrággá változtatja, mint az a szolgálat, amelyet a munka meghatározott hasznos jellege teljesít nekem.

Ezzel szemben az a szolgálat, amelyet ugyanaz a szabósegéd egy boltos-szabó alkalmazásában ennek a tőkésnek teljesít, semmiképpen sem abban áll, hogy szövetet nadrággá változtat, hanem abban, hogy az egy nadrágban tárgyiasult szükséges munkaidő 12 munkaórával, a segéd bére pedig 6 órával egyenlő. A szolgálat tehát, amelyet a tőkésnek teljesít, abban áll, hogy 6 órát ingyen dolgozik. Hogy ez nadrágkészítés formájában történik, az *elrejti* csupán a valóságos viszonyt. A boltos-szabó ezért, mihelyt teheti,

igyekszik a nadrágokat ismét pénzzé változtatni, azaz olyan formává, amelyben a szabómunka meghatározott jellege teljesen eltűnt, és amelyben a teljesített szolgálat ezért úgy fejeződik ki, hogy 6 órai munkaidő helyett, amely egy meghatározott pénzösszegben fejeződik ki, 12 órai munkaidő van meg, amely kétszer akkora pénzösszegben fejeződik ki.

Én a szabómunkát azért a szolgálatért veszem meg, amelyet mint *szabómunka* teljesít, hogy kielégítse ruházkodási szükségletemet, tehát egyik *szükségletemet* szolgálja. A boltos-szabó mint eszközt veszi meg, amellyel egy tallérból kettőt csinálhat. Én azért veszem meg, mert egy meghatározott használati értéket termel, egy meghatározott szolgálatot teljesít. Ő azért veszi meg, mert több csereértéket szolgáltat, mint amennyibe kerül, mert puszta eszköz ahhoz, hogy kevesebb munkát több munkára cseréljen.

Amikor a pénzt közvetlenül munkára cserélik, és az utóbbi nem termel tőkét, tehát *nem termelő* munka, akkor mint *szolgálatot* veszik meg, ami egyáltalában nem egyéb, mint kifejezés arra a különös használati értékre, amelyet a munka, akárcsak minden más áru, nyújt; de sajátos kifejezés a munka különös használati értékére, amennyiben a munka nem mint *dolog*, hanem mint *tevékenység* teljesít szolgálatokat, ami azonban semmiképpen sem különbözteti meg például egy géptől, mondjuk egy órától. Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des* – ezek itt egészen egyenlő értékű formái ugyanannak a viszonynak, míg a tőkés termelésben a do ut facias igen sajátos viszonyt fejez ki a tárgyi érték között, amelyet odaadnak, s az eleven tevékenység között, amelyet megszereznek. Minthogy tehát ebben a *szolgálat*-vásárlásban a munka és tőke közti sajátos viszony egyáltalában nem foglaltatik benne – vagy teljesen kihunyt vagy egyáltalán meg sincs –, természetesen ez Say, Bastiat és társai kedvenc formája a *tőke és munka közti viszony* kifejezésére.

Hogy e szolgálatok *értékét* hogyan szabályozzák, és hogy magát ezt az *értéket* a munkabér törvényei hogyan határozzák meg, ez olyan kérdés, amelynek a szóban forgó viszony vizsgálatához semmi köze nincsen és a munkabérről szóló fejezetbe tartozik.

Kitűnik, hogy egyrészt pusztán a pénznek munkára való cseréje nem változtatja az utóbbit *termelő munkává*, másrészt e munka *tartalma* egyelőre közömbös.

A munkás maga is vásárolhat munkát, azaz olyan árukat, amelyeket szolgálatok formájában nyújtanak, és bérének ilyen szolgálatokra való ki-

* – Adok, hogy megtedd; megteszem, hogy megtedd; megteszem, hogy adj; adok, hogy adj[140] – *Szerk.*

adása semmiben sem különbözik bérének bármilyen más árukra való kiadásától. A szolgálatok, melyeket vásárol, lehetnek többé vagy kevésbé szükségesek, például egy orvos vagy egy pap szolgálata, ugyanúgy, ahogy vásárolhat kenyeret vagy pálinkát. Mint vevő – azaz a pénz képviselője az áruval szemben – a munkás ugyanabba a kategóriába tartozik, mint a tőkés, amikor csak vevőként lép fel, azaz mikor csak arról van szó, hogy a pénzt áru formájába tegye át. Hogy e szolgálatok árát hogyan határozzák meg és mi a viszonya a tulajdonképpeni munkabérhez, mennyiben szabályozzák az utóbbinak a törvényei, mennyiben nem, ezek olyan kérdések, amelyeket egy munkabérről szóló értekezésben kell szemügyre venni, és a mostani vizsgálódás szempontjából teljesen közömbösek.

Ha ilymódon pusztán a pénz és munka közti csere nem változtatja az utóbbit *termelő munkává*, vagy, ami ugyanaz, az előbbit tőkévé, ugyanakkor a munka *tartalma*, konkrét jellege, különös hasznossága is egyelőre közömbösnek jelenik meg, ahogy az imént láttuk, hogy ugyanannak a szabósegédnek ugyanaz a munkája az egyik esetben termelő munkaként jelenik meg, a másikban nem.

Bizonyos *szolgálatok*, illetve a *használati értékek* – bizonyos tevékenységek vagy munkák eredményei – *árukban* testesülnek meg, mások viszont nem hagynak hátra kézzelfogható, a személytől magától *megkülönböztetett* eredményt; illetve eredményük nem *eladható áru*. Például az a szolgálat, amelyet egy énekes teljesít nekem, kielégíti esztétikai szükségletemet, de amit élvezek, csak magától az énekestől elválaszthatatlan cselekvésben létezik, és mihelyt munkája, az éneklés, véget ér, véget ér élvezetem is: magát a tevékenységet élvezem – fülemben való visszaverődését. Maguk ezek a szolgálatok, akárcsak az áru, amelyet veszek, lehetnek szükségesek vagy csak látszatra szükségesek, például egy katona vagy orvos vagy ügyvéd szolgálata, vagy pedig lehetnek olyan szolgálatok, amelyek élvezeteket szereznek nekem. Ez mit sem változtat gazdasági meghatározottságukon. Ha egészséges vagyok és nincs szükségem orvosra, vagy olyan szerencsém van, hogy nem kell pereskednem, akkor kerülöm, mint a pestist, az orvosi vagy ügyvédi szolgálatokra való pénzkiadást.

A *szolgálatok* lehetnek ránk erőszakoltak is, *hivatalnoki szolgálatok* stb.

Ha egy tanító szolgálatát megveszem, nem azért, hogy tehetségemet kifejlesszem, hanem hogy olyan képességre tegyek szert, amellyel pénzt kereshetek – vagy mások veszik meg nekem ezt a tanítót –, és ha valóban tanulok valamit – ami önmagában véve teljesen független a szolgálat megfizetésétől –, akkor ezek a tanulási költségek, ugyanúgy mint eltartásom költségei, munkaképességem termelési költségeihez tartoznak. De e szol-

gálat különös hasznossága a *gazdasági viszonyon* mit sem *változtat*; nem olyan viszony ez, amelyben én pénzt tőkévé változtatok, vagy amely által a szolgálat végzője, a tanító, engem az *ő tőkésévé*, gazdájává változtat. Ezért e viszony *gazdasági meghatározottsága* szempontjából teljesen közömbös is, hogy az orvos meggyógyít-e, a tanító eredményesen tanít-e engem, hogy az ügyvéd megnyeri-e a peremet. Amit megfizetnek, az a szolgálattétel mint olyan, melynek eredményét a szolgálat természeténél fogva a szolgálattevő nem garantálhatja. A *szolgálatok* egy nagy része áruk *fogyasztási költségeihez* tartozik, például szakácsnő, cselédlány stb.

Valamennyi *nem-termelő munka* jellemzője, hogy csak abban az arányban áll rendelkezésre — mint ahogy ez a helyzet minden más áru fogyasztásra való vásárlásánál —, amelyben *termelő munkásokat* zsákmányolok ki. Ezért valamennyi személy közül a *termelő munkás* parancsnokolhat legkevésbé nem-termelő munkások *szolgálattétele* felett, ámbár neki kell a legtöbbet fizetnie a *nem-önkéntes* szolgálatokért (állam, adók).* De megfordítva, hatalmam arra, hogy *termelő munkásokat* alkalmazzak, egyáltalán nem nő abban az arányban, amelyben *nem-termelő munkásokat* alkalmazok, hanem ellenkezőleg, ugyanabban az arányban csökken.

Maguk a *termelő munkások* lehetnek az én szempontomból *nem-termelő munkások*. Például ha a házamat kitapéztatom és ezek a tapétázók bérmunkásai egy mesternek, aki e művelet elvégzését eladja nekem, akkor az én számomra ez ugyanaz, mintha tapétázott házat vettem volna, saját fogyasztásomra adtam volna ki pénzt egy áruért; a mester számára azonban, aki ezekkel a munkásokkal tapéztatja, ezek termelő munkások, mert értéktöbbletet termelnek neki.

*

Hogy a tőkés termelés álláspontjáról mennyire *nem termelő* az a munkás, aki eladható árut termel ugyan, de csupán saját munkaképessége összegéig — tehát nem termel értéktöbbletet a tőkének —, látható már Ricardónak azokból a passzusaiból, melyek szerint az ‚ilyen embereknek már a létezése is ártalom'.[122] Ez a tőke elmélete és gyakorlata.

„Mind a tőkére vonatkozó elmélet, mind *az a gyakorlat, hogy a munkát azon a ponton hagyják abba*, amelyen ez a munkás létfenntartásán felül

* *Marxnál a mondat utolsó szavai (az ámbár szótól) a következő mondat végén vannak. — Szerk.*

profitot termelhet a tőkésnek, úgy látszik ellenkezik a termelést szabályozó természeti törvényekkel." (*Th. Hodgskin*: „Popular Political Economy", London 1827, 238. old.)

*

A tőke termelési folyamata. Láttuk, hogy ez a termelési folyamat nemcsak *áruk* termelésének folyamata, hanem *értéktöbblet* termelésének folyamata, többletmunka felszívása, és ezért tőke termelésének folyamata. A pénz és munka vagy tőke és munka közti első formai csereaktus csak *potenciálisan* jelenti idegen eleven munkának tárgyiasult munka által való elsajátítását. A valóságos elsajátítási folyamat csak a valóságos termelési folyamatban megy végbe, amely amaz első formai ügyletet – amelyben a tőkés és a munkás mint *puszta árutulajdonos* áll szemben, mint vevő és eladó van viszonyban egymással – mint elmúltat maga mögött hagyja. Amiért aztán valamennyi vulgáris közgazdász – így például Bastiat – megáll ennél az első formai ügyletnél, épp azért, hogy a sajátos viszonyt elsinkófálja. A pénznek nem-termelő munkára való cseréjében a különbség csattanósan megmutatkozik. Itt a pénz és a munka *csak* mint áru cserélődik ki egymásra. Ez a csere ezért nemcsak hogy nem képez tőkét, hanem *jövedelem kiadása.*[141]

[*f*) *A kézművesek és a parasztok munkája a tőkés társadalomban*]

De hogyan áll hát a dolog az önálló kézművesekkel vagy parasztokkal, akik nem alkalmaznak munkásokat, tehát nem mint tőkések termelnek? Vagy – ahogy a parasztok esetében mindig {de nem például egy kertész esetében, akit házamba fogadok} – *árutermelők*, és én megveszem tőlük az *árut*, amikor is mit sem változtat a dolgon, hogy például a kézműves megrendelésre szállítja az árut, a paraszt pedig eszközeihez mérten gondoskodik kínálatról. Ebben a viszonyban mint áruk eladói, nem pedig mint munka eladói lépnek velem szembe, s ennek a viszonynak nincs ezért semmi köze tőke és munka cseréjéhez, tehát *termelő és nem-termelő munka* különbségéhez sem, amely pusztán azon alapul, hogy a munkát pénzre mint pénzre vagy pénzre mint tőkére cserélik-e. Ezek tehát nem tartoznak sem a *termelő*, sem a *nem-termelő* munkások kategóriájába, ámbár árutermelők. De termelésük nincs a tőkés termelési módnak alávetve.

Lehetséges, hogy ezek a termelők, akik saját termelési eszközökkel dolgoznak, nemcsak újratermelik munkaképességüket, hanem értéktöbbletet is hoznak létre, amikor is helyzetük megengedi nekik, hogy saját többlet-

munkájukat vagy annak egy részét (mert egy részt adók stb. formájában elvesznek tőlük) elsajátítsák. S itt egy sajátossággal találkozunk, amely jellemző egy olyan társadalomra, amelyben a termelési mód egyik meghatározottsága uralkodó, bár ugyanakkor nem minden termelési viszony van neki alávetve. A feudális társadalomban például – ahogy ezt legjobban Angliában tanulmányozhatjuk, mert itt a feudalizmus rendszerét készen hozták be Normandiából, és formáját rányomták egy tőle sok tekintetben eltérő társadalmi alapzatra – azok a viszonyok is feudális kifejezést kapnak, amelyek távol állnak a feudalizmus lényegétől, például puszta pénzviszonyok, amelyekben semmiképpen sem hűbérúr és hűbéres kölcsönös személyi szolgálatairól van szó. Például az a fikció, hogy a kisparaszt mint hűbért birtokolja a földjét.

Éppígy van ez a tőkés termelési módban. A független parasztot vagy kézművest szétvágják két személyre.* Mint a termelési eszközök birtokosa tőkés, mint munkás a sajátmaga munkása. Tehát mint tőkés bért fizet önmagának és profitot húz tőkéjéből, azaz kizsákmányolja önmagát mint bérmunkást és az értéktöbbletben megfizeti önmagának a sarcot, amellyel a munka a tőkének tartozik. Esetleg még egy harmadik részt is fizet magának mint földbirtokos (járadékot), ugyanúgy, ahogy – mint később látni fogjuk[142] – az ipari tőkés, ha a saját tőkéjével dolgozik, önmagának kamatot fizet, és ezt olyasminek tekinti, amivel magának nem mint ipari tőkés, hanem egyszerűen mint tőkés tartozik.

A termelési eszközök ⟨*gazdasági*⟩ *társadalmi meghatározottsága* a tőkés termelésben – hogy egy meghatározott *termelési viszonyt* fejeznek ki – annyira összenőtt e termelési eszközöknek mint termelési eszközöknek anyagi létezésével, és a polgári társadalom elképzelési módjában annyira elválaszthatatlan tőle, hogy ezt a meghatározottságot (kategorikus meghatározottságot) ott is alkalmazzák, ahol a viszony egyenesen ellentmond neki. A termelési eszközök csak annyiban válnak tőkévé, amennyiben mint önálló hatalom önállósultak a munkával szemben. A megadott esetben a termelő – a munkás – birtokosa, tulajdonosa termelési eszközeinek. A termelési eszközök tehát nem tőke, mint ahogy a munkás velük szemben nem bérmunkás. Mégis tőkének fogják fel őket, és ő maga kettéhasad, úgyhogy *ő* mint tőkés alkalmazza önmagát mint bérmunkást.

Valójában ez az ábrázolási mód, bármennyire irracionális az első pillantásra, mégis helyes ennyiben: A termelő ugyan a megadott esetben

* „A kis vállalatokban... a *vállalkozó* gyakran *sajátmaga munkása.*" (Storch [„Cours d'économie politique"], I. köt., pétervári kiadás, 242. old.) – *Marx jegyzete.*

a saját értéktöbbletét hozza létre {feltéve azt az esetet, hogy áruját értékén adja el}, illetve az egész termékben csak saját munkája tárgyiasul. De hogy saját munkájának egész termékét *önmagának* sajátíthatja el, és terméke értékének pl. napi munkája átlagárán felüli többletét nem egy harmadik személy, egy *munkáltató* sajátítja el, azt nem a munkájának köszönheti – amely nem különbözteti meg őt más munkásoktól –, hanem a termelési eszközök birtokának. Tehát csak a termelési eszközök tulajdona révén keríti hatalmába saját többletmunkáját, és ilymódon mint saját tőkése viszonyul önmagához mint bérmunkáshoz.

A *szétválás* mint a normális viszony jelenik meg ebben a társadalomban. Ahol tehát a szétválás nem történik meg ténylegesen, ott feltételezik, és, ahogy az imént megmutattuk, ennyiben helyesen; mert itt (eltérően például az ó-római, vagy a norvég, vagy az Egyesült Államok északnyugati részén uralkodó amerikai állapotoktól) az *egyesülés* jelenik meg véletlenként, a *szétválás* normálisként, és ezért a szétválást rögzítik mint a viszonyt, még akkor is, ha a különböző funkciókat a személy egyesíti. Itt igen frappánsan megmutatkozik, hogy a tőkés mint olyan csak a tőke funkciója, a munkás pedig a munkaképesség funkciója. Azután meg törvény is, hogy a gazdasági fejlődés a funkciókat különböző személyekre osztja el; és a kézműves vagy a paraszt, aki saját termelési eszközeivel termel, vagy idegen munkát is kizsákmányoló kistőkéssé változik át lassanként, vagy elveszti termelési eszközeit {ez történhetik meg leginkább, ha *névleges* tulajdonosuk marad is, mint a jelzálogrendszerben} és bérmunkássá változik át. Ez a tendencia abban a társadalmi formában, amelyben a tőkés termelési mód uralkodik.

[*g*) *A termelő munka mellékmeghatározása, mint olyan munkáé, amely anyagi gazdagságban realizálódik*]

A tőkés termelés lényeges viszonyainak vizsgálatakor tehát feltehetjük {minthogy ez megközelítően egyre inkább így van, minthogy elvileg ez a cél és csak ebben az esetben fejlődnek a munka termelőerői a legmagasabb pontig}, hogy az egész áruvilág, az anyagi termelésnek – az anyagi gazdagság termelésének – valamennyi területe (formailag vagy reálisan) alá van vetve a tőkés termelési módnak. E szerint az előfeltevés szerint, amely a ‚határt' fejezi ki, amely tehát egyre inkább megközelíti a szabatos helyességet, az árutermelésben foglalkoztatott valamennyi munkás bérmunkás, és a termelési eszközök mindezeken a területeken tőkeként lépnek szembe velük. Tehát a *termelő munkások*, azaz a tőkét termelő munkások jellemzőjének

lehet mondani azt, hogy munkájuk *árukban*, anyagi gazdagságban realizálódik. És ilymódon a *termelő munka* a döntő jellegzetességétől – amely a *munka tartalma* iránt teljesen közömbös és tőle független – megkülönböztetett második mellékmeghatározást kapott.

[*h*) *A kapitalizmus jelenségei a nem-anyagi termelés területén*]

A nem-anyagi termelésben, még ha teljesen cserére történik is, tehát *árukat* termel, két eset lehetséges:

1. Olyan *árukat*, használati értékeket eredményez, amelyeknek a termelőktől és a fogyasztóktól különböző önálló alakjuk van, tehát a termelés és a fogyasztás közt egy időközön át fennállhatnak, ebben az időközben mint *eladható* áruk forgalomban lehetnek; ez az eset például könyveknél, festményeknél, egyszóval minden olyan művészeti terméknél, amely különbözik a kivitelező művész művészi teljesítésétől. Itt tőkés termelés csak igen korlátozott mértékben alkalmazható, amennyiben például egy író egy közös műhöz – például enciklopédiához – egy tömeg más írót zsákmányol ki mint segédmunkást. Többnyire megmarad itt a dolog annál a tőkés termelés felé vezető *átmeneti formánál*, hogy a különböző tudományos vagy művészeti termelők, kézművesek vagy hivatásosak, egy közös kereskedőtőke, a könyvkiadók tőkéje számára dolgoznak – olyan viszony ez, amelynek a voltaképpeni tőkés termelési módhoz semmi köze nincs, és formailag sincs még ennek alávetve. Hogy a munka kizsákmányolása éppen ezekben az átmeneti formákban a legnagyobb, az mit sem változtat a dolgon.

2. A termék nem választható el a termelés aktusától, ez az eset például valamennyi előadó művésznél, szónoknál, színésznél, tanítónál, orvosnál, papnál stb. Tőkés termelési mód itt is csak csekély terjedelemben érvényesül, és a dolog természeténél fogva csak néhány területen érvényesülhet. Például tanintézetekben a tanítók lehetnek puszta bérmunkásai a tanintézet vállalkozójának, mint ahogy ilyesfajta tangyárak Angliában szép számmal léteznek. Ámbár a tanulók szempontjából ezek a tanítók nem *termelő munkások*, vállalkozójuk szempontjából azok. Ez tőkéjét az ő munkaképességükre cseréli át, és meggazdagodik e folyamat révén. Ugyanígy áll a dolog a színházi, szórakoztatóüzemi stb. vállalkozásoknál. A közönség szempontjából a színész itt művészként viszonyul, de vállalkozója szempontjából *termelő munkás*. A tőkés termelésnek e területen megnyilvánuló mindezen jelenségei a termelés egészéhez képest annyira jelentéktelenek, hogy teljesen figyelmen kívül hagyhatók.

[i) A termelő munka problémája az anyagi termelés összfolyamatának szemszögéből]

A sajátosan tőkés termelési mód kifejlődésével, amelyben sok munkás dolgozik együtt ugyanazon áru termelésén, a viszonynak, amelyben munkájuk közvetlenül a termelés tárgyával van, természetesen igen különbözőnek kell lennie. Például a korábban említett[143] gyári segédmunkásoknak nincs közvetlenül dolguk a nyersanyag feldolgozásával. Azok a munkások, akik felügyelnek az e feldolgozással közvetlenül foglalkozókra, még egy lépéssel távolabb állnak; a mérnöknek megint más a viszonya, és főleg csak a fejével dolgozik stb. De e *munkások egésze*, akiknek különböző értékű a munkaképességük (bár az alkalmazott tömeg körülbelül egyazon színvonalon áll), termeli azt az eredményt, amely – a puszta munkafolyamat *eredményét* tekintve – *áruban*, vagyis egy *anyagi termékben* fejeződik ki; és valamennyi munkás együttesen, mint műhely, e *termékek* eleven termelő gépezete, ahogyan – a teljes termelési folyamatot tekintve – munkájukat tőkére cserélik és a tőkés pénzét mint tőkét, azaz mint magát értékesítő értéket, magát megnövelő értéket termelik újra.

Hiszen éppen az a sajátságos a tőkés termelési módban, hogy a különböző munkákat, tehát a fej és a kéz munkáit is – illetve azokat a munkákat, amelyekben az egyik vagy a másik oldal túlsúlyban van – szétválasztja és különböző személyekre osztja el, ami azonban nem akadályozza azt, hogy az anyagi termék e személyek *közös terméke*, illetve hogy közös termékük anyagi gazdagságban tárgyiasul; ami viszont éppúgy nem akadályozza azt, vagy mit sem változtat azon, hogy e személyek mindegyikének viszonya a bérmunkásnak a tőkéhez való viszonya, és ebben a kiváló értelemben a *termelő munkás* viszonya. Mindezek a személyek nemcsak hogy *közvetlenül* anyagi gazdagság termelésében vannak foglalkoztatva, hanem a munkát *közvetlenül* pénzre mint tőkére cserélik és ezért munkabérük újratermelésén kívül közvetlenül értéktöbbletet is termelnek a tőkésnek. Munkájuk megfizetett munkából plusz meg nem fizetett többletmunkából áll.

[k) A szállítóipar mint az anyagi termelés ága. A termelő munka a szállítóiparban]

A kitermelő iparon, a mezőgazdaságon és a feldolgozó iparon kívül létezik az anyagi termelésnek még egy negyedik területe, amely a kézműves-üzem, a manufaktúraüzem és a gépi üzem különböző fokain is áthalad; ez a *helyzetváltoztatás ipara*, akár embereket, akár árukat szállít. A *termelő*

munkának, azaz a bérmunkásnak a tőkéhez való viszonya itt pontosan ugyanaz, mint az anyagi termelés többi területén. Továbbá itt a munka tárgyán anyagi változtatást – *térbeli*, helyváltoztatást idéznek elő. Emberek szállítására vonatkozólag ez csak mint *szolgálat* jelenik meg, amelyet a vállalkozó teljesít nekik. De az e *szolgálat* vevői és eladói közti viszonynak semmi köze sincs a termelő munkások és a tőke közti viszonyhoz, éppoly kevéssé, mint a fonal eladói és vevői közti viszonynak.

Ha ellenben árukra vonatkozólag vesszük szemügyre a folyamatot, itt a munkafolyamatban a munka tárgyával, az áruval valóban változás történik. Helyszerinti létezését megváltoztatják, és ezzel változás megy végbe használati értékében, mivel e használati érték helyszerinti létezését megváltoztatják. Az áru csereértéke nő ugyanabban a mértékben, amelyben használati értékének ez a megváltoztatása munkát kíván meg, munkának egy olyan összegét, amelyet részben az állandó tőke elhasználódása – tehát az áruba belekerülő tárgyiasult munka összege –, részben az eleven munka összege határoz meg, mint minden más áru értékesítési folyamatában.

Mihelyt az áru megérkezett rendeltetési helyére, ez a használati értékével *történt változtatás eltűnt és már csak megnövekedett csereértékében*, az áru megdrágulásában fejeződik ki. Noha a reális munka itt semmi nyomot nem hagyott a használati értéken, mégis realizálódott ennek az anyagi terméknek a csereértékében, így tehát erre az iparra éppúgy érvényes, mint az anyagi termelés többi területeire, hogy a munka az *áruban* megtestesül, noha semmi látható nyomot nem hagyott az áru használati értékén.

*

Itt még csak a *termelő tőkével* van dolgunk, azaz a *közvetlen termelési folyamatban* foglalkoztatott tőkével. Később térünk rá a *forgalmi folyamatban* működő tőkére. És csak később, annál a különös alaknál, amelyet a tőke mint *kereskedelmi tőke* ölt,[144] válaszolhatunk arra a kérdésre, mennyire termelők vagy nem-termelők az általa foglalkoztatott munkások.

[13. Terv-vázlatok a „Tőke" I. és III. részéhez]

[a) *Terv a „Tőke" I. szakaszához (részéhez)*]

Az első szakasz[145], „*A tőke termelési folyamata*", így osztandó fel:

1. Bevezetés. Áru. Pénz.

2. A pénz átváltozása tőkévé.

3. Az abszolút értéktöbblet. a) Munkafolyamat és értékesítési folyamat. b) Állandó tőke és változó tőke. c) Az abszolút értéktöbblet. d) A normálmunkanapért vívott harc. e) Egyidejű munkanapok (az egyidejűleg foglalkoztatott munkások száma). Az értéktöbblet összege és az értéktöbblet rátája (nagysága és magassága?).

4. A relatív értéktöbblet. a) Egyszerű kooperáció. b) A munka megosztása. c) Gépi berendezés stb.

5. Az abszolút és a relatív értéktöbblet kombinációja. A bérmunka és az értéktöbblet közti viszonyok (arány). A munka formai és reális alávetése a tőkének. A tőke termelékenysége. Termelő és nem-termelő munka.

6. Az értéktöbblet visszaváltoztatása tőkévé. Az eredeti felhalmozás. Wakefield gyarmatosítási elmélete.

7. A termelési folyamat eredménye.

(Vagy a 6. vagy a 7. alatt ábrázolható az elsajátítás törvényének megjelenésében beállott változás.)

8. Értéktöbblet-elméletek.

9. Elméletek a termelő és nem-termelő munkáról.

[b) *Terv a „Tőke" III. szakaszához (részéhez)*]

A harmadik szakasz, „*Tőke és profit*", így osztandó fel:

1. Az értéktöbblet átváltozása profittá. A profitráta, megkülönböztetve az értéktöbbletrátától.

2. A profit átváltozása átlagprofittá. Az általános profitráta létrejötte. Az értékek átváltozása termelési árakká.

3. A. Smith és Ricardo elméletei a profitról és a termelési árakról.

4. Földjáradék (az érték és termelési ár közti különbség illusztrációja).

5. Az úgynevezett ricardoi járadéktörvény története.

6. A profitráta esésének törvénye. A. Smith, Ricardo, Carey.

7. Profit-elméletek.

(Kérdés, vajon Sismondit és Malthust nem kell-e már az „Érték-többlet-elméletek"-be felvenni.)

8. A profit széthasadása ipari profitra és kamatra. A kereskedelmi tőke. A pénztőke.

9. A jövedelem és forrásai. Ide kell felvenni a termelési és elosztási folyamatok viszonyára vonatkozó kérdést is.

10. A pénz visszaáramló mozgásai a tőkés termelés összfolyamatában.

11. A vulgáris gazdaságtan.

12. Befejezés. Tőke és bérmunka.

[c) *Terv a „Tőke" III. részének második fejezetéhez*[146]]

A „*Tőke és profit*" című harmadik rész második fejezetében, amelyben az általános profitráta kialakulásáról van szó, a következőt kell megvizsgálni:

1. A tőkék különböző szerves összetétele, amelyet részben a változó és állandó tőke közti különbség szab meg, amennyiben ez a *termelés fokából*, a gépi berendezésnek, a nyersanyagnak és az ezeket mozgásba hozó munkatömegnek abszolút *mennyiségi* viszonyaiból ered. Ezek a különbségek a munkafolyamatra vonatkoznak. Úgyszintén meg kell vizsgálni az álló- és forgótőkének a forgalmi folyamatból fakadó különbségeit, amelyek az adott időszakasz alatti értékesülést a különböző területeken variálják.

2. Olyan különbségek különböző tőkék részeinek értékviszonyában, amelyek nem szerves összetételükből fakadnak. Ez az értéknek, különösen a nyersanyag értékének különbségéből fakad, ha feltesszük is, hogy a nyersanyag két különböző területen ugyanannyi munkát szív magába.

3. A profitráták különbözősége a tőkés termelés különböző területein, amely ezekből a különbségekből ered. Csak egyenlő összetételű stb. tőkékre helytálló az, hogy a profitráta ugyanaz, és a profit tömege arányban áll az alkalmazott tőke nagyságával.

4. Az össztőkére azonban az I. fejezetben kifejtettek érvényesek. A tőkés termelésben minden egyes tőke mint az össztőke parcellája, megfelelő hányada van tételezve. Az általános profitráta kialakulása (konkurrencia).

5. Az értékek átváltozása termelési árakká. Érték, költségár és termelési ár különbsége.

6. Hogy még felvegyük Ricardo elképzeléseit: A munkabér általános ingadozásainak befolyása az általános profitrátára és ezért a termelési árakra.

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] A tartalomjegyzékeket Marx az egyes füzetek borítólapjára írta. Néhány füzetre a szöveg kidolgozása előtt írta fel a tartalmat, és utóbb a tényleges szövegnek megfelelően korrigálta. A XIV. füzet tartalomjegyzékében jelzett kérdések a XIV., XV. és XVIII. füzet tartalmát alkotják. – *3*

[2] Az „Értéktöbblet-elméletek" cím előtt álló 5-ös számjegy azt jelzi, hogy a terv szerint ez a „Politikai gazdaságtan bírálatához" első (a tőkéről szóló) fejezetének ötödik, befejező része. Az I–V. füzet az első három rész (1. a pénz átváltozása tőkévé, 2. az abszolút értéktöbblet, 3. a relatív értéktöbblet) első kidolgozását tartalmazza. A negyedik (az abszolút és a relatív értéktöbblet kombinációjáról szóló) részt Marx akkor még nem dolgozta ki, hanem mindjárt az ötödik rész (az értéktöbblet-elméletek) kidolgozására tért rá. (V. ö. még az előszót.) – *3*

[3] A „Befejezés" valójában a következő, IX. füzetbe került. – *3*

[4] A „költségár" (Kostenpreis vagy Kostpreis) kifejezést Marx különféle értelemben használja: 1. a tőkés szemszögéből való termelési költségek ($c+v$); 2. az áru „immanens termelési költségei" ($c+v+m$), amelyek egybeesnek az áru értékével, és 3. termelési ár ($c+v+$átlagprofit). Az „Értéktöbblet-elméletek" első részében a második értelem szerepel, a második részben a harmadik értelem. A kifejezés az angol polgári gazdaságtan megfelelő kifejezéseire (costprice stb.) támaszkodik. – *4 65 66*

[5] E pont tárgyalása átnyúlik a XV. füzetbe. – *5*

[6] A Bray könyvéből való kivonatok a X. füzetben vannak. – *5*

[7] A Ramsayről, Cherbuliez-ről és R. Jonesról szóló pontok a XVIII. füzetben vannak. – *5*

[8] A jövedelemről és forrásairól szóló fejtegetések (és ezzel összefüggésben a vulgáris gazdaságtan bírálata) a XV. füzet második felében vannak. Ezt az „epizódot" Marx a „Tőke" III. részében akarta elhelyezni (v. ö. az 1863 jan.-i terv-vázlatot, 377. old.). – *5*

[9] A Ravenstone-ról szóló pont az előző, XIV. füzetben kezdődik; e pontot megelőzően Marx még tárgyalja a „The Source and Remedy of the National Difficulties" (London 1821) c. brosúrát. – *5*

[10] A Hodgskinről szóló pont befejezése a XVIII. füzetben van. – *5*

---

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[11] A vulgáris gazdaságtant a XV. füzetben Marx a jövedelemmel és forrásaival kapcsolatban bírálja. Mint a XV. és XVIII. füzetbeli utalásokból kitűnik, Marx egész külön fejezetet szánt a vulgáris gazdaságtannak (ebben tárgyalta volna a Proudhon–Bastiat-vitát és Hodgskinnak a vulgáris gazdaságtan elleni polémiáját is), ennek megírására azonban nem került sor. (V. ö. a terv-vázlatot is, 377. old.) – *5*

[12] E füzet borítólapján Marx néhány címet a margóra és felülre írt; e címeket a szövegbelinek megfelelő sorrendben közöljük. – *5*

[13] A „III. fejezet" itt a „tőkéről általában" szóló vizsgálódás harmadik részét jelenti. A későbbiekben Marx ezt a részt „III. szakasznak", majd „III. könyvnek" nevezi. E rész első fogalmazványának eleje a XVI. füzetben van. Marx e részben külön történeti kitérőt akart adni a profit-elméletekről (v. ö. terv-vázlat, 377. old.); ámde a kidolgozás során a profit-elméleteket már együtt tárgyalta az értéktöbblet-elméletekkel (v. ö. előszó). – *6 75 228*

[14] A „munkaerő" kifejezés helyett Marx itt még csaknem mindenütt „munkaképesség"-et használ. (A két kifejezés egyértelmű voltáról v. ö. „Tőke", I. köt., Marx és Engels Művei, 23. köt. 159. old.) Hasonlóan használja Marx a „munkafeltételek" kifejezést „termelési eszközök" és a „munkaszerszámok" kifejezést „munkaeszközök" helyett. – *11*

[15] A „forgalomról szóló fejezet" a „tőkéről általában" szóló fejtegetések második fejezete, amelyből később a „Tőke" második könyve lett. Az idevágó részeket a II. kötet 10. és 19. fejezete tartalmazza (24. köt. 174–198., 327–356.). – *12*

[16] A II. füzetben („A pénz átváltozása tőkévé" c. szakaszban „Az átváltozási folyamat két alkotórésze" c. pont). – *13*

[17] A III. füzetben („Az abszolút értéktöbblet" c. szakaszban „A többletmunka jellege" c. pont). – *16*

[18] „Közgazdászok"-nak (économistes, Ökonomisten) nevezték a francia fiziokratákat. – *30 115 186 348*

[19] Az V. kötet a fordító (Garnier) jegyzeteit tartalmazza. – *31*

[20] V. ö. Marx: A filozófia nyomorúsága (Marx és Engels Művei, 4. köt. 158–159. old.). – *33*

[21] Az idősebb Mirabeau-t főművének címe után „l'ami des hommes"-nak (az emberek barátjának) nevezték. – *35*

[22] Epikurosz szerint végtelen sok világ van, melyeknek mindegyike a saját törvényei szerint létezik, s az istenek e világokon kívül, a köreikben élnek és nem gyakorolnak befolyást a világokra és az emberek sorsára. – *35*

[23] Edit du roi, portant suppression des jurandes, illetve Edit du roi qui supprime les corvées, et ordonne la confection des grandes routes à prix d'argent (février 1776). – *35*

[24] A kéziratban ez a bekezdés három bekezdéssel alább áll, az előtte és utána következő szövegtől egy-egy vízszintes vonallal elválasztva. Kiadásunkban összefüggése szerinti helyére tettük. – *35*

[25] V. ö. 274–305. (és 343–345.) old. és 15. jegyz. – *35*

[26] Schmalz könyvét Marx a Jouffroy-féle (igen szabados) francia fordítás alapján idézi; Schmalz művének eredeti kiadása: „Staatswirtschaftslehre in Briefen an einen teutschen Erbprinzen" (Berlin 1818), a magyar fordítás az eredeti kiadást követi (v. ö. előszó). Az idézetek eredeti helye a következő: I. rész 98., 124., 279., 279., 281–282. és 26. old. – *36*

[27] Smith földjáradékról alkotott nézeteinek fiziokrata elemeivel Marx részletesen foglalkozik a XII. füzetben, az „A. Smith járadékelmélete" c. pontban (l. „Értéktöbblet-elméletek" 2. rész). – *40*

[28] „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", I. fej. A. (Marx és Engels Művei, 13. köt. 39–40. old.). – *40*

[29] Ricardo: „Principles of Political Economy", I. fej. I. szakasz. – *41*

[30] A 41. oldalon levő üres sorok közti kapcsos zárójeles szövegrész a kézirat szerint a 93. oldalon, az a) alszakasz szövegének végén (VII. füzet) következnék. – *41 93*

[31] A XIII. és XIV. füzetben, a „Malthus" c. pontban (l. „Értéktöbblet-elméletek" 3. rész). – *43 58*

[32] Cantillon: „Essai sur la nature du commerce", 1775-ös kiad. 43–44. old. – *43*

[33] Hobbes: „Leviathan", I. 10. – *45*

[34] Marx az egyik kivonat-füzetére utal; a VII. kivonat-füzetben a „Wealth of Nations" I. könyv VI. fejezetéből származó kivonatok és ezzel kapcsolatos kritikai megjegyzések vannak (keletkezési idejük vsz. 1863 jan.). – A „profit apologetikus ábrázolásairól" szóló fejezetet Marx a „tőkéről általában" szóló fejtegetés harmadik részébe szánta, másutt (a XIV. füzetben) szintén van rá utalás; de a fejezet nem készült el. A kérdésről v. ö. még a X. füzetben, e kötetben 279–285. old. – *49*

[35] A Ramsayről szóló pontban (XVIII. füzet) és a „jövedelem és forrásai" c. kitérőben (XV. füzet). V. ö. „Tőke", I. köt. 11. fej. (Marx és Engels Művei, 23. köt. 310–312. old.) és III. köt. 23. fej. (25. köt. 358–367. old.). – *51*

[36] A „jövedelem és forrásai" c. kitérőben (XV. füzet). V. ö. „Tőke", III. köt. 36. fej. (25. köt. 565–583.) – *52*

[37] V. ö. 13. jegyz., valamint a XIV. füzetben a „Ricardoi iskola felbomlása" c. pont (l. „Értéktöbblet-elméletek" 3. rész). – *59*

[38] Locke-nál: „Some Considerations", 1692-es kiad. 53. old. – A Lauderdale-idézet helye az Edinburgh–London 1804-es kiadásban 157. old., a következő idézeté 157–158. old. – *63*

[39] A 64–65. oldalon az üres sor utáni kapcsos zárójeles szövegrész a kézirat szerint a 67. oldalon levő csillag előtt következnék. – *65 67*

[40] Marx „átlagáron" itt ugyanazt érti, mint a „termelési áron", azaz a termelési költségeket ($c + v$) plusz átlagprofitot. V. ö. 4. jegyz. – *65*

[41] V. ö. a XI. füzetben a „Ricardo és A. Smith elmélete a költségárról (cáfolat)" c. pontot (l. „Értéktöbblet-elméletek" 2. rész). – *67*

[42] A 67. oldalon a csillag utáni kapcsos zárójeles szövegrész (a 64. jegyzetben említett szövegrésszel együtt) a kézirat szerint a 177. oldalon, a szakasz szövegének végén (VIII. füzet) következnek – A kérdésről v. ö. még a XII. füzetben az „A. Smith járadékelmélete" c. pontot (l. „Értéktöbblet-elméletek" 2. rész). – Smitht Marx Ganilh „Des systèmes" (Párizs 1821) II. köt. 3. old. alapján idézi. – *67*

[43] V. ö. „Tőke", III. köt. 49. fej. (25. köt. 794. old.) és II. köt. III. szakasz. – *77*

[44] Itt végződik a VI. füzet szövege. A további fejtegetések a VII. füzetben vannak. – *78*

[45] V. ö. „Tőke", III. köt. 49. fej. 53. jegyz. (25. köt. 794–795. old.). – *82*

[46] A 87. oldaltól kezdve Marx más betűjelzésre tér át: *B* és *C* helyett B^1-et és B^2-t, a *D*–*I* betűk helyett C^1–C^6-ot, K^1–K^{18} helyett D^1–D^{18}-at ír, és így tovább. – A 91. oldalon alkalmilag újra visszatér a régi jelölésre (az új jelzés szerint B^1–B^2 kellene), majd az új jelzés szerint folytatja, de átugrik közben egy tagot (C^1–C^6). – *87 91*

[47] V. ö. még 109. és 213. old., valamint „Tőke", II. köt. 20. fej. (24. köt. 430–434. old.) és III. köt. 49. fej. (25. köt. 794. old.). – *94 109*

[48] Az $5\,^1/_3$ rőf voltaképpen a fonó és a szövőgyáros együttes állandó tőkéje; ezért a lentermesztő része ennél kevesebb, e helyütt $3\,^5/_9$ rőf kell hogy legyen. A további feltevésben Marx ezt korrigálja, és a fonó állandó tőkéjét egészében 4-nek veszi. – *97*

[49] A korábbi feltevéstől (98–99. old.) eltérően, amikor egy egész rőföt vett gépi berendezésre. – *104*

[50] V. ö. „Tőke", II. köt. 20. fej. VI. (24. köt. 384–386. old.). – *113*

[51] V. ö. „Tőke", II. köt. 20. fej. X., és 19. fej. II. 4. (24. köt. 399–400. és 344–350., 354–355. old.) és III. köt. 49. fej. (25. köt. 792–793. old.). – *113*

[52] A 114–115. oldalon az üres sorok közti kapcsos zárójeles szövegrész a kézirat szerint néhány oldallal később, a IV. fejezet anyagában, a 122. oldalon levő üres sor előtt következik, Marx jelzésével, hogy ehhez a részhez tartozik; ennek alapján értelem szerinti helyére tettük. – *115 122*

[53] A 77–116. oldalon levő fejtegetés folytatódik a 153. oldalon. – *116 153*

[54] „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", II. fej. 1. (13. köt. 43. és kk. old.). – *116*

[55] Ez a bekezdés közvetlenül csatlakozott a 114. oldalon az átrendezés miatt (v. ö. 52. jegyz.) megszakított szöveghez. Összefoglaló jellege miatt, és minthogy a következő fejezet közvetlenül ehhez csatlakozik, kapott a fejezet végén helyet. – *116*

[56] V. ö. Malthus: „Principles of Political Economy", 2. kiad. London 1836, 44. old. – *122*

[57] V. ö. „Tőke", III. köt. 30., 32., 33. fej. (25. köt. 457., 483., 486., 518–520. old.). – *129*

[58] A IV. füzetben („A relatív értéktöbblet" c. szakaszban „A munka megosztása" c. pont). – *135*

[59] „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", II. fej. 3. a. (13. köt. 97. old.) (Petty: „Political Arithmetic", London 1699, 196. old.). – *138 268*

[60] Horatius: „Epistulae", I. 2. 27. – *140 233*

[61] G. King: „Natural and Political Observations". – *142*

[62] Az igazítás Marx „Manchester, 1845 július" feliratú kivonat-füzetének szövege alapján történt, amelyből Marx valamennyi D'Avenant-idézete származik. Az „An Essay on the East India Trade"-et D'Avenant a „Discourses on the Public Revenues"-hez mellékelte. – *143*

[63] A 145–146. oldalon a csillagtól az üres sorig terjedő szövegrész a kézirat szerint a 148. oldalon, az a) alszakasz szövegét közvetlenül megelőzően (VIII. füzet) következnek (v. ö. 65. jegyz.). – *146*

[64] A 146–147. oldalon az üres sortól a fejezet végéig terjedő kapcsos zárójeles szövegrész (a 42. jegyzetben említett szövegrésszel együtt) a kézirat szerint a 177. oldalon a szakasz szövegének végén (VIII. füzet) következnek. – Petty „Treatise of Taxes"-ét Marx itt Ganilh „Des systèmes" (Párizs 1821) II. köt. 36–37. old. adott francia fordítása alapján idézi. – *147*

[65] Ezután a kéziratban terjedelmes kitérő következik J. St. Millről, egy kis jegyzet Malthusról és egy rövid rész Pettyről. A J. St. Millről szóló kitérő e szavakkal kezdődik: „Mielőtt Garnier-ra rátérnénk, egyet-mást ideiktatunk – epizódikusan közbevetve – a fent idézett *ifjabb Millről*. Az itt elmondandók voltaképpen későbbre, abba a szakaszba tartoznak, ahol a ricardoi értéktöbblet-elméletről lesz szó; tehát nem ide, ahol még A. Smithnél tartunk." A XIV. füzet tartalomjegyzékében és e füzet szövegében a J. St. Millről szóló pont a ricardoi iskola felbomlását tárgyaló részhez tartozik. Ezért a J. St. Millről szóló kitérőt oda helyeztük át (l. „Értéktöbblet-elméletek" 3. rész.) A Malthusról szóló jegyzetet a Malthust tárgyaló fejezetben helyeztük el (szintén a 3. részben); a Pettyről szóló részt pedig lásd fentebb (145–146. old., 63. jegyz.). E kitérők után Marx a következő mondattal: „Visszatérünk a termelő és nem-termelő munkára. *Garnier*. Lásd VII. füzet, 319. oldal", folytatja a félbeszakított fejtegetést. – A kitérők a VII. füzet végét és a VIII. füzet elejét foglalják el. A további fejtegetések a VIII. füzetben vannak. – *148*

[66] Marx a kéziratban innen kezdve *z*-t használja abban az értelemben, mint fentebb az x-et, és megfordítva. A szövegben végigvittük Marx első jelölését. – *153*

[67] A 166. oldalon a csillagok közti szövegrész a kézirat szerint a 232. oldalon, a Sayről és a Destutt de Tracyról szóló szakaszok között (IX. füzet) következnek. – Garnier-t itt Marx Destutt de Tracy „Eléments d'idéologie. Traité de la volonté" (Párizs 1826) 250–251. old. alapján idézi. – *166 232*

[68] A 166–167. oldalon a csillagtól a fejezet végéig terjedő szövegrész a kézirat szerint a 273. oldalon, a fejezet végén (a IX. füzet legvégén) következnek. – Schmalz idézéséről v. ö. 26. jegyz.; az idézetek eredeti helye: I. rész 274., 274–275. és 287. old. – *167 273*

[69] Canard-t Marx Ganilh „Des systèmes" (Párizs 1821) I. köt. 75. old. alapján idézi. – *167*

[70] V. ö. 42. és 64. jegyz. – *177*

[71] Ganilh: „Des systèmes etc.", I. köt. 213. old. – *177*

[72] Marx itt különféle oldalakról igyekszik megközelíteni a problémát, papírra veti alakuló-félben levő gondolatait, majd a hibás kérdésfeltevést felébeszakítva másképp teszi fel a kérdést. Épp ezért ezt a részt teljesen változatlanul hagytuk, nem igazítva ki még a nyilvánvaló számítási vagy kerekítési pontatlanságokat sem. – *178*

[73] Ezt és a következő három Say-idézetet Marx Ganilh „Des systèmes" (Párizs 1821) I. köt. 216., 219., ill. 220. old. alapján idézi (Constancio Ricardo-kiadásában (Párizs 1819) II. köt. 218., 218–219., 222. ill. 223. old.). – *185*

[74] Ezt és a következő (190. old., a csillag előtt) Ricardo-idézetet Marx itt Ganilh „Des systèmes" I. köt. 213–215. ill. 214. old. alapján idézi (Constancio Ricardo-kiadásában II. köt. 218–222. ill. 220–221. old.). – *188*

[75] Egy Vergiliusnak tulajdonított költői játék ismétlődő fordulata; v. ö. Tiberius Claudius Donatus (az ifjabb) Vergilius-életrajzát, 17. fej. – *189*

[76] A kéziratban ezután 4 $^{1}/_{2}$ ceruzával áthúzott oldal következik, amelyen Marx számszerűen elemzi Ricardo példáját az „egyénről, akinek 20 000 £ tőkéje van". Az egyik esetben egy 20 000 £-nyi tőke tulajdonosa 100 munkást foglalkoztat és a termelt árut 10 000 £-ért adja el. A másik esetben 1000 munkást foglalkoztat és az árut 20 000 £-ért adja el. Ricardo azt állítja, hogy a 20 000 £-nyi tőke profitja mindkét esetben ugyanannyi – 2000 £ – lehet. Marx a számítás során kimutatja, hogy ez az adott előfeltevések mellett lehetetlen, majd a következőt írja: „A megvilágításokban az *előfeltevéseknek* nem szabad ellentmondaniok egymásnak. Úgy kell tehát megformulázni őket, hogy *valóságos* előfeltevések, *valóságos* hipotézisek legyenek, ne előfeltételezett idétlenségek, hipotetikus valótlanságok és értelmetlenségek." Ricardo példájának ki nem elégítő volta abban is megmutatkozik, hogy csak a foglalkoztatott munkások számát adja meg, de nem adja meg a termelt bruttótermék mennyiségét. Az esetek mélyebb elemzése végett Marx alkalmasabb számokat választ és különféle számításokat végez. Amikor azonban a munkabérül kapott terméktömeg kiszámításához ér, hibát talál a számításában, abbahagyja a levezetést és az áthúzott részt a következő szavakkal zárja: „Fel kell hagyni ezzel a számítással. Nem látom át, miért kellene időt vesztegetni a Ricardo-féle ostobaság konstrukcióira." – Ezzel végződik a VIII. füzet. A további fejtegetések a IX. füzetben vannak. – *190*

[77] V. ö. Say: „Lettres à M. Malthus etc.", (Levelek Malthus úrhoz stb.) Párizs 1820, 15. old., valamint alább, 232. old. – *198*

[78] A szövegbeli számok számtani átlaga szerint (110:14) az állótőke átlagos megtérülési ideje 7,86 év volna. Marx kerek számban 10 évet vesz; a felfelé kerekítésre alapot ad az, hogy – *mint Marx alább rámutat* – az állótőke megtérülési ideje többnyire nagyságával arányban nő, tehát átlagos megtérülése a számtani középnél több időt vesz igénybe. –*206*

[79] Az itt érintett kérdések közül néhányra Marx visszatér a Gazdasági táblázat elemzésekor (a VI. fejezetben), a II. részben a Ricardo felhalmozás-elméletéről szóló fejezetben, valamint a III. részben „A közgazdászokkal szembeni ellentét" c. fejezet 1. pontjában és a Cherbuliez-vel foglalkozó fejezet 4. pontjában, az utoljára felvetett két kérdésre pedig a „Tőke" II. kötetében ad részletes feleletet, különösen a 20. fejezet X. pontjában és a 21. fejezetben (24. köt. 397–407., 445–476.). – *214*

[80] Az országban forgó arany- és ezüstpénz holt tőke voltáról szóló megállapítást. – A Lauderdale-idézetek helye az 1804-es kiadásban 161., 157–158., 149–150., 151., 151–152. és 195–197. old. – *230*

[81] A XIV. füzetben (l. „Értéktöbblet-elméletek" 3. rész) Marx elemez két névtelen írást, az egyik („An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which etc. etc.", London 1821) ricardiánus álláspontról fellép Malthus ellen, a másik („Outlines of Political Economy, being a plain and short View of the Laws relating to the Production... of Wealth etc.", London 1832) Malthus nézeteit védi a ricardiánusokkal szemben (szerzője, mint később megállapították, John Cazenove). – *247*

[82] Paleyt Marx a francia fordításból: „Principes de philosophie morale et politique" idézi. Az 1786-os angol kiadásban az idézet az 599. oldalon van. – *247*

[83] V. ö. Lessing Voltaire elleni polémiáját a „Hamburgische Dramaturgie"-ban. – *250*

[84] Henriade – Voltaire eposza IV. Henrik francia királyról. – *250*

[85] V. ö. még „Tőke", I. köt. 23. fej. 75. jegyz. (23. köt. 577–578. old.). – *265*

[86] Montesquieu: „De l'esprit des lois", XV. könyv VIII. fej. – *267*

[87] A célzás valószínűleg Locke „Civil Government"-jére (46–50. §) és „Some Considerations"-ére (1696-os kiad. 17–18. és 77–79. old.) vonatkozik. – *268*

[88] Smith: „Wealth of Nations", II. könyv III. fej. (az utolsó hat bekezdés). V. ö. erről még e kötetben 244. old. – *268*

[89] Az V. füzetben („A relatív értéktöbblet" c. szakaszban „A munka megosztása" c. pont) Marx idézi Linguet megjegyzését a „piszkos ökonómiáról". A megjegyzést a X. füzetben újra idézi (l. 310. old.), és rövidítve újra közli a „Tőké"-ben, I. köt. 8. fej., 39. jegyz. (23. köt. 218. old.). – *270*

[90] A Gazdasági táblázatot itt Marx a Schmalz könyvében – Jouffroy-féle francia ford., Párizs 1826, 329. old. – adott ábrázolás szerint közli. Figyelemreméltó, hogy a Gazdasági táblázat egész elemzése során Marx szinte egyáltalán nem idéz az általa említett szerzők műveiből (az utolsó oldalon levő Smith- és Proudhon-idézetek kivételével). Mindebből arra lehet következtetni, hogy e rész megírásakor Quesnay és a többi említett szerző művei nem voltak Marx kezeügyében; valószínű, hogy e rész szövegét (egészen az idézetekig) 1862 áprilisában, manchesteri tartózkodása idején írta. A kérdés tárgyalására Marx visszatér a XXIII. füzetben, l. a „Kiegészítések" között, 8. pont (343–345. old.). (Egyébként itt, valamint Engelsnek írt 1863 júl. 6-i levelében is [30. köt. 347–351. old.], a Gazdasági táblázatot eredeti, Quesnay-adta formájában közli.) – A Gazdasági táblázatról szóló fejtegetéssel kezdődik a X. füzet. (A IX. füzet befejezéséről v. ö. 68. jegyz.) – *274*

[91] A Marx által itt használt betűjelzések olyan szemléletességet adnak a táblázatnak, amely sem Schmalznál, sem Quesnaynél nem volt meg. Az egyes vonalak két-két betűvel való megjelölése lehetővé teszi a mozgás irányának jelölését (és ezzel kapcsolatosan a kiinduló-pont jelölését, valamint az áru és a pénz ellentétes mozgásának kifejezését), továbbá a mozgások egymásutánjának áttekinthető ábrázolását. – *274*

[92] V. ö. „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", II. fej. 3., első két bekezdés (13. köt. 91–92. old.). – *287*

[93] V. ö. „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", II. fej. 2. b. (13. köt. 72–73. old.). – *287*

[94] V. ö. 232. és kk. old., valamint „Tőke", II. köt. 20. fej. XIII. (24. köt. 436–444. old.) – *287 303*

[95] A Brayről szóló rész a X. füzet egy későbbi helyén, közvetlenül a Linguet-ről szóló rész után van. A rész befejezetlen; Braynek a munkások és tőkések közti pénzforgalomra vonatkozó nézeteivel nem foglalkozik. Braynek a pénz lényegére és szerepére vonatkozó nézeteiről v. ö. Marx: „Munkabér" c. 1847-es kézirat (6. köt. 521–522. old.), Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai" (46/II. köt. 325–326., 354. old.), Marx 1858 ápr. 2-i levele Engelsnek (29. köt. 295. old.) és Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", 2. fej. 1. (13. köt. 61. old.). – *287*

[96] V. ö. alább (288–289. old.). – *287*

[97] A zárójelbe tett szók olyan gondolatra utalnak, amelyet Marx később akart kifejteni. Valószínűleg Quesnaynek a földmagántulajdonra vonatkozó apologetikus felfogásáról van szó; e felfogás szerint a földtulajdonosok joga földjükre azon alapul, hogy őseik tették a szűzföldet megművelhetővé. V. ö. Engels: „Anti-Dühring", II. rész X. fej. (ezt Marx írta), 20. köt. 242–243. old. – *288*

[98] A 289. oldalon lábjegyzetben közölt szövegrész a kézirat szerint a 305. oldalon, a fejezet végén következnék. Marx utalása alapján – amely szerint ez ahhoz a részhez tartozik, ahol Proudhonról van szó – tettük jelenlegi helyére. – Proudhonnak a „Gratuité du crédit"-ben a pénztőkéről és a kamatról kifejtett vulgáris nézetei bírálatára Marx visszatér a XV. füzetben (l. „Értéktöbblet-elméletek" 3. rész); v. ö. még „Tőke", III. köt. 21. fej. (25. köt. 325–327. old.). – *289 305*

[99] V. ö. „Tőke", II. köt. 17. fej. 20. fej. V. és XII., és 21. fej. I. 1. (24. köt. 291–318., 374–383., 386–390., 447–451. old.). – *291 304*

[100] Marx itt és a továbbiakban elfogadja Quesnaynek azt a feltevését, hogy a mezőgazdasági bruttóterméknek csak egyötöde az, ami nem kerül forgalomba, amit a „termelő osztály" természetben használ fel. A kérdésről v. ö. XXIII. füzet („Kiegészítések", 8. pont, 343–344. old.), valamint v. ö. „Anti-Dühring" II. rész X. fej. (20. köt. 239. old.). – *294 344*

[101] Lásd „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", II. fej. 2. b. (13. köt. 78. old.). – *302*

[102] Uo. 72–73. old. – *303*

[103] Uo. 72–73. old. – *303*

[104] Mirabeau: „Philosophie rurale ou économie générale et politique de l'agriculture", I. köt. 52–53. old. – *304*

[105] A XIV. és XV. füzetben van egy fejezet a polgári gazdaságtannak a ricardoi elméletből kiinduló proletár ellenfeleiről. Idevág a Brayről szóló befejezetlen rész a X. füzetben és a Hodgskinról szóló szakasz vége a XVIII. füzetben (l. „Értéktöbblet-elméletek" 3. rész). – *306*

[106] V. ö. Linguet: „Théorie des lois civiles", I. köt. 236. old. – *306*

[107] Pompejus kijelentette Caesar elleni hadjárata idején, hogy csak dobbantania kell lábával Itália földjén, s tüstént gyalogos és lovas hadak pattannak elő belőle; v. ö. Plutarkhosz: „Pompejus", 57. fej. – *310*

[108] A „Kiegészítések"-ben az „Értéktöbblet-elméletek" kéziratának más helyein levő, tartalmuk szerint azonban az I. rész anyagához tartozó töredékek vannak összegyűjtve. Az első tíz töredék, amely az elmélet történetére vonatkozik, a tárgyalt szerzők és művek időrendje szerint van tagolva; ezek közül a Berkeley-részlet (6.) a Ricardóval foglalkozó XIII. füzet legelején található; a Hobbesról (1.), a Locke-ról (4.) és a Hume-ról és Massie-ről (7.) szóló rész egybefüggő fejtegetés a XX–XXI. füzetben; a Pettyről (2.), a Petty, North és Locke viszonyáról (3.) és a Buat-ról szóló részek a XXII. füzetben vannak, mégpedig úgy, hogy a Pettyről szóló első rész (316–323. old.) elöl külön áll, a más-

dik részt pedig közvetlenül megelőzi a Petty–North–Locke-megjegyzés és közvetlenül követi a Buat-fejtegetés. A Northról (5.), a fiziokratákról (8.) és a „névtelen szerzőről" (10.) szóló részek a XXIII. füzetben vannak, ebben a sorrendben, egymástól néhány oldallal elválasztva. A tíz történeti töredék után még közlünk egy a kötet anyagához tartozó kritikai megjegyzést (11.), amely az V. füzetből (tehát a kéziratnak az „Értéktöbblet-elméletek"-et megelőző részéből) való, egy hosszabb fejtegetést a termelő munkáról és a tőke termelő voltáról a XXI. füzetből (ez néhány oldallal a Hume-ról és Massieről szóló rész után következik, közben egy fejtegetés van: „A munka formai és reális alávetése a tőkének"), és végül az 1863 januárjában keletkezett három vázlatot a „Tőke" felépítéséről a XVIII. füzetből (ezek közül első helyen a harmadik rész második fejezetének vázlata áll, majd később egymás után következik a harmadik résznek, majd az első résznek a vázlata, a Cherbuliez-ről és R. Jonesról szóló fejezeten belül, a fejezet szövegétől vastag szögletes zárójellel elválasztva). – *313*

[109] A „Tőke" I. részének a terv-vázlat szerint tervbevett utolsó, 9. fejezetéről van szó (v. ö. 374. old.). – *316*

[110] North: „Discourses upon Trade" és Locke „Some Considerations"; mindkettő 1691-ben jelent meg. – *327*

[111] Locke „Some Considerations"-ét Marx itt Massie: „An Essay on the Governing Causes" (London 1750) 10–11. old. alapján idézi (Locke műveinek 1768-as kiadásában II. köt. 24. old.). – *330*

[112] Marx itt a kézirathoz készített egyik kivonat-füzetére utal. 8 ilyen pótfüzet maradt fenn, *A–H* jelzéssel. A *C* pótfüzetben a Northból való kivonatok a 12–14. oldalon vannak. – *332*

[113] A kéziratban itt eredetileg „1688 óta" állt, de azután Marx áthúzta az évszámot és egy kérdőjelet írt be. Marx a XI. füzetben adatokat közöl a gabonaárak mozgásáról. Eszerint a gabona átlagára 1641 és 1649 között quarterenként 60 sh. $5\,^{2}/_{3}$ d., a XVII. sz. második felében 44 sh. $2\,^{1}/_{5}$ d., a XVIII. sz. első felében pedig 35 sh. $9\,^{29}/_{50}$ d. volt. (V. ö. „Értéktöbblet-elméletek" 2. rész.) – *332*

[114] Vsz. arról a helyről van szó, amelyet Marx a XI. füzetben, a Rodbertusról szóló részben (l. „Értéktöbblet-elméletek" 2. rész) idéz Petty „Political Arithmetic"-jének IV. fejezetéből, 230. old. V. ö. erről még „Tőke", III. köt. 39. fej. (25. köt. 626. old.). – *332*

[115] Ezt az idézetet a „Kezdem a kolduson" szavaktól – az idézet befejezése helyett álló marxi utalásnak megfelelően – a *C* pótfüzet 12–13. oldala alapján közöljük. – *334*

[116] A *C* pótfüzet 14. oldalán olyan kivonatok vannak Northból, amelyekben az ország pénzforgalmában beálló „apályokról és dagályokról" beszél. Egyet ezek közül Marx idéz a „Tőké"-ben, I. köt. 3. fej. 95. jegyz. (23. köt. 130. old.). – *335*

[117] Massie e részt megelőzően idézeteket közöl Petty „Political Arithmetic"-jéből és Locke „Some Considerations"-éből. – *339*

[118] Marx itt a Gazdasági táblázatot (némi rövidítéssel) abban a formában idézi, amelyben Quesnay közli az „Analyse du Tableau économique"-ban (Daire kiadásában 65. old.) (V. ö. 90. jegyz.) – *343*

[119] V. ö. Baudeau: „Explication du Tableau économique", III. fej. 12. (Daire kiadásában 852–854. old.). – *344*

[120] E címmel Daire kiadása Quesnay két dialógusát egyesíti: „Du commerce" (ebből való ez és a következő „Dialogues"-idézet) és „Sur les travaux des artisans" (ebből való a harmadik idézet). – *345*

[121] Ez és az utolsó idézet tulajdonképpen nem a „De l'origine et des progrès d'une science nouvelle"-ből, hanem az ehhez csatlakozó „Maximes du docteur Quesnay"-ból való. Marx a Daire-féle kiadás alapján idézi. – *345*

[122] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", XXVI. fej. – *346 369*

[123] Marx az *A* pótfüzet (v. ö. 112. jegyz.) 27–32. oldalán levő Buat-kivonataira utal. A továbbiakban Marxnak a pótfüzet oldalaira való utalásait Buat könyvének oldalaira való utalásokkal helyettesítettük. – *346*

[124] A. Youngról v. ö. még „Tőke", I. köt. 7. fej. 34. jegyz. (23. köt. 214. old.). – *346*

[125] Később megállapították, hogy e névtelen írás szerzője John Gray volt. (Nem azonos az utopikus szocialista John Grayvel [1798–1850].) A szerző ezenkívül még több könyvet jelentetett meg, pl. az angol–ír unió kérdéseiről (1785–1800), a jövedelmi adóról (1802) stb. – *347*

[126] Marx a *H* pótfüzetre utal (v. ö. 112. jegyz.); a pótfüzet 32–33. oldalán levő csaknem valamennyi – a mű 6. oldaláról vett – kivonatot közli a következő bekezdésben. – *347*

[127] Egykoronás érmét abban az időben nem vertek; az Anna királynő farthingból pedig csak néhány mintadarab készült. – *348*

[128] A *H* pótfüzet 36–37. oldalán a mű 31–33. oldaláról való kivonatok találhatók. – *349*

[129] A *H* pótfüzet 38–39. oldalán a mű 51–54. oldaláról való kivonatok találhatók. A továbbiakban Marxnak a pótfüzet oldalaira való utalásait a névtelen munka oldalaira való utalásokkal helyettesítettük. – *350*

[130] A XXIII. füzet egy korábbi helyén említi Marx Béardé de l'Abbaye-nak a fiziokraták ellen irányuló könyvét: „Recherches sur les moyens de supprimer les impôts" (Vizsgálódások az adók megszüntetésének módjairól) (Amszterdam 1770). Az e könyvből készített kivonatok a *H* pótfüzet 10–11. oldalán találhatók. – *350*

[131] Az „Irish Right of Tenantry"-ről (Ír földbérleti jogról) v. ö. Marx cikkét a „New York Daily Tribune" 1853 júl. 11. számában (9. köt. 148–153. old.). – *351*

[132] A második (London 1723-as) kiadásban 428. old. – *353*

[133] „A munka formai és reális alávetése a tőkének. Átmeneti formák" c. részben, amely ezt a részt közvetlenül megelőzi. V. ö. erről „Tőke", I. köt. 14. ill. 24. fej. (23. köt. 474–475. és 690. old.). – *354*

[134] V. ö. „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", I. fej. és II. fej. 4. (13. köt. 30. és 119. old.), valamint a XV. füzetben, v. ö. még „Tőke", I. köt. 1. fej. 4. és 2. fej. (23. köt. 74–85., 93–94. old.). – *354*

[135] V. ö. „Tőke", I. köt. 13. fej., 108. jegyz. (23. köt. 360. old.). – *356*

[136] A kéziratnak a 354. old. 3. bekezdésétől idáig terjedő részét (9 sor híján egy kéziratoldalt) Marx kivágta a XXI. füzetből és beragasztotta a „Tőke" I. kötete utolsó előtti változa-

tába, a 490. kéziratoldalra (e változat fennmaradt VI. fejezetét l. Архив Маркса и Энгельса II. (VII.) köt., Moszkva 1933; ez a rész a 156–160. oldalon). Az oldal további szövegét, valamint a következő másfél oldalt Marx a profitról szóló részben szándékozott felhasználni, amint ez a kézirat szélére írt kétszeri megjegyzéséből: „Profit", kitűnik; ezért azt e helyütt nem közöljük. – *357*

[137] Marx itt az értéktöbbletet Δ-val, majd h-val (a matematikai növekmény jelével) jelöli; később (359. old.) x-szel, majd (364. old.) alkalmilag megint h-val. – *357*

[138] Az I. füzetben (a „Munkára való csere. Munkafolyamat. Értékesítési folyamat" c. szakaszban „A munkafolyamat és az értékesítési folyamat egysége (tőkés termelési folyamat)" c. pont). – *361*

[139] Az I. füzetben (a „Munkára való csere. Munkafolyamat. Értékesítési folyamat" c. szakaszban „A munkaképesség értéke. A munkabér minimuma avagy az átlagmunkabér" c. pont). A „munka áráról" v. ö. a XXI. füzetben („A munka formai és reális alávetése a tőkének" c. részben). – *361*

[140] Az „elválasztó" szerződéses kapcsolatok négy formulája a római jogban (Digesta, XIX, 5, 5.). V. ö. még „Tőke", I. köt. 17. fej. (23 köt. 503. old.). – *367*

[141] A 369–370. oldalon az első csillagtól a szakasz végéig terjedő két szövegrész a kéziratban néhány oldallal később, e szakasz vége után következik; összefüggésük miatt itt helyeztük el őket. – *370*

[142] V. ö. „Tőke", III. köt. 23 fej. (25. köt. 349–360. old.). – *371*

[143] A XXI. füzetben („A munka formai és reális alávetése a tőkének" c. rész). – *374*

[144] V. ö. „Tőke", II. köt. 6. fej. és III. köt. 17. fej. (24. köt. 120–140. és 25. köt. 266–285. old.). – *375*

[145] A „Tőke" három elméleti részét Marx először „fejezetnek", majd „szakasznak" és végül „könyvnek" nevezte. (V. ö. 13. jegyz. és előszó.) – *376*

[146] E terv leírásakor a III. rész első fejezete vázlatosan már megvolt a kézirat XVI. füzetében; címe ott „Értéktöbblet és profit". – *377*

Mutató

*(Nevek — idézett művek; hatóságok közleményei)**

A

Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique *lásd* Garnier

ANDERSON, James (1739—1808) – angol közgazdász, Ricardo előfutára a járadékelmélet terén. – *347*

ANNA (1665—1714) – angol királynő 1702—1714. — *348* (127)

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *252*

ARND, Karl (1788—1877) – német közgazdász, a szabadkereskedelem híve. – *16*
– *Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Kommunismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur.* (A természetszerű nemzetgazdaság, szemben a monopóliumos szellemmel és a kommunizmussal, valamint visszatekintés az idevágó irodalomra.) Hanau 1845. – *16*

ARRIVABENE, Jean (Giovanni), comte de (1787—1881) – olasz politikai emigráns, Senior barátja, több gazdasági munkát fordított franciára. – *252*

B

BABBAGE, Charles (1792–1871) – angol matematikus, mechanikus és közgazdász. – *353*

BARTON, John (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász. – *4 120*
– *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society.* (Észrevételek azokról a körülményekről, melyek a társadalom dolgozó osztályainak helyzetét befolyásolják.) London 1817. – *119*

BASTIAT, Frédéric (1801–1850) – francia vulgáris közgazdász, szabadkereskedő. – *367* – *370*
– és Pierre-Joseph PROUDHON: *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon* (A hitel ingyenessége. Fr. Bastiat úr és Proudhon úr vitája.) Párizs 1850. – *289* (90 98)

BAUDEAU, Nicolas (1730–1792) – francia abbé, politikus és közgazdász, fiziokrata. – *344*

---

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt — nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva — mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx az általa használt kiadást megjelöli vagy az kétséget kizáróan megállapítható

– (Névtelenül:) *Explication du Tableau économique, à Madame de***, par l'auteur des Ephémérides.* (A Gazdasági táblázat magyarázata,*** asszonynak, az „Efemeridák" szerzőjétől.) (1776), „Physiocrates etc.", II. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *296* (119)

BEARDE DE L'ABBAYE (1704–1771) – francia közgazdász és mezőgazdász. – *350* (130)

BELLERS, John (1654–1725) – angol közgazdász, emberbarát, az utopikus szocializmus előfutára.
– *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality etc.* (Tanulmányok a szegényekről, manufaktúrákról, kereskedelemről, ültetvényekről és erkölcstelenségről stb.) London 1699. – *335*

BERKELEY (Berkley), George (1685–1753) – ír püspök, szubjektív idealista filozófus.
– *The Querist, containing several Queries proposed to the Consideration of the Public.* (A kérdező, tartalmaz különféle, a közönségnek megfontolására előterjesztett kérdéseket.) (1735–1737), London 1750. – *336* (108)

BLANQUI, Jérôme-Adolphe (1798–1854) – francia közgazdász, Say követője (a forradalmár Auguste Blanqui testvére).
– *Histoire de l'économie politique en Europe depuis les anciens jusqu' à nos jours etc.* (A politikai gazdaságtan története Európában, a régi időktől napjainkig stb.) Brüsszel 1839. – *30 33 138*

BOISGUILLEBERT, Pierre le Pesant, Sieur de (1646–1714) – francia közgazdász, a fiziokraták előfutára. – *18*

BRAY, John Francis (1809–1895) – angol-amerikai közgazdász, Owen követője, chartista. – *3 5 287* (6 95 105)

BRISSOT de Warville, Jacques-Pierre (1754–1793) – francia politikus, a girondisták egyik vezetője. – *306*

BROUGHAM and Vaux, Henry Peter, Baron (1778–1868) – angol jogász és politikus; whig. – *141 195*

BUAT-Nançay, Louis-Gabriel, comte du (1731–1787) – francia diplomata és történész. – *346* (108 123)
– (Névtelenül:) *Eléments de la politique, ou recherche des vrais principes de l'économie sociale.* (A politika elemei, vagy a társadalmi gazdaságtan igazi elveinek vizsgálata.) London 1773. – *346* (123)

BUCHANAN, David (1779–1848) – angol közgazdász, a fiziokraták ellenfele; Smith egyik kiadója. – *17 253*
– *Observations on the Subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (Észrevételek dr. Smith „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól" c. könyvében tárgyaltakról.) Edinburgh–London 1814. – *253–254*

C

CAESAR, Cajus Julius (i. e. 100–44) – római hadvezér és államférfi. – *252*

CANARD, Nicolas-François (1750–1833) – francia publicista és matematikus. – *167*
– *Principes d'économie politique.* (A politikai gazdaságtan alapelvei.) Párizs 1801. – *167* (69)

CANTILLON, Richard (kb. 1680–1734) – ír származású francia közgazdász, a fiziokraták előfutára. – *43*

– (Névtelenül:) *Essai sur la nature du commerce en général.* (Tanulmány a kereskedelem természetéről általában.) London 1755. – (32)

CAREY, Henry Charles (1793—1879) – amerikai közgazdász, Ricardo ellenfele. Kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. – *140 377*

CAZENOVE, John (1850 körül) — angol közgazdász, Malthus egyik kiadója. — *44* (81)
– (Névtelenül:) *Outlines of Political Economy, being a plain and short View of the Laws relating to the Production, Distribution and Consumption of Wealth etc.* (A politikai gazdaságtan alapvonalai, egyben világos és rövid áttekintése ama törvényeknek, amelyek a gazdagság termelésére, elosztására és fogyasztására vonatkoznak stb.) London 1832. – *247* (81)
– *Preface.* (Előszó.) „T. R. Malthus: Definitions in Political Economy", London 1853. – *44*

CHALMERS, Thomas (1780–1847) – skót teológus és közgazdász, fanatikus malthusiánus. – *264–265*
– *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society.* (A politikai gazdaságtanról, a társadalom erkölcsi állapotával és erkölcsi kilátásaival kapcsolatban.) II. kiad., Glasgow–Edinburgh–Dublin–London 1832. – *264–265*

CHERBULIEZ, Antoine-Elisée (1797–1869) – svájci francia közgazdász, Sismondi követője. – *5* (7)

CHILD, Sir Josiah (1630–1699) – angol kereskedő és közgazdász, merkantilista. – *332*

COLBERT, Jean-Baptiste (1619–1683) – francia államférfi, a merkantilista gazdaságpolitika legkövetkezetesebb képviselője. – *27 35*

CONSTANCIO, Francisco Solano (1772–1846) – portugál orvos, politikus és történész, Godwin, Malthus, Ricardo és mások műveinek francia fordítója. – *185–186* (73 74)

Considerations upon the East India Trade *lásd* North

CULPEPER, Sir Thomas, Sen. (1578–1662) – angol jogász és közgazdász, az ipari tőke képviselője az uzsoratőkével szemben. — *332*

CUSTODI, Pietro (1771–1842) – olasz politikus és történész, a „Scrittori classici italiani di economia politica" (Klasszikus olasz politikai gazdaságtani írók) c. gyűjtemény kiadója. – *28 37*

D

DAIRE, Louis-François-Eugène (1798–1847) – francia publicista és közgazdász, a „Collection des principaux économistes" (Legjelesebb közgazdászok gyűjteménye) kiadója. – *20 345*
– *Introduction sur la doctrine des physiocrates.* (Bevezetés a fiziokraták tanításáról.) „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *21*

D'AVENANT (Davenant), Charles (1656–1724) – angol politikus és közgazdász, merkantilista; tory. – *142*
– (Névtelenül:) *Discourses on the Public Revenues and on the Trade of England etc.* (Értekezések a közjövedelmekről és Anglia kereskedelméről stb.) London 1698. – *143–144* (62)
– (Névtelenül:) *An Essay upon the Probable Methods of Making a People Gainers in the Balance of Trade etc.* (Tanulmány a lehető módszerekről, melyek egy népet nyerővé tesznek a kereskedelmi mérlegben stb.) London 1699. – *142–143*

DESTUTT DE TRACY, Antoine-Louis-Claude, comte (1754–1836) – francia szenzualista filozófus, liberális politikus és közgazdász. – *149 287 303*

– *Eléments d'idéologie.* (Az ideológia elemei.) IV. és V. rész: Traité de la volonté et de ses effects. (Értekezés az akaratról és annak hatásairól.) (1815), Párizs 1826. – *232–237 240–245 247–248* (67)

Discourses on the Public Revenues *lásd* D'Avenant

Discourses upon Trade *lásd* North

DUPONT (Du Pont) DE NEMOURS, Pierre-Samuel (1739–1817) – francia közgazdász, fiziokrata, Quesnay tanítványa és műveinek kiadója. – *345*

– *De l'origine et des progrès d'une science nouvelle.* (Egy új tudomány eredetéről és előrehaladásáról,) és: *Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale.* (Quesnay doktor Irányelvei, vagy társadalmi gazdaságtani alapelveinek összefoglalása.) (1767), „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *194 345* (121)

E

Eléments de la politique *lásd* Buat-Nançay

EPIKUROSZ (i. e. 341–270) – görög filozófus. – *35* (22)

An Essay on the East India Trade. (Tanulmány a kelet-indiai kereskedelemről.) (1697), „Charles D'Avenant: Discourses on the Public Revenues and on the Trade of England etc.", II. rész, London 1698. – *143* (62)

An Essay on the Governing Causes *lásd* Massie

Essai sur la nature du commerce *lásd* Cantillon

An Essay upon the Probable Methods *lásd* D'Avenant

The Essential Principles of the Wealth of Nations *lásd* Gray

Explication du Tableau économique *lásd* Baudeau

F

The Fable of the Bees *lásd* Mandeville

FERRIER, François-Louis-Auguste (1777–1861) – francia közgazdász, vámügyi főtisztviselő, védővámos. – *195 215 230 264*

– *Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce.* (A kormányról, a kereskedelemmel való kapcsolataiban tekintve.) Párizs 1805. – *215*

FORCADE, Eugène (1820–1869) – francia polgári író és újságíró. – *82*

G

GANILH, Charles (1758–1836) – francia politikus és vulgáris közgazdász, újmerkantilista. – *122 167–177 182 184–188 190 193–195 230 262 264*

– *Des systèmes d'économie politique, de leurs inconvénients, de leurs avantages etc.* (A politikai gazdaságtani rendszerekről, hátrányaikról, előnyeikről stb.) Párizs 1809. – *167*

– *Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines etc.* (A politikai gazdaságtani rendszerekről, tanaik viszonylagos értékéről stb.) II. kiad., Párizs 1821. – *167–175 177 179–180 184–190 193–194* (42 64 69 71 73 74)

– *La théorie de l'économie politique.* (A politikai gazdaságtan elmélete.) Párizs 1815. – *177*

GARNIER, Germain comte de (1754–1821) – francia közgazdász, bonapartista szenátor, Smith francia kiadója. – *31–33 41 43 47 54 60 68–69 94 141 148–152 162–168 229–231 244 247–248 250 261–262 264 267–268* (65)

– (Névtelenül:) *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique.* (A politikai gazdaságtan alapelveinek elemi vázlata.) Párizs 1796. – *166* (67)

– *Notes du traducteur.* (A fordító jegyzetei.) „Adam Smith: Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations", V. köt., Párizs 1802. – *31–33 148–152 163–166* (19)

GODWIN, William (1756–1836) – angol író és publicista, Malthus ellenfele, az anarchizmus egyik megalapítója. – *306*

GRAY, John (XVIII. sz.) – angol közgazdász, fiziokrata, Northumberland hercegének titkára Írországban; az „egyetlen adó" hirdetője, földbankok létesítését javasolta. – (125)
– (Névtelenül:) *The Essential Principles of the Wealth of Nations, illustrated, in Opposition to some False Doctrines of dr. Adam Smith and others.* (A nemzetek gazdagságának lényeges alapelvei, megvilágítva dr. Adam Smith és mások némely téves tanításaival ellentétben.) London 1797. – *347–351* (108 125 128 129)

H

Henriade *lásd* Voltaire

HOBBES, Thomas (1588–1679) – angol materialista filozófus, az abszolút monarchia híve. – *45 315 328* (33 108)
– *Leviathan: or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil.* (Leviathan: vagy az egyházi és polgári közösség anyaga, alakja és hatalma.) (1651), „The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury" (Thomas Hobbes of Malmesbury művei angolul), kiadta Sir William Molesworth, III. köt., London 1839. – *315 328* (33)

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, a ricardoi elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. – *5 58* (10 11 105)
– *Popular Political Economy etc.* (Népszerű politikai gazdaságtan stb.) London 1827. – *58 369–370*

HOMÉROSZ – legendás görög költő, akinek többek közt az Iliasz és az Odüsszeia c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e. kb. IX—VII. sz.).
– Ἰλιάς (Iliasz.) – *250 263*

HORATIUS Flaccus, Quintus (i. e. 65–8) – római költő.
– *Epistulae.* (Levelek.) – *140 234* (60)

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, közgazdász, a merkantilisták ellenfele. — *337 342* (108)
– *Of Commerce.* (A kereskedelemről.) és: *Of Interest.* (A kamatról.) (1752), „Essays and Treatises on several Subjects" (Tanulmányok és értekezések különféle tárgyakról). I. köt., London 1764. – *337–339*

I

An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc. (Vizsgálódás azokról a kereslet természetére és a fogyasztás szükségességére vonatkozó alapelvekről, amelyeket nemrég védelmezett Malthus úr stb.) London 1821. – *29 247* (81)

Iliasz *lásd* Homérosz

J

JONES, Richard (1790–1855) – angol közgazdász; felismeri a kapitalizmus bukásának szükségességét. – *5* (7)
– *An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation.* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról és az adózás forrásairól.) London 1831. – *16*

JOUFFROY, Henri – polgári közgazdász és jogtudós, Schmalz és más német közgazdászok műveinek francia fordítója. – *36* (80)

K

KÁROLY, II. (Stuart) (1630–1685) – angol király 1660–1685. – *332*

KING, Gregory (1648–1712) – angol statisztikus és genealógus. – *142*

– *Natural and Political Observations and Conclusions upon the State and the Condition of England.* (Természeti és politikai észrevételek és következtetések Anglia állapotáról és helyzetéről.) h. n. 1696. – *142* (61)

KOCK, Charles-Paul de (1794–1871) – francia romantikus író és drámaíró. – *366*

L

LAGENTIE DE LAVAÏSSE, E. (XVIII–XIX. sz.) – francia író, Lauderdale fordítója. – *62 228*

LAUDERDALE, James Maitland, Earl of (1759–1839) – angol politikus és közgazdász whig, majd tory; Smith elméletének ellenfele. – *141 195 228–230 262 264*

– *An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth etc.* (Vizsgálódás a társadalmi gazdagság természetéről és eredetéről stb.) Edinburgh–London 1804. – *228* (38 80)

– *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique etc.* (Vizsgálódások a társadalmi gazdagság természetéről és eredetéről stb.) ford. E. Lagentie de Lavaïsse, Párizs 1808. – *62–63 228–230*

LAW of Lauriston John (1671–1729) – skót közgazdász, francia pénzember, csekély fémfedezetű papírpénzt bocsátott ki a francia államadósságok kifizetésére, 1720-ban vállalkozása csődbe végződött. – *27 33*

LESSING, Gotthold Ephraim (1729–1781) – német felvilágosító; költő és kritikus. – *250* (83)

LE TROSNE, Guillaume-François (1728–1780) – francia közgazdász, fiziokrata. – *344*

LINGUET, Simon-Nicolas-Henri (1736–1794) – francia író, jogász, bírálta a felvilágosítók és fiziokraták polgári liberális eszményeit. – *3 270 306–312* (95)

– (Névtelenül:) *Théorie des lois civiles, ou principes fondamentaux de la société.* (A polgári törvények elmélete, vagy a társadalom alapvető elvei.) London 1767. – *306–312* (89 106)

LIST, Friedrich (1789–1846) – német közgazdász, az 1848 előtti ipari burzsoázia elméleti képviselője, a német vámegylet előharcosa. – *215*

LOCKE, John (1632–1704) – angol szenzualista filozófus, közgazdász. – *63 268 327–333 347* (87 108)

– *Two Treatises of Government.* (Két értekezés a kormányzatról.) (1690), „The Works of John Locke" (John Locke Művei), VII. kiad., II. köt., London 1768. – *328–330*

– *Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money.* (Néhány megfontolás a kamat csökkentésének és a pénzérték emelésének következményeiről.) (1691), „The Works of John Locke" (John Locke Művei), II. köt., [London] 1740; VII. kiad., London 1768. – *63 330–331* (38 110 111 117)

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a parasztháborúval szemben a katolikus ellenforradalom szövetségese; harcolt az uzsoratőke ellen. – *5*

M

MACCULLOCH, John Ramsay (1789–1864) – angol közgazdász, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. – *4 39 53 55 120 143 265 269*

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. – *4 43 58 119 122 177 246 316 377* (31 66 81)

– *Principles of Political Economy considered with a view to their Practical Application etc.* (A politikai gazdaságtan alapelvei, gyakorlati alkalmazásukat tekintve stb.), II. kiad. London 1836. – *122* (56)
– *Definitions in Political Economy etc.* (Politikai gazdaságtani meghatározások stb.) Cazenove kiad., London 1853. – *44*

MANDEVILLE, Bernard de (1670–1733) – angol orvos és szatíraíró, a hasznossági elmélet képviselője. – *353*
– (Névtelenül:) *The Fable of the Bees: or Private Vices, Public Benefits.* (Mese a méhekről; vagy magánbűnök, közjótétemények.) (1705 és 1714), II. kiad., London 1723; V. kiad., London 1728. – *140 353* (132)

MARX, Karl Heinrich (1818–1883).
– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon.* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úr „A nyomorúság filozófiájá"-ra.) Párizs–Brüsszel 1847. – *43*
– *Zur Kritik der Politischen Ökonomie.* (A politikai gazdaságtan bírálatához.) Első füzet, Berlin 1859. – *40 116 287 302–303 352* (28 54 92 93 101 102 103)

MASSIE, Joseph (megh. 1784) – angol statisztikus és közgazdász. – *333 337 342* (108)
– (Névtelenül:) *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered.* (Tanulmány a természetes kamatrátát kormányzó okokról, melyben megvizsgáltatnak Sir W. Petty és Locke úr e pontra vonatkozó véleményei.) London 1750. – *337 339–341* (111 117)

McCulloch *lásd* MacCulloch

MENDELSSOHN, Moses (1729–1786) – német kispolgári filozófus. – *252*

MERCIER DE LA RIVIERE, Paul-Pierre (1720–1793) – francia közgazdász, fiziokrata – *34*
– (Névtelenül:) *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques.* (A politikai közösségek természetes és lényeges rendje.) London–Párizs 1767. – *31 34–35*

MIKLÓS, I. (1796–1855) – orosz nagyherceg, majd cár 1825–1855. – *248*

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. – *4*

MILL, John Stuart (1806–1873) – az előbbi fia, angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *4 147* (65)
– *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy.* (Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről.) London 1844. – *147*

MILTON, John (1608–1674) – angol író. – *365*
– *The Paradise Lost* (Az elveszett Paradicsom.) London 1667. – *365*

MIRABEAU, Victor Riqueti, marquis de, (père) (1715–1789) – francia közgazdász, fiziokrata. – *15 18 35 304–305* (21)
– *Philosophie rurale, ou économie générale et politique de l'agriculture pour servir de suite à l'Ami des hommes.* (Falusi filozófia, vagy a mezőgazdaság általános és politikai gazdaságtana, „Az emberek barátja" folytatásaképpen.) Amszterdam 1766. – *304–305* (104)

MOLESWORTH, Sir William (1810–1855) – angol politikus, Hobbes műveinek kiadója. – *315*

MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de (1689–1755) – francia filozófus, politikai író, a felvilágosodás képviselője, az alkotmányos monarchia ideológusa. – *266–267 306*
– *De l'esprit des lois.* (A törvények szelleméről.) (1748), Amszterdam–Lipcse 1763. – *266–267* (86)

MÜLLNER, Amadeus Gottfried Adolf (1774–1829) – német regényíró, drámaíró és kritikus.
– *Die Schuld.* (A bűn.) – *352*

N

NECKER, Jacques (1732–1804) – francia bankár, XVI. Lajos egyik pénzügyminisztere. – *3 270–273*
– *Sur la législation et le commerce des grains.* (A gabonával kapcsolatos törvényhozásról és a gabonakereskedelemről.) (1775), „Oeuvres de Necker" (Necker Művei), IV. köt., Lausanne 1786. – *270 272–273*
– *De l'administration des finances de la France.* (Franciaország pénzügyeinek igazgatásáról.) (1784), „Oeuvres de Necker" (Necker Művei), II. köt., Lausanne–Párizs 1789. – *270–272*

NORTH, Sir Dudley (1641–1691) – angol nagykereskedő, közgazdász, Petty követője, a szabadkereskedelem egyik első hirdetője. – *325 332–335* (108)
– (Névtelenül:) *Discourses upon Trade; principally directed to the Cases of the Interest, Coinage, Clipping, Increase of Money.* (Értekezések a kereskedelemről; főként a pénzkamatra, pénzverésre, pénzrontásra, pénzszaporításra vonatkozóan.) London 1691. – *332–335* (110 112 116)
– (Névtelenül:) *Considerations upon the East India Trade.* (Megfontolások a kelet-indiai kereskedelemről.) London 1701. – *143*

O

Oidipusz *lásd* Szophoklész

L'ordre naturel et essentiel *lásd* Mercier

P

PALEY, William (1743–1805) – angol teológus és erkölcsfilozófus.
– *The Principles of Moral and Political Philosophy.* (Az erkölcsi és politikai filozófia alapelvei.) London 1785. – *247* (82)
– *Principles de philosophie morale et politique.* (Az erkölcsi és politikai filozófia alapelvei.) ford. J.-L.-L. Vincent, Párizs 1817. – *247* (82)

PAOLETTI, Ferdinando (1717–1801) – olasz pap, közgazdász. – *28*
– *Estratto de' pensieri sopra l'agricoltura.* (Kivonatos gondolatok a mezőgazdaságról.) (1769), „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, XX. köt. Custodi kiad., Milánó 1804. – *28*
– *I veri mezzi di render felici le società.* (A társadalmak boldoggá tételének igazi eszközei.) (1772), „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, XX. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *28*

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *138 144–147 268 316–327 332–333 339* (65 108)
– *A Treatise of Taxes and Contributions etc.* (Értekezés az adókról és illetékekről stb.) (1662), London 1667; London 1679. – *146–147 316–324 327* (64)
– *The Political Anatomy of Ireland etc. . . . To which is added Verbum sapienti etc.* (Írország politikai anatómiája stb. . . . Mellékelve „Egy szó a bölcshöz stb.") (1672), London 1691. – *325–327*
– *Political Arithmetic.* (Politikai számtan.) (1676), „Several Essays in Political Arithmetic, etc." (Különféle tanulmányok a politikai számtan köréből stb.), London 1699. – *138 144–146 268* (59 114 117)

– *An Essay concerning the Multiplication of Mankind etc.* (Tanulmány az emberiség sokasodásáról stb.) (1682), „Several Essays in Political Arithmetic etc." (Különféle tanulmányok a politikai számtan köréből stb.), London 1699. – *325*
– *Quantulumcunque concerning Money, 1682. To the Lord Marquess of Halyfax.* (Egy s más a pénzről, 1682. Lord Marquess Halyfaxnek.) London 1695. – *326–327*

Physiocratie *lásd* Quesnay

POMPEJUS, Gnaeus (i. e. 106–48) – római államférfi és hadvezér. – *310* (107)

PREVOST, Guillaume (1799–1883) – svájci államtanácsos, MacCulloch egyik művét franciára fordította. – *4*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia kispolgári szocialista, az anarchizmus egyik megalapítója; *lásd még* Bastiat. – *33 82 242 287–289*
– *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère.* (A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy a nyomorúság filozófiája.) Párizs 1846. – *33*

Q

QUESNAY, François (1694–1774) – francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. – *3 18 21 33–34 167 194 274 277 291–292 295–296 298 304–305 343–345* (97)
– *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole.* (Egy földművelő királyság gazdasági kormányzásának általános irányelvei.) (1758), „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *33–34*
– *Analyse du Tableau économique.* (A Gazdasági táblázat elemzése.) (1766), „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *21* (90 91 100 118)
– *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans:* Du Commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N.; Sur les travaux des artisans. Second dialogue. (Párbeszédek a kereskedelemről és a kézművesek munkáiról: A kereskedelemről. Első párbeszéd H. és N. úr között; A kézművesek munkáiról. Második párbeszéd.) (1766), „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *345* (120)
– (Névtelenül:) *Physiocratie, ou constitution naturelle du gouvernement etc.* (Fiziokrácia, vagy a . . . kormányzat természetes berendezkedése stb.) Du Pont kiad., Leiden–Párizs 1768. – *194*

R

RAMSAY, Sir George (1800–1871) – angol filozófus és közgazdász. – *5 74–78* (7 35)
– *An Essay on the Distribution of Wealth.* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról.) Edinburgh 1836. – *74–75 77–78*

RAVENSTONE, Piercy (megh. 1830) – angol közgazdász, utopikus szocialista. – *5* (9)
– *Return to an Address of the Honourable the House of Commons.* (Válasz egy üzenetre a tisztelt Alsóháztól.) 1861. ápr. 24., London 1862. – *165*

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *4–5 29 41–42 51–52 58–59 62 67–68 74–76 116 140–142 168–169 177 185–193 346 369 376–377* (29 41 76)
– *On the Principles of Political Economy and Taxation.* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről.) (1817), II. kiad., London 1819; III. kiad., London 1821. – *29 142 190–191 346 369* (122)
– *Des principes de l'économie politique et de l'impôt.* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről.) ford. F.-S. Constancio, J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1819. – *185–186 188* (73 74)

III. Richárd *lásd* Shakespeare

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász, katedraszocialista. – *3 4*

ROEDERER, Pierre-Louis, comte de (1754–1835) – francia politikus és közgazdász, girondista, majd Napóleon híve. – *35*

ROSCHER, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – német vulgáris közgazdász. – *350*

ROSSI, Pellegrino Luigi Edoardo (1787–1848) – olasz származású francia politikus és vulgáris közgazdász. – *195 257–263*

– *Cours d'économie politique. Année* 1836–1837. (Politikai gazdaságtani előadások. 1836–1837-es tanév.) Brüsszel 1843. – *257–263*

S

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász; *lásd még* Ricardo és Storch – *73–74 115 141 185–187 193 198 230–232 245 248 367* (77)

– *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses.* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdagság.) Párizs 1803; III. kiad., Párizs 1817. – *73 115 230–232* (73)

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő és író.

– *Die Räuber.* (A haramiák.) – *352*

SCHMALZ, Theodor Anton Heinrich (1760–1831) – porosz titkos tanácsos, közgazdász, 1815 után a reakció egyik fő képviselője. – *36–37 166–167*

– *Staatswirtschaftslehre in Briefen an einen teutschen Erbprinzen.* (Államgazdaságtan levelekben egy német trónörökös hoz.) Berlin 1818. – *166* (26 68)

– *Economie politique.* (Politikai gazdaságtan.) ford. H. Jouffroy, Párizs 1826. – *36–37 166–167* (26 68 90 91)

SENIOR, Nassau William (1790–1864) – angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus apologétája. – *141 195 252–256 347*

– *Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites etc.* (A politikai gazdaságtan alapvető elvei, kiadott és kiadatlan előadásaiból levonva stb.) kiadta J. Arrivabene, Párizs 1836. – *252–256*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő.

– *The Tragedy of King Richard the Third.* (III. Richárd.) (1594) – *352*

SISMONDI, Jean-Charles Simonde de (1773–1842) – svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. – *246–247 377*

– *Nouveaux principes d'économie politique etc.* (A politikai gazdaságtan új alapelvei stb.) (1819), II. kiad., Párizs 1827. – *141 247*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus, – *3–4 11 13 15 17 29–31 33 39–74 116 118 120–121 124–129 132–139 141 145 147–152 162–166 168 174–175 177 188–191 213 215–220 222–223 225–230 233–234 242 244–245 248–249 252–258 260–261 263–265 267–269 272 304–305 323 346–349 376–377* (3 27 41 42 65)

– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.) (1776), MacCulloch kiad., Edinburgh 1828. – *11 29 53 55 57 67 120–121 124–126 148 163 190 265–266 269* (34 42 80 88)

– *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations.* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.) ford. és jegyz. G. Garnier, Párizs 1802. – *31 39–41 43 45–49 51–52 54 59–61 64 68–72 94 127–128 132–135 138 148 163 215 221–224 226–230 244 267–268 304–305* (42 80 90)

SPENCE, Thomas (1750–1814) – angol utopikus szocialista. – *347*

SPENCE, William (1783–1860) – angol közgazdász és entomológus. – *347*
– *Britain independent of Commerce; or Proofs deduced from an Investigation into the true Causes of the Wealth of Nations etc.* (A kereskedelemtől független Anglia; vagy a nemzetek gazdagságának igazi okait kutató vizsgálatból merített bizonyítékok stb.) London 1807. – *347*

STEUART (Stewart), Sir James, Bart. (1712–1780) – angol klasszikus közgazdász, merkantilista. – *9–11 16 18 48–49*
– *An Inquiry into the Principles of Political Economy: being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations etc.* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan elveiről: egyben tanulmány szabad nemzetek belpolitikájának tudományáról.) (1767), „Works" (Művei), fia, Sir James Steuart tábornok kiadása, London 1805. – *9–11*

STEUART (Stewart), Sir James, Bart. (1744–1839) – angol tábornok, az előbbi fia. – *9*

STIRLING, Patrick James (1809–1891) – angol közgazdász. – *4*

STORCH, Heinrich Friedrich von (Henri) (1766–1835) – német-orosz közgazdász, kritizálta a merkantilistákat és Smitht. – *139 141 195 248–251 255–256 261–262*
– *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations.* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák.) Szentpétervár 1815. – *371*
– *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations.* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák.) J.-B. Say jegyzeteivel, I–IV. köt., Párizs 1823. – *248 250–251*
– *Considérations sur la nature du revenu national.* (Elmélkedések a nemzeti jövedelem természetéről.) „Cours d'économie politique", V. köt., Párizs 1824. – *74*

SZOPHOKLÉSZ (i. e. 495–406) – görög tragédiaíró.
– *Οἰδίπους τύραννος.* (Oidipusz király.) – *352*

T

Théorie des lois civiles *lásd* Linguet

TOCQUEVILLE, Alexis-Charles-Henri-Maurice Clérel de (1805–1859) – francia polgári politikus, történész és publicista, mérsékelt liberális. – *195 230*

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele; ártörténész. – *94 213*

TORRENS, Robert (1780–1864) – angol tiszt és közgazdász, szabadkereskedő, a currency-elv képviselője. – *4*

Trosne *lásd* Le Trosne

TURGOT, Anne-Robert-Jacques, baron de L'Aulne (1727–1781) – francia államférfi és közgazdász, Quesnay híve. – *11 15 18 21–27 33–36 305*
– *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses.* (Észrevételek a gazdagság keletkezéséről és eloszlásáról.) (1766), „Oeuvres de Turgot" (Turgot művei), I. köt., Daire kiad., Párizs 1844. – *11 22–27 30 33*
– *Edit du roi qui supprime les corvées, et ordonne la confection des grandes routes à prix d'argent.* (A király ediktuma, amely eltörli a robotmunkákat és elrendeli a nagy utak pénzfizetés mellett való építtetését.) (1776 február), „Oeuvres de Turgot" (Turgot művei), II. köt., Daire kiad., Párizs 1844. – *35* ([23])
– *Edit du roi, portant suppression des jurandes.* (A király ediktuma, amely a céhek eltörlését tartalmazza.) (1776 február) „Oeuvres de Turgot" (Turgot művei), II. köt., Daire kiad., Párizs 1844. – *35* ([23])

U

URE, Andrew (1778–1857) – angol vegyész és közgazdász, a tőke és a gyárrendszer védelmezője. – *356*

V

VANDERLINT, Jacob (megh. 1740) – angol közgazdász; a tulajdon helyesebb elosztását követeli, a munkások védelmezője. – *347 351*

VERGILIUS Maro, Publius (i. e. 70–19) – római költő. – *190* (75)

VERRI, Pietro (1728–1797) – olasz közgazdász, a szabadkereskedelem híve, a fiziokraták és Adam Smith között áll. – *28 37*

– *Meditazioni sulla economia politica.* (Elmélkedések a politikai gazdaságtanról.) (1771), G.-R. Carli jegyzeteivel, „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, XV. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *28 37–38*

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694–1778) – francia író, felvilágosító. – (83)

– *La Henriade*: *La Ligue ou Henry-le-Grand etc.* (A Henriász.) (1723). – *250* (84)

W

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796–1862) – angol közgazdász és gyarmatpolitikus; Smith egyik kiadója. – *4 376*

Y

YOUNG, Arthur (1741–1820) – angol író és statisztikus. – *346 350* (124)

Súlyok, mértékek és pénznemek

Súlyok

Angol kereskedelmi súlyegységek (avoirdupois-rendszer:)

ton (*t*) = 20 hundredweight	1016,05	kg
hundredweight (*cwt*)	50,80	kg
font (*pound, lb*) = 16 uncia	453,59	g
uncia (*ounce, oz*)	28,35	g

Mértékek

Hosszmértékek:

mérföld (*mile*) (angol)	1609,33	m
rőf (*Elle*) (berlini v. porosz)	66,69	cm

Területmértékek:

acre = 4840 négyzetyard	4046,8	m^2

Űrmértékek:

quarter = 8 bushel	290,79	l
bushel = 8 gallon	36,35	l

*Pénznemek**

Angol:

font sterling (*pound sterling*, £) = 20 shilling	20,43	ℳ
korona (*crown*) = 5 shilling	5,10	ℳ
shilling (*sh.*) = 12 penny	1,02	ℳ
penny (*d.*)	8,51	Pf
farthing (a legkisebb angol rézpénz) = $^1/_4$ penny	2,12	Pf
guinea (régi angol aranypénz) = 21 shilling	21,45	ℳ

Francia:

frank (*franc, fr.*) 20 sou = 100 centime	kb. 0,81	ℳ
livre = 1 frank (a tours-i livre-t 1796-ig verték)		

* A márkára való átszámítás az 1871. évre vonatkozik; 1 márka (ℳ) = 100 pfennig (Pf) = 1/2790 kg színarany.

Tartalom*

Előszó a huszonhatodik kötethez V

Értéktöbblet-elméletek 1. rész

Az „Értéktöbblet-elméletek" kéziratának tartalomjegyzéke 3

Általános megjegyzés 6

Első fejezet. *Sir James Steuart.* Az „elidegenítésből eredő profitnak" és a gazdagság pozitív gyarapításának megkülönböztetése 9

Második fejezet. *A fiziokraták* 12

1. Az értéktöbblet eredetéről való vizsgálódás áttevése a forgalom területéről a közvetlen termelés területére. A földjáradéknak az értéktöbblet egyetlen formájaként való felfogása 12
2. Ellentmondások a fiziokraták rendszerében: a rendszer feudális burka és polgári lényege; kettősség az értéktöbblet magyarázásában 17
3. Quesnay a társadalom három osztályáról. A fiziokrata elmélet további fejlődése Turgot-nál: a tőkés viszonyok mélyebb elemzésének elemei 21
4. Az érték összekeverése az anyaggal Paolettinél 28
5. A fiziokrata elmélet elemei Adam Smithnél 29
6. A fiziokraták mint a tőkés nagybani mezőgazdaság hívei 33
7. *A közgazdászok egész rendszerének ellentmondásai* 34
8. A fiziokrata tan vulgarizálása Schmalznál 36
9. *A fiziokraták babonája ellen* 37

Harmadik fejezet. *Adam Smith* 39

1. Az érték kétféle meghatározása Smithnél 39
2. Smith általános értéktöbblet-elmélete. A profit, a földjáradék és a kamat mint a munkás munkatermékéből történő levonások 47

* A marxi kéziratból vett címeket itt dőlt betűs szedéssel különböztettük meg. A többi cím a szerkesztőségtől származik.

3. Profit, járadék és kamat mint az értéktöbblet formái 55
4. Az értéktörvény sajátos fejlődésének meg nem értése a tőke-bérmunka viszonyban 56
5. Az értéktöbblet és a profit összekeverése és az ebből fakadó ellentmondás 59
6. Smith téves felfogása a profitról, a földjáradékról és a munkabérről mint az érték forrásairól 62
7. Az érték és jövedelem közti viszony kettős felfogása Smithnél. A „természetes ár" munkabér, profit és járadék összegeként való felfogásának hibás köre 65
8. A társadalmi termék egész értékének hibás feloldása a jövedelemben. Ellentmondások Smithnek a bruttó- és nettójövedelemmel kapcsolatos nézeteiben 67
9. Say mint Smith elméletének vulgarizálója. A társadalmi bruttóterméknek a társadalmi jövedelemmel való azonosítása Saynél. Kísérlet megkülönböztetésükre Storchnál és Ramsaynél 73
10. *Annak vizsgálata, miképpen lehetséges, hogy az évi profit és munkabér megvásárolja az évi árukat, amelyek a profiton és a munkabéren felül még állandó tőkét is foglalnak magukban* 77
a) A fogyasztási eszközök termelőinek állandó tőkéje nem pótolható e termelők közti csere útján 77
b) A társadalom egész állandó tőkéje nem pótolható a fogyasztási eszközök termelői és a termelési eszközök termelői közötti csere útján. A termelők közötti természetbeni csere 94
c) Tőke cseréje tőkére a termelési eszközök termelői között. A munka évi terméke és az évenként újonnan hozzátett munka terméke 105
11. Pótlások: Smith ellentmondásai az értékmérő kérdésében. Smith ellentmondásainak általános jellege 116

Negyedik fejezet. *Elméletek a termelő és a nem-termelő munkáról* 117
1. Termelő munka a tőkés termelés értelmében: értéktöbbletet termelő munka 117
2. A fiziokraták és merkantilisták a termelő munkáról 118
3. Kettősség a termelő munka Smith-féle felfogásában. Az első magyarázat: termelő munka az a munka, amely tőkére cserélődik ki 120
4. A második magyarázat: termelő munka az a munka, amely áruban realizálódik 125
5. A polgári politikai gazdaságtan vulgarizálódása a termelő munka meghatározásában 139
6. Smith termelő munkáról szóló nézeteinek hívei. A tárgy történetéhez 141
a) Az első nézet hívei: Ricardo, Sismondi 141
b) Korai kísérletek a termelő és nem-termelő munka megkülönböztetésére (D'Avenant, Petty) 142
c) John Stuart Mill, a második nézet híve 147
7. *Germain Garnier* 148
a) A tőkére kicserélődő munka és a jövedelemre kicserélődő munka összekeverése. Hibás felfogás, mely szerint az egész tőkét a fogyasztók jövedelme pótolja 148

b) Kitérő: az állandó tőke pótlása tőkének tőkére való cseréje révén 153
c) Garnier Smith elleni polémiájának vulgáris előfeltevései. A nem-termelő munkások fogyasztása mint a termelés forrása 162
8. *Ch. Ganilh* 167
a) A csere és csereérték merkantilista felfogása 167
b) Minden fizetett munkának termelő munkává nyilvánítása 173
9. Ganilh és Ricardo a nettójövedelemről. Ganilh mint a termelő népesség csökkenésének hirdetője; Ricardo mint a tőkefelhalmozás és a termelőerő-növekedés hirdetője. Kitérő a relatív értéktöbbletről és a kiszorított munkásokról 177
10. *A jövedelem és a tőke cseréje* 195
a) Jövedelem cseréje jövedelemre 195
b) Jövedelem cseréje tőkére 199
c) Tőke cseréje tőkére 207
11. *Ferrier.* Ferrier protekcionista jellegű polémiája A. Smithnek a termelő munkáról és a tőke felhalmozásáról szóló elmélete ellen. Smith zavarossága a felhalmozás kérdésében és a „termelő munkásra" vonatkozó nézetében ... 215
12. Lauderdale. Ellensége Smith felhalmozási elméletének és a termelő és nem-termelő munkások megkülönböztetésének 228
13. Say a „nem-anyagi termékekről". A nem-termelő munka szüntelen növekedésének igazolása 230
14. Destutt de Tracy. Vulgáris felfogás a profit eredetéről. Az ipari tőkésnek az egyetlen termelő munkássá nyilvánítása 232
15. A Smith-féle megkülönböztetés elleni polémia általános jellemzése 245
16. *Henri Storch.* Az anyagi és szellemi termelés közti kölcsönhatás problémájának történelmietlen megközelítése. Az uralkodó osztály által végzett „nem-anyagi munka" 248
17. *Nassau Senior.* A burzsoáziának hasznos valamennyi funkció termelővé nyilvánítása. Szervilizmus a burzsoázia és a polgári állam iránt 252
18. *P. Rossi.* A gazdasági jelenségek társadalmi formájának figyelmen kívül hagyása. A nem-termelő munkások révén való „munkamegtakarítás" 257
19. Chalmers. A gazdagok, az állam és az egyház tékozlásának apológiája 264
20. Befejező megjegyzések Adam Smithről és a termelő és nem-termelő munkával kapcsolatos nézeteiről 265

Ötödik fejezet. *Necker.* A kapitalizmusbeli osztályellentétnek a szegénység és gazdagság ellentéteként való ábrázolása 270

Hatodik fejezet. *Kitérő. A Gazdasági táblázat Quesnay szerint* 274
1. A bérlő és a földtulajdonos közti forgalom. A pénznek nem újratermelést kifejező visszaáramlása a bérlőhöz 275
2. A tőkés és munkás közti pénzforgalomról 279
a) Polgári elképzelés a profitról mint a munkabérelőlegezés és a vállalt kockázat jutalmáról 279

b) A munkás által a tőkéstől vásárolt áruk. Nem újratermelést kifejező pénzvisszaáramlás 285
3. A bérlő és az iparos közti forgalom a Gazdasági táblázat szerint 292
4. Áruforgalom és pénzforgalom a Gazdasági táblázatban. A pénz kiindulópontjára való visszaáramlásának különböző esetei 296
5. A Gazdasági táblázat jelentősége a politikai gazdaságtan történetében 304

Hetedik fejezet. *Linguet.* A munkás „szabadságát" hirdető polgári liberális nézet elleni polémia 306

Kiegészítések

1. Hobbes a tudomány gazdasági szerepéről, a munkáról és az értékről 315
2. *A történet területéről: Petty* 316
a) Népesedési elmélet – A nem-termelő foglalkozások kritikája 316
b) Az érték meghatározása a munkaidő által 317
c) A föld árának, a járadéknak és a kamatnak a meghatározása 320
3. *Petty, Sir Dudley North, Locke* 327
4. *Locke.* A járadéknak és a kamatnak a természetjog polgári elmélete álláspontjáról való tárgyalása 328
5. *North.* A pénz mint tőke. A kereskedelem növekedése mint a kamatláb csökkenésének oka 332
6. Berkeley az iparkodásról mint a gazdagság forrásáról 336
7. *Hume és Massie* 337
a) A kamat Massie-nél és Hume-nál 337
b) Hume. A profit és a kamat csökkenése a kereskedelem és az ipar növekedéséből eredően 337
c) Massie. A kamat mint a profit része. A kamat nagyságának a profitrátából való magyarázása 339
8. Kiegészítés a fiziokratákról szóló fejezethez 343
a) Kiegészítő megjegyzés a Gazdasági táblázatról 343
b) A fiziokraták visszaesése a merkantilrendszerbe. A szabad konkurrencia követelése 344
c) Quesnay az értéknek a cserétől való függetlenségéről és a tőkefelhalmozás szerepéről 345
9. Buat. A földbirtokos arisztokrácia felmagasztalása 346
10. Fiziokrata álláspontról való polémia a földjáradékosok ellen (egy névtelen angol szerző) 347
11. *Kitérő (a termelő munkáról)* 352
12. *A tőke termelékenysége. Termelő és nem-termelő munka* 354
a) A tőke termelékenysége mint tőkés kifejezés a társadalmi munka termelőerejére 354

b) A termelő munka a tőkés termelés rendszerében 357
c) Két lényegileg különböző mozzanat a tőke és munka közti cserében 361
d) A tőkés termelési folyamat célja. A termelő munka sajátos használati értéke a tőke számára 363
e) Nem-termelő munka mint szolgálatokat teljesítő munka; szolgálatok megvásárlása a kapitalizmus feltételei között. A tőke és munka közti viszonynak szolgálatok kicseréléseként való vulgáris felfogása 365
f) A kézművesek és a parasztok munkája a tőkés társadalomban 370
g) A termelő munka mellékmeghatározása, mint olyan munkáé, amely anyagi gazdagságban realizálódik 372
h) A kapitalizmus jelenségei a nem-anyagi termelés területén 373
i) A termelő munka problémája az anyagi termelés összfolyamatának szemszögéből 374
k) A szállítóipar mint az anyagi termelés ága. A termelő munka a szállítóiparban 374
13. Terv-vázlatok a „Tőke" I. és III. részéhez 376
a) Terv a „Tőke" I. szakaszához (részéhez) 376
b) Terv a „Tőke" III. szakaszához (részéhez) 376
c) Terv a „Tőke" III. részének második fejezetéhez 377

Függelék

Jegyzetek 381
Mutató 392
Súlyok, mértékek és pénznemek 405

Képmelléklet

Az „Értéktöbblet-elméletek" kéziratának egyik oldala 7

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

76/4054. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sandorné igazgató